

ФАБИТ.
МУСИРЕНОВ

I

ФАБИТ МУСИРЕПОВ

**бес томдық
шығармалар
жинағы**

Редакция алқасы: *Ә. Әбішев, М. Базарбаев,
С. Қирабаев, Қ. Найманбаев, Ә. Нарымбетов,
О. Сөрсебаев, С. Шаймерденов.*

Томды құрастырып, ғылыми түсініктерін
жазған филология ғылымының докторы
Әбділхамит Нарымбетов.

Мұсірепов Ф.

М 88 Бес томдық шығармалар жинағы.— Алматы:
Жазушы.

Т.1: Повестер мен әңгімелер.— 1992.— 400 бет.

ISBN 5-605-01125-1 (т.1)

ISBN 5-605-01124-3

Каз.о.

Қазақ әдебиетінің классигі, Қазақстан республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Социалистік Еңбек Ері Ғабит Махмұтулы Мұсіреповтің бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына оның халық сүйіп оқытын «Ана туралы», «Каз-қалпында», «Жапон балладасы» т.б. цикл әңгімелері мен «Кездеспей кеткен бір бейне», «Жиyrма төрт сағатта» сияқты танымал туындылары еніп отыр.

4702250201—066

**М ----- 4—92
402(05) — 92**

ББК 84 Қаз7-44

ISBN 5-605-01125-1 (т. 1)
ISBN 5-605-01124-3

© «Жазушы» баспасы, 1992

КӨРКЕМ СӨЗДІҢ ЗЕРГЕРІ

Халықтың рухани байлығы — шын мәніндегі көркем әдебиетті жасайтын тек қана табиғи ұлы дарындар екені талассыз шындық. Қазақ халқының XX ғасырдағы ескен әдебиетін бүкіл әлемге танытқан да сол алып дарындар болатын. Туған елінің жиырмасыншы ғасырдағы көркем әдебиетін саф алтындаі талай-талай шығармаларымен байытып, абыройын биіктеткен Ахмет Байтұрсынов, Магжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов, Жұсіпбек Аймауытов, Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Илияс Жансүгіров, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Габиден Мұстафин сияқты алыптар тобының қатарында тұрған — Габит Махмұтұлы Мұсірепов.

Оқырманың ағыл-тегіл эстетикалық сезімге бөлеп тастайтын үлкенді-кішілі көркем туындыларымен қазақ әдебиетінің дамуына ірі улес қосқан Габит Мұсірепов — класик жазушы. Үйткені, оның суреткерлік өрен шеберлігінен кезінде де, кейінде де, келешекте де талай қаламгерлердің үйреніп тағылым алар шығармаларының қыр-сыры аса мол. Оның шығармаларының бүгінгі оқырманың да, боловшак ұрпақтардың да ажырамас рухани серігі, қымбат мұрасы болып қала беретіні ақиқат. Үйткені, оның әрбір туындысының биік өнермен, үздік шеберлікпен жасалған асыл дүниелер екенін барша қауым алдақашан бір ауыздан мойындаған болатын.

Габит Мұсірепов — қазақ әдебиетінің үлкенді-кішілі бірнеше жанрларын өркендетуге кезінде белсене араласқан көркем сөздің зергери. Мәселен, оның қаламынан шыққан көркем әңгіменің қай-қайсысы да идеялық мазмұны терең, жазылу шеберлігі көзтартарлық әсем де мінсіз шығарма ретінде есте сақталып отырады.

«Қос шалқар», «Талпак танау», «Шұғыла» сияқты алғашқы әңгімелерінің өзі-ақ сөз өнеріндегі хас жүйріктің қалам шеберлігінің сымбатты қөріністерінің айқын дәлелі

екені анық. Осы ғасырдың жиырмасыншы-отызыншы жылдарындағы халық өмірінің шынайы шындығын терең бейнелеген бұл әңгімелердің оқыған кісіні толғандырар, ойландырар сәттері аса көп. «Қос шалқардағы» туған өлкे табиғатының ғажайып суреттері естен кетпестей болып тиянақты жасалғаны белгілі. Онымен қатар сол табиғат аясындағы адамдардың әлеуметтік тіршілігі де реалистік бояулармен дұрыс бейнеленген. Яки «Талпақ танау» әңгімесі тек қана F. Мұсірепов қаламынан туған өзіндік сырсипаты, ерекшелігі мол тұлғалы туынды. Бұл әңгімені оқығанда адам психологиясындағы түбебейлі тартысты ойнақы әзілмен, жарасымды қалжынмен, ұлттық нақышпен, тіл өнерінің құдыретімен айнитпай берудегі шеберліктің қадір-қасиетіне бірден ден қоясын.

Ал «Шұғыла» — қазақ халқының 1932 жылғы қайғылы өмірінің айшықты суреттерің тапжылтпай көз алдыңа алып келетін іргелі шығарма. Сол жылдардағы Қазақстан басшылығының сорақы қателігінің адам айтқысыз зардабын шегіп, аштық-жалаңаштықтан жаппай қырылған қазақ халқының жүдеу, жұпны тіршілігі бұл әңгімеде үлкен суреткерлік бояумен берілген. Сол кездегі халық өмірінің ауыр трагедиясын дұрыс бейнелеген «Шұғылада» жазушының әрі азаматтық ерлігін, әрі суреткерлік батылдығын жүртшылыққа қатар танытқаны ешқашан ұмытылмақ емес. 1932 жылғы қазақ халқының қайғылы өмірін сол тұстың өзінде-ак тарихи дәлдікпен, суреткерлік айқын өрнекпен келістіре көрсеткен «Шұғыла» ұлттық әдебиеттің тарихында аса елеулі әдеби құбылыс болып калмақ. 1934 жылы республикалық конкурста «Шұғылаға» әдеби бәйгениң берілуі де бұл әңгіменің өз кезінде қалың жүртшылықтан жоғары баға алушының дәлелі болатын.

Жазушының әр тұста жазған ана тақырыбындағы шоғыр әңгімелері қазақ әдебиетінің көкжиегін кеніткен кезеңді еңбектер. Ол ең алдымен отызыншы жылдары А. М. Горькийдің ана тақырыбына жазылған әңгімелерінің ізімен екі-үш әңгіме («Адамның анасы», «Өлімді жеңген ана», «Ана кесімі айнымайды») жазды. Одан кейін жазушы өзінің «Ананың анасы», «Ашынған ана», «Ананың арашасы» атты белгілі әңгімелерімен қазақ әдебиетіне жана леп, көркемдік өрнек әкелді. Жазушының осы шығармалары арқылы әдебиетімізде бұрын-соңды ұшырамаған адам мінезінің тың қырлары жарқырап көзге түсе бастады. Бұл туындылардағы аналар: Қапия, Нағима әділетсіздікке, зұлымдыққа қарсы құрестегі аршынды іс-әрекетімен, ерекше төзімді, қайсар, қажыр-қайратымен кім-кімнің де есінде

қаларлықтай айқын бейнеленген. Олар жай бір қарапайым жағдайда емес, халық өмірінің тарихи асулы кезеңдеріндегі (1916 жылғы қазақ халқының патша отаршыларына қарсы көтерілісі, еліміздегі 1918-20 жылдарғы азamat соғысының қаһарлы жылдары) өршіл, жігерлі ісімен, ер жүрек, өткір де отты міnezімен көрінеді. Шығармадағы кейіпкерлер тұлғасын тарихи оқиғаның ауқымында ала отырып, жазушы оның жинақтаушылық, типтік қадір-қасиетін арттыра, күшайте түсті.

Жазушы ана, әйел тақырыбына шығарма жазуды үзбей, бұдан кейін де жалғастыра берді. Бірақ бір кездегі өзінің ізіне қайта түсіп шыырлауға бармай, көркемдік ізденістің соны өлкесіне, тың өрісіне жол тартты. Яғни, өзінің творчестволық басты мұраты: ана, әйел өмірінің жаңа қырларын, міnez-характерінің тың сипаттарын көрсетуге барды. Олардың бейнесін сомдауға жаңа көркемдік құрал, ғажайып бояулар таба білді. Бұған оның Ұлы Отан соғысы жылдары жазған «Ер ана», «Ақлима» әңгімелері толық дәлел. Бұл шығармаларда суретtelген Наталья, Ақлима алдыңғы кезеңдегі аңа бейнелеріне әрі үқсас, әрі өзіндік тың қасиеттерімен көрінген жаңа образдар болып шықты. Отзызыншы жылдарғы әңгімелердегі Қапия, Нафима романтикалық леппен суретtelген, негізінен белсенді іс-әрекетпен көрінетін эпикалық бағыттағы кейіпкерлер болса, ал Наталья, Ақлималарды жазушы реалистік жарқын бояулармен көрсетуге күш жұмысады. Жазушы өршіл, асқақ іс-әрекетімен қатар кейіпкердің ішкі дүниесінің, сезім әлемінің байлығын терең суретtedі. Тосын оқиға, айырықша жағдай үстіндегі әйел міnezінің ғажайып сипаттың бейнелеп береді. Замандасымыздың абзал адамгершілігін, жан-дүниесінің мөлдірлігін, отаншылдық сезімінің ірілігін үлкен суреткерлікпен тебірене толғады.

Ал Ұлы Отан соғысынан кейінгі бейбіт жылдардағы әңгімелерінде жазушы сол қарапайым замандастарымыздың — әйелдердің бүкіл әлемге, келер үрпаққа үлгі-өнеге болатындей, қызығып, тағылым аларлықтай қадір-қасиеттерін әдемі де әсерлі етіп бейнелей түсті («Әмина», «Айгүл қойшының күндері», «Айжан қойшының тұндері»). Бұл шығармалардағы әйелдер де — ойдың, істің адамы, еңбектен ғана бақыт тапқан біздің замандастарымыз, ел қамын ойлайтын қоғам қайраткері. Бұл шығармаларында да жазушы үлкен адамгершілікті, моральдық асыл қасиеттерді, ізгі жүректің гуманистік нұрлы сипаттарын сез өнерінің сиқырлы ғаламат күшімен жақсы бейнелеп бергенін айрықша атап айтқан жөн. Әсіресе, қарапайым еңбек адамының

ішкі дүниесінің жарығын, қоғамға, халыққа қалтқысыз беріле қызмет етіп жүрген олардың төзімділігін, қажыр-қайратын, табандылығын, тұрақтылығын нанымды деталь, ұтқыр штрихтар арқылы мүсіндеуде жазушы үздік шеберлік танытты.

«Айгүл қойшының күндері», «Айжан қойшының түндері» атты әңгімелердегі Айгүл, Айжан — қазіргі қазақ ауылындағы қоғамдық илгілікті молайтып жатқан жасампаз енбеккердің нағызы типтік өкілдері. Сырттай қарағанда көзге көп түспейтін, жиі байқала бермейтін, ал іштей тереңірек үніліп, байыпты зерттегендегі ғана білінетін қазіргі малшы қауым тіршілігіндегі ғаламат қындықтарды суреткөр терең реализммен көз алдымызға айқын елестетіп отырады. «Айгүл қойшының күндері» атты әңгімемдегі: «Қалай есептесең олай есепте, әр тәулікте жалқау жылжыған жиырма төрт сағат уақыт бар. Ол көңіл аударары көп қала уақыты емес, көз тартары жоқ дала уақыты. Үнсіз етіп жатқан уақыт.

Айгүл өмірінің жиырма жылы осы үнсіздікте етіп келді. Ол дала үнсіздігі, қой үнсіздігі. Астындағы атына ғана, қасындағы итіне ғана тілдесер жауапсыз үнсіздік.

Даланың меніреу үнсіздігіне Айгүл бала жасынан үйренген. Ол етек-женді түре соғатын, қойын-қолтықты қуалай қуатын құздік пен көктемнің азынау желіне де көндіккен. Ат танауына көк сұңғы тұрып қалатын шанытқан сүйк сары аяздарға да көндіккен. Жыбыр-жыбыр, қыбыр-қыбыр қозғалған қой момынның өңсіз қолзғалысына да көндіккен. Көндігу бар, жену бар. Айгүл соның бәрін женғен адам» — деген сипаттаманың ауылдағы еңбек адамының өміріндегі шексіз төзімділікті, қажыр-қайратты, тіпті ерлікті танытатыны сөзсіз.

Жазушы айтқан сөз рас, меніреу даланың ындынды кептіріп күйдіріп жіберетін аптап ыстығымен, азызак жел, сақылдаған аязымен, алай-түлей сұрапыл боранымен ар-палаиста соларды жеңе отырып өз мақсатына жеткен еңбек адамы — малшылардың күнделікті өмірінде ерлік те бар, асқақ романтика да бар. Халқына, Отанына абырайлы еңбек етіп жүрген Айгүл, Айжандардың ішкі дүниесі, мінезі, моральдық тұлға бітімі, адамгершілік қасиеттері асыл, таза, мөлдір, қазіргі қауымға да, келер үрпаққа да үлгі-өнеге боларлықтай жарық, нұрлы.

Жазушы өзінің сүйікті тақырыбына үзбестен қайта-қайта оралып қалам тербеумен болғаны жүртшылыққа мәлім. Бұған қалың оқырман қауымның жылы ықыласына, үлкен ілтиппатына бөленген «Атақты әнші Майра» атты 1981

жылы жазылған әңгімесі толық дәлел. Бұл әңгімесінде жазушы тарихи факт, тарихи адамның өміріне сүйене отырып, қазақ әйелінің өнерпаздық тұлғасын оның адамдық қасиетімен үштастыра тұрып әдемі суреттеп берді.

Өнерді, өнер адамын жырлаудың қазақ совет әдебиетінде қалыптасқан белгілі бір көркемдік дәстүрі бар. Майра туралы жазушы әңгімесі — туған әдебиетіміздегі сол көркемдік дәстүрді тереңдете, байыта түсken кемел шығарма. Бұл шығармасында жалпы көркем өнердің, соның ішінде ақындық, әншілік өнердің дүниеге келу процесіндегі өзіндік ғажайып сырларын жазушы әрі шынайы, әрі әсерлі етіп тебірене жыр еткен. Бұл әңгімедегі өнер жұлдызы Майраның көркіті портреті, ішкі өмірінің жарығы сөз құдыретімен оқырман зердесіне нұр болып құйылып жатады. Әдемі де әсерлі суреттеулер арқылы жазушы Майраның жан дүниесінің тазалығын, адамгершілік — моральдық қасиетінің асылдығын көңілге ұялатып отырады. Өмір толқынын кешкен өнер адамының өзіндік кейпі, көңіл күйінің нәзік сырлары әңгімеде шынайы қалып тауыпты. Майраның махаббаты, ұнату, сую, жек көру сезімдері, мінезінің, көңіл ауанының әр алуан иірімдері шым-шымдал берілген деталь, штрих, эпизод — көріністер арқылы мың құбылған әр түсті көркемдік бояулармен әдемі өрнектелген. Әңгімеде асқақтап асып төгілу де, немесе жұпның қарадүрсінділік те кездеспейді. Қайта айтуды сөз зергерінің төгіліп-шашылмай, шашырамай терең реалистік құдыретпен байсалды да байыпты суреттеген адам тағдырының айқын көріністері көз алдыңнан тізбектеліп етіп жатады. Көркем шығармадағы шынайы реализмің, көркемдік шеберліктің ғажайып сиқырлы күшін, ғаламат әсерін осы әңгімені оқу үстінде кім-кім де жақсы сезінетін болса керек. Бір сөзben түйіп айтсақ, бұл әңгімеде «Өленді топандай қаптатып, әнін аспанға өрлеткен» атақты әнші Майраның туған әдебиетіміздегі жарқын бейнесі биік өнермен мүсінделген. Жазушының Майра өмірі жайлы тебірене толғаған әңгімесі оның ардақты ана, абзал арулар туралы шығармаларының қатарын лайықты тұрде молықтыра, толықтыра түсті.

«Женілген Есрафил», «Тарландар», «Бірінші фонтан» сияқты әңгімелерінде жазушы еліміздегі еңбек адамдарының қажырлы кейпін жақсы танытып, өз замандастарының үлкен мұрат-сезімін биік шабытпен толғап берді.

«Өмір жорығы», «Қыран жыры» әңгімелері терең ойлы сөз шеберінің қолынан шықкан бөлек туындылар. Бұлар — барлық адамзат атаулыға ортақ ізгі мақсат — ұрпақтар сабактастығын түйіндең берген терең мағыналы символи-

калық кемел шығармалар. Бастаң-аяқ салихалы ойға, философиялық толғаныстарға негізделген бұл әңгімелердің кім-кімге де берер ғибратты тағылымы, эстетикалық нәрі мол. Мәнгілік өмірді лайықты түрде жалғастыру үшін табанды қуреске, жалынды жігерге баулитын өршіл, өміршең идея — аталған шығармалардың зергерлікпен өрілген негізгі арқауы. М. Әуезовтің «Көксерегі», С. Сейфуллиннің «Қызыл аты» сияқты шығармалардағы символикалық көркемдік дәстүрді өзіндік өрнекпен, суреткерлік айқын қолтаңбаман жалғастыра отырып, жаңа биікке шығарған «Өмір жорығы», «Қыран жыры» қазақ әдебиетіндегі әңгіме жанрының классикалық үлгілері болып танылды.

Жазушының «Этнографиялық әңгімесі» кезінде құллі оқырман қауымының назарын ерекше аударған елеулі туынды болды. Әңгімеде дәурені өтіп, тарих сахнасынан ысырылып қалған қазақ қоғамындағы төре тұқымымен кедей қызы Қараашстың, мұғалімнің араларындағы көзқарастар тартысы үлкен суреткерлікпен бейнеленген. Шығармадағы шымшыма өткір тіл, ашы мысқыл, аяушылық сезімдер оқырманға қатты әсер етеді. Тіршілік біткеннің бүлжымас темірдей заны — ескі мен жаңаңың қарама-қарсылығы, бітіспес арпалысы әңгімеде шынайы шеберлікпен берілген.

Еліміздегі жеке адамға табынушылық тұсындағы адам айтқысыз сорақылықты, қалың бұқараны ұмытылmas қайғы-қасіретке ұшыратқан шексіз зұлымдықты терең сезіммен, байыпты толғаммен, рухани тебіреніспен суреттеген шығарма — жазушының «Сөз жоқ, соның іздері» әңгімесі еді. Символикалық қанық бояулар, өткір детальдар, естен шықпас жарқын суреттер бұл шығарманың идеялық мазмұнын терендептіп, көркемдік еңсесін көтеріп тұр. Замандас өмірінің трагедиялық бір сәтін керемет шеберлікпен мүсіндең шығарманың оптимистік сарыны басым. Әңгімедегі Сәулеш — жарқын келешектің таза, қуатты, биік символындай болып есте қалады.

Жазушы қай-қай шығармасында да ешкімді қайтала-май, тыңға, соныға ұмытылды. Бұған «Жапон балладасы» дәлел. «Арқаның әңгімесі», «Көздің әңгімесі», «Тастың әңгімесі» сияқты туындыларымен жазушы халықаралық тақырыпқа қазақ жазушыларының ішінен бірінші болып жол тартты. Шебер де шымыр әңгімелерімен 1945 жылы Жапонияның Хиросима, Нагасаки қалаларына тасталған Американың атом бомбасының зардабын тебірене суреттеп берді. Ұмытылmas көркем бейнелерімен жазушы адамзатқа шексіз қайғы-қасірет әкелушілерді өлтіре әшкерелеп, ла-

ғынет айтты. **Жалпы адамзаттық өткір проблеманы қозғаған «Жапон балладасы»** тек қазақ әдебиеті ғана емес, бүкіл көп ұлтты совет әдебиетінің идеялық — көркемдік табысы еди.

Қазақ прозасында В. И. Ленинге арналған туындылар аз емес. **Жазушының «Жиырма төрт сағатта»** әңгімесі В. И. Ленинге арналған қазақ прозасындағы туындылардың маңдай алдысы ретінде жүртшылыққа кең танылды. **Жазушы Лениннің кішіпейілдігін, адамгершілік жарқын сипатын тың өрнекпен кемеліне келтіре шебер суреттеп берді.** «Жиырма төрт сағатта» әңгімесі — қазақ Ленинианасының мереін көтеріп, абыройын асырған шоқтықты туынды.

Жазушының повестері — оның творчествосының өнікті де жемісті бір саласы. **Жиырмасыншы** — отызыншы жылдары ол повесть саласында көсіле қалам сілтеді. «Тулаған толқында» (1928), «Кек үйдегі көршілер» (1929), «Өмір ертегісі» (1930), «Алғашқы адымдар» (алғашқы аты «Бір адым кейін, екі адым ілгері») (1932), «Үздіксіз өсу» (1934), «Туннель» (1935), «Жайлау жолында» (1936), «Тұтқын қызы» (1938) повестерінде Ұлы Қазан социалистік революциясы алдындағы, еліміздегі азамат соғысы жылдарындағы, Қазақстандағы колективтендіру кезіндегі халық басынан кешкен дүбірлі оқиғаларды әдемі баяндап берді. Әрине, бұл повестер, бір жағынан, творчестволық жолға шыққан жас қаламгердің тұнғыш шығармашылық тәжірибелері іспеттес. Сәтімен шыққан көркемдік бояулар, суретtelіп отырған мезгілдегі адамдар мінезінің дәл табылған сипаттары, тілдік өрнектің көрікті нақыштарымен қатар бұл аталған повестердің босандau жақтары, шира-маған тұстары бар еди.

Жазушы повестерінің ішіндегі аса көрнектісі — **«Кездеспей кеткен бір бейне»** (1966). Бұл оның жоғарыда аталған алғашқы повестерінен кейін араға отыз шақты жылдар салып, шеберлігі үшталып, әбден жетілген тұста жазған өте дарынды, классикалық шығармасы болатын. «Кездеспей кеткен бір бейнені» автордың өзі поэма деп атаған еди. Бұлай атауы орынды да заңды болатын. Үйткені бұл шығарма — қара сөзбен жазылған әсем жыр, шын мәніндегі поэтикалық туынды. Шығарманың төгілген көрікті тілі, құлпырған сұлу суреттері, биік шабытпен сомдалған асқақ тұлғалары повесті оқырманның қолынан тастанамай жастанып оқитын ең сүйікті, қымбат рухани азығына айналдырып жіберді. Повесті қаһармандық, азаттық қасиеттің өрлігі, мәңгілік айнымас, тозбас махаббаттың, жан сұлулығының әдебиетте сирек үшырайтын

көркем бейнесі деп тұжырымдауға болады. Шығарманың бас кейіпкері Еркебұланның прототипі — атақты жазушы, белгілі революционер, қоғам қайраткері Сәкен Сейфуллин. Еркебұланның азаматтық тұлғасы, қаһармандық күрескерлігі, албырт ақындығы, ішкі дүниесінің байлығы мен жарығы шығармада суреткерлік зергерлікпен шебер бейнеленгені анық. Сондай-ақ арманына жете алмай кеткен бұлдіршін қыз Ақлима, әйел болса да азаматтық кесек мінезімен сүйсіндіретін Ақбала, болашақтың көкөрім өркені Қайсар — ұнамды образ галереясының жарық жұлдызындағы мәңгілік бейнелер. «Кездеспей кеткен бір бейне» — азаматтық ерлікті, адамгершілік биіктікті, ақындық асыл өнерді, сөнбес махаббаттың мәңгі алаулайтын жалының оқырман жүргегіне бірден ұялайтындағы етіп суреткерлік үлкен шеберлікпен бейнелеген, шынайы шалқар шабыттың жарқын көрінісі. Шығарма кезінде жұртшылық тарапынан аса жоғары бағаланып, оған 1970 жылы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығы берілді.

Ғабит Мұсіреповтің жазушылық жолы бірте-бірте сатылап өсу жолы. Проза саласында жазушы ең алдымен шағын жанрларда қалам тербел, машықтанғаны белгілі. Әңгіме, новелла, очерк, публицистика, повесть жанрларын еркін менгеріп барып, ол кейінірек романға ауысты. Ең алғашқы романы — «Қазақ солдаты». Алдымен бұл шығармасын жазушы 1945 жылы «Қазақ батыры» деген атпен повесть ретінде жариялады да, кейін өндеп, толықтырып, кемелдендіріп 1950 жылы «Қазақ солдаты» романын жұртшылыққа ұсынды.

«Қазақ солдаты» романының бас кейіпкері Қайрош Сарталиевтің образы 1941-1945 жылдарғы Ұлы Отан соғысына қатысып, Совет Одағының Батыры атағын алған Қайырғали Смағұловты елестетеді. Романдағы Қайрош Сарталиевтің басынан кешірген көп оқиғалары — Смағұловтың өмір мектебінде көрген, өз басынан өткізген жайлары. Жазушы романды негізінен осы болған оқиғаға сүйеніп жазған. Сонымен қатар, әрине, ол шығармада көркем әдебиет талабына сай типтік образ жасаған, бір адамның өмірбаянымен шектеліп қалмаған. Бұл бізге шығарманың бас кейіпкері Қайырғали Смағұловтың әдеби суретін емес, жалпы совет жауынгерлерінің, Отаны мен халқын жанындағы сүйеттің қарапайым совет адамының образын көруімізге мүмкіндік береді. Тарихи материал — бұл жерде жазушы үшін шындық өмір көріністерінің бірі. Бұған идеялық, тәрбиелік мән беріп, жинақтап, қорытындылап, типтендіру — көркем шығарма жолындағы міндет.

F. Мұсірепов осы міндетті, яғни 1941-1945 жылдарғы неміс-фашист басқыншыларына қарсы азаттық соғысы үстінде патриоттық, ерлік қасиеттері толық көрінген совет адамының типтік образын жасау міндетін үлкен суреткерлік шеберлікпен орындал шыққан.

Романың сюжет желісі Қайрош Сарталиевтің соғыстан бұрын колхоздағы, балалар үйіндегі өмірінен басталып, оның Ұлы Отан соғысының жауынгері, батыры болғанға дейінгі оқиғаларды қамтиды.

Автор романында Сарталиев айырықша бір өзіндік қасиеттерге, ерекшеліктерге сүйеніп батыр болды деуден аулақ. Қайрош Сарталиевтің образы арқылы ол жалпы совет адамдарына тән рухани беріктікті, Отан мен халық алдындағы перзенттік борышты өтеуді қасиетті міндетім деп санайтын нағыз шын мәніндегі адамгершілікті көрсетуге тырысқан.

Жазушының суреттеуінде Қайрош Сарталиев — советтің қарапайым адамдарының бірі. Оның мінез-құлқы мен жауынгерлік қабілетіне қарап, басқалардан ерекше батыр болуға ықтимал еді деп айтارлықтай өзгешелік жоқ. Кейіпкердің соғыс алдындағы өмірі де, соғыс кезіндегі ісі де қарапайымдылықты дәлелдейді. Бірақ сондай қарапайым адам қалай батыр болды? Қайрош Сарталиевті батыр еткен, жазушының суреттеуінше басқа мындаған батыр жауынгерлер сияқты оның туған еліне тәнген қатерлі қауіпті толық түсініп, Отанымыздың тәуелсіздігі мен бостандығын жоймак болған неміс-фашистерінің зұлымдық ние-тін іске асырмау үшін, бойдағы бар қуат, ар-намысты, кекті сала соғысу қажет екенін жанымен ұғынуы. Бұл бізге жазушының совет адамдарының өскен ой-өрісін, мінез-құлқын, олардың құрескер бейнесін жақсы түсініп, ұғынуының үстіне бұл қасиеттерді романда асқан шындықпен және шеберлікпен суреттегенін байқатады.

Суреткер кейіпкердің майдандағы өмірін шындықпен көрсете отырып, оны қоршаған майдандық ортаны көмекі қалдыра алмайды. Сондықтан да романда Сарталиевпен қатар, онымен бірге тұрып, бірге жүрген ақ жарқын, ер жолдастары орыс, украин, өзбек жігіттері — майор Русаков, политрук Ревякин, капитан Мирошник, Зонин, Толстов, Самед, Петр Ушаков және басқаларының есте қаларлықтай образдарын жасады. Бұлардың мінездері де, сыр-сипаттары да әр түрлі, бірақ олардың бәрін біріктірген, достық қатынастарын бұрынғыдан да нығайта түсken мақсат біреу, ол — Отанды қорғау, басынған жаудан аяусыз кек алу, сөйтіп, оны Отан жерінен қуып шығу. Автор Совет

Армиясының жеңімпаздығының бір негізі болған осы дос-
тық, туысқандық сезімді нақтылы образдармен нағымды
суреттеген.

«Қазақ солдаты» романының құрылышындағы бір ерек-
шелік — ондағы әңгіме шығарманың бас кейіпкері Сарта-
лиевтің өз аузымен айтылатындығында. Сондықтан да мұ-
ның өзі сөйлеушіні өсіре айтуға дейін аппаратын қын әдіс.
Бірақ жазушының шеберлігінен кейіпкер үлкен кішіпейл-
дікпен сөйлейді. Жазушы кейіпкердің шын мақсатын аша-
ды: оның батыр болып, даңққа ие болу үшін емес, қолынан
келгенше жауынгерлік қызметтің атқарғанын, ал бұл қа-
сиетті міндettі абыраймен орындағаны үшін ешқандай
атақ-құрмет күтпегенін батырдың өзіне айтқызды.

Романның осындай жақсы жақтарымен қатар оқырман
жүртшылығы дұрыс атап көрсеткен кемшілікттері де болды.
1949-1957 жылдары орысща-қазақша қайта өңделіп басыл-
ған нұсқаларында бұл кемшілікттер түгелге жуық түзетілді.

Негізінде «Қазақ солдаты» романы Ұлы Отан соғысы
тақырыбына жазылған қазақ әдебиетіндегі прозалық шы-
ғармалардың ішіндегі ірі де, тәуірі де екенін, оның жалпы
идеялық-көркемдік мазмұнының жоғарылығынан көруге
болады.

Ғабит Мұсіреповтің творчестволық жолындағы көрнекті
шығармасы — «Оянған өлке» романы. Бұл романды о баста
жазушы трилогия ретінде жазбақ болғаны мәлім. Сол
трилогияның бірінші кітабын 1953 жылы жариялад қыр-
ман қауымға ұсынды.

«Оянған өлке» романын оқырман жүрт жылы қарсы
алды. Тарихи тақырыпқа арналған романда өте маңызды
тақырып көтерілді — жазушы Қазан революциясынан бұ-
рынғы Қазақстанда қазақ пролетариатының туып, қалып-
тасу проблемасын қойды. Капиталистік қатынастардың Қа-
зақстанға бірте-бірте еніп, өнеркәсіп, өндіріс орындарының
туа бастау кезеңіндегі қазақ өмірі романда көнінен көрінді.
Феодалдық әдет-ғұрыптардың іріп-шірігендігін, етектен
тартқан көне дәстүрдің шегіне бастаудың көрсетеді жазушы.

Бұланбай — романдағы ұнамды обrazдардың ең басты-
ларының бірі. Алғашқы қазақ жұмысшысының жиынтық,
типтік тұлғасын жазушы осы Бұланбай арқылы көрсетуді
көздеңген сияқты. Үлкен шеберлікпен мұсінделген Бұланбай
романының көркемдік дәрежесін шоқтықтандыра түсті.

Бұланбай бейнесін жазушы терең реализммен суретте-
ген. Шығармада бұл бейненің зөвлөуциялық өсу жолы бар.
Бұланбай — халықтан шыққан қарапайым адам. Оның
адалдығы, адамгершілігі, қайраткерлігі, батыр мінезі ауыл-

дағы өмірінде де, шахтадағы тірлігінде де айқын көзге түседі. Мәселен, шахтаға ауылдан келген қазақ жігіттерінің ішіндегі батылы, әрі батыры, елді өзіне ертуге жарайтын серкесі де Бұланбай екенін біле қойған алаяқ Сикорский оны арзан құлықпен қызықтырып оп-оңай сатып алмақ болады. Арлы, намысты, инабатты, нар жігіт өзінің жолдастарынан бөлінбей, оңай олжадан бірден бас тартады. Бұланбайдың табанды, кесек мінезін таныған Сикорскийлер оған бұдан кейін қанды қақпан құрып, қастандық жасап, мерт қылмақ болады.

Ер тұлғалы Бұланбайдың шахта қожайындарына қарсы, өз жолдастары-жұмысшылардың мұддесі үшін құреске белсene араласуына орыс жұмысшыларының иғілікті ықпалы да шығармада ұтымды суреттелген.

Өзінің, өзіндей қазақ жұмысшыларының көзін ашқан достары Андрей Быков пен Елизавета Сергеевнаны тұтқындалып айдалып бара жатқан жерінен Бұланбайдың жолдастарымен бірлесіп босатып алуы — әрі батыл, әрі саяси ерлік іс еді.

Романдағы Сүгірәлі де ауылдағы қайратты кедей жігіттердің құрескегер жұмысшы қатарына қосылу жолын таныттын реалистік бейне. Өзіндік тұлға тұрпатымен, кесек мінезімен көрінетіні ол Бұланбай сияқты шоқтықты образды толықтырып, жазушының шығармадағы негізгі идеялық мақсатын айқындауға себін тигізіп тұр.

Халық ортасынан шыққан Байжан бір жағынан жазушының зілсіз құлкісімен мәнерленген юморлық тұлға да, екінші жағынан еңбек сүйгіштік, қайырымдылық, қарапайымдылық, жомарттық, әккөнілділік, мейірбандық, достыққа беріктік сияқты халықтық шынайы сыпаттарды бойына жинаған бейне. Жазушы романда Байжанның дараланған жайсаң мінезін жарқырата бейнелеумен бірге, оның әлеуметтік кейпін де ашып берген. Байжан романдағы әлеуметтік қақтығыстардың жуан ортасынан табылып отырады. Ол өзіндей қарапайым еңбек адамдарымен үнемі бірге, солардың қуанышы да, реніші де, мұң-мұқтажы да, қайғысы да оған етене жақын. Қазақ, орыс елінің достық қарым-қатынасының сол кездегі айқын көріністері де осы Байжан өмірінен байқалып отырады. Алыстан арып-ашып келген орыс жұмысшыларын паналатқан тұстағы оның адамгершілігі, жан дүниесінің жомарттығы жылы әсер қалдырады. Аңы өмірдің өзінен тікелей сабак алған оның саяси өмірге белсene араласуы да нанымды. Орыс, қазақ жұмысшыларының кездесу жиындарына жағдай жасап, Андрей Быков пен Елизавета Сергеевнаның «Қарағанды

орыс — қазақ жұмысшыларының кеңесін» құруына да жәрдемдеседі. Басына қауіп төніп, айдалып бара жатқан орыс достарын жан аямай құтқарып, өжет, батыл қымылға барушылардың бірі де — Байжан. Адамдық мінезі, іс-әрекеті, тұрмыс-тұрпаты мейілінше қанық беріліп, шебер сомдалған Байжан образы бұған дейінгі қазақ әдебиетінде ұшырамаған тың көркемдік құбылыс болды.

Әр түрлі қалыпта бейнеленген Байшегір, Алшағыр, Жабай, Сейіт, Баянды — енбек адамдары. Олардың бір-біріне ұқсамайтын әр қылышы тағдыры бар. Солай бола тұрса да, олардың бәрінің мақсаты, мұн-мұқтажы ортақ. Бәрі де сол қанаушылар билеген әділетсіз қоғамнан жәбір-жапа шеккендер, сол қоғамға риза емес, наразы пенделер. Әрқайсыны әр түрлі дәрежеде сол зұлымдық дүниесімен құреске араласуға бел шешкендер. Олардың бәрі де адал, еңбеккор, достыққа берік, адамгершілігі биік жандар. Мәселен, Игілік сияқты шынжыр балақ, шұбар төс феодалдан адам айтқысыз қорлық көрген Жабайдың романда аршынды іс-әрекетке баруы нанымды бейнеленген. Зұлым Омардан кек алу, яки Нартай, Сейітпен бірге барып, Игілікке қыр көрсету тұстарында Жабайдың, жалы биіктей түседі. Өзінің сүйген Назыкешінің жағдайын ойлап, өз сезіміне төжеу салуы Жабайдың рухани ерлігі, адамгершілік қасиетінің ірлігі.

«Оянған өлкеде» жазушы сол феодалдық замандағы қазақ әйелінің ауыр өмірін, трагедиялы тағдырын да тебірене толғаған. Назыкеш, Күңше, Көпейдің озбыр қауымнан көрген зорлық-зомбылығы, олардың қын тіршілігі романда табиғи қалыпта шебер сипатталған.

Романда орыс адамдарының нанымды бейнелері берілген. Олардың ішінде шоктығы биіктегі: Елизавета Сергеевна, Андрей Быков, Михайло Неволя, Шило қарт. Елизавета Сергеевна, Андрей Быков нағыз орыстың асыл мінезімен, өткір харakterлерімен, ерлік іс-әрекетімен бейнеленген айқын көркем тұлғалар. Қазақстанға революциялық ой-пікірді әйгілеп таратумен қатар, орыс, қазақ, Украина жұмысшыларын қанаушылардың зұлымдық күшіне қарсы қайсар құреске бастаушыларды жазушы әрі реалистік тереңдікпен, әрі романтикалық асқақ пафоспен де көрсете алған.

«Оянған өлке» романында суреткерлік үздік өнермен жасалған ұнамсыз образдар бар: Рязанов, Ушаков, Сикорский, Жұман, Игілік т.б. Олардың бәрі тұтасып барып, сол XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстандағы феодалдық, капиталистік әлемнің ең жиіркенішті тұлға-бі-

тімін айқын танытқаны анық. Жоғарыда айтылған кейіпкерлер әрқайсысы өзіндік харakterінің біріне-бірі ұқсамайтын нағыз шын мәніндегі әдеби типтер болып шыққан. Мәселен, Рязанов пен Ушаков — екеуі де капиталист. Әлеуметтік тегіне қарамастан, әрқайсысы өзіндік өзгешелігі бар адам харakterлері ретінде есте қалады.

Романдағы Рязанов — өзінің іс-әрекетін Сикорский сияқты алаяқтар арқылы іске асырып жатқан, бүкіл адамгершілік деген ұғымнан жүрдай, жұмысшы қаын теспей соратын, аранын ашқан нағыз көкжал жыртқыштың өзі. Шығарма басында жалт етіп көріне түскен Рязановтың сырттай сыпайылығы, «мәдениеттілігі», «жұмсақтығы» алдамшы көріністер еkenін автор кейін талай-талай суреттермен, бағдарлармен дәлелдеп отырады. Рязанов тіпті өзінің сыйбайласы, жемтіктесі Ушаковке де жақсылық ойла-майтын қаныпезер. Ақырында сол Ушаковты компаниядан айдалап шығып қанғыртып жіберуге дейін барады. Ал Ушаков болса, ол да қазақ даласының байлығын емін-еркін иеленсем деп жортып жүрген обырдың бірі. Бұл да ақша десе жанын аямайтын, еңбек адамын езіп, қанауға келгенде алдына жан салмайтынның өзі. Романда Рязанов адамға ешбір іші жылымайтын, айуандық жауыздықпен көрінсе, Ушаковта жұмысшыларға деген бір «жылы қабақ» та байқалып қалады. Бірақ онысы тек өз пайдасы үшін жасаған қу мүйіздің айлалы қанды қақпаны еkenін жазушы байқатады. Ушаков үнемі «атқа сұлыны тәуір берсе, жұмысты жақсы істейді» деген ойды ұстанып, жұмысшыларға мардымсыз жақсылықтар істеуге де барады. Осы бір ісі үшін ол Рязановтың қаһарына ілігеді. Бұның бәрі оның жалған бұқарашибалдығы ғана болатын. Негізінен бұл да Рязановтың бір сынары, жұмысшы еңбегін жеуге келгенде, баюға ұмтылғанда неше түрлі қулық-сұмдық, айла тәсілден тайынбайтын нағыз тойымсыз жыртқыштың бейнесін айқын танытады.

Ал Сикорский болса, ол зымияндығымен, алаяқтығымен, адамгершіліктен жүрдай қаныпезерлігімен, пысықтығымен ерекшеленетін типтің бірі. Қарағанды шахтасындағы Рязановтың бүкіл айуандық істерін, жауыздық әрекеттерін іске асыруши осы Сикорский. Рязанов пен Ушаковтың арасындағы тартыстан да пайда табудың амалын іздел шарқ ұратын жымысқы да сол. Орыс, қазақ жұмысшыларының ынтымағына жаны түршігіп, сескеніп, олардың араздығын қоздыруға жаңталасатын шовинист те — Сикорский. Романның бір жерінде жазушы: «Өз басының бағы үшін, бір өзінің құлқыны үшін, адалдық, ар, үят,

намыс, адамшылық деген ұсақтарға орыс отанын қоса он тиынға сатып жіберу сорлы Сикорский үшін еш нәрсе емес еді» — деп Сикорскийдің ішкі-сыртқы жексүріндық бітімін дәл сипаттап берген.

Сол кездегі қазақ шонжарлары **Жұман** мен Иглік те романдағы жоталы типтер. Рязанов пен Ушаков арасындағыдай, **Жұман** мен Иглік арасындағы шиеленіскен тартысты да жазушы әрі шебер, әрі сенімді көрсеткен. **Жұман** — күні еңкейіп батуға таянған феодализмнің нақтылы бейнесі. Ол — қазақ сахараасының сарап, топас, надан, ақылсыз байы. Мал десе өліп кетуге бар оның түбіне сол дүние құмарлығы, араның ашқан тойымсыздығы жетеді. **Жазушы** кедей бұқараны да, өз тәнірегіндегі жақын-жұығын да мезі еткен **Жұманнның** жексүріндығын, тұrlаусызы тағдырын нақты эпизодтармен, деталь — штрихтармен, ұтқыр мінездеулермен бейнелеп берді.

Ал Иглік болса, бұл **Жұманнан** өзгелеу тип. Ол да еңбекші бұқараны езіп-жанышқан шынжыр балақ, шұбар төстің нағыз өзі. Бірақ ол сол тұстағы әлеуметтік өзгерістерге бейімделе бастаған алды-артын бағдарлайтын, баюдың амал-тәсілдерін табуға өте жетік, ақылды қу мүйіз. Бір аяғын феодалдық қофамға, бір аяғын өндіріске тіреп, әрі малмен, әрі ақшамен баюға келгенде ол алдына жан салмайды. Шығармадағы Иглік — сол дәуірдегі қазақ капиталисінің алғашқы өкілі ретінде нанымды бейнеленген. Мінез, харakter жағынан да Игліктің есте қаларлық сипаттары терең суреттелген.

«Оянған өлке» — XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстандағы жұмысшы өмірі туралы кең ауқымды, шынайы туынды. Әсіресе, еңбек адамының сол қанаушылар билеген замандағы өте ауыр, аянышты, қайыршылық өмірі бұл шығармада реалистік тереңдікпен тебірене суреттелген. Өздерін аяусыз езіп-жанышп отырған үстем тапқа қарсы бел шешіп күреске бет алған жұмысшылардың айбынды, қайратты, қайтпас-қайсар тұлғасы романда жинақталған әдеби тип дәрежесіне көтерілді.

«Оянған өлке» романымен F. Мусірепов қазақ совет әдебиетіндегі жұмысшы тақырыбын келістіре жырлап, жетік мәңгерудің көшін бастаушылардың қатарына енді.

Идеялық мазмұны терең, көркемдік сипаты көз тартарлық «Оянған өлке» романы тек жазушы творчествосының ғана емес, бүкіл қазақ совет әдебиетінен келелі орын алатын кенеулі шығарма ретінде танылды.

Өмірінің соңғы жылдарында жазған «Жат қолында» (1984) романы, бір жағынан «Оянған өлкенің» жалғасы,

екінші кітабы іспетті, екінші жағынан, оны өз алдына дербес шығарма деуге де келеді. Үйткені бұл романда суреттегі өмір кезеңі де жаңа, кейіпкерлер де соны. Жазушы «Жат қолында» романында XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Орталық Қазақстандағы әлеуметтік өмірдің қатпар-қатпар шындығын көң ауқымда байыпты түрде суреттеп берді. Шығармада Қарағанды, Ақбұйрат, Нілді өндіріс орындарын ағылшын, француз капиталистерінің билеп-тестеп тұрган кезіндегі қазақ халқының қоғамдық тіршілігі, тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы, рухани әлемі тарихи тұрғыдан дәл де терең бейнеленген. Жазушы суреттеп отырған дүбірлі оқиғаларға толы тарихи кезең жекелеген адамдардың сомдалған тұтас тұлғалары, сан алуан тағдыры-қарекеттері арқылы оқырманның көніл айнасынан өтіп, көз алдына айқын елестеп отырады.

Романның бас кейіпкері — саяси күрескер, қоғам қайраткері Кенжеғара Берікқарин. Ол роман-эпопеясының бірінші кітабында толық көрінген, оқырманға бұрыннан жақсы таныс Иглік байдың ұлы. Бірақ ол Иглікке мұлде ұқсамайтын жаңа әдеби тип. Ол бір кездегі қазақ сахарасының шынжыр балақ шұбар тәс шонжары — әкесінің көленексі де, көшірмесі де емес. Жаңа әлеуметтік оргада, тарихтың жаңа дәүірінде қалыптасқан жаңа харәктер. Ол семинарияда оқыған, білімді, ойлы, ақылды, санасты сергек, көзі ашық азамат. Халық өмірінің ашы-тұщысын, заманың аумалы-төкпелі бағытын терең байытап, сарапап дұрыс ұсынған, кеудесі сәулелі, озық қайраткер, батыл күрескер. Әке жолынан бөлініп, оның жаңа бағыт ұстасының романдағы дәлелі (мотивировка) жеткілікті, сенімді. Өз қарақан басының қамын күйіттеп, қалайда баюға құныққан дүниекор әке мұратынан ажырап, алшақ кеткен Кенжеғараны айналасындағы еңбекші бұқараның жүдеу тірлігі, ауыр халы, мұң-мұқтажы жүргегін сыздатып қатты ойландырады, толғандырады. Бұырқанған, қылы-қылы әлеуметтік күрес-тартыстың қазанында қайнап піскен ол жалы биік азамат болып қалыптасады. Кенжеғараның нақты-нақты іс-әрекеттерінен оның халық қамы үшін қызмет еткен іскер, ірі қайраткер екені шығарманың әр түсінан көрініп отырады.

Сондай-ақ романдағы енбек адамдарының көксеген арманын іске асыруға құлшынып жүрген Нартай, Әлішер, Аnar, Гұлбәден, Қарлығаштар Кенжеғараның биік, жоталы тұлғасын толықтыра түскен.

Қазақ жұмысшыларының орыс достары Некрасов, Ремизов, Степанов, Зуевтің өмір-қарекеттері арқылы қана-

ушылардың обыр тобына қарсы таптық күрестегі екі халықтық бірлескен ынтымақты өмір жолының, тарихи тағдырының көркем шындығы романда дәл де дұрыс берілген.

Орталық Қазақстанның кен байлығын он екі жыл сүліктей сорған француз президентінің баласы Эрнест Карно, неміс Фон-Штейн, ағылшындар Нельсон Фелль, Хорслейдің тойымсыз жыртқыштығының, мейірімсіз обыр кейіптерінің ұмытылмастай болып есте сақталатыны суреткерлік үздік шеберліктің иғі жемісі болса керек.

Идеялық мазмұны бай бұл романның да көркемдік кестесі көз тартарлық, мінсіз. Баяндау, суреттеу стиліндегі мұлтіксіз өрнектер, шығарманың өн бойына өң, ажар, көрік беріп отыратын жылы юмор, философиялық терең мағыналы ішкі монологтар, оқиғалардың, кейіпкерлердің көңіл ауандарына сай мәнерленген табиғаттың тарбымды суреттері шығарманың еңдесін көтеріп, көркемдік деңгейін биіктеп тұр.

«Жат қолында» — орыс жұмысшылармен қоян-қолтық бірлесе отырып қазақ жұмыскерлерінің революцияға келу жолын тарихи шындыққа сәйкес нанымды да терең бейнелеген қазақ әдебиетіндегі әлеуметтік — саяси романдардың көрнектілерінің бірі де бірегейі.

Сөз зергерінің творчествоның жолындағы белесті туындылардың қатарына қосылған оның «Ұлпан» романы еді. Өзінің бар ерекшелігімен, көркемдік бітімімен, эстетикалық әсер — күшінің молдығымен романда көрінетін Ұлпан — бүкіл қазақ әдебиетіндегі оқшау тұрған әдеби образ.

Романдағы Ұлпан бейнесін суреттеуге Фабит Мұсірепов бүкіл өмір бойы іштей дайындалып, көп ізденіп, толғанғаны мәлім. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халықының әлеуметтік — тарихи өмірін терең зерттей келіп, жазушы тарихи фактілерді, өмірде шын болған оқиғаларды, адамдарды шығармасына негіз етіп алған. Ұлпан өмірінің хикаясын шерте отырып, автор сол тұстағы бүкіл халық, қоғам өмірінің айқын суреттерін жасап берді.

Әрине, романдағы басты кейіпкер — Ұлпан.

Әр заманда да, әр халықта да өмірдің айырықша құбылысы болып жарқ ете түсетін төтенше дарынды, жарқын тұлғалары болатыны аян. Ұлпан өткен ғасырдағы қазақ топырағында пайдада болған сондай ғажайып құбылыс еді. Жазушы ел өміріндегі сол тарихи фактіні ала отырып, өзінің суреткерлік қарымымен халық дарыннының, ақылойының типтік көрінісіндей адам характерін үлкен зергерлікпен жарқыратып сомдап берді.

Романдағы Ұлпан — негізінен реалистік тұлға. Оның

бүкіл бойынан сол дәуірдегі қазақ әйелінің ең жарқын, ең асыл қасиеттерін көру қыны емес.

Романда суреттелеңтін Ұлпан — құшті, терең характерімен, кесек бітімімен берілген тұлғалы образ. Оның сезім байлығы, адамгершілігі, адалдығы, моральдық тазалығы, ақылдылығы, зеректігі, зерделілігі, парасаттылығы, өткірлігі, өжеттігі келісті де көрікті бейнеленген. Бұндай жарқын бояулармен берілген әйелдің әдеби тұлғасы тек осы романдағана емес, қазақ әдебиетіндегі өзге шығармаларда да кездеседі. Ал Ұлпанды олардан бөлектейтін, даралап, оқшаулайтын онын үш басты сыр-сипаты бар.

Бірінші, Ұлпан тек қана жалғыз өз қара басының жайын ойлаған пенде емес, ол-айналасындағы ел-жұрттың, бұқараның, қалың қауымның қамын көздеген ел қамқоры, ел анасы. Өз бақытымен қатар, өзгенің бақытын, тағдырын, тұрмысын ойладап, сол өзгелер үшін жан сала қызмет ету, сол басқаларға қыншылықта қол ұшын беруге ұмтылу-адамгершіліктің ең жоғарғы түрі. Біз сөз етіп отырған романдағы Ұлпан сондай асыл қасиетімен үздік көрінетін абзal ана. Тар заманда қолынан келген мүмкіндікті қапысыз пайдалана отырып, қалың бұқараға болысқан оны сол аймақтың бүкіл еңбекші қауымы кезінде қатты қадірлекен, сол төтенше адамгершілігі үшін ол өмір бойы ел алғысына бөленип өткен. Өлгеннен кейін де оны ұмыттай бүкіл ауыл-аймақ әулие тұтып, аруағына сыйынған.

Сол феодалдық заманда Ұлпан сияқты халық қамын ойлаған жанның ізгі ойы, арманы, мақсат-мұраты іске толық асуы мүмкін емес еді. Ұлпанға қарсы кедергі тас қамалдай, жауыздар тобының тегеуіріні мықты болатын. Сондықтан да оның өмірі бастан-аяқ шиеленіскен күресте, арпалыста өтті де трагедиямен бітті. Ақырында Ұлпанға жабылған жауыздар тобы оны аянышты да өкінішті апатқа ұшыратып тынды. Бұлай болу сол дәуірдің әлеуметтік шындығы болатын. Әлеуметтік өмірдің логикалық түйіні осыған келіп тірелері заңды еді. Жазушы айтқандай, «З заманынан бұрын туып, арманда кеткен үлкен жанның», өмірі басқаша аяқталуы мүмкін емес еді.

Ұлпанның екінші басты қасиеті — өз заманындағы көне ескілікке, әсірепе, әйелдерді қорлап, кемітетін феодалдық әдет-ғұрыпқа қарсы батыл құресуі, халық өміріне аудайдай қажет жаңашылдыққа, прогресске ұмтылып, елге айтарлықтай үлгі-өнеге көрсетуі Ұлпан образының әлеуметтік бітімін әрі көріктендіре, әрі биіктете түсken.

Үшінші, үлкен адамгершілік, зеректік, ақылдылықпен қатар Ұлпанды қайраттылық, өткірлік, қаһармандық мінез

бар. Ел, халық намысы үшін оның жалында жарқ еткен тұсы да шығармада қапысыз бейнеленген. Әсіреле, Сибан жорығы тұсында ол ел анасы болумен бірге, халықты ерлікке, батылдылыққа, елдікке жетелейтін қаһармандық, патриоттық, азаматтық дәреженің де бигінен табылады.

Романдағы Ұлпан — сол негіздегі халық өмірінің шынайы сипатын танытатын, жинақтаушылық күші мол, әдебиетіміздегі шын мәніндегі типтік образ. Ұлпан бойындағы барлық абзал қадір-қасиеттер ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ әйелінің, қазақ халқының адамгершілік, ерлік, азаматтық, батырлық тұлға-бітімінің айқын да жарқын көрінісі екені көміл.

Ғабит Мұсірепов — әр уақытта да өз шығармасына халық өмірінің түбекейлі де келелі мәселелерін өзек еткен қаламгер. «Ұлпан» атты романында да ол қазақ халқы тарихының осы маңызды бір кезеңін айқын-айқын суреттерге түсіргенін көреміз.

Романның көркемдік бітімі шын шебердің қолынан шыққан асыл бұйымдай мінсіз. Сюжеттік желіні тартудағы ұсталық, композициядағы сымбаттылық, алма-кезек келіп отыратын суреттеу, баяндағы тартымдылық шығармандың идеялық мазмұнын жан-жақты толық ашуға тікелей көркемдік қызымет етіп тұр. Ал шығарма жазу үстіндегі жазушының бейнелі де бай тілі, өмір шындығын берудегі образды өрнектері оқушысын бірден өзіне тартып үйіріп әкетеді. Сондықтан да «Ұлпан» романының оқырманға берер эстетикалық ләззаты мол.

Ғабит Мұсіреповтің драматургия саласына сінірген еңбегі де орасан зор. Қазақ әдебиетіндегі драма жанры Ұлы Қазаннан кейін қалыптасып, дамығаны баршаға мәлім. Жүсіпбек Аймауытов, Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұхановпен бірге ұлттық драматургияның негізің қалап, шаңырағын көтеріскең Ғабит Мұсіреповтің есімі қазақ театрының тарихынан елеулі орын алады. Оның әйгілі пьесалары қазақ театрының саханасынан түспейтін тұракты репертуарына айналды.

Ғабит Мұсірепов Шекспир, Мольер, Шиллер, Гоголь, Островский сияқты дүние жүзі драматургиясының алыптарынан творчестволық ұлken куатпен үйрене отырып, ұлттық драматургияға ірі олжа салды. Оның «Қыз Жібек», «Қозы Қөрпеш-Баян сұлу» сияқты пьесалары халықтық лиро-эпостың негізінде туса да, өз алдына дербес туындылар ретінде танылған еңбектер. Фольклорлық шығармалардың идеялық, тақырыптық желісін сактай отырып, ол бүтіндей тың өрнекті дүниелер жасады.)

«Қыз Жібек» пьесасындағы Қыз Жібек, Төлегеннің жастық жалынға толы, асыл мұраттарға үмтүлған аяулы тұлғалардың талғамы жоғары қалың көрерменнің сүйікті кейіпкерлеріне айналғаны аян. Сондай-ақ «Қозы Көрпеш — Баян сұлудағы» Қозы Көрпеш, Баян образдары да қазақ драматургиясындағы үлкен суреткерлік шеберлікпен берілген мінсіз әдеби типтер болып орнықты. Кезінде кеменгер жазушы-ғалым Мұхтар Әуезов: «Қозы Көрпеш» пьесасы — қазақ әдебиетінің бір салада ірілеп өскендігінің айғағы. Драматургия құрылышы қыын, ауыр жанр болғанда, «Қозы Көрпештің» жазушысы сол қыыншылықтарды шеберлікпен, ақындық, көркемдік, ұсталықпен шеше білген. Пьеса осы сипаты арқылы қазақ әдебиетінің қатты өскендік айғағы болып шықты. «Қозы Көрпешті» қазақ әдебиеті өзінің үлкен мақтаны ете алады» (М. Әуезов. Он тоғызынышы том. Алматы. 1985. 306-бет), — деп F. Мұсірепов пьесасын аса жоғары бағалаған болатын.

Драматург Габит Мұсірепов тарихи белгілі адамдардың өміріне де қалам тербел, жақсы драмалық ұлғілер жасады. Оның «Ақан сері — Ақтоқты» драмасы XIX ғасырдың жетпісінші жылдарындағы Қазақстанның әлеуметтік өмірін шынайы бейнелесе, «Аманкелді» пьесасында жазушы 1916 жылғы қазақ еңбекшілерінің патша өкіметіне қарсы ұтазаттық көтерілісін, Ұлы Қазаннан кейін совет өкіметін орнықтуруға қазақ халқының белсене еңбек сіңіруін айшықты өрнектермен суреттеп берді. Бұл пьесаларында драматург Ақан сері, Аманкелді сияқты тарихи қайраткерлердің шынайы келбетін сахналық шеңберде дұрыс танытты.

Жазушының тарихи тақырыпқа жазған «Болашакқа аманат» драмасы да қазақ драматургиясындағы аса елеулі еңбек. «Большаққа аманат» драмасының бас қаһарманы — қазақ халқының XVIII ғасырдағы даңқты перзенті, батыры, шешені Сырым Датов (1712-1802). Сырым 1783-97 жылдары 14 жыл бойы патша отаршыларына қарсы халық көтерілісін басқарған айтулы қолбасшы, көрнекті қайраткер. Драмада Сырым Датов өмірінің үлкен бір кезеңі — «халық кеңесін» үйымдастырып басқарған тұсы суреттеген. Әр түрлі мінез — характерлермен қатар драмада сомдалған Сырымның батырлық, шешендік, үйымдастырушылық, қайраткерлік тұлғасы, оның өз халқы үшін жанын шүберекке түйіп қызмет еткен кеменгерлік ой-пікірлері мен іс-әрекетінің үтқыр шеберлікпен бейнеленуі жазушы творчествосындағы ірі көркемдік табыс.

Габит Мұсіреповтің үзақ жылдар ізденип, көп уақыт даярланып барып жазған елеулі еңбегі «Қыпшақ қызы

Аппақ» атты драмасы еді. Оның бұл драмасы да тарихи болған фактіге, дерекке, оқиғаға арқа сүйеп жазылған. Драманың бас кейіпкері — әзіrbайжан халқының XII ғасырдағы ұлы ақыны, ойшылы Низами Гянджеви (1141-1209). Жазушы драмасында суретtelген Низами-дың қазақ (қыпшак) қызы Аппаққа деген кіршіксіз таза махабbat хикаясы — тарихи шындық. Ақын мен даланың сұлу, қаһарман қызының мөлдір, жалынды, құдіретті, асыл махабbat сезімі драмада шабытты ақындық тебіреніспен, төгілген тіл өрнектерімен келістіре бейнеленген. Ақын Низамидың бейнесі, оның аяулы ғашығы Аппақ образы — қазақ драматургиясындағы тың көркемдік құбылыс ретінде көзге түсті. «Қыпшак қызы Аппақты» — қазақ, әзіrbайжан халықтарының сонау бір көне заманда-ақ қалыптасқан ажырамас қасиетті достығының шабытты жыры деуге де негіз толық.

Ғабит Мұсірепов — бірнеше либретто, сценарийдің де авторы. Ол жазған «Қызы Жібек» операсы (музыкасын жазған Е. Г. Брусиловский) мен «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» балетінің (музыкасын жазған Е. Г. Брусиловский) либреттолары қазақ операларындағы таңдаулы либреттоның қатарынан орын алды. F. Мұсірепов «Аманкелді» атты бірінші қазақ киносының сценарийін жазысты (Вс. Иванов, Б. Майлинымен бірге). «Махабbat туралы дастан» атты көркем суретті және екі сериялы «Қызы Жібек» фильмдерінің сценарийін жазған да F. Мұсірепов. Әсіресе соңғы түніндисымен ол киносценарийдің үлкен шебері екенін танытты.

Ғабит Мұсірепов — қазақ әдебиетіндегі очерк, публицистика жанрларын дамытуға да үлкен еңбек сіңірген жазушы. Ең алдымен айтатын жағдай, жазушы 30-жылдардың аяғы, 40-жылдардың басынан бастап прозаның бұл саласына белсене араласып, өнімді түрде қалам тербей бастады. Алғашқы жазған очерктерінің өзінде-ақ жазушының оперативті бұл жанрды еркін меңгеріп, оның тәуіртәуір үлгілерімен оқырман қауымын қуанта бастағаны анық.

Ғабит Мұсіреповтің очерктері жоғары идеялылығымен ерекшеленетінін бөліп айтқан жөн. Әсіресе замандастарының жарқын өмірі жайлы жазылған жазушы очерктерінде өз дәуірінің озық ой-пікірі үлкен шабытпен, асқақ леппен, құлпырған көркемдік бояумен әсем де әсерлі жырланады. Жазушы очерктерінің басым көпшілігі мазмұн тереңдігімен, шынайы көркемдігімен көзге түсіп, өзі өмір сүріп отырған заманның талабына толық үндес келіп отырды.

Жазушы шеберлігін танытатын очерктерінің бірі —

оның «Қазақтарым, достарым» атты туындысы. Жазушының бүл шығармасында еліміздегі туысқан халықтар ақын, жазушыларының қасиетті достығы әрі қарапайым, әрі әдемі суретtelген. Тіпті қalamгердің бүл очеркін достық жыры деп атаса да артық емес. Еліміздің атақты жазушысы Михаил Александрович Шолоховпен (1905-1984) кездескен бірнеше эпизодтарды сөз өнерінің күшімен тартымды да айқын көрсете отырып, автор орыс халқының ұлы жазушысының адамгершілік абзал қасиеттерін тамылжыта сипаттаған. Сыртқы келбетіндегі, киім-киіс, жүріс-тұрыс, отырысындағы, әңгіме-дүкен құруындағы Шолоховтың әрі мейілінше қарапайымдылығы, әрі ұлылығы оның рухани ішкі байлығының сыртқа тепкен көріністері ретінде есте қалады. Очеркте М. А. Шолоховтың ұлттар әдебиетіне, соның ішінде қазақ жазушыларына, қазақ халқына, қазактың жеріне, табиғатына деген үлкен достығы, биік ықыласы жақсы бейнеленгенін бөліп атаған жөн. Мәселен, автор мен Мұхтар Әуезовтің Шолоховпен кездескен сәтін алып қарайық. Осы эпизодта жазушы терең мағыналы аз сөзben көптеген ғибаратты жайларды аңғартады. Достық атты әрі ұлы, әрі терең сезімдердің жарқылдап табысуын әдемі суреттеген. «Съезд ашылардан бір күн бұрын, таңертең Мұхтар екеуіміз Шолоховқа бардық, көнілді еken. Көзде-рімен бірге мұртына дейін күліп тұратын белгілі сүйкімді қалпы. Құшақ жайып қарсы алды. Достық сөзге, жүректен жарып шығар сөзге Мұхтар шалдырmas шебер еді гой, тіпті шебер емес, жас баладай кіршікіз таза актарылушы еді гой. Шолохов қызыға қарап қалыпты. Әлдеқайда тереңде екі үлкен ой, екі терең сезім қабаттасып астасып, қосыла өріліп кеткендей. Бүл екі адамға тек қана қызыға қарауға болатын еді. Аз уақыттың ішінде көп ойлар, көп сезімдер жарқылдасып, үшқын шашып кетті. Ұмытылmas та ескірмес, құлақ естігенін ұмытса да, көніл ұмыта алмас, әсем кездесу, көз алдыңнан кетпес кездесу.

Біз қоштасуға бет алғанда Шолохов қазақ әдебиетімен шүғыл танысқан жайларын айта келіп:

— Гіше бердім, жұта бердім. Қандай әсем суреттер көрдім, қандай өрісті ойларға кездестім. Қазақ әдебиеті терең тамырлы, бой салып өскен әдебиет еken. Сенімді екенсіңдер. Қазақ ұлы халық! — деді.

Осы ойын ол кейін съезде де айтты. Басқа жиналыштарда да айтты. Кеңейтіп айтып жүрді». Шолоховтың өз аузынан айтылған жүрек сөздері арқылы қазактың елі, мәдениеті туралы ұлы жазушының терең мағыналы, салмақты да салиқалы пікірлері түйінделіп берілген. Бүл екі елдің әдебиеті ғана емес, екі халықтың туысқандығының,

достығының шолпан жұлдыздай жарқыраған жарқын көріністері еді. «Қазақтарым, достарым» атты жазушы очеркі тек осы жанрдағы ғана емес, бүкіл қазақ әдебиетіндегі халықтар достығы тақырыбындағы көркем шығармалардың тандаулыларының бірі.

Ғабит Мұсіреповтің әрбір очеркі, публицистикасы көркемдік шеберлігімен, идеялық ой-пікірінің салмақты да маңыздылығымен есте қалады. Тұған әдебиетіміздегі публицистика, очерк жанрларын жетілдіріп, кемелдендіре түсу бағытында жазушының көп творчестволық еңбек сініргенін айырықша атаған жөн. Ал бұл ретте ол айтартықтай іс тындырды, елеулі-елеулі көркемдік табыстарға жетті.

Ғабит Мұсірепов әдебиеттің өнгө жанрларымен қатар Қазақ совет әдебиеттану ғылымы мен сынының да ірге тасын қаласып, олардың дамуына зор үлес қосқан жазушы.

Ғабит Махмұтулы Мұсіреповтің әдебиет мәселелері жайлы еңбектері 20 жылдардан бастап өмірінің соңғы кезеңіне дейін мерзімді баспасөз бетінде қазақ, орыс тілдерінде үздіксіз жарияланып отырды. Оның үстіне, жазушының әдеби-сын еңбектерінің ең тандамалысы жеке-жеке кітап болып та жарық көрді: Суреткер парызы. Алматы. 1970; Заман және әдебиет. Алматы. 1982; Черты эпохи. Алма-Ата. 1986; Әдебиет — кәсіп емес, өнер. Алматы. 1987.

1977 жылы Қазақстан Республикасы Ғылым академиясы президиумы филология ғылымын дамытуға сінірген зор енбегі үшін Ғабит Махмұтулы Мұсіреповке Шоқан Уәлиханов атындағы бірінші дәрежелі сыйлық берді. Бұл жазушының әдебиеттану мен сын саласындағы еңбектеріне берілген лайықты да үлкен баға болатын.

Жазушының әдебиеттану мен сын саласындағы еңбектерінің барлығына тән ортақ қасиеттерді жинақтап айтсақ, ең алдымен, оның әдебиет пен өнердің біздің дәүіріміздегі даму процесіне және олардың жекелеген елеулі құбылыстарына биік позициядан қарап, ғылыми дұрыс топшылаудар жасағанын айрықша атап өткен дұрыс. Ол әдебиет пен өнердің әрбір көрнекті табысын халықтың рухани қымбат қазынасы ретінде қатты қастерледі. Әдебиет пен өнер туындысының біздің қояндағы идеологиялық пәрменді ықпалына, жауынгерлік белсенді роліне баса назар аударды. Сонымен қатар, әрбір көркем шығармаға жазушының барлық уақытта қойып отырған идеялық-эстетикалық талабы да биік, үлкен. Жоғары идеялылық, үздік шеберлік — міне, әдебиет пен өнердің әрбір туындысын талдау үстінде оның берік ұстанған, айнымас өлшемі осы ғана. Әрбір әдеби шығарманың халықтық асыл мұра болып

қалуы үшін үздіксіз де белсенді түрде күресу — Фабит Мұсіреповтің алпыс жыл бойы жазған барлық әдеби-сын еңбектерінің ең басты сипаты болды.

Үлттық әдебиеттің тынысын кенейтіп, халықтардың рухани байланыстарын нығайтатын көркем аударма саласында да жазушының сіңірген біраз еңбектері бар. Бұл ретте оның О. Генридің новеллаларын, Сильвестр Тагараоның әңгімесін, А. М. Горький, М. Шолохов, В. Василевская, И. Эренбург шығармаларын қазақ тіліне аударғанын айтсақ та жеткілікті. Сондай-ақ Фабит Мұсірепов аударған В. Шекспирдің «Антоний мен Клеопатра», А. Н. Островскийдің «Таланттар мен табынушылар», Ж. Мольердің «Саран», Я. Галанның «Таң алдында», К. Симоновтың «Орыстар», Л. Леоновтың «Шапқын», А. Сафроновтың «Москва мінезі», А. Штейннің «Намыс заңы» атты т.б. пьесалары да қазақ драматургиясының өсіп, өрлеу жолында едәуір көркемдік қызмет атқарғаны сөзсіз.

Сайып айтқанда, Фабит Мұсірепов — қазақ әдебиетінің барлық жанрларын дамытуға көп еңбек сіңірген көркем сөздің майталман шебері, ірі суреткер. Оның шығармалары сан рет көптеген халықтардың тілдеріне аударылды. Фабит Мұсірепов — бүкіл дүние жүзіне кең танылған сөз зергері.

Фабит Мұсіреповтің қаламынан шыққан әрбір өміршен еңбегі үнемі оқырман жүргегіне жол тауып, оның асыл бұйымына айналып отырды. Ол-туған Отанының гүлденуіне үлкен еңбек сіңірген халықтың адал азаматы, қадірмен перзенті. Фабит Мұсірепов — халықтың шын мәніндегі сүйікті жазушысы.

* * *

Фабит Мұсіреповтің бес томдық шығармалар жинағын баспаға дайындауда, әр томның құрылышын анықтап, белгілеуде біз негізінен жазушының тірі кезінде өзі қалаған принциптерді сактауға тырыстық. Мәселен, бірінші томдағы шығармаларды «Алғашқы адымдар», «Ана туралы аныздар», «Қаз қалпында», «Жапон балладасы» деген айдармен 1972, 1976, 1980 жылдары жарық көрген кітаптарында Фабит Мұсіреповтің өзі жіктелеп, топтастырып жүйелеген еді. Міне, осылайша, бес томдық жинақтың әр томындағы шығармалардың рет-ретімен берілуі жазушының өзі мақұлдаған тәртіп екенін оқырман есіне салуды жөн көрдік.

Әбділхамит Нарымбетов,
филология ғылымының докторы

ҚОС ШАЛҚАР

Міне, біз екі шалқардың арасында тұрмыз. Қоңыр қүйқалы, құнарлы шиыр. Адыrsыз, жотасыз жазық алап. Керілген кең тақта. Қуаң тартқан қау.

Батыс жағын қапталдай өскен қалың жал, көкжиекті көміп, кең жазылған кереге тәрізденіп иіліп келіп екі көлге тіреле тоқтаған. «Қос шалқар» қос босағаға орнатқан күміс бағана тәрізді екі көл. Кешкі тымыққа тынып, жадырап жатқан су акырынғана жағасына соғып дірілдейді. Ышқынбайды, тітіркенбейді...

Ақырын соққан самал шалқар көлдің ақша бетін аймалап сүйгендей болады. Сүйген жерінде ирек із қалады. Шалқар шімірігіп ышқынғандай болады.

Көшпелі көк бұлт көлеңкесін көлге түсіріп, айнаға қарап сыланады. Кешкі күн екі көлге кезек шомылып, жарқ-жүрқ етеді. Біз таза ауаны тойғанша жұтып, колхоз егісінің ортасында тұрмыз... Бұл Қосымның «Қос шалқары». Қарақас бәйбішеге ас бергенде қара қасқа аттың бәйгесіне Қанікей деген жетім берілген. Сондықтан «Қанікей шалқары» деп те аталады.

«Телпектердің», «Ит аяқтардың» терліктей мәйегін Қосымның қалың жылқысы «үйтіп» жатқанда, ит аяқтар «Қос шалқардан» атын да суара алмайтын.

Бұл өзіміздің күйгелек Тәпел күзетіп жүретін «Қосымның Қос шалқары да...»

Мен «Қос шалқарды» өмірімде үш-ақ рет көрдім. Бірінде, он шақты бала жидек теруге келдік. Белшемізден шыққа батып ала сәуледе ағашқа кірдік. Кіруін ұрланып кірсек те, көңілді көкке көтеріп, қылп еткен сыйбырға жаңғырығып түрган нұға кіргесін, айғайламасқа, дәтіміз шыдасын ба! Керексіз жерде-ақ сақылдағ құліп, қарға адым жерден айғайлап сөйлестік. Жидек бізді сүйрей берді.

Жидекті қып ұзасқан сайын айғайымыз басымдап, Тәпелі «құрғыр» естіп қалыпты ғой. Осындай ғана қасымызға келіп ақырып кеп қалғанда талайымыздың-ақ қабық шелекшеміз «ғайып боп» кетті. Өзі ұзындау, өзі бейғамдау Әбзи деген бір жолдасымыз аңырып қаша алмай қалып еді, қуалай жонына шыбыртқы шып-шып етіп қалды. Қамшыдан қайқалактаған Әбзидің арық қабырғасы ыржың-ыржың етіп, екі қолымен арқасын үқалай «ағатайлаған» дауыстым ашы шықты. Сонда да қаша алмады. Өзгеміз зытып отырдық.

Бір-бір шелек жидек теріп алып, «Қос шалқардың» біріне шомылып қайтпақшымыз да. Ол болмады: «Ауылға дейін құмас па екен» деген адамша артымызға қарай-қарай ауылға тарттық.

Міне, бұл «Қос шалқарды» бірінші көргенім...

«Қос шалқарды» екінші көргенімде әуе айналған ыстық шілде еді. Алдынан санағанда он жетінші, артынан санағанда жиырма екінші өгіз арбасында едім. Байғұс қара өгіз көзіне шыбын үймелеп, аузынан сілекейі шұбырып, митің-митің аяңдап келеді. Екі донғалакты қазақ арба дағдылы ойбайын салып о да келеді. Ұзын қораптың ішінде меніменен төрт адам. Менен басқалары шөп шабатын жүздікшілер. Мен өгізді алып қайтуға келем. Басқа арбадағылар да сондай. Арба біткеннің артында жалт-жалт еткен ақ орақтар. Тұмсықтары салбырап, көк майсаға тістерін қайрап келе жатқандай.

«Қос шалқарға» жөнелсін деген хабар келгесін, жаңа ғана барған жайлаудың қызығын тастап, жігіттер жүздікке жөнелген. Бұлар Қосым байдан әр кезде өсімге алған үш сом ақша, екі шана шөп, биенің сүті, аттың майы деген сияқты борыштарын өтеуге келе жатыр. Бәрінің де іші ауырған адамдай қабактары қатынқы, көңілдері кіrbікті. Үмітсіз екініш барлығы түстерінен-ақ білініп келеді. Жаңа ғана барған жайлаудың қызығы артта қалғаны жігіттерге қатты батып келеді. Жым-жырт. Насыбай сұрасқанда болмаса, тіс жарып жадыраспайды.

Жүздікшілерді бастап келе жатқан Жантық тарантас арбаға ат жеккен сонадай алдымызда отырады. Тұра қалған жерде Қосымның жабдығын сез қылады. Қосымды иемдене сөйлейді. «Қос шалқардан» екі мың қидырсам, «Қызы кеткеннен» бір мың қидырсам деп бастайды. «Кере-наулық қылып, жаңырға тидіріп жастай жинап жүрмендер! Өзім көрмей шошакқа тартпаңдар!.. Үйтсендер өкпелемендер!» — дейді. Не керек, өзіне тиген үкімді істеп, жүздікшілерді билеп келеді.

— Осы ит-ақ түбімізге жетер,— деп жігіттер өзара күнкілдеседі. Қосыммен қосақтап Жантықты да сыбап алысады, сүйтіп, «жарты патша» Жантықтың үкімінде тәулікке тарта жүріп келеміз.

Ертеңінде шаршы тұс табанында «Қос шалқарға» жеттік. Үйстықтан қаталаған өгіздер, тілдерін кере құлаш шығарып, солықтап түр. Жантық жігіттерді ііріп алып ауыл ауылға бөлді. Айналасы ат шаптырым алаптың ортасына бір жан түсірмеді. Алапты айналдыра түсірді. «Қос шалқардың» жағасына да жақыннатпады. «Ауыз суға томар су да жарайды» деп ешкімнің айтқанына мойымады. Жігіттер амалсыз бытырап-бытырап кетті. Қос-қостың арасы атпен қатынасатындай алшақтанды. Жақын түссе қыдырыс көбейеді деп, әдейі осылай істеді.

Біздің қос сегіз адам болып бір жерге тұсті. Шалшықты томаршадан сасық су әкеліп шай қайнаттық. Күлімсі сасық шайды ішіп алып, орақшылар қатар-қатар жол тарта же-нелді. Сары бас араласқан қалың қаудың жолдары жыбырлай бастады. Рақмет шындаған ақ орақтар күнге шағылысып жарқ-жүрк етті. Құшті білектер, мондаидан моншақтаған ацы тер, отты көріктен шыққан ақ орақтар, Қосымның ырысын кеңітіп, қалың қауды қарш-қарш құлатты.

Кешкі салқынмен өгізшілер қайттық. Жұздікшілер жаутаңдасып қала берді. Өзге емес, біздің қайтқанымыз батқандай, ананы-мынаны айтып арбаға біраз іірлісіп тұрды. Қысылғанда алған жұздік ақшасы, соның салдарына сонау жайлаудан келіп шыжыған шілдеде шөп шауып жатқандары, Жантықтың айнала әмір етіп жүргені, біздің қайтып бара жатқанымыз бәрі қосылып жігіттердің жанын жеп тұрғандығы кейіптерінен білініп түр.

Рақмет марқұм бір мінез еді: «Кет шапшаң, мыналарды қынжылтпай... біздің катынға айт, қолыма биялай, бір-екі сабак тарамыс беріп жіберсін. Ендігі астан қалдырмай ала кел!..» деді.

Қазақ арба ыңырсып барып айқайын түзеп жүре берді. Кең алапқа айнала тиісіп жатқан жұздікшілерге қарай-қарай біз де кете бардық. Кешкі тымықта зу-зу еткен орақ дауысынан ұзай бердік. Қосым мен Жантықтың осынша иттігінің мәнісі не екенін ажыратса алмадық. «Қос шалқарға» тағы да шомыла алмадық. Қотыр басқан теңбіл денеге тұнық шалқар тағы бұйырмады.

Міне, бұл «Қос шалқарды» екінші көргенім...

Бүгін «Қос шалқарды» үшінші рет көріп тұрмын. Астымда ат, қасымда Құсен мен Болжық бар. Мана ерте

келіп көп жерді араладық. Ағаштың ішінде еркімізше жүрдік. Қосымның ырысы болған «Қос шалқардың» қойнау-қуысын қалдырмастан араладық. Кіші шалқарға бөле-ніп тұрып шомылдық.

Баяғы көрген Тәпел де жоқ, Жантық та жоқ. Есіме түскені болмаса, бірі де үшыраған жоқ. Куар-ау, сабар-ау деп те ойлағаным жоқ...

Күз... Кәдуілгі қарабалас жабдықтың қабындаған уағы. Құн әлі ерте. Қораның баурайына құн жаңа түсे бастады. Қөлеңкеде өскен қалың шөптің шығы буға айналып, ізін білдірмей жоғалып барады. Сарғылт тартқан салаң көде жылы қүнге кеудесін тосып, тұнгі ызғарды тебендеп шығара бастаған сәскелік. Жаңа ғана білек қызып, тер моншақтап жұмыс өне бастады. Истеген сайын қимылың басымдаپ, ұрған құлашыңа өзің де қызығатын мезгіл...

Күсен қолын сермен, айнала көрсетіп:

— Анау қалың жалдан, сонау қызыл байлаған діңгекке дейін... мына жағымыз, қалыңның арғы етегіндегі қара жолдан «Қызы кеткенге» дейін, «Қос шалқарды» ішіне ала... біздің жер...— деді.

Күсен жарқылдаپ күледі. Күсен екіленіп сейлейді. «Қос шалқарды» айтқанда көзінен жасы домалап кетеді:

— Ертең өлсем арманым жоқ,— дейді.

Қуанышын айтуға тілі жетпейді. Тоттанған кәрі жүре-гіне жас, қызыл қан жорғалағанын білдіреді. «Қос шалқармен» байланысты әңгіменің бәрін айта жөнеледі. Баяғы жүздікшілердің талайының ішінде болғанын, Жантық пен Қосымның талай қылықтарын тізбектеп ағытады. Бірақ шымбайына батқан батпан қылықтарды қанша толық айта алса да, «Қос шалқар» тиғеннен кейінгі қуанышын айтып жеткізе алмайды.

— «Қос шалқардың» бізге тиғеніне таңым бар, таңым бар...— дей береді. Әңгімелесіп келеміз.

— Неше үйсіндер?

— Он бір үйміз. Келеміз дегендер толып жатыр. Қалай болып шығады деп алмай жүрміз. Өзіміз биыл ғана кол-лектив болған соң, аяғы қайтып кетеді деп жүрексінеміз.

— Неше ауылдан жиналдыңдар?

— Тіпті неше ауыл дейтін емес, толып жатыр. Ішімізде бір ноғай, бір «бәленбай» мешері де бар. Машина жағында жүретін Мекайла деген орыс бар. Бізді жұрт коллектив ауылы дейді. Баставында ерсі көріп жүрдік, осы күні жұрттың бәрі де «Коллектив ауылы» болғысы келетін көрінеді. Біз коллектив ауылы болып отырғанымызға қуанып қоямыз. Жазғы ауыл түгіл, қыскы қыстауды да бірге

салдық. Коллектив болғалы жылға жақындағы. Әлі бір ұрсысып көргеміз жоқ. Ана жылғы коллективтер жанжалдаса беріп, аяғында бытырап кетіп еді. (Онда жалғыз Ордабай ғана байып шықты ғой.) Біз бірге туғандаймыз. Ұлғи кедейміз ғой, шырыш бұзатын бір жалқау бар еді. Әрі-бері түзелер деп қарадық та, болмағасын шығарып жібердік.

— Коллектив боларда Қосымның балалары талай лоблытты-ау! Соның кесірінен көп кедей кіре алмай қалды. Коммунист болып кетесіндер, «түбінде қазынаға бәрін алады» деп, жаман азғырды...

— Осы күні шаруаларың қандай? Машина саймандарың бар ма?

— Ойбай, қарағым-ай, не шаруа сұрайсың. Бәріміз де түгіміз жоқ кедей емеспіз бе! Бәрімізде 7-ақ бұзаулы сиыр, 6-ақ жылқы, 13-ақ қой бар еді. Қазір байып алдық: қазынандан он өгіз, алты ат, бес бірішке, екі тілді үш соқа берді. Бенке, Сенке, Реске деген машиналарымыз және толып жатыр. Бәрін де кейін өтерсіндер деп, тегін беріп жатыр. Ауылнай мен болыс хабар береді. Біз барып алып келеміз. Өзгесі не керек, жазғытурым жүз сексен пүт тұқым берді ғой. Отыз жер егін салдық. Бір-бірінен жүз пүт түсетін!... Әлгі айтылған жалқау, Бәйкен деген жігіт Қосымның баласына екі жердің тұқымын беріп жіберіп, артынан қоймай жүріп, қайырып алдық. Өзін де жерге тығып жібере жаздады...

Жылда егін дегенді кім салып көрген. Быыл үй басына екі жүз, үш жүз пүт егін алайық деп отырмыз! Үй басы елу пүттап қорға шығарамыз деп сөйлесіп қойдық. Түттай жалаңаш едік, кооперативке бидай беруге уәделесіп, жақын арада киініп алдық.

— Шөпті қанша алдындар?

— Сұрама, шырағым. Мынау алаптан Қосымға екі мың шөп шауып беретінбіз ғой. Осы алап бізге тигесін шөпсіз болармыз ба! Қазынадан алған екі машинді салып жіберіп едік, бір айда үш жылға жететін шөп түсірді. Алдақашан үйіп алдық. Енді егінге қол қойдық. Қазір көресің.

— Газет, журнал оқисындар ма?

— Оқығанда біз оқыық (бірақ кейде газетіміз жоғалып кетеді. Осыны түземей-ақ қойдындар. Кітап ала алмаймыз. Ауылнайға айтып едік, неге әпермей жүргенін білмеймін). Кешке таман жұмыстан келгесін біздің үйге жиналып аламыз да, Сембек оқиды, біз тыңдаймыз. Қебіміз хат білмейміз ғой. Қыстығуні оқу үшін, Болжықтың бір бөлмесін үлкенірек етіп салдық. Жаздығуні ауылнай, комса-

молдар келгенде далаға жиналушы едік. Қыстығұні әлгі бөлмеге жиналамыз ғой дейміз.

Өзіміз кооператив мүшеміз. Бірақ кооператив басындағылар жаман-ау, жаман... Мата келсе алдымен өздері алады. Жақындарына береді. Кейде құр қаламыз. Қосшыға, е... МОПР-ға мүшеміз. Мына екі белгі біреуі Ленин ғой. Біреуін өзім де білмеймін. Шемберлиннің жауабы дей ме, қорғау деген бірдемесі бар ма, әйтеуір сондай бірдеме... тағып алғаным. Қамзалымды түнде басыма жастамаймын. Ленин қадаған өнірін үстіне қаратып басыма іліп қоям...

Осы кеңесумен отырып Кіші шалқарға жаздай салынған қыстауға да келіп қалдық. Құсекем сөзге жарытты.

Болжық та қосарланып қояды.

Бұл қыстау өзге қыстаулардан анағұрлым өзгеше, ортасынан көше қалдыра салған он бір балшық үй. Есік, терезесі орнатылып, іші-сырты майлантан. Сыңғырлап түр. Қазақ кедейлерінің қыстауында қос терезелі, тақтай еденді үйді өмірімде бірінші көруім. Шошайған шошаланы емге іздесен де жоқ. Бір-бір «саманный» азбар. Көше де, үйдің айналасы да тап-таза. Әрбір үйдің қасында сандықтап үйліген сары мая. Болжықтың үйіне кіргенде:

— Мына тақтайға енді түкіре береміз бе? — деді Құсекен.

Үйлерден өтіп моншаға келдік.

Кәдуілгі қаланың моншасы. Сыңғырлап түр. Барлық керегі даяр. Құсен моншаны біраз жыр қылды:

— Осы монша бізге мешітіңнен артық көрініп түр. Бір тайынша шығарып, керек-жарагын алдық та, сыртын өзіміз салдық. Әлгі Мекайла бәрін біледі еken. Ишін сол жөндеді. Енді кір дегеніңіз маңымызға жолар ма еken? Енді біз кірлі қазақ болармыз ба еken? Жұма сайын түсіп тұрамыз.

Моншадан өтіп қыстаудың шетіндегі қырманға келдік. Дағыған кең қырман. Айналдыра үйліген егін, алтынмен қаптап қойғандай жалт-жұлт етеді. Ең биік маяның төбесінде қызыл жалау. Болмашы желге желбіреп, «Кел мұндалап!» түр. Алтын маялардың арасы қыбыр-қыбыр жан. Құймышағынан майы шықкан өгіздер, жегуге әзірленген аттар. Әлеңкідей жаланған жігіттер. Көйлегін ышқырлығына қыстырып алған әйелдер. Бірінде айыр, бірінде тырнауыш, бәрінің де езуі құлағында. Әр үйде ернін сылпылдатып отыратын әйелдер, мінекей, егін соғысып жатыр!..

Күн шағырмактанып көтеріле бастады. Айналмаға аттар жегіліп, ұзын шыбыртқы шарт ете түсті. Анадай жердегі жалғыз дөңгелек зырқырай жөнелді. Әжемнің ұршығындағы емес, көз ілестірмейді. Тынып жатқан шаң

аспанға будақтады. Машина гүр-гүр етті. Таудан құлаған судай гүрледі. Алтын бауларды қылқып жұтып, қызыл маржанды қап-қап ағытылдырыды. Еңбек күйі, еңбек буы жеті қырга жетті. Қара жер солқылдап биге басты. Аспан қосыла гүрледі...

Бір жағынан тасылып жатыр. Бір жағынан соғылып жатыр. Қырман басы ұлы дүбір той!.. Гүр-гүр-гүр!.. Гүрледеген сайын маңдайдан шыққан аңы тер, қызыл маржан болып қапшыққа құйылады. Буы бүркыраған еңбек күйі аспанға өрлейді. Жер мен аспан қосыла билейді. Аспандағы алланың асты солқылдайды... періште біткен зым-зия, басын қайда тығарын білмейді...

Тұс ауа еңбек ерлері демалды. Дабырласқан бойымыз-бен ауылға келдік. Тоғыз қараша үй. Шет жағында екі күрке бар. Маңайда қара-құра жоққа жақын. Тізілген қызылды-жасылды машиналар. Ауылдың барлық көркі де, салтанаты да солар. Басқа ауылдың сырты желілеген құлын, үйрелген жылқы, тізіп тастаған қазақ арба болса, бұл ауылдікі оған үйлеспейді. Өз алдына бір көрініс, бір салтанат. Ата мұрасы қазақ арбалар, жүдеп-жадап кеткен, әр жерде біреуі шойырылып жатыр. Оның орнына: «Он бесің бір ширегіме тұрмайсың» дегендей абажадай көк арбалар тұр».

Жалма-жан тұскі тамақтарын ішті. Самауыры жоқтары барына жүгіріп барды. Тәжікелесіп отырып демалысты.

Қайтадан қырманға жөнелді. Тағы да гүр-гүр. Машина «коллектив» күйіне басты. Оған «коллектив» мүшелері қосылды. Қос босағадағы «Қос шалқар» қосылды. Қаруытқан қалың жер толқынданып билейді.

Үйінде отырып осыны естіген Қосымның баласы: «Қос шалқар!», «Қос шалқар!» болды... батшағар, осының арты не болып кетер екен!..» — деді.

Бұл сұрауының шешуі алыс еместігін сезе алмады.

KYSEN

Күсен дегеніңіз бір тамаша адам. Бұл көркем әдебиетке ажар беру үшін алынған адам емес, қазіргі Қазақстанның қай бұрышында болса да, ұшыраса беретін адам. Бұрынғы жазысатын еңбектің жаншып ұстаған Күсенін, қазіргі еркін еңбек, айқасқан күрес, құрыш білекті, құрыш жүректі етіп шығарған. Бұл істің, күрестің Күсені.

Күсен баяғыда «ие» деп басын изей салып, мал қорасына қарай жүре беретін Көкениңің жалшысы еді. Осы күні олай емес, бірдеме айтсаң қабағын құбылтып, айтқаныңды

екшей бастайды. Өз миынан орнықты орын алған сөзге ғана «ие, жарайды» дейді. Болмаса, жүзін жұз құбылтып, сөзін қырық құбылтып, өзінді айналдыра бастайды. Ол талай аузы қүйгендігін ескеріп, үрлеп ішеді.

Өз ойына дұрыс көрінген істен және қайта алмайды. Ондай жерде жалғанды жалпағынан басып, жапырып кетеді. Мұндай жерде оның сөйлегені де бір түрлі, қызық. Ол бізге ұсан «пәлен болады, түген болады» демейді, «ұйымдастын жақсы, кедейлер бірігіндер!» деп сыйлдыр сөзбен де сырғанай бермейді. Ол ылғи ісін қоса сөйлейді.

Мысалы, кешке қасындағы ауылдың кедейлерін жинап алып екі ауыз үгіт сөз айтты. Ортаға таман асықпай аяңдап келді де бәркін бір қозғап қойып:

— Эй, мыйтық, Итбай, Досан, Қабор, Биганша, Ақан, Рәзие келін, бері қараңдаршы! Жақан, Әбілде, Тасыбай, Дүйсембай, Ақмет сендер де тыңдандар!...— деді.— Алдыңғы жылы біз коллективке кірген жоқ едік. Әркім өз қотырын өзі қасып бөлек отырған. Сол жылы жазғытуры Шаймерден сайының басында тезек бастық. Итше шұбатылып он күндей жүрдік, сондағы алған тезегіміз жарты қысқа жетпей, мен қыс бойы жалғыз өгізіммен қамыс тасып шықтым. Болжық қой, Матайдың үйінің ескі сабанын борышқа алып, оның борышынан коллективке кіргесін құтқардық. Өзгені қойшы, Итбай-ау, қатының мен екеуің он күн басқан тезектерінді, жарты күнде жаяу тасып алдындар ғой! Аулымыз жақын, Жантықтың ескі көнін қопарып шыққаныңды біз де білеміз, өзің де ұмытпаған шығарсын. Ал, енді Биганша жеңгей күні бүгінге дейін сендерге сүйеніп отыр.

Біз ше? Біз былтыр коллектив болғанда он бір үй едік. Бәріміздің ортамызда жиырмаға жетпейтін қара, қырықтан аса жан бар еді, бұрын өздеріңмен бірге итшілеп отыратын едік. Осы күні ше? Осы күні мен сендерге айтайын — былтыр айналасы жиырма күннің ішінде қырық жер егін салдық. Соның аяғы әлі сарқылған жоқ. (Қазынаға қанша астық бердік?) Егін артынан айналасы үш күн тезек бастық. Мен сендерге айтайын, тайлы-таяғымызben жабылып кеп кетіп едік дейім, Көкен өзегінің екі бетін өрт жалағандай қап-қара қылдық та таstadtық. Бес мая тезек күні бүгінге дейін сол арада тұр!

Тезек бітті, жер айырдық, Қарақтарым-ау, «Жалғыз жалдың» бауыры бір жетіде-ак дал-дал болғанын көзде-ріңмен көріндер ғой. Қазір қарашы. «Жалғыз жалдың» бауыры күнге шағылышып жалт-жұлт етеді. Ол — біздің қызыл алтын.

Өзгені айтпасаң да, біздің шөпті қалай шапқанымызды көрдіңдер ғой. Он бес күнде үйіп, жиып болдық. Қырманды айналдыра үйен маялар осы арадан қарасаң да көрініп тұр. Қыс бойы қанша шөп саттық. Өздерің де алдыңдар. Ондай шөп бұрын Көкенде ғана болатын.

Біздің бес брешкеміз, соқа-сайманымыз, он пар өгізіміз осы ауылдың барлық мүкем малына тұрмай ма? Былтыр Көкенді конфескелегендеге алған бір үйір жылқымыздың тұяғы шатынаған жоқ. Сендердің алғандарың қотыр-шотыр болып, бітіп барады. Мына Биганшалар моншаңа бір түсірші деп көрінген жерде құлағымызды сасытады. Өздері біріксін, өздері салып алсын деп әлі бір түсіргеніміз жоқ.

Тұнеугұні соқа-сайманымыз таланды. Көкжал жоғалды. Жұрт егін орталаганша біз шабуылда жүрдік, артынан қалай өкірттік?..

Уш коллективтің соқа-сайманын жинап жіберіп, үш күнде тас талқанын шығарғамыз жоқ па? Комсомолдар қалай болысты?.. Біз көлікті жегіп жатқанда қотыр көгінің иығына мініп, мына мыйтық «...бір жарты жерім бар еді, соны жыртам» деп кетіп бара жатыр еді, біз «Жалғыз жалды» бітіріп, «Ұялыға» кетіп бара жатсақ әлі итендеп жүр екен.

Осыны көздеріңмен көріп отырып, әлі күнге Тәшендердің азғыруынан шыға алмай отырғандарың, тұра ақымақтық. Менің сөзімді ауырламассыңдар, бұларың барып тұрған ақымақтық, менің айтарым осы,— деді. Отырғандар біріне-бірі қарап аңырды да:

— Рас, Қүсен, рас айтасың,— деді көпшілік бір ауыздан.

Жалғыз-ак Жақан, Таспай, Дүйсембай, секілді орташалар отырған жерін шұқылап, басқаларға қосылмай отырғандықтарын білдірді.

Күсен, әрине, оны да сезе қойды.

— Сендер неге тұнжырап кеттіңдер? — деді, орташалардың әрқайсысына көзін бір тоқтатып.

— Тұнжырамандар, бес-алты байталдарың ортаға түсіп кетеді деп корқасыңдар ма? Қорықпандар, біз коллектив болғанда бәрімізде жиырмада жетпейтін қара бар еді. Дәл биыл «Жалғыз жалдың» бауырындағы егініміздің өзі сендердің барлық дүниелеріне тұрады. Сендер Көкен болып көрген жоқсыңдар. Сендер де Көкеннің Құзенінен қалған жерге ғана ие болып келгенсіңдер. Егер бытыранды бес қараның бәрін бір жерге жинасандар, басыңа тартсаң аяғыңа жетпейтін шолтайған жоқшылықтан бәрің де құтыласыңдар. Коллектив деген осы отырған жұрт қүшін

біріктіріп кемтарлықтан, кедейлікten құтылу, байларға жем болмай, өз еңбегімізді өзіміз пайдалану. Егер батрақ кедей, орташа — бәрі бірігіп іс істесе байға еш уақытта жем болмайды. Жем болу былай тұрсын ауыл шаруашылықтың салмағы сол біріккен шаруаға көшеді, коллектив деген кәдүілгі үме. Коллектив малы өз керегіне ғана жұмсалады.

Күсен тағы біраз сейлеп барып тоқтады. Орташалар үйқылы-ояу қалыптарынан сергігендей, әлдеқайда алыста жатқан бұлдыр сезім сілкінгендей ілгері қарай бір-бір жылжып қойды. Шара-бұра шаруасы, әрбір бұзау торпағына дейін көз алдына келді. Кешке ғана «кішт» деп үй маңайына иіріп салған жылқылары да, өріске кеткен жылқылары да көздері жайнап үйдің ішіне кіріп келгендей көрінді. Қотанда жатқан қойдың бырт-бырт қүйісі құлақтарына анық естілгендей, әлде қай жерлерін тырнағандай, мазалағандай болды. Ертен тұра үйлерін жығып, малдарын айдап коллективке көшіп бара жатқандай, коллективке емес, әлдеқайда алыска — екінші дүниеге ауып бара жатқандай, бұлдыр-буалдыр сезім тізбегі елестей қалды. Бұған қабаттасып коллектив егіні, үйулі маялары, конфескеден алған көк үй, сасық үнгірде өмір еткен кедей батрақтардың жөнделіп қалған қазіргі күндері, коллектив соқа-сайманы, моншасы, тағы басқа шара-бұрасы, жіп-шуына дейін көз алдарына және келді. Осы екі тізбек кезек ауысып, көп жүлқысқа түсті. Қөпке дейін ит жығылысқа түсіп, бірін-бірі ала алмады. Әрбір орта шаруаның жүргегінде екі таптың екі палуаны күреске түскендей болды. Сол екеуінің бірі жеңгеше соған қарап отыруға тиісті секілденіп, орташалар да ауыр ойға шомды.

Екі палуанның қайсысы жеңуін тілерін білмей, біреуі жеңіліп бара жатса да жеңдіргісі келмей, орташалар ұзак отырды. Біраздан соң екі палуанның бірі жығылғандай болды. Бірақ қайсысы жығылғанын көрмей қалғандай, көрсө де «жығылған палуан мынау» деуге ауыздары бармайтындей, аузы барса да, жүрегі айтқызбайтындей бірнеше ауыр минуттер өтті... Аяғында кәдүілгі орта шаруаның қорытындысына келіп:

— «Ат сатсан ауылышмен» деген,— деді біреуі.

— Жоқ, жоқ, бұларың жарамайды. Расында коллективтің не екенине көздерін жетпей тұрса, «кіре ғой!» деп айта алмаймыз. Өздерің ойландар. Түсінбей тұрған жерлерінді сұрандар. Әбден өздерің осылай жеке отыруымыздан біріккеніміз көп артық деп сенгендерінше, колхозға кіруге болмайды,— деді Күсен.

Орташалар тағы етек-жөні кеңігендей бір-бір құрсініп қойды.

— Осыған кіргенде бізден алатыны не? — деді Мыйтық.

— Сенен еш нәрсе алмайды. Сенің алады деп отырғаның бірінші — байлардың, молдалардың азғырындысы. Екінші — қате түсінгендейтін айтылып отырған сөз. Колхозға, сығуға биті жоқ батрақ алынады да, байлықтан қарны жарылайын деп отырған байлар алынбайды. Байлар колхозға кіруге құмар. Колхоз мал үшін ашылатын болса, онда малы көп байларды ала берер еді де, батырактарды алмас еді ғой. Одасы, ол малды алатын бір адам тағы болу керек қой? Ол қайда? Қай жерде көрдіндер? Мұның бәрі де түсінбегендік. Өзіміз де осыны бастан кешіргеміз. Колхозға әркім еркімен кіреді. Мүше боп кірген адам мүшелік жарна төлейді. Ол жарна да сол колхозда қалады, ал, енді құр колхоз деген ат үшін үйимдаспайды. Оның бір мақсаты бар ғой. Ол күш, еңбек, шаруашылық құралын біріктіріп, барлық мүшенің күн көрісін түзету деп аталады.

Сондықтан колхозға кіргендердің бәрі де жұмыс малын, егін, шөп сайманын, барлық жерін, ірі сауын малын біріктіріп жіберіп, пайдасын ортадан көреді. Ортадан көргенде әркім істеген еңбегіне қарай сол колхоздан еңбек ақы алып отырады, мына дүние ортаға түсті деп мүшелер шеңтінен жей бермейді. Біріккен шаруа жылдан жылға күшейіп, жылдан жылға есіп отырады. Мысалы, әрқайсымыз жеке отырғанда үй басы 2-ак жер егін салатын болсақ, біріккеннен кейін үй басы кемінде 5-6 жер сала аламыз. Келесі жылы одан да асып түседі.

Сендердің «алады» деп түсінетіндерің осы ортаға салып пайдаланатын шаруашылық құралдары. Оны ешкім алмайды. Бұрынғы «сенікі» деп жеке иемденудің орнына «біздікі» деп бәрің иемденесіндер...

Күсеп сөйлеген сайын аз да болса, бір жаңа түсініс, жаңа ой туғызғандай болды. Әлдекімнің алыстағы алаң-құлаң қытығына тиді. Орташалардың көз алдындағы шымылдығы серпілгендей, көңілдегі дұдамалы ыдырағандай болды. Қара деген алыстағы мақсаттан, жақындағы тәжірибе артық бағалайды ғой. Көбінесе, Күсендердің колективіне сенді. Егер мұндай тәжірибе болмаса, мүмкін иланбас та еді. Тәжірибе еріксіз сендірді.

— Сендер қосып алсандар бүгін түннен қалмай көшіп барайық... — деді жиылыс.

— Айналайын алтын басым-ау,— деп, Биганша жеңгей еңкілдеп те жіберді.

— Көшіндер, келіндер, бәріміз бірігіп кетейік,— деді Құсен. Бәрі дуылдап түре келді. Көздері шатынап жыртық жендерін бір-бір сыйбанып қойысты. Даурыққан бойы, үйлеріне барып ертең көшуге әзірлене де бастады.

Мұның алдында Қазыкен деген өкіріктен келген бір жолдас бір ауылнайға қараган кедей — орташаларды жинап алып баяндама жасаған. Үгіт сөйлеген.

«Жолдастардан» «бастап алып» «индустріяландыру дәуірін» «көктей өтіп», қазіргі күнде партия, кеңес үкіметінің ұстап отырған саясаты генеральның жолы, ауыл шаруашылығында социалшылдық, яғни, ортақшылдық секторды салмақтандырып, сол арқылы миллиондаған бытыранды жеке шаруаны социалдық дәуіріне, одан әрі коммуншылдыққа жеткізу...» — деп келіп, бұл жол Маркс, Ленин жолдастардың сыйып берген даңғыл жолы екендігін де түсіндірген. Ауылы алыс, көлігі кем жұмыстан босай алмаған кедейлерден басқа келгендері үгітшінің сезін «ұйып» тыңдап біраз мұлгіген. Аяғында бірі жер шұқып, бірі қолына түскен шөп-саламды сындырып, бірі бәкісімен тырнағын алып, жайылып кеткен. Біраздан кейін: — Енді тарауға рұқсат қой? — дескен. Үгітші жігіт:

— Бұл баяндама туралы жалпы жиналыштың қаулысын шығаруымыз керек,— дегенде, орнынан тұра бастаған көпшілік:

— Уә, біз не біледі дейсіз, өздерің жаза берсеңдерші, біз соған ризамыз. Жазу жағын бізден несін сұрайсыз,— деп тарап кеткен. Жұрт жартылап ыдырап болғанша жазылып үлгерген «қаулының» «жиналыш коллектив жұмысына үлкен маңыз береді» деген жерін оқи бергенде, орнынан тұрып есікке барып қалғандар денесін бүрмай, мойнын ғана бұрып тұрып кейбіреуі тымағын байлап жатып:

— Дұрыс, дұрыс! — деген. Сонымен жиылды «жабылған». Келген жұмысы осындағы «қаулы» жинаудай-ақ, «Үністек» жолдас қаулысын аяқтап қалаға барған.

Құсен «баяндамасына» кедейлер олай қараган жоқ. Керек болса «қаулы» да шығарған жоқ. Әркім өз қаулысын өзі бекітіп, «Балға-орақ» коллективіне көшіп баруға үйлерін жығуға әзірленіп қалды.

Бұл қаулы табан аузында іске айналатындағы да түрі бар еді, «Балға-орақ» коллективіне көшіп баруға үйлерін жығуға әзірленіп қалды.

Бұл қаулы табан аузында іске айналатындағы да түрі бар еді, бірақ дәл сол минутте кіріп келген бір топ адам қыбылықты салмасы бар емес пе? Келгендердің біреуі бұ-

рынғы ызғары бетінен әлі келе қоймаған, қапсағайлау қара кісі еді, қылшығын тікіреткен кекжал қасқырша құжірей-ген бойымен тура төрге келіп отырды. Көне тоз қасқыр ішігінің түймесін ағытып бір желпініп алды да, айнала бір қарап қойды. Осы қарауға кімнің қарсылығы қарыса алар екен деген адамша көзін тіктеп, қабағын түйе қарады.

Екінші біреуі, сәлдесін тастаса да, таяғын тастамаған, әлі де кейбіреулердің құрметінен үмітін үзбеген, сонда да арқа басын алдығандай, тоқ жарау қажы еді. Бұ да еркінсіп барып қапсағай қараның сол тізесін баса отыра кетті.

Тышқан көзін әркімге бір жалтыратып, сыдыртып амандастып шықты. Бірақ мұның амандасуы отырғандардың жүрегіне жылы да, сүйк та тиген жок.

Енді біреуі — бастапқы екеуінің әрбір мінезінен, отырыс-тұрысынан сол екеуінің не бар қылышынан құралған, сол екеуінің көшірмесі секілді біреу еді.

Сондықтан ол тым жоғары шықпағанмен, орталықтау жерден орын алды да, қапсағай қараға ұсап айнала бір қарап шығайын деп еді, отырған Қүсенге көзі түсіп кетіп еді, амалсыз «Қүсен, аман ба?» деп қалды. Содан бастап кейінгілердің бәріне де жаңағы қажыша амандастып кетті. Көзін де қажыша жылтыратып әркімге бір жүгіртті.

Төртінші біреуі сол маңайдың азулысы болған Қалжан байдың баласы Сағат еді. Кеңес үкіметі бастап орналасқан кезде бір-екі жыл болыс та болып еді. Өліп бара жатқан таптың ең күшті бөлтірігі, сүйенер кек құрышы, өз табының күшті жерін де әлсіз жерін де бірдей білетін, оның үстіне қарсы таптың да бар сырын зерттеп баққан жігіт еді. Үйге кіре сала сәлем беріп, отырғандарға айнала қол беруіне де ойламай аттаған адым емес-ті. Сондықтан, қолын алып жатқан кейбіреулер «жоғары шық» деп те қалды. Асхаттың ең бірінші күткені осы «жоғары шық» болса да, «тәйірі, осы ара да болады» деп босаға жаққа жақын, кедейлердің арасына кіре отырды. Әрқайсысына да құле амандастып, насыбай сұраған болып, араласыңқырап кетті.

Енді қалған үшеу-төртеуінің, біреуі қапсағай қараға үқсас, біреуі сол екеуінің «көшірмесіне» үқсас, енді біреуі солардың бәріне үқсас жандар еді. Әрқайсысы өз көлеміне, салмағына қарай әр жерге отырып, бұрынғыларға амандасты. Бұлардың амандаслары да өз салмақтарына қарай әр түрлі болды.

Қапсағай қара кіргендер отырып болғасын барып аман-

дасты. Оның амандасуы зілді, шамасы келгенше отырғандарға бұрынғы беделділіктің әсерін төге амандасу болды. Ол амандасып болғаннан кейін, кәрі кекжалдың тікірейген қара қылышығы өзінен-өзі жата қалғандай, енді сөйлеуге рұқсат болғандай, қажы сөзге тиді:

— Уә, жұрт, тегіс амансыңдар ғой. Осында бір жиналыс бар дегенге келдік. Сөзге жүретін уақыттан өтіп кетсек те, «ат сатсаң ауылыңмен» деген секілді, қауым не болса біз де сол болайық деп келгеніміз ғой. Заман, жастар, сендердің болды. Ондай-мұндай жаңалық болса есітейік, білейік деп келдік,— деді қажы.

Бұлардың келетіні түгіл, неге келетінін де, не айтатынын да әлдекашан біліп қойған, әзірленіп қойған Күсен кідірген жоқ. Жауабын берді:

— Ие, Қажеке, жиналысымызды көріп отырсыз ғой, коллектив болайық деп жатырмыз. Біздің екі ауылдың кедейлері көптен коллектив болдық қой. Енді осы екі-үш ауыл коллектив боламыз деп жатыр,— деді.

— Болатын кім? — деді қапсағай қара тістеніп.

— Болатын мына батырақтар, кедейлер, ана отырған орта шаруалар,— деді Күсен.

— Ахмет, Тасбай, сендер де барасыңдар ма? Дүйсембай, сен ше? Сендер де сүйтеміз деп отырсыңдар ма? — деді қапсағай қара, барлық орташаларға түгелінен қарап.

Орташалар екі оттың ортасында қалғандай, шұу дегенде аз ғана күрмеліңкіресіп біріне-бірі қарасты да, бәрі бірге:

— Ие! — деп бастанын изеді.

Бұлардың біріне-бірі қарауы «Ахмет осымыз рас па еді?», «Тасбай, осымыз анық қой?», «Дүйсембай, осымыз анық қой?», «Дүйсембай, осылай еді ғой?» деп тұрса да «ие!» деулері шұбәсіз шындары екендігін қатты дәлелдеді. Мүмкін бұлар әлі де талай қысылшаңда, біріне-бірі қарастын күндері болар. Дәл осы қысылшаңнан тобымен тұтас өтіп кетті.

— Жаным, пайғамбар заманынан бері іргеміз ашылмаған, кіндікtes, қандас, бәріміз бір Есеналының баласы емес пе едік. Бізді неге іштеріңе алмайсыңдар? Жақыннан тістесек те, алыстан кісінесіп отыратын ағайын емес пе едік! Бірге өсіп, біте қайнаған, ойыны бір ордасы бір бала-шағаны айырамыз дегендерің бе? — деді Асхат.

— Коллективке байлар алынбайды, молдалар да алынбайды. Оған алынатын батрақ, кедей, орташалар. Баяғыдан бері ағайыншылықтың қызығын көріп болдық қой. Ағайын асың болса ғана ағайын... Біздің ауылымыздың ойыны да,

ордасы да бірігіп көрген емес!...— деді, колектив мүшесі Болжық.

— Дұрыс айтады, Болжық,— деді отырған кедейлер.

Әңгіменің арасы алшактап бара жатқанын, енді бір-екі ауыз сөзден кейін үйден шығулары ғана қалғанын сезген Асхат жайдарысып, манадан бергім жай ойын ғой, дегендей, құлген болып:

— Ойын өз алдына, шын өз алдына, осы сөздеріңе әлі түсінгеміз жоқ. Басымыз жас болғанмен үйде отырып қалғасын түктеме білмейді екенсің, осы колективіңді бізге түсіндірші! Мен өзім өз көңіліме ұнаса, әкеме де карамайын, қорқатын ештемесі болмаса, бәріміз де кіре-йік! — деді.

Егер Күсендер анқауланып Асхаттың бұландаған құйрығына тап берсе, оңбай, тоңқалаң асатын еді. Оларды әлдеқашан түсінген. Сондықтан Асхаттың құйрығына қызықпады, құлақ шекеден ала түсті.

— Түсіндіргенде, оның сіздерге керегі шамалы. Әсіресе, түсіндіріп отырудың керегі шамалы. Бәрібір сіздер коллективке алынбайсыздар. Алынатындар түсінгендей болды,— деді Күсен.

Күсеннің бұл сөзі қытығына тиіп кетті білем, қапсағай қара шарта жүгініп-ақ алды, бұрқырады, бақырды, долданды, аузынан жыны ақтарылды. Әбден аяқтап келгенде:

— Бір Есенәлінің баласын быт-шыт қылып бөлетін болсан, Күсен, сені де көрерміз. Осынша жұртты шұбыртып, баягадан бері жиганын қазынаға салдырайын деп отырған сен, Күсен, аяғың аспаннан салбырап түскен жоқсың да! Білеміз сені де! Ойбай, мына жуынды ішкен, өңшең оңбагандар жетті түбімізге! Қайда Есенәлінің баласы! Тарт менің соңымнан! — деп айғайды салды да тұра жөнелді.

Байғыдан бері демеген аруақ құдайды бір сынамақшы болды ма, болмаса ең соңғы запыраны осы ғана болды ма, ашуына қылқынып, жасына тұншығып, булықкан бойымен үйден шықты.

— Мына кісіні бекер ренжіттіңіздер, жалғыз бір көз еді... Алла тағаланың өзі білер әлі... Табар...— деп тағы бірдемелерді қоспақтап сөйлей қажы да шықты.

Олардың артынан, солардың көшірмесі, солардың көлеңкесі шықты. Бәрінен кейін қалған Асхат көзіне жас алғандай, бір жағынан денесі уланып бара жатқандай, қүре тамыры білеуленіп, әрі жалынышты, әрі кекті дауыспен:

— Жарайды, Күсен! Жарайды... Обал-сауабы сенің мойнында. Атқа мінген адам елді жиыстыра жүретін еді,

сен бөле жүретін болдың. Қан жыласа да, май жыласа да осы отырғандардың жауапкершілігі сенде, бізге өкпелемессіндер!.. Бірігейік деп келіп едік... Кеудеге тептіндер, Қүсен, осыны ұмытпассың! — деді де, есікті сарт ұрып о да шыға берді.

Ол одан да көбірек сөйлемекші еді, жиналғандар шуу ете түсіп сөйлетпеді:

— Атамнан арман кет!

— Өлсек көріміз аулак болсын!

— Жетер енді! — деген дауыстар Асхатты көміп жіберді. Бұл дауыстар дала санасының бірінші ышқынысы еді, сондықтан әрі жат, әрі қатты, әрі улы шықты...

Тұнде қаулы жасаған батрақтар, кедейлер мен орташалар, таңертең үйлерін де жыға бастады. Үйлерін жығып «Балға-орақтың» қасына көшіп бармаса, қаулылары бұзылатындағы бұлан-талан болды. Көлігін ұстады. Орташалар да дүрмектен іркілген жок. Азғана малын қотанға іріп, байдың айғырында жүрген бірен-сарап байталдарын бөліп алды. Ұш-төрт ауылдың үзік-тұндігі алынып, қозғалмай тұрған әр жерде бір-екі-ақ үй қалған кезде, кешегі қажы мен Асхат тағы келді.

— Шынымен-ақ ағайыншылықты аяққа басқандарың ба? Шынымен-ақ жүртта қалған күшікше ұлытып тастап кеткендерің бе? — деді қажы.

— Азғыруға келіп тұр, қара құс! — деген әйелдердің қарғысты дауыстары шықты. «Қара құс!» деген сөз осы арада бір дұрыс пайдаланылды.

— Жетер, қажы! Терімізді сұрамасаң, іштеңеміз қалған жок!

— Әуре болма, қажы! Былтырдан бері тоқтатқаның да жетер!...

— Әдірә қалған ағайыншылықтың басын ауыртпа, қажы!

— Бірдеме көрмейін десен, ізіңше жоғала қой, қажы! — деген дауыстар қотанның ана шетінен де шықты, мына шетінен де шықты. Тұрған орындарына батып кеткендей, болмаса тіпті осы араға қажы келмегендей, әлгі екеуінің зытып отырғанын ешкім көрмей де қалды.

Жығылған үйлер артылып, адыра қалатын сағатына жеткен қазақ арбалары өткен күнін жоқтағандай өкіріп-бақырып төрт ауылдың кедейлері, батырағы, орташасы «Балға-ораққа» көшті де кетті. Бәленшекен ауылы аталған ауылдың орнында, сол Бәленшекенің өзі ғана сорайып қалды. Бәленшекендердің итімен бірге ұлыған дауыстары қалды.

«Балға-орақта» жалғыз Құсен емес, басқа мүшелері қандай: «қатын-қалашына» дейін жүгіріп шығып, әркайсысын әр үйдің қасына бөлісіп алды да кетті.

— Мына жерге түсіндер! — деп, Құсекен селдір сақалын селтеңдеп, көзі құлімдеп, жаңа келгендерді орналастырып тұрды.

Келгендер өгіздерін түсіріп болғасын, тура кек үйге кірді. Бұлардың барлық таңырқағаны да осы кек үй еді. Бұрын боратасына ат байлап көрмеген кек үйдің босағасын аттағанда, одан Құсен отыратын бөлмеге кіргенде, едәуір абыржып қалғандары да болды. Эйелдер кемінде бес тамсанып барып, әрен дегенде тізелерін бүкті. Бірінің артына бірі, қызыла-қымтырыла отырып, қазір Қекеннің айдалған бәйбішесі келіп күып шығатындей, болмаса сырлы үйден түсіп кететіндей көріп, бәйбіше келіп қалса, еден опырылып кетсе, тура қашуға әзірленгендей, оймақтай орынға бәрі шекие қойды. Қашан Қүсеннің Төлебикесі жайрандап шайды әкелгенше: «Ойбай-ау, біздің үйден үялып отырсындар ма» дегенше, төрге аттаған ешбір әйел болмады. Онда да тағы бір-бір тамсанып барып төрге шығысты. Кек үйдің бәйбішесі мен бай отыратын бөлмесінде, Болжықтың қара домалак балалары асыр салып жүр еді. Соларды көргенсін, әйелдер бұрынғысынан да жадырап, кәдүлігі түйін шешісуге кірсті. Төрде ілулі тұрған Ленин суреті.

Шай ішіп болғанша тосаңсу да бітті.

Сол күні кешке ескі мүшелер мен жаңа келгендердің бірінші жиынысы болып, ертеңінен бастап не істеу керектігі жайында Құсен «баяндама» жасады...

КЕҢ ҚҰЛАШ

...Ай деп біздің Арқаның айын айтсайшы. Төңкерілген көгілдір аспанның алтын жамауында жалтырайды да тұрады емес пе... Шығыстың салқын сұлуы Зухра қыз күміс көйлегінің меруерт етегімен төңкерілген көкті тіліп отырып, шарықтап төбеге шығып алады да, қараңғы жерді қылмыстан қоритындағы қалқиды да жүреді. Осы ай болмаса қараңғылық деп біздің Арқаның қараңғылығын айттар едің...

Арқаның қалың қараңғылығын «Қытайдың ұлы қорғанынан» асыра айдап тастайтын да осы Зухра. Етекте жусаған қоңырқай бұлттарды Қап тауының іргесіне қарай асыра тастап, аспанды есілтіп ән салып, өрлей береді. Зухраның ай жүзін ақ жібек бұлттар бір-бір ғана желпуге үлгіріп, кейін қала береді. Зухраны көреміз деп миллион жұлдыз ұясынан шығып, апатайлап аяғына оралады.

— Зухраға ашық боп жүрмендер. Ол — салқын сұлу. Жетім боп өскен ғой. Оны жетім күйінде көкке алып кеткен,— деп ертегіші осылай бастайтын баяғыда.

— Бірақ ол мейірімді; «түнде істелген жұмыс олжас» дегенді білетін бе едіндер? Оның анасы — жер. Жаңбыр жаудырып, анасын шомылдырып тұратын да сол Зухра қыз екен. Иығындағы екі шелегін аңдайсындар ма? — деп аяқтайтын ертегісін.

Түп-төркіні өзіміз ғой, Зухра қыз біздің қырманға тым-ақ шат, шексіз мейріммен қарайды. Екі шелек сұзы әлі иығында, Алатауды қапталдай көтерілген қарындағас ашық аспанда көсілтіп ән салып барады. Анадай арқандаулы «ақбоз аты», мынадай арқандаулы «көк боз аты» түр. «Жеті қарақшы» інір қаранғысында аттардың бірін қағып кетуге қамалап бір келіп қалып еді, қазір сұлуды көріп ұялған ұрылар тым-тырақай етекке қарай зытып барады...

Түндігін жауып түнерген қара түнде жоқ секілді сезіледі.

— «Бәрібір бұл ел мені қуып жібереді» деп қаранғы Қытайға қарай ауып кеткен секілді.

Қырман басы шынында шат. Ауыр күнді дір қалтыратқан шат еңбектің елдегі күшін мен бірінші рет көріп тұрмын. Күжілдеп, долданып трактыр түр. Ғұрсілдеп, бұрқырап малотелкелер түр. Мая-мая егін будақ-будақ шаңға оранып, тәбе-тәбе бидайға айналып жатыр. Сумандаған машиналар астық артып алып, қаранғы түнді жалт-жұлт жарып, сұңгіп жоғалып олар кетіп жатыр.

Жұмыстан түгел босатылған кемпір-шалдар да ауылға қайтпайды.

— Оралғы болмай ауылға қайтсандар екен,— дейді жастар.

— Қайтпаймыз. Балам, бізben жарысқа түсемісің өзін? — деп шалдар да шақ ете түседі.

— Екі пүт бидай көтерер шамаларың жоқ, не деп жарысамыз сендермен.

— Таң атқанша екі тоннаға дауларың болмас бірак,— деп шалдар одан әрі ерекесе түседі.

Шат адамдарың жай сөздерінің өзі әдемі әзілге, шат күлкіге айналып кеткен. Әркімнің қойнында құшақ-құшақ қуаныш, құлаш-құлаш тілек барлығы сезіледі. Істері ірі, тілектері салмақты, табанды.

Қалқоз бастығы Қасым егінді ерте жинап, өкімет борышын он бес күнде өтегені үшін жоғарғы дәрежелі мектепке оқуға баратын болған. Бұл оның көптен күткен байгесі екен. Түнгі бір қалтарыста жана бастық сайлағалы

жиналыс шақырылды. Қаз-қатар шөккен нардай маялардың қасына жиналған қалқоз мүшелері бірі ана тырактырды, бірі мына тырактырды мақтасып, жеңістік бермей, керкілдесіп отыр.

— «Малый ентірді» де тырактыр деп мақтайсың ба? Торпақтай томпылдаған месқарын немеңді.

— Ойбай-ая, сен қызарсаншы кішкене. «Порzonды» да мініп жүретін емес пе едің. Оның қасында «Малый ентір» көлік емес пе? Ойнама шырағым, күйі түсіп кеткенде қамшыдай үйіріледі.

— Таста дейім сөзді. Откенді қайтесің. Мына күс табан «Сетезенің» қасында «Малый ентірің» май тасудан басқа бокқа да жарамайды. Таласпа дейім босқа.

— Рас-ак. Сетезенің соқасы жерге белуардан батып кетеді ғой, әйтеуір.

— Эй, екеуің де оттамаңдар. Біздің «Жыланбауырдың» құйрығына он бесін байландаршы мақтап отырған немелерінің, көлге тоғытып әкеп берейін.

— Пай-пай, мынаның серпуін-ай. «Күштінің көті тиірмен тартады» деген осы-аяу.

— Жөні бар серпетін. Ананың алқа белдері жалғыз камбайынды сүйрей алмай тырбаңдап жүргенде, жылан бауыр екеуіне жүк көрмейді ғой соның.

— Көлік-ак қой жарықтық.

— Парауыз ғой жойқын.

Бастапқы екі тырактырістің екеуі де тоқталып қалды. Жылан бауырдың жойқын күші ол екеуіне жол бермей жәбірлейтін секілді. Тырактырларының әлсіздігіне на-мыстынып екеуі де тұрып кетті. Біреуі жүгіріп «Жылан бауырдың» қасына барды да:

— Ойбай, төрт тісі түсіп қалыпты ғой. Алтыннан салдырайын деп күтіп жүрсің ғой, сірә? — деді.

— Тісін айтасың, көзін де шығарып жіберіпті,— деп екінші тырактіріс қабаттасты.

— Болатын, міне, әкеп отырмын. Көзі шығыпты дегендерің өтірік.

«Мынау не?» деп бірдемесін тұртіп қалып еді, «Жылан бауыр» жарқырап қоя берді.

— Осы қыс «Жылан бауырды» қамшыдай ойнатып шықпасам ба, әкел қолынды,— деп бастапқы тырактіріс біздің қасымызға келді.

— Немене? «Сетезен» бәсекеге жарамай тұр ма?

— Жоқ, жарайды ғой. Пылан жұз қырық. Әлі екі күнім бар алдында. Бірақ анау жойқын бой бермейді, ыза қылады адамды.

Кеше ғана теке сүзістіріп намысқа шабатын ауылдың жігіттері бүгін тырактыр бәсекесіне көшкені шын-ақ тамаша.

— Кәне, бастыққа кімді лайықтайсындар? — деді парторық Мергембайұлы.

— Нұрқанды, Нұрқанды,— десті бірер дауыстар.

— Нұрқанды? — деді бір қарт,— Ол жарамайды. Бастық деген бас деген сөз. Ең алдымен, ол бас үлкен болсын. Бас қалжактамайтын болсын. Нұрқанда ондай бас жок.

— «Болады» дейтін жерде «болатын шығар» деп, бар дейтін жерде «бар шығар деп» тұрмасын ол бас. «Болады», «бар» десін. Ол бас «бола ма?» дегенде де изеп тұрмасын. Ондай басты бас демендер. Нұрқанның басы олқырақ соғар,— деді Нұрқан біргадісінің бір жігіті Тайыр.

— Неге олқырақ соғады?

Нұрқан әлі ұсақ есепті ғана біледі. Астықтың есебін тонналадап айтсан Нұрқан екі күнге дейін түсіне алмайды, қашан пүтқа айналдырып алғанша мен-зең болады да жүреді. Таза адам болғанмен құлашы жок. Әлі аршынмен өлшейді.

Бұл елді мен жақсы білем. Бұл ұсақ айлалы, жыбыржыбыр сөзді, ұсақ ел болатын. Құдайекең құлды ғана жаратқаны белгілі. Сондықтан бұл елдің іріленбеуіне құдайға өкпелей алмайтынбыз. Үлкен күн әлімсақтан бергі бұл елге баса қараулы. Бірақ оның да жалқаулық пен жадағайлықтан басқа тудырғаны жок. Ал, енді қалқоз бен қалқозға кірген бір үйір тырактыр адамды өзгертіп, үлкен есепке, күрделі жұмысқа үйретіп, жаңа ел жасай бастаған, Айласы ұсақ, тындалап байыған құл-кіріне мінезді ұсақ ел кәзір асқардай тілектерге қол созады.

Бұл қалқоздың егісінде екі камбайын жүр, жер-кекті жайқап. Таңертен дөң асып жатқан көп егін көрсөн кешке тып-тыйпыл. Бес-бестен машине тіркеп алған төрт тырактыр жүр, қырды басына көшіріп. Екінші қырдың астында жиырма бес ат машине жүр. Қырманнның екі бүйірінде екі малателке ол тұр гүрсілдеп. Төрт аптамавел, екі «Жылан бауыр» соғылған астықты елеватырға тасып үлгере алмай жатыр. Ерсілі-қарсылы тоғысқан машине күші даланы басына көшіріп, көтеріп әкетіп барады. 30-жылы осы қалқоздың он пуресент артық еккен егіні 17 кектір болса, быйыл 4 пуресент артық еккен егіні екі жұз кеңтір болыпты.

Улкенге үйренген елге мықты бастық кең құлаш керек.

«Мен де қырман басында болар ма едім» дегендей Зухра сұлу да жалтақтап қарай береді.

ЖЕҢІЛГЕН ЕСРАФИЛ

I

· Жылсысып өткен алты ай жаз алдап кеткен сиякты...
Құйрық тістесе қыс келерін, алай-түлей боран боларын,
қабағын түйсе қаһар төккен ақпан менен қаңтар барын
айтпай кеткен...

Үлкен-кіші тегіс мәз, есіл жаз енді еске түскендей...

Төрт тораптан түре соққан сұрапыл көз аштырмағалы, міне, екі аптадан асты! Барлық дауыл байлаудан босандай, барлық долы бас қосқандай тынары жоқ бір ұлу! Қарға адым жер мұн болар деп кім ойлаған ол кезде, енді мынау, ну қалың жал белуардан қарға шөгіп, иіліп басы, төгіліп шашы дір қалтырап, мұлгіп түр.

Жұрттың бәрі ақ танау, ақ кірпік, ақ ауыз. Алдырмаған мұрын, шалдырмаған бет мындан біреуде ғана қалған. Түкірік жерге түспейді. Осынша кең далада дем аларлық ауа жоқтай! Жұлынған боран ауа орнына түйір-түйір мұз тығады мұрныңа! Ақ теңізден Арқаға дейін домалап келгендей ақ қар бытырадай тиеді бетіңе.

Ойды-қырды қалың жапқан ақ көрпені үсті-үстіне үйе түсіп, ояң қалған жері болса қымтай түсіп, мың батпаммен соғып-жаншып, асыр салып азынаған аяз түр. Ақ тауларды ықтай жылжып, құмырсқадай қыбыр-қыбыр, мыңдаған жан Есрафилмен алысқалы, міне, екі ай! Кімнің қолы бұрын тиер алқымға — бұл алыстың жалғыз дауы осында! Мұлгіп тұрған орман-тогай жеңіс күйін кімге ойнар, мың толқытып, жұз бұралтып таратуға әлемге жел біткеннің ең жүйрігі кермеде түр, о да әзір!..

Алты ай үйген жалменен салған жолды құлай құшып, табандаған қар жатыр. Құлаған құз денесінен кесек-кесек ойып алсан, бір былқ етер ниет жоқ! Осы ақ таудың астында елдің қолқа тамырындей жаңа салған жол жатыр!

Ақмола мен Қарталының ит өлген жер арасы. Бұл Арқаның құба жоны — сұрапылмен алыс салған қан майдан. Бірі ежелгі атақты алты ай қыс, бірі біздің зұлмат күші қозғалса да бір жасқанбай кісендейтін, алып ел! Әлем айғақ, бұл алыста аясу жоқ, алдау, арбау, арзан айла жанасарлық жай емес! Адал қүрес, күші асқаны-ақ алатын. Алыптар жүр қара жерге белуардан батысып, бірін-бірі лактырғанда белден белге кетеді! Арқалардан бүркырап бу қонып жатыр бұталарға мұз боп барып жабысып... Сарыарқаның құба жоны мың жара, ойды қырға теней кеткен, ен далада екі арыстан алысып!

Арқасына салған асыр батқандай, жер қайқаңдап, анда-санда бір ыңқ етіп қалады. Тәнірісіне тасбиық айтып бар дүние, бұталарға қонған мұзды тасбиығындей ақырын сырт-сырт қағады... Қарағайлар қақ айырылып, қайың жасын төгеді. Қөкте бұлттар қозғалмастан ақ қар болып етек жайып, құлай кетіп жол үстіне жалп етіп: жанағана аршылған жол бойына тағы да ақ тау шөккен нардай көлденендең жатқаны...

— Алармын! — деп, алқымына Есрафилдің қол салғанда біздің ел, зікір тоқтап, дүние тынып, үрейленіп бұлтқа бұққан күн де шыға келеді. Бірак, әлі Есрафилдің астыңа түсер ойы жок! Қайсар тентек күнге қарап, құр сақылдан күледі. Мойындауға, тегі, долы қан ішер, кежегесі кейін тартып, отты көзден мұздай сұық көк ұшқындар шашқанда, тиген жерін қарып түсіп, күш алғандай қайтадан!

Бұл қайсар жау, бұл үлкен дәу, күшің асса-ак алатын!

Алты ай үйген ат жал менен салған жолды құлай құшып, табандаған қар жатыр, қар астында елдің қолқа тамырындей жаңа салған жол жатыр! Күш сынауда, сөз таласта, сиынарың, жүгінерің өзінсін!

Мұлгіп тұрған орман-тоғай жеңіс күйін кімге ойнар! Мың толқытып, жұз бұралтып таратуға әлемге, жел біткеннің ең жүйрігі кермеде тұр, о да әзір!..

Қарта боран қайта-қайта ай мен күнді тұтқынға алған күндерде, саңылаусыз кердей қара долы дүлей тұндерді елең қылмай, бір тартынбай ерлік еткен жандар бар, сақылдаған сары аязда белуардан суда тұрып көпір салған осылар, ақындардың жырлар жыры, осы да!

«Қайрақтының» осы жақ беті Жалтыртөбе, ит байласа тұрғысыз бір ызырық; он жақ беті аңырайған кең аңғар. Осы аңғарға, қар астында қалған жолды аршуға бір топ адам барыпты, Есрафилді солар жеңіп, жолды тартып алыпты.

Тіл жете алса, сүрінбесе айтар кезде болған істің шындығын, ұлы демей, кіші демей, соны айтқымыз келеді!..

II

«Қайрақтының» осы тұсы жалпақ жатқан жапан дала, құла дүз болып келеді. Жазды күні томпиган бір төбелер тұратын еді, онда олар қалың қарға батып кетті де, жалтыр төбелері қар тұрмайтын сырғанақ болып қалыпты: сол жалтырдан сырғанаған қар мынау аңғарға келіп бір-ак демін алады.

Тоны жылы қасқыр мен қарсақ болмаса, бұл жерде аңда қалмаған. Басқа андардың бәрі де қыстың ыңғайын

қабағынан танығандай, әлдеқашан шұбарға қарай сырғып кеткен. Бұл тұста таяқ тастам отыратын ел де жоқ.

Мылқау түнек солтүстіктың бар суығын осы араға айдап әкелгендей көз аштырмай, ес жидырмай қойғалы табандатқан екі ай! Боранның өзі де ашыққан, көрінгенге тап беріп, қарды қауып, тас тырналап, құні-тұні ұлиды. Бұл жерде шуылдарлық қамыс, гүлдерлік орман да жоқ, аш өзекке жем түспей, құр ұлиды, босқа ұлиды.

Жұмыс бағынан екі адым шықсан, ел қай жақта, жел қай жақтан, оны айыруың екіталай-ақ. Жұмысқа алысырақ баратын адамдар қолдарына арқан ұстап, қосақталып кетеді. Мұндай ықпас боран, құтырған сұрапыл сұықты ешкім көрген емес.

Ана бір көрінгенде күннің өзінің беті де үсіп кеткендей бол-боз еді, енді көрінуді де қойып алды. Ай дегенді айында бір көрсөң қуанып қаласың. Жұлдыз дейтін күл-күрне біржола үркіп кетсе керек.

Темір жолдың тап осы тұстағы бір үзігін жалғаудың осынша сынға айналғаны да осыдан еді. Қанша топ жақын келе алмай, қанша топ аяқ сала алмай қайтқан.

Міне, осы аңғарға жақындал келіп «жылан бауыр» трактор тоқтады да, тіркелген ұзын шаналардан көп адамдар түсті: аңғарды кесіп өткен ат жалдың етегіне келіп, қыыр-шиыр ақ тауларға қарап тұрғанда, бұлар бір үлкен шоғыр сияқты еді, ашыққан боран жұтып жібергендей, «ә» дегенше жоқ болып кетті.

— Арқаннан айрылма!

— Қада күректі!

— Да, антүрған, қорбаңдамай ұмтыла түссеңші! — деген дауыстар ғана естіледі.

— Қазаның оттан тұспесін! — деп, «аспазшыға» бір айғайлады да, бригадир Есім ақ таудың төбесіне шықты. «Аспазшы» Қасен «қайдағы қазан!» деп, мыңқ етіп қалғанын Есім естіген жоқ, оның ойы жұмысшылардың ыстық тамағы үнемі әзір тұрсын деген еді.

Бұл келген ерекше бригада! Ерекше болғанда ойдан-қырдан таңдал алған, топтан озған сар кездік, саңлақтар емес, кәдүілгі онның тоғызы, екінің бірі дегендей, қатардағы жол салушылар. Ешкім оларды ерекше шындал, айырып баптаған да емес. Бригадир Есім — аузына алғашқы түктөр жаңа ғана білініп келе жатқан комсомол. Сейтен — алпыстың алтауына шыққан адам, мандаіында қатар жатқан алты сыйық әжімі, артта қалған алты қырдың белгісі сияқты. Асбасшы Қасенді — екі жарым-ақ пүт салмағы бар деп, жолдастары ылғи қалжындал жүреді.

Петр Семоныч Капица — Наталья женгейдің алдында үн шығарған адам емес деседі. Ал үйде мықты Наталья, мына майданда не істей алады!.. Миша мен Сережаға келсек — экскаваторшы Лидаға екеуі бірдей ғашық болып, екеуі де:

— Жол біткенше уақытым жок! — деген қысқа жауап алған жігіттер... Іс үстінде білдірмейтіндегі болмаса, екеуі содан бері әрі бақас, әрі күндес деуге боларлық. Осы бригадага екеуінің басын қосқан да сол бақастық болуы мүмкін.

Бригаданың ерекшелігі — ең әуелі адам аздығында. Екінші, сол аз адамның ішінде темір жол салу ісінің ең кемінде екі түрлі мамандығын білмейтін біреуі жок. Қырекші шығар дегенің — шпал төсегіш, рельс салғыш, бекіткіш деген секілді, әйтеуір тағы бір табанды іске ие болып шыға келеді. Бұл бәрінің бойындағы ерекше бір қасиеті!.. Үшінші, бұл бригаданы солтүстүк түбекке аттандырығандай жақсы қамдап, керекті жеткізе берген еді, бар ерекшелігі осы-ақ...

Бұлардың осындай сұрапылда, осы дүзакқа келе қоюларына тұрткі болған — «Обаған» өзенінің бойында болған бір қымыл еді. Таңертен жол бойында болған жаңалықтардың хабарын айтқанда, ойды ерекше толқытқан сол хабар болды. Өзіміздің Торғай құласа батпайтын «Обаған» өзені, осы жолдың тұсында үлкен бір кәдеге жарапты: күндік жерден көрініп тұратын көпір салғызыпты үстінен. Сол көпірді салған күндерде дауыл күші түйе жыққандай, аяз күші тас жарғандай екен. Белуардан су кешіп, сыйай қаққан көпіршілер, үш тәулік бойы белдерінен арқандаулы тұрып, көпірді солай салып шығыпты. Әйтпесе, сұрапыл жел жұлып алып, адамды қаңбақтай айдал әкететін халге жеткен екен. Мына бригада осы ерлікке ерлерше жауап беруге тұра келді.

— Ал, бала? — деді Сейтен қарт. Есімнің бетіне бетін тақап тұрып. Есім ақ тауларды нұсқады, үндемеді. Кішігірім таудай боп, кесе-кесе, қия-қия жатқан қарды әрен дегенде бір барлап алды да, қолындағы арқанды жұлқып-жұлқып қалды. Бұл «әзірленіндер» деген белгі еді.

Ауыздан шыққан үнді көмекейге қайта тығып, боран тұр құтырып. Бір мұрынға, бір бетке салып аузын, аяз тұр жұтынып!

Есімнің не айтқанын жұрт оның қол қозғалыстарынан ғана ұғынды. Екі қабырғаға арқанды керіп жіберіп, он адам қаз-қатар тұра қалып, ақ тауға қол салды: кесек қарлар төмен сырғып, етекке қарай кете бастады.

Таудың үсті үйме-жүйме, апыр-топыр алысқа айналды. Темір күрек қант сияқты қатты қарға қарш-қарш кіріп, қоң етінен сандықтай ғып ойып алып, жанар таудың төбесінен атқан тастай, ақ кесекті атып жатыр аспанға. Боран да ішін тарта түсіп, ойдан-қырдан айдал әкеп, үйіп жатыр қайтадан. Өшіккен жау алай-түллей, осы араға тегіп жатыр бар күшін. Борай соғып, орай сілтеп қалғанда, бір өңірдің барлық қарын бір-ақ әкеп тастайды. Қайта айналып, қаннаттарын жайғанда «Мағырып» пен «Машырыққа» жеткендей, сыйырганда қайдағы қар бауырына кіреді... Сол күйімен опыр-топыр айдал әкеп, үйіп жатыр аянбай!..

...Осы алысқа екі сағат өткеннен кейін, Есім істелген іс пен жұмсалған күштің не бергенін білгісі келіп, шаншұлы тұрған «кез ағашқа» қарап еді, айран-асыр болды: қар манағысынан бір метр биіктеп кетіпті!

Бригаданың қымылы әлсіремегенмен, бірақ манағыдай аспанға ұшып, төмен сырғып кетіп жатқан кесек қар көрінбейді. Бұрынғы қатты қардың үстінен жүріп өткен әрі жұмсақ, әрі құрғак жаңа қар күрекке аз ілініп, көтере бергенде тарыдай сусып, қайтадан бүркырап бұрынғы орнына тұседі: үйлықтыра соққан боран қарды ешқайда жібермеске қалқан...

Қардың биіктеп кеткенін, күн бойғы алыста жеңіс боран жақта болғандығын «кез ағаштан» көрсетіп, Есім жолдастарына қарады:

— Мынаны біреуің қозғап қойған жоқ па едіңдер?

Жолдастары бастарын шайқады. Бұл шайқауда бір жағынан Есімге қайтарған жауап болса, екінші жағынан таңданғандық бар еді.

— Енді қайтеміз? — деді Есім тағы да.

Жолдастары тағы бастарын шайқады...

Бұл кезде «аспазшы» Қасенниң халі тіпті ауыр еді... Бригада Қартауға қол салғанда, Қасен тамақ жабдығын ойлап, ықтырма жасағысы келіп, тау қардың етегіндегі бір жарларға апарып қүрегін шанышқан-ды. Қайта оралып, киіз палатканың тіреу ағаштарын жеткізген. Келесі жолы ас пісіретін, шай қайнататын, оты шалқымайтын бітеу кухняны да аман-есен алып келген. Бір-бірлеп басып, азық жәшіктерін де, тас көмір салған қапшықтарды да, жарлаудың құысына жеткізген. Содан кейін, қол тисе-ақ ұшып кетердей бұлкілдей берген палатканы, Қасен қозғамап еді.

Ақырында Қасен палатканы бастырып қойған көмір қапшығын сүйреп тастап, бір бұрышына жармаса бергенде, желі құрғыр да осыны андып тұр екен, палатканы жұлып алды да жөнелді... Палатка арқан бойы ғана сырғанап барады делегейленіп, аспанға бір-ақ ұшты...

— Кусам, қайтер? — деп, Қасен ұмтылып та қалып еді, палатка көрінбей кетті. Қасен палатка кеткен жаққа аз ғана қарап тұрды да қүдер үзді. Қемір салған қапшықты сүйрей ықтасынға қарай жүгірді...

Қасенді бұл жерде де бәле аңдып тұр екен. Ол палаткамен әуре боп, жәшіктерді тасып жүргенде, жоғарыдан сырғытқан кесек қарлар дәл келіп Қасен паналаған жарлауды жанай өтіп жатыр еді. Бірінің артынан бірі жұбын жазбай келе жатқан текше қарлар Қасеннің жәшіктеріне, кухнясына келіп соға да бастады. Бір кесектің тіреліп тоқтауы-ақ мұң екен, кесекке-кесек тоқтап, әдейі жиналған жүктей биқтей бастады. Боран айдал жұмсақ қарды әкелип, текшелердің арасын шегендеуге кірісті. Екі өкпесін қолына ала, сүйреп келе жатқан қапшығын тастай сала, Қасен жеткен кезде, шаншулы тұрған құректің сабымен кухняның мойны ғана қылтиып қалған еді.

Енді бір жерде консерві жәшігіне жапсырылған қағазда өгіздің тұмсығы ғана көрінеді: өгіз тұншығып бара жатқандай көрінді Қасенге...

Қасен әрен ғаланды жүзіп алдып, тірелген қардың алдын босата бергенде жоғарыдан сырғып келе жатқан кесектер бар екпінімен кеп соғып, Қасеннің өзін ұрып жығып, ала жөнелді де, әлдеқайда тәмен апарып тастады. Айғай салудан пайда жоқ, құйрық тістесе келе жатқан кесектерден бір оңға, бір солға жалтарып, Қасен кухня маңайына тағы жақындағы. Бұл жолы үстіңгі қарды қозғамай, жәшіктердің қасынан өзі сыйрдай жерді ойып жіберіп, аяғын нық басқаннан кейін ғана жоғары қарады. Не істеу керек?

Тіреліп тоқтаған кесек қардың биіктігі үш метрдей, арт жағынан тағы келіп жатыр. Тоқтар ма осылай, тағы да сырғып тәмен кетер ме? Қалайда бірдеме істеу керек. Бригаданың азығын бермеу керек боранға!

Қасен жалғыз арыстандай алысты. Алысында бір мін жоқ, айналасын астан-кестен қылып, азық жәшіктерін қарастынан босатып та алды. Әттең мылқау жау, күшті жау, қапы іздемесе қайтетін еді. Құш сынасса, адал алысса еді, көз жұмып қорқауланбай, әділ сынасса нететін еді!.. Ол болған жоқ, жоғарыдан үздіксіз ағылып кеп, екпінмен соққан кесектер алдыңғы қатарды айдай жөнелгенде, үш метр қар Қасеннің үстінен де жүріп кетті...

Етбетінен түскен бойы зілдей салмақтың астында Қасен қалды. Құректен айрылған, басы тәмен, аяғы жоғары жатыр. Астындағы қар жұмсақтау болса керек, үстегі салмақ басқан сайын, Қасен де тәмен бата береді.

Екі шынтақпен, аяқпен бұлқынып байқайды: үсте жатқан ақ буралар мықтап шөккен, қозғалтар емес.

III

Қаз-қатар шөккен ақ буралар орнынан қозғалар емес... Жайлы жерді жаңа тапқандай, шудалары желкілдеп, уақыт өткен сайын ақ иректер де есе береді... Бүгінгі бәйгені боран әкеткесін, бригаданың алғашқы қайраты қайта қалғандай, қажыры мұқалғандай, енді құр күйбенге түсті. Тауаны шағылып, көніл қайтқандай, бригада тұрған жеріне үйлішіп қалды. Боран оған қуанғандай, дүниедегі бар ұлудың бәріне басып, құлаштай ұрып, қарсылық болмағасын еркін ескектей, үйіре соғып, енді бригаданың өзін жауып тастағысы келетін сіяқты. Суық аяз сүйген жерін ойып алғандай.

Аздан соң Сейтен шал Есімге бұрылып:

— Неғып тұрмыз? Құдай қолын созар, боран рақым етер деп тұрмыз ба? — деді айғайлап.

Бойға қуат, ойға жөн сілтеп дауыс бәріне де естілді. Эркім-ақ ішінен «Бәсе, мұнымыз не?» дегендей, құрегін қарға тағы да сала бастады. Жалғыз Есім құрегін қарға салмады. Ол жолдастарына қолын бір сілтеді де, тау қардың шоқтығына отыра қалып, тәмен қарай сырғып кетті. Оның артынан Петр кетті сырғанап, одан кейін барлық бригада құлай-сырғанай етекке түсті.

Есім не ойлағанын тәменге түскесін ғана айтты. «Тамақтанып, күш жинап алайық та!» — деді.

— Пісіп тұрса, дұрыс-ақ!

Тамақты ауызға алғасын, іш біткен ұли бастады...

— Қасен! Үа, қайдасың?

Айнала тып-типыл. Қасен түгіл, Қасеннің ізі де жок. Таңертен әкеліп түсірген шпалдар, рельстер де көрінбейді. Азық-тұлік жәшіктері, кухня, о да бір топ болып қалып еді, оның қайда жок болып кеткені де белгісіз.

— Қасен! Қасен! Қасен! — деді, барлық бас, баритон бірге үн қосып. Аязды тіле, боранды есе Натальяның жінішке дауысы да шықты. Жоқ Қасен қайдан жауап берсін, ешбір үн естілген жок.

— Элде біз басқа тұстан түстік пе?

— Олай болмаса керек еді.

— Ендеше Қасен қайда?

«Қасен қайда?» қорқыта бастады.

— Қаңғып кетпесе еді...

— О, құтырып па!

— Енді қайда?!

Бригада жұбын жазбай жүріп Қасенді іздеді. Не от иісі, не тамақ иісі мұрынға келмейді.

Текшелеп үйген шпалдарға рельстін біреуін сүйеп кеткендері есінде еді, жобалап келіп, Есім соны тапты:

- Табылды! Табылды!..
- Не табылды?
- Қасенді қалдырған орнымыз табылды...
- Өзі қайда?
- Көрінбейді...
- Біз де көре алмай тұрмыз...

Бригада тұра қалып сол маңайдың астан-кестенін шығарды. Екі метрдей қазып түскесін, Қасенді қалдырған орын да табылды: біраз ғана қу отын, екі ауыр жәшік қалыпты.

- Өзгесі қайда мұның?
- Қасен жолдас бір жакқа тасып, тыққан болар ма?..

Енді Қасеннің атына жолдас дегенді қоспасаң, әлде қандай халге ұшыраған адамнан ерсі болатын сияқты көрінді.

Дегенмен екі жәшік көзге түскенде, қарын дауы да бой бермей барады екен, бәрі жәшікке қол қойды. Әттең мұндағы жерге өкініш араласпай жүре ме, жәшіктің ішінде балта, балға, ожау, темір тарелке сияқты ыдыстардан басқа, тамақ затынан өркеш түз ғана табылды.

Петр Капица тұздың бір түйірін ауызға салып жіберіп: «қалай дәмді еді!» дейі-ақ мұн екен, «солай ма екен!» деп, басқалар да тұзға қолды салып-салып жіберді.

Екінші жәшікті тағы ашып, енді соған үймеледі: консерві қалбырының үстінде көкпенбек бол мөлдіреп екі литр спирт жатыр екен, жұрт бас салды. Петр бір қолымен бутылканың мойнынан қысып, екінші қолымен тубінен ұра бергенде:

- Тимендер! Бұл — спирт! — деп, Есім бутылканы жұлып алып, жәшікке қайта салды.
- Қасенді іздейік те! — деді бар даусымен.
- Ие, Қасенді іздеу керек... — десті бәрі де.
- Ал қалай іздейміз?

Күн бойы көптің бірі болып, ешбір жөн сілтей алмағанына ұялғандай, Есімнің бет-аузы дуылдап кетті. Бетінде қара қожалақ болмаған түймедей жер қалса, қып-қызыл болғандай еді. Сондықтан, оның дауысы ширак, команда сияқтанып шықты:

— Қар үстінен іздел те керек жоқ! — деді ол,— тапсақ қар астынан табамыз... Мына жәшіктер екі метрдің астынан табылды фой, олай болса осы тереңдіктен Қасен де табылуға тиіс... Мүмкін одан да төменіректен кездесер. Бір

топ адам осы арадан тура тартып ат жалға қарай қазайық. Енді бір топ ат жалдың бойын өрлей, ақ таудың етегін ала қазсын. Терендігі екі метр, көлдененең бір жарым!.. Наталья, сіз қазған қардың терендігін өлшеп, теріс кетпеу жағын бақылаңыз. Және, спирт жәшігіне ие болыңыз! — деді.

Бригада екіге бөлініп, бір топ ат жалды етектей, екінші тобы тура ат жалға бет қойып, ақ тауды қаза бастады. Кесек-кесек кар тағы да төмен қарай сырғып, адам құшіне жол берді. Ат жалға қарай он метр барғанда бірінші табылған нәрсе тас көмір салынған қапшық болды.

— Қасенниң жөні көрінді! — деді Петр Капица, — адам деген осылай да жасырынады екен!.. — деді тағы да.

— Дұрыс айтасың.. Азық-түлікті бір-бірлеп тасыған гой осылай қарай... Осы қапшықтың аузы қалай қарап жатса, солай қарай қазуымыз керек... Эй, бері келіндер! — деп Есім бригаданы қайта қосып, көлденен жатқан ат жалға қарай тура салды.

— Есі бар адам басқаша істер ме! — деп Наталья да Есімнің сөзін мақұлдады.

Қуаныш белгісі берілгеннен кейін, бригада таңертенгі қайратқа қайта мініп, ақ тауды талқандап, ілгері қарай тезірек жүріп кетті. Бірақ боран да бәсендейтін түрі жоқ. Бригаданың канша терең ғып қазған жерін, ізінше-ақ көміп тастанап түр.

Опрысып-жапырып алда келе жатқан Петр Семенович:

— Наталья! — деді айғайлап.

Бұл оның Наталья жеңгейді қуантарда, не болмаса ерлік сияқты бірдеме істеп салғанда шығатын дауысы еді.

— Немене, Петя?.. — Бұ да Натальяның сүйінгендеғана аузынан шығатын жылы сөзі болатын.

— Күргім тіреліп түр!

— Болды!.. Жетер мақтануың! Не таптың? — Петр Семенович бұл жерде босқа мақтанған жоқ екен: күргегі бітеу кухняның мойнына келіп тіреліпти.

Бригада енді осы араға үймелеп, қар астынан жәшіктерді, кухняны суырып алды.

Сол кезде:

— Эй, кухняны қиаратып ала көрмендер! — деп, айғай сала, қар астынан Қасен де шыға келді...

Қасен қар астында біраз жатқасын жылынып, әрі-беріден соң түрегеп те алған. Қар астында адам тұншық-пайды екен. Адамның демімен қар еріп, бастың айналасы кени береді екен. Құртік нығайған сайын, қар өз салмағын өзі қөтеріп, езе беруді де қойған. Бірақ, қолда күрек жоқ адам, қарды қанша тесіп аз ғана әрекет істей беріп еді. Қанша әуреленгені белгісіз, әйтеуір, бір кезде үстіндегі

салмақ жеңілеіе бастағанда қар астындағы Қасен де тулаған... Енді, міне, үйіріне қосылды. Жолдастарын бір-бір құшақтал болғасын, Қасеннің бірінші айтқаны:

— Қар астында боран жоқ екен! — деді. Жолдастарының сақылдап күлгенине қарамай:

— Жер үйден жылы десем иланбассындар, барактан жылы екеніне жаңымды берем! — деді тағы да.

— Өзінді аман алып қалғасын мақтай бер, Қасен! Біз сені боран айдал кетті ме деп қорқып едік... Салмағыңың қанша екені мәлім ғой... — деп жолдастары үйреншікті әзілге айналдырыды.

— Қасендікі дұрыс. Бастан талай кешкен болатынбыз, — деп, Сейтен қарт Қасенге қосылды. Бұл кісі әлденеге назаланғандай, күн бойы аузын бір ашқан жоқ еді. — Қасеннің неге айтып тұрганын білесіндер ме? Тыңдай байқаңдар әуелі. Содан соң құлерсіндер! — деп Қасенге айта бер деген пішінмен қарады.

— Жолдастар, қалжынды қойып тыңдасаңдар, мен бір ұсыныс жасар едім, — деді Қасен қысылыңқырап.

— Айт, айт!

— Ақырзаманды да көргеміз деген секілді, қар астын көріп қайттым... Осы арадан ойып тұрып маған бір үңгір жасап берсендер, мен тамақ істер едім... Қар астынан артық баспананы бүкіл жол бойынан таба алмаймыз... Өз қара басым қар астында қыстап шығуға бармын! — деді Қасен.

Сейтен қарт Қасеннің ұсынысы шалалау болды-ау деген адамша азырақ қырын қарап кетті де, өз ойындағысын тап бұл жерде айтпады. Оның ойында Қасен ұсынысының жалғасы жатыр еді де, өлшеп-пішіп айтуға үйренген қарт ол ойын тағы бір салмақтап алғысы келді:

— Қасен дұрыс айтады. Ақ таудың астын үңгірлеп тұрып кіруіміз керек. Тыста боран ұли берсін! — деді де қойды.

Ашыққан бригада Қасеннің ұсынысымен ақ таудың астын үңгірлеп жіберіп, желсіз, борансыз, сұықсыз, ақ сарайдың астына кірді де кетті. Біраз үңгіп, ойылған қарды сыртқа тасып, әрі кең, әрі терең туннельмен бригада түгел тау астына түсіп кетті.

Сыртта боран әлі ұлып тұр. Енді аузыма тұскен шығарсың деп, сақ-сақ күлген сұрапыл, бар адамнан біржола айрылып, ойды-қырды астан-кестен қопарып, ол жүр таба алмай.

— Осында кірсең, шығармаспын! — деп, бригаданың ақ тау астына кірген үңгірін де бітеп таstadtы. Үйіп жатыр тағы да!

— Алды-артыңды түгел орап, құшағымнан шығармайын! — деп, қара түн де орнады.

Ақ таудың астында Қасен де кухнясына от берді... Қалжыраған, жаураған, ашыққан жандар киімдерін шешіп, үсті-бастарын қағына бастады.

Тыста боран мен аяз бұларды іздеп, дүниедегі бар ұлудың бәріне басып, ұлып жүр. Өшіккен жау, ашынған долы алай-түлей борай соғып, сол түбектен бергі қардың бәрін айдал әкеліп — иіріп жатыр, үйіп жатыр...

IV

Қысқы ұзак түн... Бет-аузы айғыз-айғыз қабырға сағат ұзак түнді оңай өткізгісі келгендей безектеп түр. Асығыс-ақ соғады, амалы не, ауыр түн қозғалар емес.

Әлде ғана ашылған терезені қар тағы да бітеп кетті. Ұлыған боран тыста әлі өнештеп түр. Аласа ғана жер үй ұлыған боранмен бірге әлдеқайда көшіп бара жатқандай сезіледі. Темір пештің ішінде сөніп бара жатқан қызыл шоқтар көзін қысып, күлге оранып, ақырын ғана үйқыға кетіп барады.

Гуриннің кірпіктері де жанаса кетсе-ақ жабыса кеткелі отыр. Бармақтай ғып орап алған үсті-үстіне сорып, будактаған тұтінді, әдейі көзіне қарай жіберіп отырған сияқтанды. Екі көзін қос жұдырықтап әлсін-әлсін уқалап қояды. Сағаттың бір қалыпта шықылдап түрғаны әрі беймаза, әрі үйқыны келтіріп тербетіп барады. Гуриннің алдында скамейкада қара тонға оранып отырған Динаның ұзын қара кірпіктері әлдеқашан айқасып, басы бұлғандай бастады. Жылынған денесі балбырап, еріксіз үйқыға әкетіп барады.

— Дина, қалғымай тұра түршы... Не істейміз? Сен ойынды айтшы!..— деді Гурин ақырын ғана.

Дина селк етіп көзін ашты да:

— Мен бе?.. Айттым гой көргенімді. Қорытындыңызды өзіңіз шығара беріңіз... Менде шама қалмай барады, тұла бойым қорғасындар,— деді.

— Мен Маркиннің сөзіне сене алмай отырмын. Тонғақ болатын еді, көп іздеуге шыдамай, босқа көпіртіп қайтты ма дей берем... Өзің білесің, сөз арзаны аузына оңай түсे кететін жігіт қой ол,— деді Гурин есігі ашық түрған екінші бөлмеге қарап.

— Оның рас шығар! — дегендей, ол бөлмеде алдақашан үйықтап қалған Маркин кенсірігін жара тағы бір қор етіп қойды.

— Маркин жалғыз емес, бригадир Саржанов үшеуміз

бардық қой? Еш нәрсенің ізін таба алмадық. Біз үн ести алмадық... Сол алапта дәл үш сағат жүріп трактордың қасына келсек — майы қатып қалыпты. Өзің не істей алар ең? Трактор қала барды... Өзіміз адаса-адаса қаланы әрең таптық. Менің айттарым да сол: олар боранда жұмыс істей алған жоқ, қалаға қайтамыз деп адасып кетті. Қалай таң атса, солай іздеуге шығуымыз керек...— деп, шылым тар-трайтын Дина да темекі орай бастады.

— Тартпа, Дина... Бар, ұйықтай тұр,— деп Гурин оның колындағы шылымын алды.

Қара тонын сүйретіп, екі аяғын әрең басып, Дина шығып кетті.

Тонды жамылған бойы, шешінбестен барып скамейкаға құлай кеткені сезілді.

Гурин участкердің бәріне мынадай телеграмма жазды: «Кеше танертең Қайракты қаласына барған ерекше бригада әлі күнге хабарсыз кетіп барады: барлығы он жеті адам еді. Іздеп шыққан адамдарымыз ешбір ізге ұшыраса алмай қайтты. Адасып кетті деп жорамалдаймыз. Таң ата іздеуге шығамыз. Тұс-тұсынан жәрдемдесіп, іздесе көрініздер. Участок начальнигінің орынбасары Гурин».

Телеграмманы жан-жаққа жіберді де, Гурин телефонға отырды.

— Қима! Қима!.. Қима!..

Қима оңай тіл қатсын ба!

«Құдай қол астында» телефонмен сөйлесудің бір қын жері болса — ол осы Атбасар мен Қимада деп білініз! Телефондағы қыздар өліп бара жатырмын десен, оңай жауап бермес! Өмірде жөн сөйлеп көрмеген адамдар сиякты.

Сен: — Атбасармысың? — дейсің, өздерінің тәртібі бойынша.

Ол: — Атбасар емей кім деп ең? — дейді. Бұл кімнің тәртібі екенін, әрине, білмейсің.

Қима демейді, «Қима» дейді, әрі мұрындарынан сөйлейді. Екі ауыз сөзге келмейсің, ұрысысып қаласың. Ең қызық жері — көрісе қалсаң, сен білетін орысша, татарша, қазақша үш тілдің үшеуіне де бой бермейді. Сілеңді қатырып, тұқырта жеңіп барып тоқтайды.

Гуринге де осыны істеді:

— Корин болсаң қайтейік! Бола бер!.. Немене, соншама. Ерігіп отыр екесің! Мұндағы жұрт бораннан көз аша алмай отырса! — деп жерлеп алды әуелі. Гуриннің үйкисы шайдай ашылды.

Өлдім-талдым дегенде екі жермен әрең сөйлесіп, ешбір

хабар ала алмай, Гурин далаға шыға келгенде бозалаңдап таң да атып келеді екен. Әр үйдің таң тауыры да шакыра бастады. Әлдеқайда бұлқілдеп қана бір-ер ит үріп жүр.

Дереу екі ЧТЗ-ны әзірлетіп жіберіп, Гурин қаладағы бар адамды қаз бастырды. Бәрін де бригаданы іздеуге шыгарды.

— Бір трактормен сен жолдың оң қабыргасын сүзе отыр, мен он қабыргасында боламын. Екі арамыз атты жаяу адам болады. Түйісер жеріміз «Қайрақтының» қаласы болсын.

Тұнде қалжырап жүрген Дина енді қуландай ойнайды. Кешегі талғандықтың бәрі ұмыт болыпты. Гурин де ширақ көрінгесін, «о да дем алған екен» деп ойлады ол.

Бұлар қаладан шыға бергенде күн сияқты бірдеме көзге ілініп қалды да жоқ болды. Дауылды боран түн бойы дем алып, тынығып қалғандай, ішін қайта-қайта тартып, ұйтқи соғып, қайта құтырынып кетті. Көп адамның бет-ауызын қаладан шықпай жатып-ақ қарып әкетті.

Жайылып іздеген көп адам жол бойын сүзіп отырып «Қайрақтының» қаласына жеткенде күн батардың аз-ақ алды еді. Күн бойы жүргендегі тоғыз-ақ километр! Оның үстіне күн бойы ешкімнің көзі еш нәрсені шалған да жоқ.

— Сезілді ме еш нәрсे?

— Жоқ. Өздерің ше?

— Жоқ...

Түйіскен жердегі сөйленген сөз осы-ақ болды... Басқа сұрау көп те, бірақ жауабы жоқ еді соның...

«Қайрақтының» кесіп өткен ат жалдың бейнесі кіші-гірім таудай бар! Екі қабыргасы екі жаққа жайлышп, аңғар да қосылып кетті. Кең анғарды лық толтырған қар, жүрер жолын жөндеп алғандай еркін аңқытып барады.

— Трактор қай жерде қалып еді кеше?

— Осы тұста еді... Қар жүріп кетсе керек үстінен.

— Осы арада қалғанына анық көзің жете ме?

— Ол даусыз болу керек.

Озге былай тұрсын, кеше кешке ғана болған тракторды жұтып жіберген боран таңдандырды.

Солтүстіктен қара түн қанатын жайып тағы келеді... Қалжыраган жұрт ақ таудың үстінде тағы біраз тұрды да, енді бетті ыққа қарай түзеп, жақын поселкаға тартты.

Дерек боларлық еш нәрсе жоқ, аз ғана ұміт біржола үзілгендей. Участок үлкен ұятқа ұрынғандай, үн-түн жоқ, қалаға кірісті.

Гуринді мұнда да бір үлкен іс күтіп түр екен. Екінші прораб мынадай телеграмманы ұсынды:

«Барлық участок бастықтарына, бригадаларға! Қарағандыдан 900 тонна көмір алып шыққан эшелон Ақмолада тұр. Жол бойындағы үзіктер жалғанып, қары аршулы тұрсын. Төртінші мен үшінші участоктің шекарасы, жолдың екі басы жалғанатын жер. Артық күш сонда жіберілсін!» — депті...

Гурин сырт киімін әрең сыпырып тастап, пештің қуысына барып құлады да ұйықтап кетті...

Өйткені есіктен кіріп келе жатқан участок бастығын көзі шалып қалған еді.

— Гурин, Гурин! Не болған саған? — деп жүлкылаған бастығына жауап беруге шамасы да келмеді...

V

Қар астындағы минуттар ауыр етті. «Қар астында қалдық қой» деген ой ауыр ма, үстегі қар ауыр ма, қараңғы тұн ауыр ма, әйтеуір ой бөгеліп, көңіл торыға қалды.

Қарбаласта әрең жасап алған үнгір иықтан басып тұрған сияқты. Он бір адам темір кухняны ортаға ала дөңгелене отырысты да, көпке дейін үндеспей қалды.

Мыс қазаны мен мискелерін, консерваларын әзірлең, пышағын жалаңдатып Қасен ғана көңілді жүр. Үнгірдің іші біресе нарттай қызырып, біресе көгілдір тартып, от сәулесімен жымыңдастып тұр. Еркін масайрап, күле қарап, көңілді жанып тұрған от айналасында отырған адамдарға әлденені сыйырлап тұрғандай:

— Мәңгілік күштен өнеге ал! Жабырқама, жадыра! Сенін сенідің де осында болатын! — дейтіндей.

Сейтен қарт кәрі көздердің құйрығымен жолдастарын бір шолып өтіп еді, қажыған жандар тамақтанып алғанша, әңгіме тыңдайтын түрі жоқ сияқты көрінді.

Ойында жүрген ұсынысын ортаға салуға әлденеше ыңғайланса да, дәл қазір асығыстау болып жүрер деді де айтпады. Сондықтан, ақырын ғана орнынан тұрып, күрегін қолына алды да үнгірдің етегінен сандықтай қарды ойып алып, тысқа әкетті. Үнгірдің бітеле бастаған аузын кеңейтіп жіберіп, көтерген қарын төмен қарай сырғытып жіберді. Қайтып келіп тағы бір кесекті алып кетті. Асықпай-саспай, ешкімге еш нәрсе демей, өз жұмысын үндемей істеп, осылай жүрді де қойды.

Қасен тамағын ысытып болғанша, Сейтен қардың астын қуалап, әрі қарай кетіп те қалған еді.

— Сейтен, не істеп жүрсін? Өзіңе оңаша бөлме жасап жүрсің бе? — деді Петр Капица.

— Жоқ, Наталья екеуіңе оңаша отау жасап жатырмын... Сендердей жас қалындық пен жас күйеудің қадірін менен басқа кім біледі дейсің! — деп Сейтен тағы бір кесек қарды сыртқа қарай алып кетті.

— Мен білем сенің не істеп жүргеніңді! — деп, Петр де орнынан тұрып, Сейтеннің сонынан кетті.

— Эй, сен не ойлап жүрсің! — деді Петр, сыртқы ауызда Сейтеннің білегінен ұстай алып.

— Айттым ғой!..

— Жоқ! Ол емес!.. Мен түсіндім сенің ойынды!..

— Түсінсең қолына күрегіңді ал! Петр жүгіріп келіп, күрегін алды. Келесі жолы екі қарт екі үлкен кесекті бірге алып кетті.

Бұлардың не істеп жүргендегі жолдастарына әлі белгісіз. Не сөйлесіп жүргендегі де естілмейді. Дауыстары біресе үңгірдің түкпірінде, біресе тысқа шығар ауызда ғана құнгірлейді. Құнқілдеседі, құледі... Бірін-бірі көтермелеп, демеп, мақұлдан жүрген сияқты.

Аздасын оларға Наталья барып қосылды.

— Құтырған, шалдар-ау, не істеп жүрсіңдер?

— Шығарма үнінді! Ішің білсін! — деп Петр Семенович Натальяның білегін бір қысып қойды.

— Екі шал бір қызық істегелі жүрген болар! — деді де Наталья үндемеді.

— От әкелші, жарық қылшы!.. Мына бір жатқандар немене екен... Күрек тіреліп қалды ғой... — деп Петр Натальяны отқа жұмсады.

Наталья шырпы тұтатып жарық қылған кезде, Сейтен бір ташанкені суырып алды.

— О, сен, жұз жаса, Сейтен!

— Саған мен екі жұзді де көпсінбеймін!

Манадан шала ұғынып, ұғынса да шалдардың ойын аузынан жырып әкете алмай Есім қысылып отыр еді. Енді ол да күрегін қолына алып үңгірдің түкпіріне барды:

— Мен оя берейін, сіздер сыртқа сырғыта беріңіздер!

Енді үшеуінің көздері түйісіп, түсінісе қалғандай. Біріне бірі жымия қарап тұрып қалыпты.

— Көрдің бе? — дегендей, Петр Сейтен шалды ойынымен нұқып қалды. Сейтен оған да соны істеді.

— Мен де түсіндім. Рақмет, шалдарым! — деді Есім.— Енді қалай, темір жолды ақ таудың астымен сала береміз бе?

— Молодец, бригадир! Түсініпсін!

— Жігіт екенсің! Ақ тауды кеулеп жіберіп, рельсті қардың астымен төсей берсек қайтер?.. Тыстан алдырман-

ғанды іштеп алдыңдар деп, кім үрсар екен? — деді Сейтен.

Сейтеннің ұсынысы әрі қызық, әрі жат көрінді жолдастарына. Батылдығы және қандай? Мүмкін бе екен бұл? Күлкі болып жүрмес пе?

— Сендер емес, біз таптық! — дегендей шалдар жымындасады.

— Мына шалдарды көрдің бе! — дегендей, жастар біріне-бірі қарасады.

Ақырында алма-кезек пікір айтылып, ұсыныс салмакталып болғасын, шалдарға бәрі қосылды.

— Жалғыз амал осы болса — нар тәуекел! — деп осыған сез байласты.

— Отын көп, тамақ жетеді!.. Тап осы ойға мен де келіп едім мана... Мазақ қыласындар ма деп, айта алмап едім... — деп, Қасен де қуаттады.

— Ал қарды сыртқа тасу жағы қалай болар?

— Бар әңгіме осында ғой, балалар-ау?!. Сырттан аршығанда ол қарды бір жаққа тасымас па едің?

— Эрине...

Ендеше, ат жалдың тұс-тұсынан тесіп жіберіп, ішкі қарды тысқа қарай сырғыта береміз. Ішке бір күрек қар түспейді. Біз аршитын ат жалдың ұзындығы жүз тоқсан метр, бес күндік қана жұмыс емес пе?

— Ат жалдың үстін бір аршып алсақ, ақ таудың асты кен сарайдай болады. Сонсын сала бер жолынды! — деп, Сейтен бар ойының байлауын айтты.

— Тоқтасын сез! Ендігі ерлік істе сыналсын!

— Жә, бәсе!

Осы сөздер айтылуы-ақ мұн екен, шалдардың ұсынысы ойға шақ, бойға лайық істердің біріндей ғана болып қалды. Әлі де біраз жатырақ көрінетіндігі жоқ емес, дегенмен, қолдан келетіні де даусыз ғой. Құр қамалғанша алысып байқаған жақсы да! Атаң істеп көрмегенниң бәрінен шошына берсек, алға басқаның қай жерде!.. «Баста, бала!» — деп Сейтен құргегін қолына алды. Аяқ-табағын асырып жинай салып, Қасен де құргегіне жармасты.

Демалайық, тынығайық-ау деген ешкім жоқ, ерекше бригада ат жалға дейін тұра барды да, содан кейін ық беттегі бүйірге екі коридор жасап алып, ішкі қарды сыртқа қарай сырғыта бастады.

Ақ таудың астында не боп жатқанын біле алмай, бұлк еткенді андып сұрапыл тұр ауызда. Сыртқа қарай атылған кесек қарларды қыып о да жөнелді ойға қарай. Іштегілер өшіккен итке тас атқан сияқты да, сұрапыл боран бір өшіккен ит, лақтырған тасты қыып барып, тоқтаған қарды да бір қауып қалып, кейін қарай қайта жүгіреді.

Қар астындағылар қайсар күшке, табан тірескен алысқа әбден кіріп алған. Ат жалдың өн бойын өрлей көп жерді аршып тастаған, ішкі қарды сыртқа шығаратын бірнеше коридор да жасап алған.

— Жолдастар, енді біраз демалайық! — деп Есім бригаданы тоқтатқанда сағат тұнгі төрт еken. Ат жалдың қыр арқасында аршылған жердің үзындығы он екі аттам, биіктігі кісі бойы, көлдененең бес метрдей болып шықты. Ақ сарайдың бір босағасынан бұрын төсөлген рельстің шеті де шыға келді.

— Ұстадым ба құйрығынан! — деп, Сейтен шойын жолды күргімен тықылдатып қойды.

— Әлі жұз тоқсан метр жерді аршуымыз керек-ау, Сейтен! Оңай көріп жүрме мұны! — деп Петр Семеныч та келді.

Екі шал жоғалғаның тапқандай, бір сүйем шойынға сүйсіне қарап, сол араға бөгеліп қалды.

Қызыл шоқтай қып-қызыл темір пештің тұяқтары тұрған жеріне батып барады. От лебінен ери бастаған қар төбеден мөлт-мөлт етеді. Қар үңгірдің қабырғалары да терши бастаған. Мәлдіреген тамшылар мөлт етіп пешке құлайды да, ізінше буга айналады.

Мұз жастанып, қар төсөнген бригада үйқыға кетіп барады.

Есрафил де соны айтады еken... Сұрапыл деген содан қалса керек,— деп, Сейтен де ескі нұсқалардың бірін аяқтады.

VI

...Кешегіден гөрі бүгінгі күннің алды тар сияқты:

— Қарағанды көмірі Магнитогорға төте асқалы, эшелондар Ақмолага келіп тұр! — деген хабар жол бойын түгел майданға шығарды.

Жолдың өн бойы қара құрым, қалың қол мылқау жау ақ боранмен табан аудармай алысып жатыр. Темір жол салушылардың өздерінен басқа, тұс-тұстағы колхоздардан адам жібермегені жоқ. Алысқа түспеген колхоздар өзінен-өзі ұялып отыратын шак еді бұл. Әр топ, алуан күштер сынға салынып, өзара жарысқа түсіп, жұмсалар күшке тұтасқан үн берілген шак еді бұл.

Осы алысқа екі күн өтті, жонын көрсеткен жау да жоқ, алғанын қайтарған ел де жоқ: бір аршып алған жерді енді қайтып қар құшағына қайта бермей келеді.

Сұрапылдың да уыты алынып, күші қайтқанға ұқсайды.

Ақ азулары әлі де сақылдап тұрса да, бұл күш белгісі емес, жеңілгенінің ыzasы сияқты.

Дауыл жел дүниені неше рет шырқ айналса да, түп қазығын теріскей беттен суырмай тұр еді, бүгін батысқа қарай жылысқандығы байқалады. Тұс кезінде күн де бір көрініп қалды. Әлі де құлақтанып тұр, айналасы қызылды-жасылды шенбердей болғанмен жұзі жылитын қалпын да байқатып қалды. Егер күндегідей қашан батып, қайда кеткенін жасырмай, кешкі ұясына еңкейгенде тағы бір белгі бере алса, ертеңгі күн ашық болады деуге болатын.

Жол бойындағы қалың қолдың ара-арасында желе-жортып қар тазалағыш паровоз жүр. Шегенделіп жатқан қарды есіп өткенде екі ернеуінен ақ көбік бұрқ-бұрқ еткендей болады. Шақпақ тастай кесек қарлар жаңқаланып сыйып, етекке қарай ұшып тұсіп жатыр.

«Қайрақтының» алқымына қарай бір топ адам келіп шоқтарыла қалды.

— Осы арадан бастайық! — деді бүйра бөрікті жігіт, қасындағы әйелге.

Бұл Гурин еді. Бұл акқұба жігіт еді, енді сіріңке қара болып кетіпті. Оның қалтасындағы саяси бөлімнің соңғы бүйрығы да жүр: «Мұндай апатқа ұшыратқан Гуриннің жұмысы дереу тексерілууге берілсін» деген сездер есінен бір шықпайды оның.

— Тексеруден қорықпаймын, ұяты қайтермін! — дейді ұяла білетін Гурин.— Өзім бастап келуім керек еді де! Бар адамды қырып алыш, жауаптан қашамын ба? Жаза шарқын білемін!..

«Қайрақтының» алқымына жұз метрдей жер қалғанда бұл топ тоқтады да шөгіп жатқан ақ тауға қалды.

Гурин арғы беттегі бригадаға ғана барып қайтайын деп, биік қырқаның үстімен әрі кетті.

Ол тая-сырғанай қырқаның ең биік шоқтығына шықты да алды-артына көз салды. Көз жетер жердің бәрінде де жол үстіне жабылған адам. Ескектей сырғып, апрып-жапырып жүрген жол тазартқыштар. Аңғардың екі жағынан түскен топтар біріне бірі жақындалап, таянып келе жатыр.

— Ертең осы ақ таудың өзіне де салармыз қолды! Жоныңды тіліп тұрып, астан-кестенін шығарсак, төбенен түскендей көрерсің! Сендері кек аз емес! — деп Гурин өзімен өзі серттесіп тұрғандай. Қырқаның арғы етегінде кез ағашқа байланған қызыл шүберекке көзі тоқтады.

Дәл қырқаның ық бетінде әр жерде үйіліп жатқан тау-тау кесек қарларды көзі шалды. Соңғы боран іштеп

шыққан кесек қарларды да бауырына басып, кейбір елеусіз бейнелерді ғана қалдырган.

Қызыл туды көтерген үлкен бір топ биік ақ таудың үстіне шығып барады. Барды да айқаса тұсті. Алдырман деген, шығарман деген биігің осы болса, алынғаныңды көзің көрсін дегендей, ақ таудың дәл шоқтығына шығып алып, күрегін қадады. Ақ өркештердің астынан қырқып, ақ таудың қойнына кіре бастады.

Ақ тау ауырсынғандай. әлгінде ғана құдірейіп тұрған шоқтығы басылып, белі қайқаңдай бастады. Ұзамай дөңкиіп жатқан жотаның жуан белі үзіліп, ортасы кертештеніп те қалды.

Бұл кезде қар тазалағыш та жақындаған келіп қалған еді. Алды бар екпінімен ақ тауды омырауымен соғып бір жіберді де кейін шегінді. Тағы соғылды, тағы...

Осыған аландап келе жатқан Гурин бір кезде ақ таудың астына құмп ете тұсті. Не болғанын да біле алмай қалды. Қап-қараңғы, көгілдір үңгір... Тарсылатқан, шықылдатқан дыбыстар... Құңғрлекен адам дауыстары... Шпал... Рельс... Консерві иісі... Тамақ иісі...

— Гурин, Гурин! — деген таныс дауыстар келеді.

Әлдекімнің құшағы мойнына оралып та қалды.

— Наталья!

— Сейтеке!

— Сережа, Миша!

— Есім!.. Гурин!.. — деген дауыстар бірінен соң бірі басым шығады.

Алынбай жатқан ат жалдың үсті аршылып қалған. Жетпіс метрдей жердің рельсі де төсөліп, енді тек шегеленуі, бекітілуі ғана қалған екен.

— Мына қар астынан жол салудың инженері мына шал! — деп Петр Капица Сейтенді иығынан бір итеріп жіберді...

Гурин аң-таң. Әлі еш нәрсе толық үялаған жоқ ойына. Бригаданын он жеті адамын кезек-кезек құшақтап, біресе күліп, біресе көзіне жас алады.

Ертеңіне есіліп ақ тау, жосылып жота жол берді, жол үзігі жалғанып қалды екі шек қосылып. Поезд да өтті ен далада еркін салып айғайын, будактатып көсліп. Есрафил да бұл алыстан түнілді, жас алыптан — жаңа адамнан үміт кесіп, тосылып. Бар ашуы алқымына тығылып, қалжыраған, бір тұрып, бір жығылып, кетті қайтып мұз жеріне, түбегіне, қанды іздері қалды карда жосылып...

АДАМНЫҢ АНАСЫ

(Горькийден)

...Менің сол жақ бүйірімнен қара бұлт қаптап, түтіндетіп келе жатыр. Бұлттың салмағы жерге батқандай, жер кайқаңдап қабағын шытқандай болады.

Қара бұлттың жап-жалбыр бүйіра көлеңкесі бауырымен жер сзызып, «ә» дегенше көз көрім жерді жауып әкетті... Мен де, қалбаңдап қасымда келе жатқан менің көлеңкем де қара бұлттың қара сұр көлеңкесінің қойнына кіріп кетті...

Күзгі бозғылт бет сары күн көрпеге оранғандай, қара бұлттың артына жасырынды да, кірпіктерін жерге шанша қойды...

Жер үстінде адам баласы болудан қасиетті не бар дейсің. Тек қандай адамның баласы болу керек, соны айт. Бұған қосатын бір сөз — адамды езетін адамның баласы болма, адамда езетін адамды адамға да санама...

Әрине, адам өмірінде көп қындықтар ұшырасады. Онсыз өмірдің өзі де өлімтікпен тең, сұр көлеңке болар еді. Курес пен күлкі, қайғы мен шаттық, алыс пен жеңіс, жеңіс пен жетіліс болмаса, бұл шіркіннің өзі де тоңған мұз, ұйыған айран емес пе?.. Әңгіме таудай қындықты тымықтай сілкетін заман жасаудағой. Жасаймыз да ондай заманды!

— Иә, адам баласы болуға не жетеді дейсің: не көрмейсің, не білмейсің, істегің келсе не іstemейсің. Тек іstemесең ғана еш нәрсе қызықтырмайды, не қинамайды, не қуандырмайды, не қайғыртпайды, іс табылмайды. Қуаныш-шаттыққа да бейжай, шақырылмаған қонақтай ығысып қарап, орнынды таба алмай, кездескен бұтакқа іліге кетесің.

...Менің оң жағымда тырбиған талсымақтың арасында теңселіп келе жатқан көп адамның бастары қылтияды.

Терен тәңіздің шулаған толқыны бұлардың даусын әренғана естіртеді. Бұлар Сухумнан Әшемірге жұмыс іздел келе жатқан аштар.

Мен бұларды жақсы білем: бірге істесіп, күні кеше есебімді бірге алысқанмын. Бұлардың кейін қалған себебі, күннің шығуын тәңіз жағасында көрейін деп, мен түнде шығып кеткем.

Біреуі томпақ бет, сары орамал тартқан жас әйел, басқалары ерек. Әйел буаз, іші тегенедей төңкөріліп, алқымына тіреліп тұрған сияқты. Кәдімгі, күнінде мың көрсөн бір қарамай кете беретін жұпымын адам. Нұрсыз көзі бозарып, қорықкан қояндай алайып, ұясынан шығып барады. Басындағы сары орамалы күнбағысқа ұсап, алшаң басып келе жатқанын көріп әтірмени. Сухумда оның байы өліп қалғанын да білем. Үйткені, мен осылармен бір баракта тұрғам. Орыс халқының жалпақ әдеті бойынша, өмірдегі бақытсыздықтарын талай рет-ақ айтқан. Шуласып келіп сөйлегендеге айнала алты шақырымға естіліп тұратын. Бұлар бір жабырқау адамдар. Өздерін өмір бойы қайғы басып, әбден езіп жіберіпті. Туған жерден айдал шығып, күзгі қураған жапырақтай ұшырып, осы жаққа алып келген де сол өмірдің кемтарлығы. Қазіргі күнде ауыр бейнеттің әбден-ақ илегені сонша, барлық дүниеге өгей ұлша қарайды. Еш нәрсеге қуанбайды, қайғырмайды да: олардың ол кездегі еншісінің өзі де сол ғой. Аяныш түрде, қайғыршыларша ғана біріне бірі езу тартып:

- Шіркін, жер-ақ екен...
- Байлықтың құлағы көрініп тұрғаны-ай...
- Жоқ, тасы көп екен...
- Иә, қолайлы жер емес...— деседі.

Сүйтеді де, өз жерлерін кеңес қылады. Етектей болса да өз жерінді айтсайшы: жеті атадан бергі өлінің сүйегі, тірінің тері сінген жер емес пе... Өз жерлерін әрі-бері мақтап келеді де:

— Біздікі дейтін жердің өзі осы жердің бетінде қалды ма, жоқ па?

— Осы біз жер бетін түгел біздікі десек қанша қателесеміз? — деп, бірін бірі жеңінен тартып айлалы пішінмен жымысып тұра қалады. Бұл сұраулары түйінді бір қорытынды секілденіп елестейді.

...Әлгі келе жатқан сары орамалды әйел бір кезде ағаш арасына сұңғып кеткендей болды. Тамағымды жеп болдым да, шелекшемді беліме іліп, қисық таяғымды қолыма алып, әлгілердің артынан мен де жөнелдім...

Бір бүйірімнен ақырын ғана ыңырсыған адам дауысы

келді. Кәдуілгі жаңыңды сілкіндіріп, жүргінді жейтін, адамға ғана естілетін адамның ыңырсыуы. Қарасам, бір топ талдың арасын ашып жіберіп, арқасын талға сүйеп, манағы әйел отыр екен. Басын бір жақ иығына салып, екі езуі құлағына жеткендей керіліп, аузы қисайып кетіпті. Қөзі ұясынан шығып барады, есінен танып бара жатқан тәрізді. Қайыстай қара қолдарымен төңкерілген ішін басыпты да, адам қорқарлықтай ауыр дем алып отыр. Төңкерілген іші толқып, бір жоғары, бір төмен түседі. Сап-сары тісі ақсиып, ауыр қиналыста.

— Немене, біреу ұрды ма?—дедім қасына келіп.

— Кет әрі, ұятсыз... Кет! — деп, жалаң аяқтарымен құмды осып, жерді тырналап жатып, басын шайқады.

Түсіне қалдым... Бұрын да бір ұшырасқан жұмысым болатын... Сонда да қорқып, кейін секіріп кеттім. Әйел байғұс қиналып көзінен жасы парлай бастады. Ұясының шығып бара жатқан көздері жарылып кетейін деп тұрғандай шиыршақ атады. Бет! құп-қүрең болып, долырып кетіпті.

Шәйнегімді, шелекшемді тастай бердім де әйелдің қасына келдім. Шалқасынан жатқыздым да, тізесін бүгейін деп ем, әйел бетіме салып қалды. Сүйтті де, қеудемнен итеріп жіберіп, аюға ұсап қырылдап, әрен бұрылды да, төрт тағандап ағаштың ішіне қарай сүйретіле жөнелді.

— Бұзақы, сайтан...— деді маған.

Бірақ төрт тағандап жүре алмады, қолдары бүгіліп құлай кетті. Бет-аузы құмға кіріп кетті де, аяқтарын ербендетіп, ыңырси бастады. Тезірек жүгіріп келдім де, шалқасынан салып тұрып, тізесін бүктім.

— Жат қимылдамай... Қазір баланды табасың! — дедім. Үйткені қағанағы жарылған екен... Сүйттім де, жүгіріп теңізге барып, білегімді түріп жіберіп, қолдарымды ысып тұрып жудым да, акушерка қызметіне кірістім.

Әйел олай да бүктетіледі, бұлай да бүктетіледі. Отқа жанған талдың қабығындай тоқсан бұралды, сорлы ана. Жерді ұрып, қолына тұскен көдені жұлып алып, аузына тыға бастады. Сол кезде дүниеге келе жатқан адамның басы да көріне бастады-ау, әйтеуір. Бақытты ма, жок па, әйтеуір дүниеге бір жаңа адам келе жатыр...

Әйел екеуміз аз ғана ұрсысып та қалдық. Әйел тісінің арасынан бірдене деп маған ұрсады, мен де ақырын ғана оған ұрсамын. Әйел жаңына батқандықтан және еркектен ұялғандықтан ұрсатын шығар деймін, мен әйелдің өзін аяғандықтан ұрсам.

— Құдайы құрғыр-ай...— дейді әйел, тісінің арасынан сыздықтап.

Көкпенбек еріндерін тістеп алыпты, аузынан қанды көбік бұрқырап жатыр. Күнге қүйіп кеткендей бояусыз көздерінен домаланған жас бұршақтай ырғиды. Сорлы ана денесінен дene бөліп, бір адам екіге бөлініп, ауыр бейнеттің актық сағатын өткізіп жатыр.

— Кет деймін... Неткен үятсыз едің... — дейді әйел, әлсіреген қолдарымен мені қеудеге итеріп.

— Ақымақ болма. Балаңды табуыңды біл! — деймін мен оған кейіп.

Бейшараны қалай аямассың. Жүргімді ойып бара жатқаны сонша, менің көзімнен де жас бұрқ ете түсті.

— Болсайши, жылдамырақ! — деппін айқайлад.

...Мінекей, менің қолымда қызыл шақа адам жатыр. Көзім жасқа толып тұрса да, қып-қызыл екенін анық көрем. Тua салып дүниеге риза болмай жатыр: бұлқынады, тырбаңдайды, жағаласып жұр. Әлі де кіндігінен шешесімен байланысып жатса да, барқырап баж-баж етіп:

— Мен!.. Мен!.. — дейді.

Бәлекет, жылмаңдап қолымнан түсіп те кететін. Қолыма алыппын да, қуанғанымнан қараппын да қалыппын.

— Кессейші кіндігін!.. — дейді ана, көзі жұмулы жатқан күйі. Көкпенбек еріндері әрен қымылдайды.

— Пышақпен... кес! — дейді тағы да.

Менің пышағымды баракта біреу үрлап әкеткен. Сондықтан баланың кіндігін тісіммен қырықтым. Бала бақырады, жаңа ғана сөніп жатқан көздері жайнап, ана қуле бастады. Қайыстай қара қолдары қалтасынан бірдеме іздел:

— Қалтамда бір жіп бар еді... кіндігін байлайтын... — дейді ана құлімдеп.

— Өзің жөнделе тұр, мен баланы шомылдырып әкелейін,— деп баланы ала жөнелдім.

— Ақырын, әй... Ептең нет... Байқа... Ақырын! — деді ана.

Қолымдағы қызыл адам еpteуді керек ететін емес, жұдырығын түйіп алып:

— Мен... Мен!.. — дейді барқырап.

— Сен!.. Сен!.. Нығая бер! Болаттай берік, тастай қатты бол! Әйтпесе өз жақындарың-ақ басыңды жұлып әкетеді,— дейім балаға.

Теңіздің езуі көпірген толқынына тосып кеп алғанымда, бала манағыдан көрі де басымырақ айғайға басты. Арқасы мен қеудесіне ақырын ғана шапалақтағанымда, көзін тыржитып, тыптырай бастады.

— Айқайла, көтер көкке дауысыңды, қызыл адам! — дейім қызыл адамға.

Қайтып келсем, ана көзін жұмып ернін тістелеп бала-
ның «жолдасына» толғатып жатыр екен. Үңқылдаап жатып:

— Өзіме берші, күнімді! — деді.

— Жата тұр, асықпай!

— Жоқ, берші өзіме! — деп, қалтыраған қолдарымен
түймесін ағытып, көкіргін әзірлей бастады. Көкірегін бо-
сатуға жәрдем бердім де, баланы анасының жып-жылы
бауырына салып ем, біле қойды білем, барылдауын қойып,
тыйшыға бастады. Ана баласын қандай таныса, бала да
анасын сондай тани қойған сияқты! Бір кезде аңы бір
айғайлады да, ана да құліп жіберді.

Ананың сөнген көзі жайнап сала берді. Қуаныш сую,
мейірімділік ойнады ананың көзінде.

— Менің шелекшемді әперші... — деді маған. Шелегін
әпердім, ананың бетіне де қан ойнай бастады.

— Енді әрі кет! — деді бір кезде.

— Әуреленбе, мен-ақ істеп тастайын...

— Жоқ, әрі кет!..

Ағаштың ішіне барып жасырына қойдым. Азырақ шар-
шагандаймын. Бірақ кеудемде бір әдемі құстар ән салып
тұрғандай. Ән сондай әдемі, толқын үні мен екеуін жыл
бойы тыңдауға да болатын. Бір кезде әйел орнынан тұрды.

— Әй, неге тұрдың? — дедім.

Қолымен жерге сүйеніп отырып:

— Мына қарашы, сәүлем қалай әдемі үйықтайды,—
деді.

— Әрине, баланың бәрі де осылай әдемі үйықтайды.
Күзгі жалқын жапырақтың үстінде үйықтап жатқаны бол-
маса, басқа түк айырмасы жоқ.

— Сен, ана, азырақ жата тұр. Қазір тұруға болмайды,—
дедім әйелге.

— Жоқ... Тезірек тұрып әлгілерге жетпесем бола ма...

— Қайда? Әшемірге ме?

— Ие, сонда. Жолдастарым бірталай жерге барып
қалған шығар. Тезірек күп жетейін...

— Апырмау, сен жүре аласың ба?

— Жүрмегенде қайтем?.. Оларға жетпесем болмайды.

Жұмыстан қалайын ба?

Ана тал түбіне жұдырығын түйіп жатқан қызыл адамға
мейірімді көзінің барлық нұрын төгіп қараған сайын бетіне
қан жүгіреді. Ананың нұрлы көзі баланы ақырын ғана,
еркелетіп қана сипандай болады. Таңертенгі тымықта күн-
нің көзі ғана осылай сипай алады дүниені.

Бұтақ теріп от жақтым да, тастан жерошақ жасап, шай
қайнаттым.

- Ана, қазір саған шай ішкізем.
- Шын ба? Жақсы болар еді кеүіп қалдым білем.
- Сені әлгі жолдастарың неге тастап кетті?
- Тастан кетуші ме еді... Өзім қалдым. Өздері азырақ ішіп алғып еді, жақсы болды. Әйтпесе олардың алдында қалай босанар едім?..

Осыны айтты да, ұялды білем, білегімен бетін жапты.

- Бұл бірінші балаң ба?
- Иә, бірінші балам. Сен кімсің?
- Мен бе, адаммын-ау, дейім...
- Әрине, адамсың? Қатының бар ма еді?
- Жоқ. Әзір реті келмей қойды...
- Өтірік айтасың.
- Неге?
- Ендеше қатын жұмысын қайдан білесің?
- Оқып едім. Студент дегенді білетін шыгарсың?
- Неге білмеймін, біздің поптың баласы да студент еді, поп болам деп оқып жүр.
- Мен де солардың бірі... Жарайды, су әкелейін.

Ана баласына қарады да, дем ала ма екен деп құлағын салып тыңдады.

- Жуынар едім... Су таныс емес: неткен су өзі... әрі сортаң, әрі аңы...

— Осы суға шомыл. Бұл нағыз денсаулыққа пайдалы су...— дедім.

- Қой әрі!
- Рас, әрі жылы болады.
- Сен бірдеме білетін шыгарсың...

Мен суға келдім. Тастан тасқа секірген толқындар жалын жалбыратып, сынаптай ойнап, ән салады. Күзгі алтын жапырақтар толқында қалқып, алтын жаз актық күндерін шаттықпен өткізейін дегендей-ақ сағымданып, силаң қағады...

Қайтып келе жатсам, ана жан-жағына қаранып, тастан тасқа еңбектеп барады екен.

- Эй, не істеп жүрсің?

Әйел отыра қалды да, бірдемені жасыра бастады. Түсіне қойдым.

- Маған бер, мен көміп тастанын...
- Айналайын-ай, көмбеуге болмайды ғой. Дұрысында моншаның табалдырығына көму керек еді...— деді.
- Бұл араға жақында монша салынбайды.
- Сен ойын қыласың, мен қорқам... Аң жеп қойса қайтем?.. Баланың жолдастын жерге беру керек қой,— деді.

Мойның бір жағына бұрып отырған күйі ап-ауыр бірдемені маған беріп жатып:

— Тәнір жарылғасын, тереңірек көм, баламды аясан... — деді ұялған дауыспен.

Жұмысты бітіріп, қайтып келе жатсам, ана теңізге шомылып келеді екен. Үсті-басы су, көйлегі бар жағына қисайып кетіпті.

«Шіркінде аюдың қүші бар шығар!» деп ойладым.

Балмен, қайрақтай болып қатып қалған қара нанмен шай іштік.

— Оқуды тастағансың ғой, сірә? — деді әйел.

— Иә таstadtым...

— Арақ ішесің ғой?

— Иә, өлгендей ішетін едім...

— Өй, мен сені Сухумда көрген екемін-ау? Бастықпен тамаққа таласып жаттың ғой бір күні... Сонда-ақ ойлап ем, бәлекет, бір ешкімнен қорықпайтын маскүнем екен деп...

Сүйтті де баласына қарап:

— Апырмай, балам өліп қалмас па екен?... Сен жәрдем бердің, көп жаса... — деді.

Шайды ішіп болып, мен «мұлкімді» жинап жатқанымда әйел жерге қарап қалғып отыр еді. Бір уақытта көзін ашып, орынан тұра бастады.

— Жүрейін деп отырмысың?

— Иә!

— Ау, абайла, ана!

— Жоқ, жүрем. Жолдастарыма жетем. Баланы маған әперіп жібер.

— Мен көтеріп жүрейін.

Ана бергісі келмейді. Азырақ таластық та, аяғында баланы мен көтердім.

— Апырмай, құлап түспесем... — деп ана қолын менің иығыма артты.

Россия жеріне жаңа келген, тағдырының беті ашылмаған қызыл адам менің қолымда жатып, мардамсып мұрнын тарта түседі. Теңіз жағасын сабалап, ағаш шуылдан, өзен суы сыңқылдай түседі. Жас босанған жас ана, жаңа қырық бұрап, өзегін үзген бейнетті елең қылмастан Әшемірдің ауыр жұмысына тартып келеді. Жүрген сайын көздерінен махаббат төгіп, жас бебегіне қарап қояды.

— Дүниенің шетіне дейін осылай жүре берсен, ұлың еркін дүниеде өссе, жүруге шаршамас едім-ау! Адамның аласы болу қандай жақсы! Жүрегім қуаныш төгіп, нұр шашып келе жатқанын қарашы! — деді ана, бір жерде тұра қалып...

Теңіз қатты тулайды. Қара бұлт наизағай шашып, бұршақ төгуге әзір тұр. Менің қанатым керіліп, өрісім кеніп, құрметті аナンЫң ұлына қарап:

— Сен, қызыл адам, тез ер жет! Қатты айқайла, дүние естісін! — деймін.

Бұл уақиға әлдеқашан болды. Бірақ аナンНЫҢ құрметті қашан да жаңа фой.

ӨЛІМДІ ЖЕҢГЕН АНА

(Горькийден)

Мақтасақ — әйелді мақтайық та, құрметтейік те әйелді. Әйел — ана, барлық қындықты жеңетін сарқылмайтын күш, көзді бұлақ емес пе!..

Азияның ақсақ барысы Темір жер бетін қанға бояп, ойды қырға теңеп, жоннан жол салып, жер шарын асықтай үйіргісі келген адам. Бұл, сансыз елді өзіне бағындырып, шексіз жерді қанға суарған, айбатынан ай жасырынған Темір.

Ол елу жыл жалғанды жалпағынан басып, өзінен өзгеде күш барын сезген де адам емес. Темірдің темір өкшесі талай қаланы молаға, талай елді далаға айналдырды. Талай мемлекетті балшықтай жаншып, шалшықтай шашып жіберді. Пілдің шойын табаны құмырсқаның илеуін қалай тапаса, бұл одан да асырды. Оның жүріп өткен жерінен төрт жағына түгел аққан қан өзендері сай-саланы топандай басты. Жеңілген елдің сүйегінен биік мұнаралы минарет, сарайлар салдырды.

Темір ажалмен күш теңестіріп, өмірді талқандады. Өзінің жалғыз ұлы Жәңгірді ажал алғанын кектеп, ажалға талай жerde қамшы соғып, қармысын қайтарды. Ол ажалдың күнбе-күн алып тұратын құрбандығын тартып алғысы келді. Содан кейін қайғыға булығып, арып-талып, ажалдың өзі де аштан өлсін деді.

Жалғыз баласы Жәңгір өлгенде Самарқан халқы от түкіріп, қан қақырған арыстанын қаралы қошаметпен қарсы алған фой. Өлім егіп, өлімтік орған, айналасына у шашқан ақсақ арыстан қара мен көктен ғана киініп, ішін жалын өртеп, шер кернеп шықкан еді.

«Отырарда» өліммен ұшырасып, ұлын берген сағаттан бастап, отыз жыл бойы Темір бір рет езу тартқан емес-ті... Сол ұшырасқанда өлім оны жеңіп, өзім өлсем дүниеге у шашарым болады деген ұлын тартып алған-ды. Содан бері

қабагына қырау, мұртына мұз қатқан ашулы Темір еріндерін тас жұмып алғып, ешкімге басын иместен келе жатқан. Содан бері отыз жыл бойы Темірдің жүргегі адам баласын аяу дегенге, адам баласын сүю дегенге мұлде жабылып қалған! Ол адам баласын өлім орағымен орудан басқаны іс деп те санауды қойған.

Дүниеде әйелді құрметтеп, әйелді нұрға бөлейік те! Әйел — ана, дүниедегі жалғыз күш қой: оның алдында Азияның айбарлы арыстаны Темір де, Темірді жеңген өлім де басын иеді!

Бағдад пен Шамды талқандап, емшектес Сыр мен Әмудариядан Ертіске төнген, Азияның етегін алғып жатқан Қытайға шабуыл жасаған, Шыңғыстан кейін Азияны құшағына тұтас сыйғызам деген, қанды көзінен от шашқан Темір, ит үруін, бала жылауын тоқтатқан Темір осы Ақсақ еді. Әңгіме осы Ақсақ барыс жайында!..

Темір Қанығұл деген әдемі алаңында сайрандауға шықты. Үйткені ол далаға шықса, қай жаққа өлім себу керектігін көзімен көргендей болып қайтатын еді. Айналаға көз жіберіп, жердің етегіне дейін көргісі келді. Темірдің көзі жететін жердегі адам баласының бәрі де, тышқанға ұсап, індеріне кіріп кетіп еді. Сондықтан, Самарқандың көк мойын мұнараларынан басқа еш нәрсе көрінбеді. Алғашқы екпінмен «өрте Самарқанды!» деген әмір бергісі келіп тұрды да:

— Жоқ, Самарқандағы көк мойындарды адам сүйегінен салдырығам! Өртемеймін! — деді ішінен.

Алаңға тігілген бес мың ақ шатыр, бәрі де дөп-дөңгелек, ақ қызғалдақ, ақ гүл секілді. Бәрінің төбесінде де бір-бір жалау Темірге табынып, басын иіп тұр. Бәрінің ортасында Ақсақ Темірдің ала шатыры — алғып ордасы тұр. Бұл төрт бұрышты, айналасы жұз қадам, үш наиза бойы биіктігі бар күмбез. Ортасында он екі алтын баған. Төбесінде көкпенбек мұнара. Сары, қара, көк жібектен қилюастырып жасалған ала шатыр. Кім білсін қанша әйел, қанша уақытта тоқып шығарғанын? Шатырды бес жұз қызыл баумен жерге таңып тастапты. Әйтпесе, жер тәңірісі Темірдің ала шатырын жел ұшырып әкету де мүмкін емес пе...

Шатырдың төрт бұрышында төрт күміс қыран. Ортасында, көк күмбездің дәл ортасында, биік тақта, ешкімге жеңгізбеген, жеңгізбен де деген бесінші ақ иық Ақсақ Темір көрегеннің өзі отыр.

Темір аспан тұсті көк жібектен киінген. Үсті-басы от шашып, жалын жалап тұрған інжу тастар... Бұл тастар

оның үстінде бес-ақ мыңдай екен! Қаһарынан қар төккен аппак басында ақ бөрік. Бөркінің шошақ төбесінде жұдырықтай қып-қызыл жақұт. Темірдің қып-қызыл көзі дүниені жалмап, жалт-жұлт етеді. Қанды көзі қан шашып, төңкеріліп қояды.

Ақсактың жүзі қан қатқан, тот басқан жалпақ алмас пышақ секілді. Ол мың рет қанға батып шықты ғой. Сондықтан қаннан қалған тоттың ізі ап-айқын. Қысық көздері дүниенің асты-үстін түгел көріп тұрғандай: жалт еткенде, бриллиант жалт етті ме деп қаласың. Құлағында Цейлонның қып-қызыл жақұтынан жасалған қос сырға, сұлу қыздың ерніндегі қызарып, Темірдің қатпар бетін сүйіп тұрғандай.

Осы күні дүниеде жок кілемдердің үстіне арақ құйған үш жүз алтын бокал. Өмірді талқандап, өлім себуге құмартаң Темір сардар, бектерімен бірге сарайында отыр.

Темірдің арт жағында әнші-қүйшілер, катарында ешкім жоқ. Аяғында, ең жақын аксүйек туғандары, сұлтандар, байбатшалар, әскер бастықтары отыр. Бәрінен де патшага жақынырақ мас ақын Кермене отыр.

Кермене дүниені талқандаған Темірдің:

— Үа, Кермене! Егер мені сата қалса, сен қанша беріп алар едің? — деген сұрауына, беті бұлк етпестен:

— Жиырма бес әскер берер едім,— деген ғой.

— Е, жиырма бес әскер менің мына белбеуімнің ғана құны емес пе? — деп, таңданған Темір ақырғанда:

— Жиырма бес әскерді сол белбеуің үшін ғана берем! Белбеуге ғана... Эйтпесе, сенің өзің қара күрешке керегің жоқ адам емессің бе! — деп тағы бір басып қалған ғой шынды сүйетін ақын Кермене.

Міне, ақын Кермене патшалардың патшасы саналған, жер жүзіне өлім, өлімтік орган Темірге осылай деген! Жауыздықтың, өлімнің, қауіп-қатердің түпсіз бұлағы Темірден тайсалмағаны ғой, шіркіннің! Мактайдық та, құрметтейік те, осындай шындықтың досы болған ақынды! Бұлар қашан да Өмір-Темірден жоғары!

Құрметтейік, көтерейік, әдемілеп, көркем түрде шындықты айтқан ақындарды. Оларда шындықты айтудан басқа бағынатын құдай, табынатын тәңірі болмасын!

Сонымен ойын қызып, шаттық билеген байбатшалар майданда аққан қан өзендерінің терендігін өлшесіп отырды. Музыка ырғалаңдап, патша шаттырының алдында халық ойыны басталды. Ыңырыған қалың елдің қайғысын табанға тапап, аз ғана топтың шаттығына айналдырды. Өлімнің ордасы Темірдің қанды қабағын ашамыз деп,

құлдіргіштер лақтай секірді. Өмір иесі адам баласын қалай өлтірудің әдісін көрсетіп әскер де ойнайды.

Ақсақ барыстың адамдары қорыққаннан қуанып, арап пен қымызға барлық қылмысты тұншықтырып отырған бір кезде Темірдің құлағына ашынған бір дауыс келді.

У-шу, айгайды, қүйшілердің күйін, әншілердің әнін қақ жарып, Темірдің құлағына ілеккен дауыс әйел даусы еді. Ұя басар бүркіттің тәқаппар даусы Темірге айқын естілді. Темір өліммен алысқанда өлім оның бетіне дақ, жүрегіне дық салған ғой, сондықтан мына дауыс оған таныс көрінді.

— Даусында өлім көлеңкесі елестеген неткен адам? Шақырыңдаршы! — деді Темір мұрнына қан иісі келгендей жан-жағына алақтап.

— Қайдан екені белгісіз бір әйел пайда болды. Ұш арысты билеп тұрған арыстан, сізді көрем деп бой бермей тұр! — десті қасындағылары.

— Арапша сөйлейді. Үсті-басы кір, шаң. Өзі есалан болса керек... — десті біреулері.

— Әкеліндер! — деді Темір өз сезіміне ғана бағынып. Сонымен Темірдің алдына жалаң аяқ, үстіндегі барлық лыпасы далба-дұлба әйелді алып келді.

Қара шаштары тарқатылып, жалаңаш көкірегін жабуга қеудесіне түсken, беті шойындай қап-қара. Бірақ жасыманған көзі от шашып, әмір етіп тұрғандай. Қап-қара қолдарын Темірге созғанда бір қалтырамады.

— Баязит сұлтанды жеңген сен бе? — деп сұрады әйел салған жерден.

— Иә, мен. Мен талайды жеңдім. Женғенімнің ішінде о да бар. Женуден әлі шаршағаным да жоқ!.. Сен келген жұмысың не еді, соны сөйле! — деді Әмір-Темір сазарып.

— Тында! — деді әйел. — Сен не істесең де адам гасасың. Ал, енді мен — ана! Сен өлімге қызмет етесің, мен өмірге қызмет етемін. Сен өлім шашасың, мен өмір шашамын. Дүниеге адам әкелем, білдің бе? Сондықтан мен сені адамға санамаймын да.

— Мен ешкімнің қалай саналуымен есептесіп көрген де емеспін, есептесе алмаймын да! Жұмысынды айт, әйел! — деді тәқаппар Темір.

— Тында, өлімнің егіншісі Темір! Сен менің алдында құнәлышың. Менімен есептеспей тұра алмайсың да. Менің алдында құнәнды жусын деп келдім. Сенің бағынғаның «Күш әділдікте!» деген ұран дегенде айтты. Мен бұған иланбаймын. Бірақ сен маған еріксіз әділ боласың. Үйткені мен — ана! Сен өлім сепсең, мен дүниеге өмір себем.

Сені жеңем! Сондықтан сен маған әділ бола аласың! — деді.

Темір патша да мұны үғарлық данышпан еді. Шығыстың салқын данышпандығын алмады дейсің бе, әйелдің сезіндегі батылдық пен күштілікті де сезіп:

— Өзің отырши, сезінді тыңдағым кеп барады,— деді.

Әйел байбатшаларды етегімен сырыйп, қақ жарып барып кілемнің үстіне отыра кетті. Қай жерге қалай отыруды өзі таңдады. Үйткені отыргандарды адамға сана-мады да, Сонан соң сезін бастады:

— Мен Салерно деген жерден келдім. Ол алыс жер Италияда. Сен білмейсің. Сенің қанды түяғың ол жерге жеткен жоқ. Бірақ онда да сен секілді өлім егуші толып жатыр. Әкем балықшы еді, байым да балықшы. Байым бақытты еді: үйткені оны бақытқа бөлеген еңбек пен мен гой! Одан соң, жалғыз бір ұлым бар еді. Ол жер бетіндегі адамның ақылдысы, сұлуы болатын еді.— деді.

Сол кезде:

— Менің Жәңгірімдей екен гой...— деді, Темір патша ақырын ғана күрсініп.

— Жоқ, жоқ! Нағыз сұлу, нағыз ақылды бала менікі еді. Сенен туған бала, адам баласының өкінішін ақтай алатын ба еді! — деді ана әйел тіксініп.— Теніздің жағасында отырган бізге талаушылар келгенде ұлым алты-ақ жаста еді. Талаушылар әкемді де, байымды да, тағы да кеп адамды өлтіріп, ұлымды тартып әкетті. Өмірді талауши сенің жолдастарың қайда болса да толып жатыр. Міне, енді сол ұлымды жер бетін шарлап, іздел жүргеніме төрт жыл толып барады. Ұлым қазір сенде екен, оны анық білдім. Үйткені, әлгі талаушыларды Баязит сұлтанның әскері ұстапты. Баязитті сен жеңіп алдың да, қолында барын түгел тартып алдың гой, соның ішінде менің ұлым да бар. Ұлымның қазір қайда екенін сен білесін. Өзіме қайтарып беруге міндеттісің! — деді.

Ана осыны айтқанда, өздерін данышпан санайтын байбатшалар күлісіп:

— Байғұс, жынды екен... Есінен танған гой,— десіпті.

Жалғыз Кермене ақын ғана анаға құлмей қарайды да, Ақсақ Темір ғана таңданып отырады.

— Бұл ана болғанда да ақылдан танғандай ана екен! Болсаң бол! — дейді Кермене ақын. Ал, енді өмірдің дүшпанды, өлімнің егіншісі Темір былай депті:

— Әйел! Сен мен білмейтін елден неғып келдің? Арада тау бар, тас бар, өзен бар, теңіз бар, ит мұрны өтпейтін қалың орман бар, олардан қалай өттің? Жүгірген ан, ұшқан

күс саған қалай тимеді? Қанша ел — адам бар. Адам аңнан да жауыз, олар сені қалай аман жіберді? Адамның күші біткенше жолдас болатын бір нәрсе — қару. Сенде о да жоқ. Қалай бұл жерге аман жеттің? Осының бәрін айт. Сонда ғана мен таңдануды қойып, есімді жиям. Сонда ғана сені түсіне алам. Айтшы, тезірек! — дейді.

Құрметтейік, көтерейік те әйелді! Ана әйелді құрметтейік! Оның сүюі таусыла ма, бүкіл дүние соның емшегін еміп, ер жеткен емес пе? Адамда не қасиет болса, бәрі күннің көзі мен ананың сүтінен алынған қасиет. Ананың құрметі әлі жеткен жоқ!

Әйел Темірге былай депті сонда:

— Мен бір-ак теңізге ұшырадым. Онда арал да көп екен, балықшы да көп екен. Адамды айуандай сорған сен секілді патшалардан қашқан адам тамағын теңізден тауып жүр. Балықшы болса қайық та болады фой. Сүйген ұлынды іздесең жел артыңан шығады, теңізден қайықпен өттім... Ал, енді өзенге көп ұшырастым. Теңіз жағасында өскен анаға өзеннен өту қын ба? Тау дейсің фой? Тауды мен елең де қылғаным жоқ, байқағаным да жоқ! Орман отын бергеннен басқа тоқтау қылған жоқ! — дейді.

Мас Кермене шыдамай:

— Мұндай анаға тау деген жазық болып кетпей тұра ала ма? — дейді шынымен.

— Аю, қаблан, арыстан, басын жерге салбыратқан тағы өгіздер көп ұшырады. Көзі сениң көзіне ұқсан оттай ойнап, өлім шашып тұрган барыс та екі рет маған қарап тұрды. Бірақ әрбір аңның жүрегі бар емес пе? Олармен осы сенімен сөйлескендей сөйлесіп жүрдім. Қанішер аңдарды, қан ішкіш патша, сенімен салыстырғаным ашуланба! Олар да менің ана екенімді біліп, иланды: ауыр күрсініп, мені аяп жөндеріне жүре берді. Аңның да баласын сүйеттінін сен білмейтін бе едің? — дейді әйел Темірге төніп.

— Солай, әйел! — дейді Ақсак Темір басын изеп.— Аңдар адамнан көрі де өз баласын артық сүйеді. Ең қатты жауыздық адам баласынан шығады деген қортындыға мен де келдім...— дейді Темір, жаңа бір дүниені көргендей ойға батып.

— Адам деген бала фой. Үйткені ананың жанына көз салсаң жұз есе бала, адам қашан да анасының баласы. Әркімнің анасы бар. Сен шал, білесің бе, сені де әйел тапты. Сен құдайдан бас тарта аласың, ал енді анадан бас тарта алмайсың, шал! — дейді әйел.

— Солай, әйел! — дейді Кермене ақын қорықпастан-ақ.— Өгізді қанша жинасаң да бұзау таппайды. Күн-

сіз гүл өспейді. Сүюсіз бақыт жоқ. Эйелсіз сую жоқ. Анасыз ақын да болмайды, батыр да болмайды! — дейді.

— Бер, баламды өзіме қайтарып! Үйткені мен анамын, баламды сүйемін,— дейді әйел тұп-тура Ақсақ барыс Темірге.

Бас идейік те, құрметтейік те ұлы адамдарды тапқан ананы! Аристотельді де, Фирдоусиді де ана тапты. Ескендерінде мен соқыр Гомер де ананың баласы. Бәрін де дүниеге жетекшілік әкелген ана. Ананың ұлы орны қашан да өзінікі!

— Мен тәңірі құлы Темірмін, тиісті сөзді ғана айтам! Мен көп жасқа келдім. Менің табанымда қара жер де ыңырысыды. Мына қолыммен өлім құрбандығын баудай түсіріп жүргеніме отыз жыл болды. Неге бүйтесің дейсің ғой, оны да айтайын: мен патша, алдымен осыны білем. Патшаның патшалығы неғұрлым кең болса, солғұрлым оның өзі де ұлы патша. Мен өзімнің патша екенімді танысадам, патшалығымды кенеңте беруім керек. Әйтпесе мен қандай патшамын? Сондықтан мен мемлекет алышп, өзіме ел бағындырам. Бұл — бір. Екінші, өлім менің ұлым Жәңгірді алышп, жүргімнің күнін сөндірді. Сондықтан өлімнің күнбек-күнгі құрбандығына арнаған адамын тартып алышп, кегімді алышп жүрмін. Менімен патшалық үшін, ел үшін көп адам алысты. Бірақ адам үшін ешкім алышып көрген жоқ. Адам деген кім? Менің жолымда неге тұрады? Мен оны білмеймін. Баязит сұлтанды жеңіп алғанымда:

— Құдайға мемлекет, адам дегенің түкке тұрмайды екен... Көресің бе, құдай мемлекет пен адам баласын, сені мен секілді адамға беріп қойды: сен соқырың, мен ақсақтың деген Темір — мен болатынмын. Баязитті шынжырлап менің алдыма әкелгенде, мен осыны айттым. Баязит шынжырдың салмағынан жаншылып, майысып тұра алмады. Бақытсыздыққа ұшырап, өмірдің құлаған молага шыққан жусанындай аңы уын татып тұрган Баязиттің көзіне қарап тұрып мен осылай дегем.

— Мен тәңірі құлы Темірмін, тиісті сөзді ғана айтам! Міне, менің алдында әйел отыр. Бұл әйел бүгінге дейін өзім білмеген сезімді қозғап, мені жеңіп барады. Бұл әйел менімен адамша сөйлесіп отыр, өтінбейді — бұйырады. Бұл әйелдің неге мұнша күшті екенін түсіндім деп ойтаймын. Бұл өмірдің иесі, бұл ана, бұл ұлын сүйеді. Ұлын суюі, ол ұлы өмірдің бір ұшқыны ғой. Кім біледі, мүмкін, ол ұшқыннан әлденеше ғасырға кететін жалын туар. Мүмкін, жерді жылтытып, бақыт себетін адам болар... Мен жерге өлім егіп, қанмен жақсы суардым. Жер қазір майы сорғалап тұр, қыртыстанды. Енді семіз жерге бақ екпей, бақыт егетін адам керек шығар...

Дүниені жалмап, адам баласына топандай тиген, тәңірімен таласқан Темір тағы да көп ойланып отырды да:

— Мен тәңірі Құлы Темірмін, тиісті сөзді ғана айтам. Үш жүз салт әскер, қазір жердің төрт бұрышын аралауға аттансын. Тапсын олар мына әйелдің ұлын! Әйел осында күте тұрады. Мұнымен бірге мен де күтіп отырам. Кімде-кім мұның ұлын атқа мінгізіп әкелсе, ол шын бақыттың дәмін татады. Солай ғой, әйел? — дейді.

Әйел бетіне түсken қара шашын кейін сілкіп тастады да:

— Солай! Осыны істе! — деді азырақ езу тартып.

Сол кезде, әлгі айбатынан ай жасырынған қаһарлы шал — аксақ Темір орнынан тұрып, әйелге басын иді...

Куанышты Кермене ақын шаттанып:

— Гүл мен жұлдыз жайындағы өлеңнің бәрі сүю жайындағы өлең болады. Майдың айын, көктегі күнді айтсан, бұ да сүю жайындағы өлең болады. Бірақ адамның анасы, өмірдің мықты бәйнетерегі ана жайындағы өлең әлі айтылған жоқ! — дейді.

— Солай, Кермене! — дейді Темір де.

Барлық байбатшалар жаңа ғана сықақтап құлген әйелге қарап «ана!» деп таңданды да қалды.

Бұл шындық қой. Үйткені қай анадан сұрасаң да:

— Біз өлімнен күштіміз: біз дүниеге ақын да, ақылды да, данышпан да, ер де береміз. Өлім адам баласын құртуға тырысса, біз оны жеңіп, адам баласын көбейттік! — демей ме!..

АНА КЕСІМІ АЙНЫМАЙДЫ

(Горькийден)

Қала көптен бері қоршауда тұрған. От төгіп, өлім еккен күшті жау қаланың шыбын жаңын алқымына әкеліп қалған кезі еді.

Қаланың іргесінде ғана жылтылдаған жау оттары қала халқының жүргегіне инедей қадалатын. От айналасында ербиіскең ұзын көлеңкелер жұрт көңілін қатты шошытатын. Қала ауыр күрсінуде, халық үнсіз күйінде еді. Жау шенбері қысып келіп, арандай азулар коң етіне найзадай кіріп бара жатқанын көріп отырған жұрт ауырсынды, бірақ қайыспады!

Жау оттарының кісінеуі, жау құралдарының салдырылудірі қалаға айқын естіліп тұрды. Басым жау қарқылдан

күліп, барқырап өлең айтып мазақтай бастады. Күт ажалынды! — дегендей, жанға батар ауыр азап та осы еді. Женеріне көзі жетіп, көңлі өсіп тұрған жаудың мазағынан ауыр азап бар ма?!

Қалаға су беріп тұратын бұлактардың бәріне де жау жағы өліктер үйгізіпті. Қаланың тап іргесінде меруерттей мөлдіреп тұратын жұзім бақшасын өртеп жіберген. Сары алтында жалтылдап, ұялған қыздай қызырып тұрған алма бақтарында жау оттары маздап тұр. Эн салып, теңселіп, тербеліп тұрған егін ортасында жаудың құлқынына арналған шошқалары бағылып жүр. Анда-санда қала үстіне оқ жауып өтеді.

Қаланың көшелерінде әскерлер жүр. Олар қашаннан бері қаласын қорғаумен қалжыраған, ашыққан. Эр үйдің терезесінен жараланған жандардың ауыр ыңқылы, қызу сандырағы естіледі. Эйелдер тілек тілеуде, балалар зарқағуда...

Жұрт жүргегін қайғы басып, жұрт көнілінің оты сөніп қалғандай аянышты дауыстар әлсіз ғана шығады. Талай әйел «аллам-ау» деп бастайды да, одан ар жағын алласына айтуға да уақыты жоқ, «жау келіп қалмады ма?» деп, жалт ете қалады. Қап-қараңғы тыныш тұнде әрбір ыңқыл анық естіліп, бүкіл қала ыңыранып жатқандай сезіледі. Ешкімнен жәрдем күте алмай, үмітсіздік шаршатқан жұрт аспанда бір айқын жұлдыздың жарқ етпегеніне қамыгады.

Қаланы қалың жапқан қараңғылықта, терең суда жүзген балыққа ұқсан, үнсіз ғана қозғалып, басына қара жамылған әйел келе жатыр. Оны танып қалған адамдар қолын нұқсан:

— Мынау сол ма?

— Тап өзі! — деп ығысып кетеді. Ешкім амандаспайды, жоламайды. Алапес адам көргендей, қашып кетеді. Құзетшілер кездесіп қалса:

— Ей, Мария, ашынған біреудің қолы тиіп кетсе, бізден араша құтпеніз! — дейді оған.

— Тағы не айтасындар, қайсың мәған қол көтергің келеді? — дегісі келгендей, әйел басын жоғары көтеріп, біраз күтіп тұрады да, кете береді. Бірақ ешкім онымен сойлескісі келмейді, ығысып өте береді. Қара жамылған әйелдің түрі, қайғыдан бүгілген белі, үнсіз ауыр қозғалуы — қала басына орнаған бақытсыздықтың бейнесі сијакты еді.

Әрі азамат, әрі ана еді-ау ол! Әрі «іштен шықкан шұбар жылан» ұлы туралы, әрі ананың да аласы — туған елі, өсken жері туралы толғанып келе жатыр.

Әр азамат отанын сүйсе, әрбір қала сол отанның бір ордасы емес пе? Бұл кемпірдің баласы, осы қаланы қоршап тұрған, қиратып жатқан, жұрт басына қырғын орнатып жатқан жаудың бастығы еді! Қала халқын қойдай қырып, адам ұясын аяусыз қиратып, адам баласын аяусыз шулатып жатқан сонау бұзық қанішер о да анадан, о да бір әйелден туған. Ол зұлымды тапқан бақытсыз ана осы келе жатқан Мария еді. Ана жүргегін осы қайғы жеп келе жатқан.

Сорлы ана бір кезде «ұл таптым, елім үшін елеулі бір еңбек істедім» деп ойлаған-ды. Енді сол ұл бейбіт елге бүйідей тиіп жатыр.

Осы қалада осы кемпірдің өзі де туған. Қаланың әрбір тасына қанша көздің жасы тамғанын, қанша маңдайдың тері сіңгенін жақсы біледі. Осы қалада көрген мың түрлі қуаныш кемпірдің жүргегіне мәңгі орнаған. Сол қаланы, сол ұлы қиратып жатыр! Ана жүргегі таразының табағындай теңселіп, қай жағына ауарын білмей келеді: ұлына ма, еліне ме?

Анадай жерден бір әйел кездесті оған. Ол әйел жана гана жан тапсырған бір өліктің қасында екі қолын көкке көтеріп, екі көзден жасын парлатып, ананың қасиетті мұның төгіп отыр екен.

— Еріңіз бе еді? — деді Мария, жылап отырған әйелдің қасына келіп.

— Жок.

— Аға-ініңіздің бірі ме еді?

— Ұлым еді! Ерім өлгелі он үш күн болды. Ұлым, міне, бүгін...

Содан соң ұлы өлген ана қолын көкке көтеріп:

— Е, тәнірім, мұныңда да ризамын! Менен туған ұл менің бетіме де, елінің атағына да кір жүктырған жок. Елінің адад ұлынша, анасының ақ сүтін ақтап өлді. Елін қорғап, ерлерше өлді. Оны бүкіл елім біледі! Құдай-ау, Мария кемпірдің ұлына ұқсап, анасын емшекке теуіп, ел басына өлім егіп жүрсе қайтер ем? Ұлым саған да, тәнірім саған да ризамын! Уа, қарғыс атсын, елін, анасын сатып кеткен Марияның ұлын! Ондай ұл табатын ана біткеннің пүшпағы қанамасын! — деді.

Мария ана бетін бұрынғыдан да бүркей жапты да, кete берді. Сол бетімен қаланың қақласын құзеткендеге келіп:

— Не өлтіріндер, не балама жіберіндер. Ел ішінде отыратын не бетім қалды, жұрттым? Мен тапқан бәле болса, азабын өз басым көрсін де. Сол бәленің қасына жіберіндер. Сондай болып туған ұлым үшін мен де айыптымын! Не жіберіндер, не өлтіріндер! — деді.

— Жоқ! Сен анасың. Отаның саған да қымбат. Еліне жау болып кеткен ұл саған жау! — деді күзетшілер.

— Жоқ! Екінің бірі, екінің бірі ғана болады! — деді Мария.

Күзетшілер өзара ақылдасты да:

— Ұлың үшін сені айыптай алмаймыз. Әркім өз отына жылышынады... Ұлым дегеніңмен, сені ойлап қайғырған ғала көрінбейді! Ойлап қарасаң, ана үшін өлімнен де ауыр азап осы да! Ар жағын өзің біл,— десті.

— Иә, өлімнен де ауыр азап осы, балаларым,— деп, кемпір қаладан шығып баласына қарай жөнеле берді.

Кемпір қаланы қорғап, қырғын тапқан көп өліктің ортасымен келе жатыр. Кейбіреулерін танып қалып, басын иеді. Жасыл кілемдей жайқалған жер қанға боялыпты, кемпірдің табанына жабысып, айырылғысы келмейді, өліпташып, сорлы кемпір баласының шатырына да жетті.

Міне, ана баласының шатырында отыр. Сонау бір, тумастан бұрын болмашы ғана бұлк етіп қалған құннен бастап сүюші еді-ау, ол ұлын! Содан бері сол баласы есіне түсе қалса, мейірімді жүрек бір туламай қалған жері бар ма еді?

Ұлы енді жонданып, жоталанып қалған екен. Үсті-басы алтын да күміс, жарқ-жүрк етеді. Кеңкілдең құлгенде шатыр желкілдейді.

— Шешем! — деді баласы, Марияның қолынан сүйіп.— Мені өзің ізден келгенің, мені үққан екенсің. Бір сен едің қарайлайтыным, енді құлін көкке ұшырармын бұл қаланың! — деді.

— Өзің туып-өскен қаланы күл етем дейсің бе? — деді сорлы ана, жүрек тілін күрмей алмай.

Атақта құмартып, көзі қызырып болған жан ана сөзін ұқпады:

— Е, мен дүние үшін туғамын! Таң қалдырам сол дүниені! Бұл қаланы күл етпей кетсем, шамасы келмеді демей ме ертең? — деді ол шешесінен.

— Сол қаланың бар көшесінде өткен балалық шағың да түспей ме есіңе? — деді Мария ана.

— Көше деген не, шешем-ау! Халқы мен қаласын киратсан, көшесінде не тұр еді! Ер жеткен басым бала құнімнің қызығына да алданбақ па?! — деді шешесін ма-зақтап сақылдап құліп.

— Адамның жазығы не еді! — деді тағы да ана.

— Адамдарды айтамысың... Адам деген маған да кепек. Мен адамды темір өкшеме салып бағындырып алсам,

ер атағым сонда ғана шығады! Менің ұтағым үшін керек, қалған адам!..

— Ер деген өлім егетін адам емес, өмір егетін адам болады, ұлым. Өлімді жеңіп, өмірді қорғап ер болсаң қайтер?

— Жоқ! — деді есер тентек шешесіне де.— Жоқ! Өмірді қорғаушыдан гөрі өмірді қиратушының аты жоғарырақ тұратынын білмейтін бе едің!

Біржола қалған ана көңілі — ана мен баланың арасына тас қорғандай түсे қалды. Талас та, сөйлесу де тынды, ананың тәқаппар басы бұрынғысынан да төмен иіліп, үні тіпті өлімсіреп кетті. Ана алдына, өмірдің қорғанышы алдында не айтқанын білмеген қуыс кеуде ана жүргін біржола мұздатты. Барлық жанды өмірге жетелеп әкелетін ана өз баласын жүргінің бар күшімен жек көреді. Көzsіз есер, бұзакы зұлым осыны да аңдамады. Өмірді қорғауға келгенде, ана тайсалар іс, ананы тоқтатар қауіп жоқтығын да білмейді еken ол.

Ана бұкшиіп қана отырды да, сөне бастаған шоқтай кішірейіп, өңсіздене бастады. Баласының жібек шатырынан өзі туған елін, елінің қаласын көріп отыр. Бата бастаған кешкі күннің қызыл сәулесі, қала үстінен қан төгіп тұрғандай.

— Ауыртпалық! Ауыртпалық!

Аздан соң күн батып, қаланы қараңғылық орап алыш, қайғы мұны қайта басты. Қала үстінде жарқыраған жұлдыз да өлік басында жарқыраған шамшырақтай ғана сығырайды. Туған ел, туған қала Мария анаға қарап: «Кәне, не айтасың, неге байладың белінді?» деп үнсіз телміріп тұрғандай.

Мария өзінің ана екендігін тағы да бір есіне алды еріксіз.

— Адамды тал түсте қыра берудің өзі ыңғайсызыдау да жұмыс. Сондықтан қаланы бүгін түнде жоқ қыламын! — деді баласы суырып алған қанжарының жүзін сұртіп отырып.

— Бері келші,— деді ана, жауыз ұлына,— басынды тізeme салып, азырақ қисайшы. Бала кезінде қандай ерке едің, жұрт көзіне қандай сүйкімді едін, соларынды есіне алшы...

Жендет басын шешесінің тізесіне салып, қисайды да көзін жұмды:

— Мен даңқты ғана сүйсем, мені дәл осындау етіп тапқандығың үшін сені де сүйем,— деді ар-ұяттан айырылған мұндар. Содан кейін қалғып та кетті.

Бұдан әрі сөйлесер сөз қалмағанын Мария ана да мана білген. Сондыктан әрі азамат, әрі ана, ананың айнымас кесімін айтты:

— Өлім егушіге — Өлім! — деді.

Үстіндегі қара киімін баласының кеудесіне жапты да, жарқылдаған қанжарды қара жүрекке қадап жіберді. Баласының жүрегі қай жерде екенін жақсы билетін ана қолы қателескен жоқ, қанішер тырп етпестен қатып қалды.

Жеркеніш жанның арам басын тізесінен ырғытып тастады да, Мария ана орнынан түрдү.

Барлық елде, әр заманда, барлық қанішерлер үшін, барлық ананың айнымас кесімі осы да! Барлық қанішерлер, барлық елден — барлық ғана оның кесімді ғана күте алады!

АНАНЫҢ АНАСЫ

Әйтілес аппақ, ақ қарбас, соқыр қарт етектей сақалын балуан бармақтарымен саладай тарап отыр еді. Күмістен құйғандай тұп-тұтас ақ сақалы кеудесін жауып:

— Оқындар шулап! Ақ-қ, тфу!.. — деп есіктен асыра түкіріп жібергенде, босағада отырған балалар селк етіп:

— Ағузе... Бесмелла, рәсіре... рәсіри... рәтүрө... рәри-рө!.. — деп, қоя берер едік...

...Жалпақ жаз. Сай-салада сағым ойнаған саршаның тамызы. Саясыз жайлаудың жан-жануары көлге тығылып қана сая табады. Күннің көзінің өзі де күн ұзын көлге шомылып жанын сақтайтындей... Шалқыған шаңқай түс кезінде адамның көлеңкесі де саялауга жер таппай бауырына кіріп кетеді. Жалғыз-ақ, жүні түспеген көпей тайыншаға ұсап, қойши-малшылар ғана жалба-жұлба тери тон мен жабагы күпісін тастай алмайды. Қойшылардың өздері күнге күйіп құрысып, кішірейіп, күпілері ғана өсіп бара жатқан сияқтанады. Самайынан сағал-сағал тери шұбырган тезекші әйелдер ғана алты қырдың астынан тезегін арқалап, әрең қалтаңдап келе жатады.

Біз көгендереген қозыға ұқсан, мұрынды тарта түсіп, Әйтілес үйінде, надан молдадан надандық оқып отырмыз. Келешекте құлдықтан бас тартпай, «Он жағына ұрса, сол жағынды тосатын» кеше адамдар әзірленіп жатырмыз...

Ертемен төрт бұрышы жемірілген ескі тоқым сияқты «Иман шартымды» қолтығыма қыстырып сабакқа келсем, балалар жиналмаған екен. Іркіт сабасындағы іркілдеген молда мен саудагер Рамазанға соқыр Әйтілес ескі күндердің әңгімесін шертіп отыр. Тот басқан әңгімені жанып-

жанып жаңартып, жалт-жұлт еткізеді. Көзден айырылған соң барлық жарықты көңілі мен құлағына жинаған қарт, есқі құндерді тымақтай бұлғап, төңкеріп-төркөріп алады:

— Аттың құлағында ойнайтын жас кезіміз... Сексеннің екісінде ме еken, үшінде ме еken, сол кезде **Жанай** балуан, қайраты қайтса да, болат жүргегі мойымаган кезі еді... Даусы саңқылдан шаңырақта ойнар еді. О кісі сөйлегенде іргеде ғана отырып ойымызға тоқи берер едік...

Сол кісі айтады-ау:

— **Баяғыда** бала кезімізде **Жалпақ** балуанға еріп, Ергенектінің елін шабуға аттандық,— дейді. **Жалпақ** балуан Бала бидің батыры еken, бір күні Бала би шақырып алып:

— Уа, **Жалпақ!** Ергенекті елімізді екі рет шапты. Бірінде мен тоналдым, бірінде сен тоналып едің: мен малымды бердім, сен жаныңды бердің. **Жаныңды** бергенің емей немене, қырық жетіні қырқа матаң беріп отырған қалыңдығының бергенсің!.. Білетін бе едің? — дейді.

— Ол кезде сен жас едің, дұшпаннан кек алу былай тұрсын, жауға өзің кездесіп қалып, астындағы тайынды беріп әрен құтылған болатынсың... Қазір сен **Жалпақ** балуан атандың, ол кекті қалай ұмытып жүрсің?.. — дейді.

Ол кезде өзгеге шыдаса да, намысқа шыдаған ба, **Жалпақ** балуан ұшып тұра келіп:

— Би, маңдайда бір қара таңбам бар екенін білмей жүр екемін: қалыңдық сенікі емес, басқанікі деуші еді. Астынан атымды алғанда алты-ақ жаста едім... Женсем жауды алам, женілсем жауда қалам, аттандым сәрсенбінің сәтіне! — дейді де, жүре береді **Жалпақ** балуан...

— Токта, батыр! — деп Бала би тоқтатыпты да, былай депті:

— Баруын баrasың, елін де шабарсың. Бірақ қатын боп қалған қалыңдықтың қызығына түсіп кетпей, жер қайысқан қалың жылқыға да көзінді саларсың,— дейді.

— ...Сонымен сақадай сайланған қырық жігіт маңдайды батысқа қойып, төскейді үзенгіге ала тартып жөнелдік,— дейді.

Жалпақ, жауырыны қакпақтай, жұдырығы тоқпақтай, сыртынан қарағанда құйған пештей болып, оқ бойы алдымызда отырады; астында сар қасқа аты бар, шекіп тастап, оқтаудай ойнап, киіктей орғып келеді. Бөкен жортқан ат өмірде үзенгілесе алмайды...

Алты қонып жетіншіге асқан күні, қоныр іңір кезі еді:

— Осы бір тегін адам болмаған шығар... Түнейік осы молага,— деп **Жалпақ** балуан атынан секіріп түсе қалды,— дейді...

— Тұстік... Айналасы алпыс қадам, үлкен қара мола еken. Мандайында жазуы бар. Қырқымыздың бір де біріміз қара танымайды екеміз ғой, жазуды айыра алмадық,— дейді.

— Соны ойлағанда балалардың оқығанын ішім ұнатып отырады. Уезге шамасы келмесе де, болысқа арам бауыздатпас па еken деп ойлаймын да баяғы...— деп Әйтілес қарт бір күрсініп:

— Құрт берші балаларға! — дейді кемпіріне.

— Шақпақ шағып, тез тұтатып, от жақтық. Қақтаулы қапқыштан бір-екі қаптық та, ер жастанып, тоқым төсеніп жаттық та қалдық...

Үркер жамбасқа келіп, сұлу Шолпан маңдайға таянғанда, Жалпақ батыр атып тұра келіп:

— Жігіттер, төс айылды бос, артқы айылды аямай тартындар... Күн найза бойы көтерілген кезде не қалың жауға, не қалың жылқыға кездесерміз... Мениң тілегім болса жауға кездесерміз. Бидің тілегі болса жылқыға кездесерміз: жылқыға да көзің сал деп еді. Ай, соның тілегі болар-ақ...— деді, дейді.

Батыр мұны неден болжады десек, сар қасқа ат құлағымен алысты нұсқап, жер тарпып тұр еken... Тартып кеп кеттік! — дейді.

Қатып қалған саңдақтар ұршықтай ойнап, бөкендей бүктеңіліп, жер сүзгілеп, ауыздықты қарш-қарш шайнайды. Күн де шанышқақтап найза бойы көтерілді, ойды-қырды алып жатқан қалың жылқыға біз де келіп кірдік,— дейді.

«Жошыбайлап» біз де жылқыға тиістік. Екі салт жылқыдан сыйтылып, төскейге бет қойып, тартып та берді — күмадық,— дейді.

— Жылқының бір шетін төңкеріп, қиқулап келе жатқанымызда, бота көз бір қызы тезек арқалап қосқа қарай жүгіріп келеді еken, өн бойым үйип қоя берді,— дейді. Астымда «құлан тұяқ құдай көк» деген атым бар (ол кездегі адам құдайды біле ме!..), сыдыртып келіп қызды іліп алып, артыма мінгестіріп-ақ алдым. Екі қолын белбеуіме қыстыра тастап, кете бердім. Шашын жайып, «құлыншағымдаған» шешесінің даусы ғана естіліп қалды... Ол даусы маган шаққан масадай да білінген жоқ,— дейді.

Әлден уақытта құрық үстіне құрық жаудырып, ну жылқыны ііріп бетін түзеп, екі қырдың астына түсірдік-ау!.. Сол кезде Жалпақ балуан менің артымдағы қызды көріп, батырдың салғырт көңілі ауып кетті білем:

— Сауға,— деді саңқ етіп,— дейді.

— Сауғана жараса, не арманы бар, ал батыр! — дедім.

Қатарласып келіп қыздың маңдайынан сипап, толқынды қара шашынан бір сүйді де, жүре берді. Манадан оты өзегіме өтіп келе жатқан қыз, содан кейін арқама жабысқан көлбақаға ұсап, сұп-сұық болып сала берді... — дейді.

Жылқының денін бөліп әкеттік-ау деймін. Төңкеріліп айдатпай келеді. Анда-санда енесінің бауырында шұрқыраған құлын-тай қақтығып құлап, қалып та келеді.

Жылқының жатқан жерінен жарты көш шыққан кезде артымыздан жұлдындағы болып бір қара көрінді. Аққан жұлдызы ба дерсің, көзді ашып-жұмғанша келіп араласып та қалды.

Көпті көрген көне жылқышы еken, басқамызға қайырылмай түп-тура Жалпақ балуанның шылбырына орала туспін:

— Байды шапқаның шапқан, малды алғаның алған, жылқышының жалғыз қызын қайтесің, батыр... Ерек десен өзімді әкет, қызымды қайтарып бер. Сорлы анасы анырап қалды ғой. Тар құрсағын кенейткен, тас емшегін жібіткен жалғызы еді,— деуі қалай?

Батыр оны алаң қылсын ба, мырс етіп құледі де, қасында келе жатқан Кейкі деген жігітке иек қағады. Кейкі қандай албырт, жылқышыны жалбағайдай жұлып аллады да, айналдырып-айналдырып, лақтырып жібереді де, тобылғы торы бесті киіктей орғып ойнап шыға береді. Екі-үш жігіт құып беріп еді, қарайлатауды: жылқышыны әкеп беріп қайтайын деген немеше, құйрығын шаншып алып бір-ак тартты... — дейді.

Артымдағы қыз еніреп жіберді де, белімдегі білегін суырып-ақ алды. Алдымға алып анықтап қарасам, мөлдірекен бота көзінен меруерт жасы барлап-ақ кеткен еken... Адам баласының қызғалдақтай үлбіреген сұлуы бола береді еken, қарысып қалған білегіммен құшактауға аядым,— дейді (**Жанайдың** да қолы қатты кісі еді).

Тағы да қозы көш жер кеттік. **Жылқышы** өлі ме, тірі ме,— көнілімізде көлеңке де қалған жоқ. Айғайға жылқы баласы қандай желігеді, тасыр-тұсыр қырылып келеді...

Бір мезгілде артқа қарасақ, түйғындағы түйіліп, жұлдыздағы ағып, артымыздан бір қара тағы келіп қалған еken!..

— Ау, тоссандаршы! — дегенше болған жоқ, орап алдымызға шықты. Тек ағараңдаған бірдемені ғана көріп қалдық.

— Апатайым-ай! Сор айдап әкелді ме! — деді, артымдағы қыз.

Астында манағы торы бесті, алғі жылқышының әйелі,

артымдағы қыздың анасы екен! — дейді. Қиқулап жылқының оң жағына бір, сол жағына бір шықты да, айналып барып алдына түсіп, оң жаққа қарай тарта кеп жөнелді,— дейді. Жылқы да оның соңынан еріп, шығысқа қарай салуы қалай?

Біз былай қайырамыз, жылқы олай қашады. Торы бесті маңайлатпайды. Найза суырып, сойыл сілтейтін жерге келтірмейді. Әлденеше рет жылқыны бұрып алдық. Жылқы бет-бетімен жарыла қашты. Құрық үстіне сойыл жаудырып бұрмаласақ та болмады, бір бүйірде жатқан өзеннің жалғызы есік кең аралына қалың жылқы келді де енді,— дейді. Арапға енгесін, қалың жылқы айдатпапты...

Арапдың ортасында бір тебе бар екен, әлгі әйел соған шығып алып, жаулығын бұлғап, бәрімізді шақыруы бар емес пе!.. Шаншып-ақ тастаймыз ғой деп төніп келгенде:

— Мениң атым әйел, мына қыздың анасымын! Бәрің де анадан тудындар! Анамен алыспайды да, атыспайды да. Нең бар еді менің жалғызымда? Кел, ботам, өзіме! — дегенде қолымдағы қыздың қалай ыршып кеткенін білмеймін, секіріп барып шешесінің мойнына асылды,— дейді.— Терімізге сыймай, қабагымыздан қан жауып тұрган бізде жұмысы да жоқ, шешесі қызын, қызы шешесін жұбатып өзді-өзі болды да қалды. Сол кезде манағы Кейкі шыдамай кетіп:

— Батыр, лұқсат етсең, екеуін екі тайға тендереп алып жүрейін. Қызы қатынға, шешесі отынға жаар,— дейді.

Жалпақ Кейкіге қарап, алақандай көзін бір төңкереді де:

— Жаным, сен неткен жансың? Сені қазактың қатыны шығар да, өзімді батыры шығар деп ойлаймын... Жөнінді айтши! — дейді әйелге.

— Батыр, атынан түс! Артынан күып келетін ешкім де жоқ. Сен бұл елді шабуға келсең, бұл ел де басқа бір елді шабуға кеткен. Асықпай-ақ айдал бар, жауабын да асықпай берерсің! — дейді әйел Жалпақ балуанға.

Содан кейін бәріміз де аттан түсіп, төбені айнала отырдық. Бұл қар қатынның қай шатасқанын тыңдайын деп отыр деп бәріміз Жалпаққа ренжідік,— дейді.

Аздан сон әйел құшағындағы қызды босатады да, сөзіне кіріседі:

— Мен мына қыздың шешесімін. Қызым қазір он бесте. Дәл қызымын жасында өзім де сергелденге ұшырап едім. Соның суық ызғары табанымнан, қара таңбасы маңдайымнан әлі кеткен жоқ...

Елім дейтін елім бар дейсің бе: сай сағалап, өзен жа-

ғалап жүретін төрт үйлі бір ауыл болыпты, сол ауылда Сонар дегенниң қызы едім... Қай ел екенін білмеймін, елсізде туғыр Бала би деген баласын сұндеттетіп той істеп, ат шаптырғанда бас бәйгіге құл бастатқан тоғыз, бас балуанға күн бастатқан тоғыз тігіпті. Бәйгіге өз қызын берсін бе, айнала қыз іздепті...

Әкем арбасын жөндеп, шешем көжесін қайнатып жатыр еді, он шақты салт атты сау ете түсті:

— Жігіттер, жол болсын! — деп әкем жолай айтқанда:

— Жол болмаса болмасын, қыз болсын! — деп, қосқа сүйеніп тұрған мені қағып алды да, шауып кете берді....

Ертеңіне шапқан ат, құрескен балуанның қызығы біткесін жабулы нарға мінгізді де, мені бәйгіге беріп жіберді. Құреске түсіп, мені бәйгісіне алған Байсары деген балуан екен, еліне келгесін Құлтеке деген байына байлады. Құлтеке бай мені бір құлына отастырды да, екеумізді де сауынға салды. Онда көп жасағанда екінші аттың бәйгісіне тігіліп (алғашқы жолы бас бәйгіге тігілген әкем), осы өздерін шапқан Сары деген байдың қолына көштім. Маған атастырған құл бас бәйгіге тігіліп, басқа бір елге кетті. Сары байдың Қайрак деген жылқышы бар екен:

— Өмірінде босағанда болайық,— деп байдан сұрап, мені қатындыққа алды.

— Бірің жылқышы, бірің сауыншы болып жүре тұрындар, кейін босатармын,— деп еді Сары бай. Содан бері он бес жыл өтті. Байым бүгін өліп босанды, өзім осы орталарында отырған. Құндіктің ұзын құрығы сарт етіп қызыма түсе қалғасын, сондарынан қуып келіп тұрмын! Нагып қорықпай қуып келдің демендер: он бесімде өзім де тап осы қызымдай едім; сендердің қолдарында кетсе, енді он бес жылдан соң қызым да тап қазіргі мендей болмай ма? Мен үшін бұдан артық қорқыныш та жоқ, корлық та жоқ. Сол мені айдал әкелген! Берсендер тірі қайтам, бермесендер өлі алып қайтам! — дейді.

Мана әйелді асап қоярдай боп тұрған жігіттер, құлагымыз салбырап, күмілжи беріппіз; не сұрау, не жауап бере алмай, жерді шұқи бердік,— дейді. Әйел оны сезе қояды да:

— «Тең — теңімен» деп, он бес жыл отасқан байым еді, сүйегін жолда көрдім. Білектің қүшін, найзаның ұшын не қүшті тенденске, не иығы тенденске жұмсаған жоқсындар. Жағаласқан жау емес, жалбарынған сор емес пе еді, оның құнын қалай өтейсіндер?.. Құлынға қосақтап қызымды әкетіп баrasындар, бұлардың да не ерлікке, не әділдікке жанаспайды. Ен мықтағанда еліне бір күн апарып қоса-

сындар. Қызым сендерге барса күң болады, өзіммен қалса тым болмағанда, өз етегімде еркін еркелейді. Сондықтан қызымын алыш қайтам! — депті.

Өмірінде әйелден мұндай сөз естімеген әумесер Кейкі былай депті сонда:

— Эйел еркекке қатындыққа жаралған. Біздің далада одан басқа не бітіреді олар? Қызы сатып алсан да қатын, тартып алсан да қатын... Жігіттер, мына қатынның сөзін қойдырып, өзін де ала жүрейік. Теретін тезек біздің елде де бар! — дейді.

Манадан ойға көміліп, тұнжырап отырган Жалпақ таудан құлағандай құлап отыр екен. Ұшып тұра келіп сары қасқа атын әлгі әйелге тоса береді де:

— Өз бойымнан бере алатын айыбым осы-ак, женгей. Олқысынбай ала көр. Құндіктен босанғың келсе, мына жылқыдан қалағаныңша ал да, жердің шетіне дейін көше бер. Бірақ жер жүзінде күндік пен құлдық жоқ ел бар дегенді естігенім жоқ еді, сондықтан өзіме еріндер: қанаттыға қақтырмайын, тұмсықтыға шоқыттырмайын! — дейді. Сонда әйел тұрып:

— Осы жылқының қаншасы өздеріңе тиеді? — деп сұрайды батырдан.

— Кім біледі, біреуі де тимес... Оны би біледі... — дейді Жалпақ балуан.

— Ендеше, жылқы да ал деме, атынды да берме, саған ере алмаймын да: сен де еліңе жеткенше ғана ерікті батырсың, еліңе барғасын сен де еркінен айрыласың: не байдың, не бидің сойылы боп қаласың. Батыр-балуанды көріп жүрміз фой. Сені батыр деп жұмсайды да, мені қатын деп жұмсайды: айырмасы осы-ак. Бірақ сенің еркін менікінен еркін болмайды. Солай емес пе, батыр? — дейді әйел.

Жалпақ тағы да мойнын салбыратып отырады да:

— Біз даланың ессіз есерлеріміз фой. Көзге тұрткенде ғана селк етеміз. Көзге тұртпесе көрмейміз. Сен көзімнің оқырасын алыш, шымылдығын аштың. Әлгінде ғана қызыңды сауғага алыш, кең өмірімнің аз ғана ойыншығы етермін деп ем. Енді одан қайттым. Өз еркім өзімде тұрғанда, мен де бір адамға ерік берейін, қыз сенікі. Желден де еркін өмір сүріндер! — дейді.

Бишараның боз кейлегі жырым-жырым. Қолдары қарғаның тұяғындағы қап-қара! Ерні қырық тілінген, жарықжарық. Бірақ түйлген қабағынан, от жанған көзінен жаның шошырлық. Жалынған жоқ, сасқан жоқ, қырық жігітті билеп әкетті,— дейді.

Жалпақтың соңғы сөзін естуі-ақ мүң екен, бірі сары атқа, бірі торы бестіге мініп, екі әйел ойнап шыға берді.

Бір кезде әйел, сар қасқа атты қалт тоқтатып, артына бұрылып:

— Керей деген ел көрсөндер, сәлем айт, Жалпақ деген батыр көрсөндер, сәлем айт! — деді де, жөнеле берді. Әйелді аттандырган бойы тұра кеп тұрган Жалпақ балуан гұрс етіп құлап түсті. Біз де сонда ғана есімізді жиынпыш. Айтып-айтып не керек, жылқы да қалып, Жалпақты сүйеп елге әрең жеткіздік,— дейді.

— Шіркін, әйелдің де әйелі екен,— деп Жанай балуан ылғи айтатын еді,— деп Әйтілес карт сақалын тағы бір салалап қоятын еді...

Балалар манадан бері тынып қалғандарын енді ғана білгендей:

— Рәсірә, рәсіри, рәтүре рәрире...— деп, қайта шуласып кетер еді.

АШЫНГАН АНА

— Қонайын деп едім,— деді есіктен бір жалба-жұлба әйел кріп келді де.

Жағы суалған. Бет-аузын айғыздап тілген әжім маңдайы мен екі көзінің күйрығында түйісп җұлдызданып тұр. Ағарған әжім сызыктарының әрқайсысы бір-ақ тілектің ізі екенін ешкім аңғарған жок. Жарылған еріндерін тас жұмып алып, үй иесіне от шашқан қара көзін қадады да, жауап күтті.

Жырым-жырым жеңінен білегіне дейін көрінген қайыстай қап-қара қолын көсеу ме дерсің. Мүйіздей қара саусағының біріндегі күміс сақина өзгеше жарқырап көзге ұрады.

— Қай жақтықі боласыз? — деді үй иесі әйелдің батылдығын ұнатпай. Оның үстіне, көр көзділеу адам «қонайын деп едім» дегенді жақтырмады. Әйелдің қажыған жан, қалжыраған жайын ұға алмады.

— Сендей үй бикештері қайнанан басқа елді білмейтін. Айтсам да біле қоймассың. Айтсам кейін айтармын, әуелі «қон» деген сөзінді айтсайшы! — деді әйел манағыдан көрі де батылырақ тұрде.

Үй иесі кесек сөздерден бастырылып қалды білем, қайыра жауап бере алмай:

— Конам десен енді...— деп былжырады да, өз әйеліне қарады. Оның қыптылықтаған көздері «мына бәледен сен құтқармасаң, маган от шашып жібере ме, қайтеді...» деп тұрды әйеліне.

— Е, қонсын. Қоныңыз,— деп әйелі меймандостық көрсетті.

Қыр арқасы мен жағасынан басқа дымы қалмаған құп-ку қамзолын босағаға іле тастады да, келген әйел көсеудей қолын отқан қақтап жатып:

— Тоңып келдім. Алыстан келем, сорлы басым! — деді.

Бастапқы сөзден беті қайтып қалған үй иесі қубіжеңдеп сөйлескісі келген пішін көрсетті де, еш нәрсе сұрай алмады. Көгендегі қозыдай болып отқа төніп отырған бала-лар корқып, кейін шегініп кетті. Үй әйелі жалма-жан бір тостаған үнді алып илей бастады да, әрі-бері қыбыжықтап отырып:

— Сыңайласым, арып-шаршаған адам көрінесін, көзіміз үрренсін, жөнінді айта отыр,— деді.

— Айтам, шырағым, айтам. Мына үй қожаңың тауы шағылып, жаны жасып қалды білем. Мені бір мысттан кемпір деп отыр ғой, сірә! — деп самайына түскен қара бурыл шашын құлағынан асырып қайырып тастады да, сөзіне кірісті:

— Қаладан келем, шырағым!.. Шыққалы он күн болды. Жоғарғы Арғын, Бәден ауылынікімін. Көптен жесір адаммын. Доңыздың ашаршылығына байымды берсем де, арқалап жүріп жалғыз баламды алып қалып едім. Сол балам үшін он жеті ай түрмесін де көріп келе жатырмын... — деп бір күрсініп қойды.

Үй әйелі нан баттасқан қолымен самай шашын жинай беріп бір «сылп» деді де, қолын көтерген бойы аузын ашып қатып қалды.

— Бала ананың бауыр еті ғой, отқа да, суға да сүйреп салады екен. Өзегінен үзіліп түскен балаң үшін қалай отқа түспессің? Былтыр әлі солдат алатында жалғыз ұлым он бесте еді. Алтыбас деген байдың сиырын бағуға жарагалы екі-ак жыл болған. Екі жылдан соң:

— Қарағым, екі жылғы табан ақына бірдеңе берсе, алып кел деп балама тапсырсам:

— Сауып отырған сиырдың сүтін ақтап жүрсін! — деп әлгі Алтыбас ит дым бермегені ғой.

Жиырма бірге келген баласы болыс еді. Оңбаған не-менің көзі құтырған иттің көзіндей екі түрлі болып, бірі тарғылданып, бірі қанталап тұрған, шашы үрпиген бір пәле еді өзі шақылдаған. Байдың баласы берінің бөлтірігіндей келетін әдеті ғой.

— Ақы бермесен кетем,— деген баламды жонын, сыр-

тын бірдей ғып сойып салыпты. Содан соң балам қашып үйге келген.

— Е, бұл белгілі жай ғой. Ақысын ала алмаған жалғыз менің балам ба, тәңірі! — деп әйел аз тоқтап, қайта сөйлеп кетті:

— Сүйтіп отырғанымызда, солдат алатыны шықпас па... Аттының қамшысы, жаяудың таяғы қашан да бізге тиеді ғой.

— Қапия қатынның баласы да ілегіпті,— деп дүңк ете тусти.

— Қой, менің балам жас емес пе? — дейім. Жаманат өтірік бола ма, балам ілекті де кетті... Жұртпен көрген ұлы той, әуелі отыра бердім. Баламның жастығына ішім ауырса да, жұрттың барлық бозбаласы барады дегенсін, жалғыз елде қалып, үйрге салушы ма ем, барсын дедім.

Солдат бермейміз деп азамат атқа мінгендे менің қарғатайым да бір тайға мініп далбандал шауып жүрді...

Күн өтті, ай өтті. Бір уақытта елдің іші ала тайдай бөлініп адам басы дал болды да қалды. Жылағанда басы қазандай болған қатындардың біразы үн-тұн жоқ, басыла қалды. Бірге жыласып, патшаны бірге сілесетін қатындарым қоя қойыпты. Мұндасайын деп маңына барсам:

— Қайтесіндер, құдайдан күтіндер,— дейді де теріс айналып кетеді.

Сұрастырысам, біз секілді құрым тұндіктен басқаның көбі-ақ баласын босатып алған еken. Баласы босағандар кәдуілгідегі бөлектеніп, іргесін аулаққа салып, жүре сөйлеседі. Көрінгеннің көзіне қарап:

— Ағайын, маған да жәрдем берсендерші. Жасы толмаған жалғызымың көлденең ілегіп түр ғой...— десем:

— Құдайдың салғанын күтуден басқа не шара бар...— деп етегімнен тартады.

Тамам таз бен ақсақ, шолақтың арасында біздей сорлының баласы ғана солдатқа баратын болыпты...

Салып болысқа бардым. Көз жасымды көлдей төгіп, болыстың әкесіне жалындым:

— Өмірімді есігінен алмайын. Тек қана салдаттан аман алып қал. Бұғанасы қатпаған жас бала арам өлеңді ғой,— дедім.

— Малымның санынан алған адамымның саны асып барады. Ала алмаймын,— деді.

Керілген кермиық жас қатыны бар еді.

— Қара үйге бар. Бұл үйге кісі келеді,— деп айдап шықты.

— Мен кісі емей, итпін бе? — дейін деп кеудем бір қозып тұрды да, айта алмадым, шығып кеттім.

Алтыбас деп жай атанды деймісің, бұған менің өкімім өтпес дедім.

Одан шығып болыс баласына жалындым.

— Ел бассыз, қатын байсыз қалмас, барсын. Балаңның жасын қате жаздырған байыңдан көр! — деді де, поштабайына «мына қатынды шығар» дегендей ым қақты.

Ауылнай, билеріне де барам. Хатшыға да жалынам. Жылай-жылай құрғыр көз суалуға да айналды: жәрдем түгіл, сөзімді тыңдайтын да адам жоқ.

— Е, барсын. Шошқа етін жеп жақсы боп келеді,— деп хатшы келеке қылады.

— Өзің алі байдан қалған қатын емес екенсің, балаңнан үялып жүрген шығарсын. Өрісің кениді, барсын,— деді, болыстың қасынан қалмайтын бір қара сақал.

— Алдияр, құлдық, мырзалар-ау, балам он бесте-ак қой, көлденен қүйдірмесендерші. Бір ат, бір сиырым бар, соны алындар, баламды босатындар дейім. Ешкім айналып та қарамайды. Бір ат, бір сиыр парага жарадаудан қалған екен...

Сонымен болыстың маңайында бір жеті шарлап жүрдім. Қараша үйлерді жағалап айран-шалап ішем. Кейде біреуіне қонам, кей күні кез келген арбаның астына жатып шығам.

Бір күні Алтыбас байдың тезек арбасының қасында жатыр ем, біреу келіп арқамнан құшақтай алды. Іс-міс жоқ қаусырып әкетіп барады. Адам ба, сиыр ма, жұмысы жоқ, өнмендеп басып барады. Ұшып тұра келсем, әлгі болыстың қасында жүретін қара сақал екен. Аяғым аузына тиіп кетті білем...

— Жетім қыздан жесір қатын жақсы деп ем, бақыр басынды алтын табаққа салайын десем...— деп телміріп отыр. Қеудеден итеріп кеп қалып ем, ыңқ етіп шалқасынан түсті. Тұра салып білегін білеулеп келе жатыр.

— Эй, қара сақал! Тек тиіп қара, қолында өлем! — деп анадай жерде жатқан балтаны көтеріп-ақ алдым. Ұялды білем:

— Ой, кан жауғыр қаншық,— деп жүре берді.

Күн болып құмығып қалған жанбыз гой, қанша ашулансам да балтаны жұмсай алмадым...

Баламды босатар емес. Өзімді әбден сықаққа айналдырып болды. Қөлденен қамши қыстырып, шырт түкіріп жүргендердің бәріне жалынам.

— Балаңды қоя тұршы...— деп мазақ қылады. Несін жасырайын, мен бір кезде «Айна көз» атанған сұлу едім, кейде сұлұлық та сорыңа біtedі!

Енді қайтем? Қаныма қарайып болдым. Бірақ қолымнан ештеңе келер емес. Тор байталға мініп балам келіп еді.

— Апа, қайтесің, еріккен жұртқа ойыншық болып. Бүйтіп сені сықаққа салғанша, солдатына-ақ барам. Қайт үйге! — деді. — Оның мені сықақтағанға күйіп-пісіп жүргені өзегімді өртей түсті...

Баламды ертіп алып, болыстың үйіне тағы бір келдім. Баламның жастығын көздеріне көрсетіп, бар тілегімді де айтайын, алғыс-қарғысымды да аямайын деп келдім.

Алдында қымыз, ақ жастыққа шынтақтап болыс жатыр. Қымызын аузына апара беріп қара сақал маган бұқадай төне қарады:

— Біеке, тағы келді ғой байғұс... Сұбабын ал... Баланы кейін көрерміз...— деп жап-жас бала болыс маған қарады. Мұндай арсыздықты бірінші рет естігендей едім. Балам құлағын басып, ата жәнелді.

— Біз көрмей-ақ қояйық. Өзін бір айға қаратып алшы! — деді болыс, мен бұрылып есіктен шыққанша.

Далаға шықсам, балам байталына мініп алып шауып барады еken. Шешесін қорлағанға шыдай да алмаған, қолынан келері де жоқ... Көзім қарауытып, тенселіп тұрып қалдым. Құдайдың дес берісінде, екі құлағын дірілдетіп үстіне бас салған бір табақ ет көтеріп поштабай келе жатыр еken. Табактың шетінде жалтырап жатқан сар кездікке көзім түсе қалды. Ар жағын өзім де анық білмеймін.

Өзім, көзім қарайып, обалымды пышаққа артып, қанымды шашайын деп жүрген адам, сар кездікті жұлып алып, жүгіріп келіп шалқасынан жатқан болыстың жұтқыншағынан салып кеп жібердім. Сагалатып тұрып өкпе тұстан тағы бір-екі рет бұлғап-бұлғап алдым да, ұмтылдым-ай кеп қара сақалға! Болысқа пышақ салып жатқанымда көзі шарасынан шығып, қара сақал қалшиған да қалған. Пышақты өзіне ала оқтанғанымда:

— Ойба... ойба...— деп екі қолын ербелендете берді. Поштабайдың табағы қолынан жалп етіп жерге түскенін, тістері ақсиып бастың домалап кеткенін бір көріп қалдым.

Көзіме қан толып кетті білем, еш нәрсені ашық көре алмадым. Қай жері екенін білмеймін, пышағымды екі-үш рет сүккыладым-ау дейім қара сақалға да. Бірақ сүйекке тырс-тырс етіп, пышағым батпады. Соны ғана білем, содан соң талып кетіппін...

...Бір уақытта селк етіп көзімді ашып кеп қалғанымда көзіме үймелеген қара шыбын ду ете түсті. Көзім жыбыржыбыр етіп ашқызбайды. Көзімнен басқа жерім қорғасын-

мен құйып тастағандай, тұрайын десем, денемде өзіме бағынатын бір мүше қалмапты, бәрі бөтен. Қолымды көтеріп денемді барлайын десем, қолым тырп етпейді. Аяғымды қозғайын десем, аяғым өзімдікі емес...

Шалқамнан жатыр екем. Жап-жалтыр аспаннан басқа түк көрінбейді. Не оңға, не солға бұрыла алмаймын. Өзге денемнен айрылып, құр қөзім ғана қалғандай... Түсім шығар деп біраз жаттым... Әлден уақытта аяқ жағымда бірдеменің ауырғаны білінді. Бірақ, өз денем емес, қасымда жатқан біреудін денесінің ауырғаны маған білінеді екен дейім...

Жата, жата білдім-ау, естен танғанша тепкілеп-тепкілеп, ауылдың сыртына керіп тастаған екен.

Денем түгел көрінеді. Бірақ бірде-бірінің жаны жок, бәрі бөтен. Денемді бөлек-бөлек етіп шауып біріне-бірін қайтадан жалғап тастағандай қозғауға келмейді.

Есім тұн ортасында жиналды. Аяусыз жан, қанша тепкіні көтеріп, енді маған соның мөлшерін айтып жатыр. Екі аяғымды екі қазыққа, екі қолымды екі қазыққа керіпті де, білек пен қызыл асықтан тастай қып таңып тастапты. Шашымды аттың құйрығындағы бұрап-бұрап, бесінші қазыққа байлапты. Балам Бақыт көрер ме, өзі де бір жерде керіліп жатыр ма, менің жатқан жайым осылай екен. Тепкіден басқа не істегендерін білмеймін...

Жаны құрғырдың әлі шықпағанына көзім жеткен соң, өлімсіреген дауыспен:

— Қарашиғым, қайдасың... — дедім ыңырсып.

— Ит жанды ит тірілді ғой! — деп қос қабаттаған қамшы бас-көзімे жауып кеп кетті...

— Құрсын, құрғыр өмір, бейнеттің жеті атасын көрді ғой, бұл жұдырықтай бас. Бәрін айтсам жүректерің үшар. Мына жасық байың үйінен үркіп кетер, көзі бақырайып кетті ғой, қысқартайын... — деді әйел.

Содан соң ай жеті күн дегенде көрдей қараңғы, мұздай сүйк түрмеге апарып көмді де таstadtы ғой.

Босағалы бүгін он күн. Қыстығуні патша түсіпті. Одан соң бір патша болыпты. Қазір бәлшебек деген жұрт билеп тұр қаланы деп, түрмеден шықан соң естідім: өздерін тани алмадым, бізді босатқан солар екен.

— Енді түрмеге бұрынғы түрмешілердің өздері жататын болады! — дейді екен олар.

— Түрмеден шықтым да, қарашиғым қайда екен деп, елге қарай ұшып келем. Сорлы балам мені қайдан іздей алсын. Өзім іздел табам ғой деп, жүргегім алып ұшып келеді... — деді.

Алдына алдақашан қойылған шай мен жылы, жұқа нанға әйелдің қолы әлі бір тиген жок.

«Енді түрмеге түрмешілердің өздері жататын болады!» дегенде — «сен бұл сөзге түсінемісің?» дегендей, әйел үй иесінің бетіне бір қарап еді, оның көзі төмен қарай жылт ете тұсті.

Енді, міне, «жүрегім алып ұшып келеді!» дегенде көзінің қараышында ойнаған от сәулесі ортада маздала түрған оттың өзінен де артық жарқырап кетті. Іргеге бұққан балалар қозғала-қозғала әйелдің қасына келіп, тізесіне де асылып, аузына да қарап қалыпты. Манадан бері «балам» деген сөзді әйел осы балалар жайында айтып отырғандай.

— Сендер үшін! — деп, ер әйел балалардың маңдайларынан бір-бір сипағанда, бұдан бұрып ешбір ана сипа-мағандай мейірім канатының лебіндегі өте майда тиді. Дауыл желінен түрлігендей үй иесінің тымағының бір құлағы түріле бастапты...

Әйел тұн бойы өмірінің қараңғы түкпірлерін қазып, көп әнгіме айты. Өмір өзін сондай сіліккен. Қазір бұл сондай орасан күшті. Енді өмірді өзі сілкүге жарап қалған ана еді...

АНАНЫҢ АРАШАСЫ

Салпы етек, жылауық күз емес, гүілдеген желді күз еді. Тұнық біткен шаңырақты сабалап, қараша үйлер тозығы жеткендігін айтып, зар қақсан, сықыр-сықыр етеді. Бұрқырап түсе бастаған күзгі сары ала жапырақ ауыл қотанында жындаи ойнактайды. Қартайған, ескірген, күні өткеннің бәрі де зікір салып түрғандай.

Қызыл майдан бұл ауылдардың үстіне енді ғана жақындаған келе жатқан кезі. Ұш күннен бері ғүрілі естіле бастаған зенбірек үніне ел құлағы әлі үйренген де жоқ. Зенбірек үні окта-текте оқыс гүр етіп қалғанда, төр алдында томаршадай болып, шарт жүгініп отырған кәрі молда:

— Алла деңіз...— деп қояды..

Жер дүңкілінен тұла бойының түгел берекесі кете бастаған үй иесі Жұман бай:

— Жүрегім ауызға тығылып, ас батпай қойды,— деп, жастықтай қампайған ішін басады. Жүрегім деп отырғаны қәдуілгі асқазаны екенін аңғармайды да. Ол қазанның олқы тұрмайтынын да ұмытқан.

Кең көйлектің етегі арт жағынан жел үрген тауықтай түріліп кеткен Жәніш бәйбіше үйге кіре беріп:

— Басталды ғой тағы да!.. Бұл неменесі еді тынбайтын! Тарқамайды екен құмары! — деп, есік жақта тамақ ішіп отырған Жапардың тұмсығын қамзолының етегімен жайқай өтіп, төрге қарай бетtedі. Жапардың дәл алдына шығып алып, екі тебініп, екі кебісін екі жаққа ұшырып жіберді де:

— Жапармысың, әлі тоймай отырған? Өзіндей Оразалы жүр ғой тан сәріден бері отын тасып! — деп, теріс айналды. Жапардың алдында тұрған айранның бетін қылқыбыр, жұн-жұрқа, шаң-тозаңға толтыра кеткенін байқамаған да сияқты. Кебіс табанынан ұшып келіп, айран бетіне шаншила түскен тезек сыйнығы құйрығын шошайтып, Жәніш бәйбішені ңұсқағандай болады.

Мың қорлыққа шыдаса да, мың біріншіге шыдай алмай кеткен Жапар атып тұра беріп, алдындағы айранды аяғымен ақтара салды да, шығып жүре берді. Киіз есік сарт етіп босағаны соққанда, ұйтқыған тұтін келіп Жұманнның жүзіне соқты. Үйде отырғандар үн шығарған жок.

— Бұл да бір кезек дүние шығар. Жина! — деді Жұман әйеліне көзімен ақтарылып жатқан айранды нұсқап. Бұл жайды жуып-шаятын адам өзі ғана екенін білетін кәрі молда:

— Алла деңіз... — деп, көзін бір жұмып қайта ашты да — халайық, бұлт жоқта күннің күркірей беруі еш уақытта болған емес. Мұның ар жағында бір хикмат барлығы бір алланың өзіне аян боларға керек,— деді.

Жел ойнаған қараша үйлерінен жылы үйге келіп біраз отырып кетуге келген ағайын үндеген жок. Мұның ар жағында «тағы бір рет құрмалдық беру керек қой» деген сөз тұрғанын білетін жұрт еш нәрсе аңғармағандай пішін көрсетіп, елеусіз қалдырды.

— Халықта бейіл жок,— деп, молдаекең тағы бір басып өтіп еді, Жұман жүзін ағайынға бұрып:

— Е, бұзылып болды ғой бұл жұрт,— деп, ағайынға қашаннан бергі қалыптың шайқалып бара жатқанын аңғартқысы келді. Бірақ кезегін күтуде жүрген жұрт, бұл ыңғайдан да ығысқан жок:

— Бейіл деген ең әуелі бар адамдарда болу керек қой...

— Кедей несімен бейілді болады? Көн тулақты күнде қаққанмен шаңынан басқа несі бар шығатын? — десіп, бейілділік бетін Жұманнның өзіне қарай бір аударып тастап:

— Біреудің түзелген беті біреууге бұзылғандай көрінеді. Оған жұрт айыпты болмайтын шығар! — деп, ызғар шетін көрсетіп қойды.

— Хикмат бар, хикмат! — дейді көрі молда, басқа еш нәрсе таба алмай.

— Хикмат бар дегеніңіз дұрыс болар. Бірақ кімнің он жағынан, кімнің сол жағынан келерін кім білсін... Келе жатқанын іш сезеді,— деп, отыргандар өзара жымысады.

Бұл шаққа дейін ашса — алақанында, жұмса — жұмырығында болып келген ағайынның осы бір сөздерінде зіл жатқанын сезген Жұман да үндей алмай қалды.

Күркіреу үдей түсіп келеді. Ертеңгі шуақ күннің алдындағы кәрлі дауылдың түйілген қабағында, сағат сайын ызығар қосылып барады. Желдікүз дауылға айналып келеді. Аунап тұрар, қайта жасарар ел көзін сол дауылға тігіп еді.

Ақ пен алаштың жазагер отряды тап осы кезде келіп, осы ауылдарға орнады.

— Ал, кімнің он жағынан, кімнің сол жағынан келген хикмат екенін көріндер көздеріңмен! — деп, Жұман құлпырып қалды.

— Бар хикмат осы бола қоймас! — деп, жұрт та сіресті.

Жазагер отрядың бастығы офицер Антоновтың жүрген жері жылан жайланаңдай болып қалатын. Ол жүріп өткен жердің жапырағы бір түнде қуарып, шаңдағы бір-ак бұрқ етіп қалатын. Антоновты елдің итіне дейін күндік жерден таниды, керек болса елден бұрын иттер таниды. Антонов келе жатқанда оқ пен қылышқа ілекпей қалған ит түқымы болса, ағаш арасынан тұмсығын көрсеткен емес.

Антонов келіп қалғанда бұрын араз ағайын бірінің үйіне бірі қалай кіріп кеткенін де білмей қалады. Үрейі ұшқан жұрт намазын да кез келген жерде оқып, кез келген жерінен аяқтай салады. Антонов аттанғанша, сенделген жүрттың есі жиналған емес. Сондықтан, Антоновты жұрт «Ақтопалаң» деп атап кетіп еді.

Ауыл үстінде тынбай ойнақтайтын сөздер — сиыр, есек, ит, шошқа болып басталады да, аяқ жағы баяғы бір ана сорлының атын былғап барып бітеді.

— Сугінә бит, сугінә қаһәр соққыр! Ничік, тоқтами сугінәргө кирәк соң? — деп, кәрі молда ғана таңданады. Ол үшін бар ауыртпалық осында ғана сияқты.

Майдан жақындаپ қалған елге Антонов әдейі келген. Ондағы ойы майдан алдынан шығып, тым болмаса, қарғаша болу емес, ертең қызыл жалау астына жиналатын жүртты бір күн болса да қызыл жон қыла тұру еді. Бұл елдердің «теріс» ойлы азаматы түгелімен осы Антоновтың қолынан өтіп, тұрмеде жатыр. Сондықтан ол қай үйдің түтіні қалай қарап ұшатынын да жақсы біледі.

Қызылдар жайындағы дәл анық хабар елге жіңішкелеп қана келетін еді де, екінші бүйірден қосыла кететін «ұзын құлак» ісіріп-кептіріп, өнін айналдырып әкететін. Антонов ашу үстінде сол хабардың шындығын ашып алды:

— Айлалы көздерінді жұмбандар өтірік! Анау келе жатқан қызылдарды әкендей күтіп отырсындар. Бірақ біз де «қоштаспай» кетпейміз сендермен! — деген сөздерінен, жалпақ ел ақтардың біржұла ауатындығын да аңап қалды. Антоновтың бұдан арғы сөздері адам ұтын қанша былғап жатса да, ел оған құлак асқан жоқ. Құнәсіз ел — күзгі сонаның шағуы аңы болатын деген үлкен қорытынды жасады да, сол жорамалын тас түйіне шыдаммен күтті.

Антонов қашанғы әдеті бойынша, әр үйдің адамын түгел далаға айдап тастап, барлық үйді өз қарамағына қаратып алды. Содан соң, өз қорасына бара жатқандай-ак, алшаңдай басып, қотандағы қойға кірді. Эр қотанда үркөрдей үйме-жүйме боп, әр ауылдың аз ғана қойы түр да, ішінде ондаған ақ әскер жүр. Мұның аяғы немен тынарын тек қойлар ғана үғына алмай түрған сияқты.

Есік алдына Нагима шешейдің көк қошқары да келіп қалды. Бір әскер жетелеп, енді біреуі артынан итермелеп келеді. Арба астына ықтырма жасап жатқан Нагима бері бұрылды да:

— Кошқарды қоя беріңдер. Орнына қой әкеп берейін. Кошқар еті жеуге жақсы болмайды,— деді.

— Немене?

— Қой берейін, қошқарды жіберіндер,— деді Нагима жақындай беріп.

— Ә... жібер деймісің... жарайды. Жіберейік...

Кошқарды жетелеп келе жатқан солдат:

— Эрине, кемпір дұрыс айтады. Кошқар еті сасық болады,— деп қошқарды босата бергенде, артта келе жатқан офицердің қылышы да бата берген күн көзіне шағылсып, қып-қызыл болып жарқ ете түсті: қошқардың басы жерге бірден топ ете түсті де, денесі бір-екі рет орғып барып құлады. Офицердің бұл шеберлігіне қасындағы солдаты да қызыққан жоқ.

— Аршыт, салдыр қазанға!

Жұманың үйінің ағында тұрып, офицер Антонов қана қарқ-қарқ құлді:

— Жарайсың, Рудаков!

Іза болған Нагима шешей қазанға қошқардың атalyқ мүшелерін де түгел тастап жіберіп:

— Жегің келгені осы болса, жей фой! Қошқардың бүйрекіне тісің өтпей жүрсе, өз обалың өзіне! — деді ішінен.

Ертеңіне қылмысына мәз болған жазагерлер қорғансыз ауылды қалай қорлағандарына қарқ-қарқ құлісіп, түс ауа аттанып кетті.

Қаңғырып, қаусап қараша ауыл да қала берді.

— Антоновты ерегестіретін осы елдің өзі ғой. Эйтпесе, бізге неге тимейді? Бұл өзі ессіз жігіт емес! — деп, Жұман бай ағайынға көңіл айтып отыр.— Е, мал орны толар, жан аман қалғанын айт...— деп қояды.

Антонов бұл жолы он алты-ақ ат әкетті. Жарлының жалғыз атын тартып алып жатқанда, Жұман бай жан ашыр сөзге де барып қалған:

— Әттең, жылқының жайлауда болғанын көрдің бе... Эйтпегенде,— деп барып, «өзім-ақ беріп жіберетін едім» дегенді айта алған жоқ-ты. Онын ендігі көңіл айтқаны да ешкімнің құлағына енген жок.

Жазагер Антонов бір бел асып түсे бергенде-ақ ауылға барлауда жүрген қызыл әскерлер келді. Бұл ауыл бұларды бүгін ғана көріп тұрса да, олар ауылды талай көрген еді. Сондықтан, «ұзын құлақтың» бөріктіріп әкеліп жүрген мың өсегінің біреуі аныққа шықпай қалды.

— Лұқсат па, азамат? Біздің аз ғана айналыс жасағымыз келіп еді осы ауылға,— деді, былғары киімді, ұзын бойлы, қырма сақалды жігіт, есік алдында тұрған Жапарға.

Қарулы адамдардың лұқсат сұрағанын ауыл бірінші рет есітіп тұр. Азамат деген сөз тіпті жаңа! Жапар нанар-на-нбасын да, дұрыс естігенін де, қате естігенін де анық айыра алмай азғана аңырып қалып еді, жаңағы жігіт жұмысымыз бар. Лұқсат қой, жолдас?

— Жолдас! — деді, аз ғана бұза сөйлеп,— жолдас, біз жаңағы отрядты көрдік. Бассыздық ізі ауыл айналасында әлі сайрап жатыр... біз аз ғана аялдап, аттанатын жұмысымыз бар. Лұқсат қой, жолдас?

Жапар «лұқсат» деудің орнына:

— Иә, жолдас, жолдас! — деді.

Екінші бір қызыл әскер аттан түс қалып, Нагимаға келіп:

— Шеше! — деді.— Шеше, сұнызыз бар ма?

Сол кезде ауыл сыртында мылтық бір шаңқ етіп қалды. Антонов мына барлаушыларды көріп қалды ма, әлде ауылда қалған тағы бір арманы болып қайта оралды ма, әйтеуір жалаң қылыштары жалт-жұлт жалақтап, ауылға қарай қайта құлай берген екен. Әуелі ұбак-шұбак, опыр-топыр келе жатқан атты әскер жақындай келе ауылды екі жағынан орап алатын ыңғай көрсетті. Аз ғана абайлап алды

да, қызыл барлаушылар да аттарына мініп, шоқ ағашты беттеріне ұстай, шауып жөнелді.

Ауылға ең алғаш келген бес қызыл жауынгерден төрт әдемі сез қалды:

- Лұқсат па?..
- Жолдас...
- Азamat...
- Шеше!

Бұл қара түндікті қазақ даласының бірінші рет өз құлағымен естіген теңдік, бауырмалдық сөздері еді.

Ағашты жаңғырта, ашық аспанды найзагайдай тіліп, оқтар ағып барады. Шоқ ағашқа жете бергенде бес қызыл әскердің біреуі аттан ұшып кетті. Ұзын тобылғы торы ат иесінен айырылып, төртеуінің артынан салып барады. Құғыншы қолы екі жақтан орап, төрт қызыл әскерді түгел ортага алуға байлаған сияқты. Құлаған қызыл әскер басын бір көтеріп алды да, қайта құлады. Енді ақырындағ ағашқа қарай жылжып барады.

— Ұш, Жапар! Жок, ағаш пана бола ала ма, байғұс балаға, қалыңға апарып жасыр. «Үйшікке, үйшікке!» — деді Нагима, есік алдынан көріп тұрып. Жапар да екі айтқызған жоқ... Дарапау шоқтан бір бүйір мұнартқан «үйшік» деп аталатын қалын орманға көзін бір аударды да үй артында тұрган ақсақ биесіне міне жөнелді.

Қашқандар да, қуғандар да қара үзіп, көрінбей кетті. Анда-санда бір шаңқ еткен мылтық даусы да әлсіреп қана келеді.

Жұман есік алдына шығып:

— Эй, эй, қатын! Байыңын тұрмеде жатқаны аз болып жүр ме саған? Ендігі арманың балаң екеуін бірге кету ме еді тұрмеге? Нен бар еді сенің бәлеге соқтығып? Есінде болсын, өз мойныңмен көтересің? — деді Нагимаға.

Нагима ана еш нәрсені естімегендей, Жұманға бұрылыш қараган да жоқ. Тек қана баласының әрбір адымын санап тұргандай, көзі шоқ ағашқа қадалып қалыпты.

— Орыс пен орыстың арасына осы елден сен ара түсетін болғаның да! — деді де, Жұман үйіне кіріп кетті. Ондағы ойы еш нәрсеге куә болмау еді.

Баласына да, өзіне де қауіп төнерін Нагима ана буалдырғана сезінетін сияқты. Бұл сезім әлде қай жерін қытықтап та қояды. Бірақ ана әлдеқайдан жарық көріп, қос өкпесін қолына алып, соған қарай ұмтылған адамдай, еш нәрсені елемейді де, есептемейді де. Неге де болса белді берік байлаған ер пішінде; үнсіз сазарып, есік алдында тұр. Жаулық астынан шығып кеткен бір топ бурыл шашын жел

ұйтқытып, иегін сабалайды. Құн еңкейіп, орман баурайы буалдыр тартқан сайын, талған көзін қолымен көлеңкелеп, Нагима ана тесіле қарайды.

Құн де батып барады. Жаралы әскерді арқалап алған Жапар да орманның қалың көлеңкесіне ілегіп, көрінбей кетті. Нагима ана сонда ғана құғыншылар жаққа бір қарап еді, Антонов отряды кейін оралған екен.

Ұзамай Антонов ауылды қайта тапты.

— Қызылдың солдаты қайда? — деген сұрау да ұзамай Нагима ананы тапты. Бұл сұрау ауылды кезіп, көп айналып жүрген жоқ: Жұманның үйіне бір кірді де, қайта шығып турадан турған Нагима шешейге келді.

Қазықтай аяғын қаздандата басып, Нагимаға қарай Антонов келе жатыр. Екі көз бір-бір қадалысып, екі от бір-бір шарпысып қалғанда, ана кірпігінің бір талы да селт еткен жоқ, Антонов ыза болып кетті.

— Қызыл қайда, балаң қайда?

— Екеуі де құтылды сендерден!

...Ана арқасында қайыс қамшы жыландаі жүйткіп жүр... Арашаға жарай алмаған ауыл үятына тұншыққандай тым-тырыс. Тек отыз өрім қамшы ғана әйел арқасында жыландаі ысылдайды. Анада үн жоқ. Асыл жігер мен құр өктем күш кездесіп қалып, біріне бірі тізе бүгер емес. Қара кек жапырақты ақ көйлек қызылға айналып, арқа жағы тілім-тілім болып кетті. Қанға боялған қамшы ана денесінің ашылған жерлерін иіскеп табатындай, жанға батар жеріне дәл-дәл тиеді. Қамшы сарт етіп қалғанда ана көзінен от ұшқыны да жалт етіп қалады. Сіресіп қалғандай табан аудармай, кек кернеген ана тұр да, мың сұрауына бір жауап ала алмай ызага булығып Антонов тұр. Ана тістері тіл қақласын тас бекітіп тастапты, қарысып қалған жақтары тісті тіске айқастыра түседі.

Ашуға булығып, қамшыны үсті-үстіне жаудырып тұрған ызалы Антоновтың өзі болдыруға айналды. Оған ерекше батып бара жатқан солдаттар көзіне көрініп қалған өз әлсіздігі еді. Енді тоқтатпаса, екі айналмай өз үятын ашып алатыны есіне түсіп кеткендей, қамшыны өзіне таяу тұрған солдаттың алдына тастай берді:

— Сойындар кезекпен!

«Ал сендер де анаға қол көтеремісіңдер? Амал не, көремін де!» — дегендей, ана көзі үй толы солдаттарға қадалды. Солдат жүздері бүркүрата тартқан темекі тұтінінен буалдыр ғана көрінеді.

— Ал қамшыны! — деді Антонов қасындағы солдатқа.

Ол қамшыны қолына алып, мұның не нәрсе екенін

өмірінде бірінші рет көріп тұрғандай, айналдырып бір қарады да, жеркенгендей жұз көрсетіп, өзіне таяу тұрған солдаттың алдына тастады...

Екінші солдат қамшыны қолына алмастан, аяғымен әрі қарай ысыра беріп:

— Рақмет... ала алмаймын... — Сүйтті де, қамшыға ти-ген етігінің тұмсығын от басында жатқан киізге бір-екі сүйкеп алды.

Аяқтан-аяққа көшіп, тепкі жеген қамшы солдаттарды түгел айналып, Антоновтың өз алдына келіп түсті. Енді Антоновтың өзі де қамшыны оп-оңай ала алар емес қолына. Оның орнына, оң қолы жамбасындағы тапаншаға қарай кетіп барады. Ызамен жымия бастаған еріндері тағы бір кәрлі сөзді бұрқ еттіруге ыңғайланып келеді.

Алыста күн күркірейді... Хикмат үні кешкі тыныстаған ауамен айқын естіле, жақын сезіле бастады. Ана қорлығын жасырғысы келгендей, күн серпіліп, солдат жүздерін айқындал, солдат көздері ашу отын шаша бастап еді.

Антоновтың да шатынаған көздерінен үшқан от ушқыны жылан тіліндей жылт-жылт етеді. Барлық қаны басына құйылып бара жатқандай, бет-аузы тұнеріп, еріндері дір-дір етеді. Қалышылдаған қолы тапаншаның ілгегін әрең ағытты. Жә, ол қазір тапаншаны суырып та алады. Соңан соң? Оны әлі өзі де байқаған жоқ. Оның ең алдымен үнсіз бағындырып алуға тиісті жандары өз солдаттары. Офицер дағдысы соны айтып, соған жетелеп тұр.

— Қатарлан! — деді Антонов ысылдаған, тіс арасын әрең бұзып еткен үнмен. Солдаттар үнсіз қатарлана қалды.

— Алып шығындар, мына әйелді!

Екі солдат орнынан әрең қозғалған ананы қолтығынан демей далаға алып шықты, оның артынан басқа солдаттар, ең артында Антонов шықты.

Нагима шешейдің үйінде не болып жатқанын үн шығармай, тыныс тоқтатып тыңдал, отырған ауыл бәрін сезіп отырған. Енді ауылдың шіміркеніп күткені қараңғы тыныш түнде шаңқ еткен оқ даусы еді. Оның орнына үзіліп-үзіліп шыққан ана даусы келеді:

— Бәріңің де шешелерің бар шығар... Тек, біреуінің де шешен мынадай ақ-топалаңың қолына түсе көрмесін деп, тілеп өлем. Мен үш ауыз құрметті сөз естіп өлгелі тұрмын: Ана... Азамат... Жолдас... бұл сөздер үшін өкінбей-ақ өлуге болады...

Алыста күн күркірей түседі... Кешкі тынық ауа зенбірек үнін айқын әкеліп тұр. Оқ даусын күткен қараша ауыл тым-тырыс. Бір кезде, қараңғы түнде жасылдана жарқ

еткен қылыш бір-ақ жалт етіп қалды: кесілген бас топ етіп жерге түсті де, басынан айрылған дене сөлекет ербелеңдеп барып шалқасынан құлады...

Солдаттар даусы Жұман үйінің сыртына қарай ауысты. Талас, жанжал, керіс басталған сияқты. Адуын сөздер әр ауыздан-ақ батпандаш шығады.

— Һаман сүгінеләр... — дейді көрі молда бұрышта бұбып отырып.

От басында қастарын қиғаштай құбылтып Жәніш бәйбіше отыр. Жұманда үн жоқ, үрей де жоқ... Іс аяғы тынғасын, із аяғы аяңдап осында келерін қатты сезінеді.

Екі солдат қолтықтай демеп, Нагима ананы үйіне алып келді. Кесілген бас Антоновтікі екен. Жасыл қылыштың жарқ еткеніне дейін бар қайратын бойына жиып, буыны бір дір етпеген ана енді аяғын әрең сүйреп келеді. Ана жүргенінің әлде қай жерінен бүрк ете түскен алғыс жалыны бар қуатын ала кеткен сияқты. Куаныш жалқыны кеудесіне сыймай, ойға сыймасты тілі де айта алмай қалыпты.

— Адам — азамат атанса, әйел — ана атанса, адам баласы біріне бірі жолдас атанса, ана біткеннің содан басқа іздегені бар ма?

— Бақыт дүниесі келе жатқанда, ең соңғы бақытсыз мен болмақпын ба? Қөргім келеді сол дүниені. Мәніне көз жеткен соң, сәнін келтіретін біз болармыз! — дейді қуанышты ана. Бұл сөздер ана аузынан дүғадай естіледі.

Антонов отряды түн ішінде екіге бөлініп, екі жаққа қарай аттанды. Ауыл сыртында керісіп-керісіп алған ақ солдаттардың екіге жарылған тобы біріне-бірі:

— Сактандыдар!

— Аяс болмайды енді! — деседі.

Қызылдарға қосылуға аттанған топқа Нагима ана жаралы қызыл әскер мен өз баласы Жапарды қосып беріп:

— Жолдарың болсын, балаларым! — деді.

Күн қып-қызыл шоқтай болып шығып келеді. Ұзай берген әскер тобына қарап, үйге сүйеніп Нагима ана тұр. Барлық қараша үйдің әйелдері ентіге басып, көз жастырын жеңдерімен сүрте, Нагимаға қарай жүгіріп келеді.

Кешегі күнге дейін өздеріндей көп көнбістінің бірі көрінетін Нагима ананың жүзінде бүгін жаңа бір нұр, жаңа бір күш жалыны бар. Ол — көп тілеген, ұзак құткен, енді міне, орнағалы келе жатқан үміт толқыны еді...

Қаланы қапталдай орап, мұнартып тұратын көк зенгір қалың орман астан-кестен. Шашын жайып жіберген ақ қайыңдар жазықсыз қираған қарагай бауырын жоқтап, ақырын ғана сыңсып, жылап тұрғандай. Қалың орманның өрт шалған тұстары түсken тістің орнындай кетіліп қалыпты да, қап-қара болып опырайып тұр.

Ну орманның қала жақ беті қыскы көрпесін қалың жамылған жазық дала, бүгін бетіне қорасан шыққандай шұп-шұбар. Ол шұбартып жатқан қопарылған жер, бүктетіліп жатқан өлік денелері. Әр жерде намазға жиналғандай топ құзғындар отыр да, қуанғаннан құйрығына дейін қыпқы қағып сауысқандар жүр.

Қаланың оң бүйірінде күміс тенгедей болып жарқырап жататын сұлу көлге төніп тұратын бақшаның да дал-далы шығыпты. Ерсілі-қарсылы көсіле құлаған ақ теректердің күміс жапырақтары әлі дір қағып жатыр. Жайған алакандай жалпақ жапырақтарымен уыс-уыс қар уыстаған бір шок емен ағаштар кәрлі қабағын кешпес кек, қайтпас ызғармен түйіп алыпты.

Жау колы жолында кездескеннің бәрін жұлып тастағысы келгендей, от пен оқты аяマイ төгіп, қалаға төнді. Аяусыз бүлдіріп, мағынасыз қиратып, кек егіп келеді.

Көрінген бұтаны бойтаса жасап, қалаға қарай жалғыз әйел келе жатыр. Тұп ізі — қалың орман, меңзегені осы қала сияқты. Жауған оқты елемей, өлім қаупін ескермей келе жатқан ана еді ол. Өмір үшін сынға түссе, ана жүрегі бүлк еткен бе! Әйел бүршақтай бораған оқ астына қарай кіріп келе жатыр. Бұл аңыраған ана Наталья еді.

Әр жерде топтанып отырған тойған құзғындар «қашан ортамызға түсесің, жаназанды қашан оқимыз?» дегендей, Наталья анаға тұнжырай қарасады.

— Түседі, түседі, түседі! — деп, құйрығымен ым қағып сауысқандар отыр.

Қалада қалған аз ғана халық түгел көтеріліп, откен тұні орманға жөнелгенде әл үстінде жатқан немересі — Лидасын байғұс кемпір әкете алмап еді. Тұн бойы ауыр сандырақ үстінде жатқан балапанының қасында болды да, қалада жалғыз қалғандарын сездірmedі. Енді, міне орманға орналасқан жұрттың із-тозын бір анықтап алып, Лиданың қасын қайтып келе жатыр.

Лиданың өз шешесі мұғалима, жаздан бері партизандар ішінде жүр. Ліда өз шешесін көрмегелі алты айдан асты да, содан бері әжесінің қолында еді.

Наталья ана күні кеше ғана сүзек пен немістерді өзінше салыстырып кеп:

— Бірі сүкқа ұрындырысам-ақ алмай қоймайтын ауру да, енді бірі — тегі, адам баласы ғой...— деп, Лиданы қозғай алмаған.

Енді бүгін ана жүргі екінші байлам жасады. Өлсе, аурудан өлсін, адамнан айуан шыққанын көрмесін деп, әл үстінде жатқан балапанын орманға әкеткелі келеді.

— Мас өгіздер әл үстінде екен, бала екен деуді білмей жүрсе...— деп ойлай бастайды да, оның әр жағына үңгіле бастаса ана жүрегі дір қағып кетеді. Қала лапылдан жанып жатыр. Қала басына қара жамылғандай, қара түннің астындағы, қайғылы бір күні еді. Күнінде неше көрісіп, неше рет сыр ақтарысатын жақын жандардың жанып жатқан ұясын көргенде, ана жүрегіне қорғасын құйылып бара жатқандай сезілді.

Ауру Ліда мектеп үйінде қалған. Мектеп әзір аман екен. Наталья аяғын әрен басып, мектеп қорасына кіре бергенде, ертеректе снаряд қазып кеткен ұнғыға әлденені көміп жатқан екі адамды көрді. Партизандар екенін де таныды, олардың не істеп жатқандарын да түсінді. Қаладағы үлкен үйлерді, керек боп қалса, көкке ұшыруға әзірлеп қоятынын, Наталья талай көрген де, естіген де еді. Мектеп астын дәріге толтырып, от беретін сымның ұшын ұнғыға көміп жатыр.

— Ей, тоқтаңдар... Мектепте менің бебегім жатыр...— деп, Наталья, тез-тез басып барып, мектептің есігін ашты.

— Ақырын, ана! — деді, екеудің біреуі, Натальяның кім екенін танығаннан кейін. Керегі болып қалмаса, бүлдірмейтінімізді білмейтін бе едің? Қорықпа, мүмкін, немістер кішкентай қаланы менсініп тоқтамас та... Бара бер пәтеріңе... Бірақ бұл жерден аулағырақ жүрерсің. Әсіресе, от жақындаған жүрмесін.

— Е, мен бір түк көрмеген меніреу ме едім, сонша! Он сегізінші жылы талай көпірді өзім де қиратысқанмын. Ол сендер ғана білетін өнер емес шығар! — деп, кемпір мектепке кіріп, өз бөлмесінің есігін азғана ашып тыңдай қалып еді, Ліда тағы да сандырақтап сөйлеп жатыр екен:

— Мама, мына түрінде көзің мен мұрнынан басқаның бәрі бөтен, бәрі бөтен... Эжем түгіл мен әрен таныдым... Мама, сен қараңғы тұндерде орман ішінде жүргенде, нағып қорықпайсың?.. Түнде жиналысқа баратын болсан, мені ерте жүретінің есінде ме, мама! Қорықпайды деп әжемді айт... Ол түн ішінде қараңғы моншага да жалғыз кіріп шыға алады,— деп, Ліда ақырын ғана жымылып шешесі

алдында тұрғандай қолын соза беріп еді, әлсіз қолы сылкетіп түсіп кетті. Өз шешесі әлдеқайда, алыс ормандарда жортуылда жүрсе, әжесі есіктен қарап жылап тұр еді.

— Иә, балапаным, шешенді сағынатын уақытың да болды, құлыным,— деп, Наталья немересінің ыстық басына қолын салғанда, кемпір жүргегінде қызғаныш қытығы да бар еді.

Лида әрен үшін бір ашты да, мейірімді ана қасында екенін аңғарғандай болды. Бірақ әлгі сандырақ енді әже сипатына ауысып:

— Ой, мама, сен қалай картайып кеткенсің...— деп қалды да, ұялған кескінмен әжесіне қарай бір ығысып қойды. Суық үйде, суық күндерде, ең жылы, ең жұмсақ құшақ осы әжесінің құшағы болатын. Буындары бұлтиған кәрі қол өте жұмсақ тиеді. де, буалдыр тартқан таныс көздері мейірім жылыштырын төгеді. Лида қайта қалғып кетті.

Зеңбірек даусы жақындалап қалды. Наталья Лиданы орап-шымқап енді көтеріп қолына ала берем дегенде, жақын жерде ғана жарылған снарядтан мектеп үйі қатты сілкініп қалды да, Лида қолынан түсіп кетті. Кемпірдің өзі де құлап қалды. Үй төбесіне әлденелер сатыр-сұтыр етіп түсіп жатыр.

Кемпір жүгіріп далага шығып еді, жау снаряды қаланың қасиетті бір белгісін аспанға атқан екен. Мектеп қасындағы аланда бірге жерленген он тоғыз большевиктің ескерткіші бар еді, соны қиратыпты. Ол молада Натальяның ері Степан да бар. Оларды он сегізінші жылы тағы осы немістер атып кеткен болатын. Жүрекке салған сол дақ аз болғандай, бүгін, міне, сол қадірлі ескерткішті жоқ қылды.

Қадай салған қанжар дәл жүргегіне қадалғандай, Наталья отыра кетті, соғысып та, соққы беріп те көрген елдің қызы мұндай тағылықты есіткен емес-ті. Кешеден бері бос қалған қаланы неге осынша талқандай береді, ана жүргегінің үға алмай тұрғаны да осы ғана.

— Есерлік пе, еселеп өскен қандастық па?

Ескерткіштен мектеп төбесіне келіп түскен ағаш пен тастар,— «Бұл қорлықты ұмытпа, Наташа!» деп жатқан Степанның даусындей, ана жүргегіне шаншыла қадалады. Ана бойына он сегізінші жылдардың ашуы қайта жиналышп, тамыр-тамырын ыстық қан қуалай жөнелгендей болады.

— Наташа, саспа! А, Наташа, төк оқты! — деп тұратын сонау күндер бүгін бір сағат кана қолына түсер ме еді, әттең...

Кәрі көздер, сол алыс құндердің бір айқасын көріп түрғандай, әлдеқайда қарап қадалып қалып еді, неміс танкілері де қалаға кіріп келеді еken. Лезде қаланың барлық көшесі танкі мен машинаға, сұр киінген әскерге толды. Қалада үш шақырымға созылған бір-ақ, ұзын көше бар еді. Соны өрлей ағылған жау қолы үйме-жүйме болып, үйліп келеді.

Мектеп қорасына да танкілер тола бастады. Темір жамылған, ажал таңбасын мәндайына басып алған машинадан екі адам шыға келді де, Натальяны көріп:

— Қолыңды көтер! — деді, Наталья қозғалған жок.

Кемпірді именбей тінтіп, ұялмай балағаттап болғасын:

— Мынау мектеп мина төгіп қойған үй болар. Алдымен осы кемпірдің өзі кірсін! — деп, Натальяны алдарына салып, мектептің есігін ашқызды.

Наталья есікті еркін ашып, қатты жауып жүріп, мектептің бар бөлмелерін аралатып шығарды. Ең аяғында өз бөлмесіне кірді де, ауру немересін қорғаштай тұра қалып:

— Көріп болындар... Енді кіре беріндер! — деді.

Немістер жүргегі орнына түскендей. Жалғыз қалған кемпірдің неліктен қалғаны да түсінікті сияқтанды: ауру бала нарттай жанып жатыр. Сонда да Лиданың көрпесін бір жұлып алып, арық денені бір жалаңаштап көрмей сенген жок.

Бұл үйде өз адамдары тұрса, бұл манда қауіп те жоқ болу керек деген ой келді білем, мектеп іші адамға толып кетті. Бұл елдің мектепті қадірлайтінін жақсы билетін немістер, қаладағы ең қауіпсіз жер осы болар деп үйгарды.

Мектеп коридорында тағалы аттар жортып жүргендей... Лида бір мезгілде көзін ашып:

— Бұл не, әлде бүгін оқу бастала ма? — деп сұрады мұңайып отырған әжесінен.

— Иә, күнім... басталатын болар...

Есіктерге қарауыл қойылып, қолдар шекеге сарт-сұрт баруына қарағанда мектепке орналасып жатқандар — офицерлер екені де айқын еді.

Фашисттер әлденені айтып, арсаландаپ Наталья бөлмесінде де кіріп келеді де, көп кідіре алмай шығып кетеді. Әлде аурудан ығыса ма, әлде балапаның қорып отырған ұя басар — анадан тайки ма, әйтеуір, тұрақтай алмайды. Басқа бөлмелерде айғырлар оқыранғандай, бұқалар өкіргендей болады.

— Мына бір еврейдің құрт көзін! — деген әмір берілгенде, ақ гипстен жасалған Пушкин мүсіні терезеден атып

шықты. «Ескі салтты, өткен ғасырлардың тағы адамдары» саналып, талай ақ сақалды, ақ бас дана қарттардың суреттері жұлынып жатыр.

Ақ кірпіктерін сүзе, бояусыз көзі мөлие қараган неміс офицері Наталья бөлмесіне кіріп келіп:

— Мадам, ауру балаңызды алыңыз да бөлмені босатыңыз. Сізге мұнда тұруға болмайды,— деді көрден шыққандай сұық үнмен.

— Түн ішінде қайда барам? Барлық үйлерге де сіздің адамдар толып болды емес пе... Ауру баланың жайын көріп тұрсың фой,— деді кемпір, қызығылт көздерінен қызыл үшқын шашып.

— Қайда барапынды өзің білесің. Біз сендерге пәтер тауып беруге келген жоқ шығармыз деп ойлаймын. Бұл ақырғы сөз!

— Кешеге шыға бергенде, күзетшілерің фой, атып салады?

— Мүмкін атып салар. Күзетшіге мен жауапты да емеспін. Бірақ, сізді офицер атады еken деп үміттенбеніз... Ол құрмет көрсетілмес сізге... Атса, бәрібір солдат атады.

Бұлармен сөзге келіп, түсінісуге, рақым күтүгеге болмайтынын жақсы билетін ана, Лиданы қайтадан орап байлап, көтеріп алды да, мектептен шықты.

Қала өрт құшағында. Мектеп қорасы да, көшелер де лық толы жау әскері. Сықырлаған, қаршылдаған, құркілдеген танкілер отын сөндірмей, үйір-үйір болып тұр. Қай жағыңа қарасаң да, өлім орағын көресің, қай үн құлағыңа келсе де,— ол өлім үні сияқты.

Неміс солдаттары мектеп сарайларын қиратып, от жағып, ас жылдытып жатыр. Ақырын аяңдап, баласын құшақтай көтеріп, ана солардың қасына келді.

— Мен бәріңде де анамын фой, балалар. Өз балам мынау, әл үстінде. Таң атқанша оттарыңа жылынайын. Лұқсат етіндер...— деді.

Солдаттар «солдат» сөзін айтып, оған «жүқпалы дерт» дегенді қости. Мектеп қорасында он шақты жерге от жаққан солдаттардың бір тобы да маңына жуытқан жоқ. Ана жүргегіндегі актық кесім алынып та қалды!

Наталья қарға кеудесінен кіріп отыра қалған Толстой мүсінін көрді. Қалың қабақтың астынан түйіле қараган шүңірек көздер әлденені айтып, әмір етіп тұрғандай, «Аннаны» бастарда жазған «егер кегім бір алынса!» деген сөздері еске түседі.

— Егер кегім алынса!..

Лиданы манағы өзі көрген үңғының қабағына қисайтты

да, кемпір сүйретіліп барып сарай жақтан бір-екі тақтай алып келді. Ұзын тақтайдың бірін солдаттардың отына өз қолынан тұтатып алып, ұңғының шетіне от жаға бастады.

Қу тақтайлар сатырлап, гүілдеп тез жанып кетті. Қараңғылық қоюланып, от айналасындағы солдаттар өздерінен басқаны көрмейтіндегі кез болып келеді. Сол кездегі:

— Манағы от түсіп жүрмесін деген жерің осы еді-ау... — деп, кемпір отын солай қарай бір ысырып қойды.

Мектеп үйінің әр бөлмесінен жарық жылтылдашып, мас әндер естіле бастады. Наталья отын тағы бір ысырып қойып, бар тақтайды отқа тастанап жіберді де, Лиданы көтеріп алышып, мектеп бақшасының түкпіріне қарай жылыша жөнелді.

Әлде от жетпей жатыр ма, әлде манағылар ойнап айтты ма, Наталья бақшага жеткенше, ешбір апат белгісі білінген жоқ.

— Орнынан жаңылған екем. Қайтадан ондаш жіберейін деп,— Наталья мектепке қарай бұрылғанда, бір ғана гұрс етіп, мектеп үйі аспанға ұшты. Ұшқан бөренелер, қара бүйраланған от жалыны мектеп айналасын түгел жауып кетті. Баласын бауырына қыса түсіп, ер ана да кара түнге сүңгіп кеткендегі жоқ болды...

АҚЛИМА

— Апа! — деп басталыпты жауынгер хаты. Жалын атқан ыстық леп шыққан «Апа, апатайым!» деген сөздер дүние жүзіне айғай салып түрғандай.

— Апатайым-ай, сағындым ғой,— дегеннен кейін тізіле қалған көп ноқаттар ыршып түсіп домалап-домалап кеткен кез жасына ұқсайды.

Мүмкін, хатты алқынып отырып, асырып жазған адамның булығып келіп алқымға тірелген сағынышы ағытылып шығарға сөз таппай, түйіліп қалып, көп ноқатқа айналған шығар! Мүмкін, анасын қатты сағынған баланың он беттік хат жазса да, бар айтары осы бір ғана сағындым ғой деген қуанышты күрсініс күйі болар.

Хатты алыш түрған Ақлима апайдың да жан жайлайы бір ғана сағыныш күйіне лық толы жүретін еді. Майданға кеткелі бес жыл болған жалғыз ұлы Қасымнан екі жылдан бері хабар жоқ-ты. Сондықтан ана жүрегі жел үрлесе де ызыңдап тұратын қатты бұралған домбыра шегіндегі әрбір нәзік үнге қосыла кететін.

Хатты оқып түрған жаудыраган қой көзді, сұнғақ бойлы

Нұрила «сағындым ғой» дегеннен кейінгі көп ноқаттарға сүрініп кеткендей аз ғана кідіріп қалғанда, ана жүрегін бұрқ етіп бұзып шыққан ыстық ірі жас тамшылары стол үстіне тырс-тырс тамып кетті. Нұриланың да жаңа ғана ашыла бастаған қызыл гүлдей үлбірекен қызыл еріндері дір қағып, биік ак маңдайы қызара қалып еді.

Үзілуге айналған үмітін қайта бір жалғап жіберу үшін келген хатты қолына алғанда, Ақлима апай «баланнан» дегеннен басқасын байқаған да жок. Өз баласы Қасым туралы келген қара қағаз сандық түбінде жатса да, мәңгі үзілмес ана үміті — «балан, міне, тірі табылды!» деп, торғайдай шырылдады. Жасқа толы көздерін көрші пәтердің террасасына жүгіріп шыға берген Нұрилаға бір жалт еткізіп қалып, Ақлима:

— Нұркешжан, бері келші,— деді қолындағы хатты көрсетіп.

Соғыс кезінде бір тілекті адамдар бір ғана тұн бірге түнеп шықса да, бірінің қуаныш-қайғысына бірі оп-оңай ортақ болып қала береді. Осы пәтерде екі айдан бері көрші тұратын Ақлима мен Нұрила да көп сырларына ортақтасып кеткен жандар еді.

Биік өкшелі ак сүр туфли киген әдемі аяқтарын террасаның аралық жақтауларынан сылаң еткізіп бір-ак ырғытты да, Нұрила дік етіп бері түсті. Нәзік қана қызғылтқа боялған ак жүзі қуаныш сезінгендей, еркелеу күліп кеп, Ақлиманың қолындағы хатты алды.

— Қуаныш үстінде жылайтын болсан, оқымаймын,— деп әуелі Ақлимаға еріксіз бір езу тартқызып алып еді, енді, міне, «сағындым ғой» дегенді оқығанда Нұриланың өз даусы да қалтыранқырап, аз ғана кідіріп қалды. Жұпжұмыр аппақ мойнында көгілдір тартып тұрған екі күре тамырдың да лып-лып соққаны көрініп тұр. Өзегінен өтердей тіктеу қарайтын көздерінің жанары жасқа шыланаңып барады. Әр саламен ақса да әлдеқайда түйісіп қалатын өзен суындаі, екі көңілдің төркіндес бір мұны тоғысқалы келе жатқан сияқты. Дәл осы жерде екі әйелдің жүрегі де домбыраның екі шегіндей екі түрлі бұралса да бір күйге келіп, бір күйгө қосылып тұр еді.

Хаттың бас жағы биік өрден тар ғана арнамен, апиртопыр тік құлап түскен тау суындаі, түйдек айттылған сағыныш күйі екен. Не ақын айта алар, не болмаса, күйші ғана жеткізе алар мөлдір таза, тұнық сыр. Бұл күйді Нұриланың өзі де даусын шығарып оқуға шыдай алмай, көз жүгіртіп қана өтті.

Одан арғы жағы ағын су жайылмасына жеткендей, кең

жайылып, тыныш аққандай екен. Нұрила осы бір түсінан бастап кетті:

— Апа, сені Қарағандыдан тапқаным арі қуандым, арі қиналдым,— депті жауынгер.— Осы хатты жазар-жазбасымның өзі бір ауыр сын болды. «Ақадырдан» кездестіргім келіп, әуелгі хатымды сонда жіберіп едім, Қарағандыдан қозғалмаған екесің...

— «Ақадыры» несі? — деп, Ақлиманың таңданып қалғанын Нұрила абайламады да, хатты оқи берді:

— Неге дейсің ғой, апа, бұл жерде. Оған кейінірек оралармын, әуелі аздап есеп берейін.

Құлағы хатта болса да, екі көзі Нұриланың жүз құбылыстарын бақылап тұрған Ақлиманың әлі айқын бояуларынан айрылмаған қайратты қара көздерінде «неге?» деген сұраудың тұрғаны да рас еді. Күдікті бір ой толқып келіп көз жиектеріне соққандай, көздері кен ашылып кетті де, ақсұрлау жүзі қуаң тарта қалды.

— Мен бұл соғыста қырық екі мың тоғыз жүз қырық тоғыз километр жер жүрдім, апа. Кейін оралармын дегенімнің жауабы да сол қырық тоғызынышы километрде жатыр... Ұмытпасам... тап сол күні сенің де қырық тоғызға толған күнің еді. Сол күніңе арнап жазған хатым төс қалтамда келе жатқан. Бірақ, ол хатты сен де алған жоқсың, өзімде де жоқ...

— Байғұс бала менің қырық төртке биыл толатынды ұмытқан-ау...— деп қалды Ақлима. Мұнысы құдігі ме, әлде, жасын артық айтқанды ұнатпағаны ма, ол арасын Нұрила тағы аңғарған жоқ. Оның құлағына алыстан бір таныс үн келе бастағандай, өзгеге ойы бұрыла алмайтын халде еді.

— Бұл онша үзак та жол емес, апа, өзіміздің облысты он айналғандай-ақ,— депті жауынгер.— Екінші, сонша жер жүрсем де Берлинге жете алғаным жоқ. Ұшінші, бұған поезден жүргенім, ауада үшқаным, танкімен жүргенім, ілгері жүргенім, кейін жүргенім бәрі қосылады. Арман сол соңғы қырық тоғызынышы километрден аса алмағанымдағой! — дегеннен кейін жауынгердің өкінішті бір құрсінгені де естіліп тұрғандай еді.

Нұрила да құрсініп қалды. Сол құрсініс Ақлиманың ойына келе қалған құдіктерін жауып та кетті.

— Апа, қуаныш-қайғыға бірдей берік, ер болатын едің. Енді сол қырық тоғызынышы километрге оралайын. Мен сенен тудым ғой, сен де іркілмей ере бер,— деп, жауынгер бір сүйеніш айтқан жерінде, Ақлима апай бар құдігін ұмытып:

— Құлыным, қарғам, Қасымжаным! — деп қалды.

— Тұн еді, апа. Үшінші тұн еді. Құндізгі көп атыстан көтерілген көк ала түманның іісі әлі арылған жоқ-ты. Бұл тұн менің ең соңғы көрген дүнием болғандықтан көп нәрселер әлі көз алдында тұрады. Бұлтты тымық тұнде шығыс жақ бетте ғана біраз жұлдыздар айқын жарқырап тұрды. Етектен көтерілген қорғасындау ауыр сезілген қара бұлт тұнгі аласа аспанның уық қары шегінен асып, не тарамай, не шөкпей, өзеннің немістер жақ бетін қараңғылық дүниесіндегі тұнертіп әкетіп еді. Сол қараңғылық немістер жақтан ауды ма, жоқ па, мен оны білмеймін. Мен көрген соңғы сурет осы болатын.

Кейде қара тұннің қарны жарылып кеткендегі «бырқсырқ» етіп қалады да, кейде тұннің шегі салбырап түсіп келе жатқандай, қызылды-жасылды ағып жүрген оқтар көрінеді.

— Үшінші тұн еді дедім ғой, апа. Өзеннен өту үшін үш күн, екі тұн арпалысып, арғы жағаға иек арта алмай тұрғамыз. Арғы бет от белбеу, оқ топанымен қоршаулы тұрғандай аяқ салғызбайды. Оқ бораны өзен бетін жұндей тұтіп тұр. Немістердің іргесін осы арадан бір көтеріп тастасақ, әр жағында қыын-қыстау жоқ сияқтанады. Жауынгер үшін заң сол, апа: ең бері тұрған қауіппен есептесесің, оның әр жағында ылғи үміт дүниесі жатады.

— Әлі есімде, кен жауырынды, сом денелі, қараңғы тұнде құндізгіден ғөрі де ірі көрінген дивизия командирі полковник Ремизов танкистер арасына келді. Қазықтай қатып, сымдай тартылып тұра қалған танкистермен салқын амандастып, баяу аяндал өте берді. Тықыршу барлығы, жаңа бір бүйрек белгілері полковниктің қасындағы кіші офицерлердің үршықтай үйірілген жинақы қозғалыстарынан-ақ көрініп тұр. Полковник кейін оралғанда, аяғын ширақ басып келіп қарсы алдымызға тұра қалды да:

— Бар мағынасында ерікті тұрде, бар мағынасында ешкімге борыш ете алмайтын бір ауыз сезім бар, жолдастық сезім,— деді.— Орындаған адамдарға ерлік те, атақ та, бақ та әперем деп уәде ете алмаймын. Ол өздерінде жеткілікті. Бірақ қалай ойлайсындар? Арғы бетке өтіп, бекініп аларлық уақыт болды ма, жоқ па? — деп бетімізге үңілгенде, мен жүргімнің түбіне дейін көріп тұр-ау деп ойлап қалдым. Содан соң біз қайтарар жауапты өзі айтты:

— Білемін өтіп кетті, алдақашан өтіп кетті, кешіктік, дейсіндер,— деді. Ешбір сөздің ұшын найзадай, түбірін томардай етпей, жай салмақпен айтты.

Солдаттың күнде еститін қатал әмірден ғөрі осындағы бір жолдастық сөзді сағынатын күндері болады. Ата-ана-

сын, дос-жараның сағынып жүретін жандар осындаі бір сөз естігендеге, сол ата-ана, дос-жараның үнін естігендей болады.

Әр жағы ұзак әңгіме, сол жерде бес танкист өзеннен танкімен өтіп, арғы қабаққа бекінуге үәде бердік.

Әлі есімде, бес танкінің командирі үнсіз ғана танкімізге келе жатырымыз. Танкіні тас бекітіп жауып алып, судың астымен өзеннің әр жағына өтпекпіз. Су астында тор да бар, ор да бар, темір тұзак, қоршаулар да бар. Су астын тексеріп шыққан барлаушылар бұл қауіптердің барын жасырған да жоқ. Бірақ сол қауіптердің ара-арасымен өтуге де болады. Өзенге тік түсіп, он метр жүргесін, сол жакқа бұрылып, он бес метр жүріп барып, қиғаштап қабаққа асылуымыз керек. Үнсіз ойымыз осыны есептеп келе жатыр. Көзсіз ерлік емес, көзді ерлік керек, соны ойлап келеміз. Су астындағы шытырман торды көз алдымызға әкеліп, ара-арасымен жол іздел келеміз. Кедергісіз өтіп кетсек, танкінің ішіндегі ауа тұншықпауға жетеді де, ол екі арада танкінің іші суға да толып кете алмайды. Елеулі бір кедергіге ұшырап, не ілгері, не кейін кете алмай тұрып қалсақ, қоржын ауға тұскен балықтай боламыз. Ой қайта-қайта осыны есептейді.

Білекті үзердей қатты қысып қол алысып жатқанда өзен бетіне тағы бір қарасам, әлі жұн-жұн екен. Біздің әскерлер өзеннен түнде өте ме деп қауіптеніп, немістер оқ бораның әлсіретпей тұр. Үнсіз ғана темір кебежемізге кірдік.

«Апа, көріспесек, қош бол!» — дедім ішімнен. Жоқ, апа, жоқ! Атынды аузыма алдым да қош бол дегенді айтқан жоқпын. Қоштас деген құрғыр ой неше рет келіп, қипақтап қасымнан кетпей қойса да, айтқан жоқпын. Айтқыздым деп ол кетті, айтқан жоқпын деп мен қалдым...

Тап осы бір ойланып үлгірмес, көз ілеспес, қас қақ-қандай, бір сәтте сездім — жарық дүниеде қоштасарым да көп екен. Қоштасуға ешқайсынды қия алмадым. Ешқайсынды деймін-ая! Қарағандының үздіксіз ағылып жатын көмір таситын поездарының тұтінін де қия алмадым қоштасуға.

Жоғарыда ескерткен хатты да арғы беттен жібергім келіп, ала кеттім. Аяғына «денім сау, аманмын» дегенді ертеңгі күннің атымен тағы бір жазғым келді. Бүгінгі күн мен ертеңгі күннің арасында қанша ұзак, қандай қызықты өмір жатады, апа...

Үзіл-үзіл айтылса да ұзак бір жыр естілгендей болып, өндөрі бұзылып, ажары сына қалған әйелдер біріне-бірі қарай алмай қалысып еді. Қызарып кеткен мұрындардың

қайсысын қыр мұрын, қайсысын қайқы деуің де қын болып қалған екен. Мәндайдан биік қайырып, жуан өріп, желкесіне бостау жия салған қолаң сарғылт шашы Нұриланың жұмыры мойнын төмен иіп әкетіпти.

— Сен де бос екенсің ғой,— деп Ақлима Нұриланы жұбатқан болады.

— Осындаи баласы бар адам жылай ма екен,— деп Нұрила езу тартқан болады. Көздері кездесе алмайды...

Әрек дегенде даусының дірілін тоқтатып, Нұрила хаттың аяқ жағын оқып кетті:

— Жер бетінде зіркілдеп, құлағынды тұндыратын ауыр танкі су астында құмыққан, түмшаланған, түйік үнмен ғана келеді. Біресе артқы жағы, біресе алдыңғы жағы қайқаң қағып, өзен түбінің май батпағын жұмсақ қана есіп келе жатқаны сезіледі. Өзге дүниеде үн жоқ...

— Бұрылма! Тура тарт! Енді солға қарай! Болды, болды! Енді тік тарт! Ал онға бұрыл! — деп, дамылсыз қызылық қағып, қарсы алдында құбыланама тұр. Қасымдағы үш жолдасымның көздері де осы бір көбелек қанатының қызылығындаған үмітке қадалып қалыпты. Әр метрді тұтамдап есептеп келеміз! Қауіп қасынан сүйкене өтіп, сүйемдей жерден аман қалуымыз керек. Екі минут... Екі жарым... Екі, қырық... екі, қырық бір... екі, қырық екі... қырық үш... Минут пен минуттың арасы дүниені шыр айналғандай үзак жол екенін сафат бетінен бірінші рет сонда көрдім. Танкінің іші көк буалдыр тартып, ішке тартқан деміңнен жылбысқы іісі келе бастады. Тізеге жақындау су да келіп қалыпты. Өнің емес, түсінде әлдеменеге малтығып, қозғалыс-қимылың өнімсіз, ділгір бір халге түскендейсің.

Бір кезде танкінің ішіне кірген су кейін лықсып, кеудемізге дейін бір жайнап өтті де, кор-кор үйіріліп, астыңғы есік-тесіктерден құлай бастады.

Мениң алдында бір, артымда үш танкі бар-ды. Олардың нешеуі қырға шығып, нешеуі шыға алмағанын мен осы күнге дейін білмеймін. Өз танкімнің төс-табаны түгел жерге тиген соң, айдан ілгері кеттім.

Анда-санда айналам бір жарқ етіп, дүние бір елес беріп қалады. Талқандалған сым бөгеттер, істік арандар, үрпісікен неміс солдаттары көрініп қалады. Тәбемізден бұршак жауғандай тырс-тырс етеді. От ішіне кіріп кетіппіз...

Зеңбірекшім Петр Чернов манадан бері атып келеді. Бет-аузың екі білгімен кезек-кезек сүртіп тастап, тез-тез атады. Бұрышта, аузы бір дамыл таппай, рацияда Сорокин Николай отыр. Бір қаңғыған снаряд келіп, танкімізді маң-

дайдан бір нұқып қалды білем, ап-ауыр танкім селк ете түсті. Танкіні жүргізуші Рахымжан Сарбасов, жапырыла жөнелген неміс солдаттарын тауықтай таптап, жіңішке траншеяны бір езгілеп өткенде маған бір қарап қойды. Қысық қара көздері жылт-жылт етеді.

— Жаяу әскерлер өтіп пе? — деп сұрадым Сорокин-нен. Ол басын шайқады. Иә, өтер уақыт болған жоқ әлі, неге сұрағанымды өзім ғана білем...

Өзеннен өткелі он километр жүрдік. «Қырық екі мың тоғыз жұз қырық тоғыз километр» дедім ішімнен. Сенің қырық тоғызыға толған күнің тағы бір есіме түсіп, төсқалтамда келе жатқан хатты қеудеме қарай қысып қойдым.

Петр Чернов бірдеме айтайын деп, басын маған қарай бұра бергенде, бүйірден келіп соққан оқ оң жақ қолын жұлдып әкетті. Мен мұрнымды баса қалдым — сұық бір нәрсе қарып әкеткендей болды.

— Жаяу әскердің үлкен бір тобы өзеннен өтіп жатыр. Алды бергі қабакқа ілекті дейді,— деп, Сорокин маған баяндай берді де,— сіз мұрыннан айрылсаныз керек...— деп аяқтады сөзін. Мен оған Черновты нұсқадым. Черновтың ауырсынғаны енді ғана бетіне шыға бастап еді.

Бұл кек кернеп, ашу шенберінен шыққан кез еді. Танкінің бойындағы бар құдіретін бүршақтай боратқым келгенін жақсы білемін. Танкінің іші гүр өтіп жана жөнелгенін де білемін. Қап, қалтамдағы хатым жанып кетеді-ау, бекер жөнелтіп жібермеген екем деп ойлағанымды да білемін. Шашым, бет-аузым, үсті-басым жана жөнелгенде мұрынды тастай беріп, басы-көзімді түгел уқалай бастағанымды да білемін. Қозғала бергенде екі аяғым орнынан табылмай, құлап түскенімді де білемін. Оның ар жағын алты ай он күннен кейін ғана түсіндім...

Хатты тұра кеп, тұрып оқи бастаған Нұриланың тізелері бүгіліп құлай берді де, қабырғаға сүйеніп барып әрен оңалды. Ақлимада сүйемел боларлықтай жай жоқ еді. Жаралы жүректер үйып қана, төмен тартып бара жатыр. Әлдене алқымға тығылып, жұтындырмайды да.

Террасаның алдында ойнап жүрген екі бала келді. Екеуі де мектепке бүгін бірінші рет барып қайтып келе жатқан балалар еді. Қара домалақ қазақ балалары. Бірінің басында майданнан қайтқан әкесінің тайпақ пилоткасы, біреуі жалаң бас.

— Мен енді немістерді қалай үру керек екенін білемін! Әкемнен естідім,— деді сұр пилоткалы бала,— әуелі былай ту сыртына шығып аласың да, сонсоң былай, желкеден келіп пересін...

Содан кейін қасындағы баланы «пергісі» келіп, жұдырығын сілтеп қалғанда, ана бала жалтарып кетті де, сүр пилоткалы бала өзі үшіп кетті. Қоржынындағы кітаптары да шашылып қалды. Жалаң бас бала жалма-жан сүр пилоткалы баланың кеудесіне мініп алып, аузын басып:

— Содан соң ол немістің аузын былай байлад алып, сүреп әкетесің! — деп, жолдасын сүрелей бастады. Балалар ойыны Нұриланың ойын бөліп, көнілін сергітті ме, әлде, азап уын бір-ақ жұта салайын деді ме, әйтеуір хаттың аяқ жағын тез-тез оқып кетті.

— Ауызға ас құйылатынын, қолыма қол тиетінін көптен сезінетін едім,— депті жауынгер.— Бірақ, құлағым естімейді, көзім көрмейді, тілім сөйлемейді, бар денем мылқау, ойым еш нәрсені барлай алмайды.

Бірінші қуанғаным екі қолымның амандығын анық сезген күні еді. Мылқау жатқан денеңнен бірдеменің аман табылғанын білу үлкен қуаныш екен. Он саусақ түп-түгел екен! Бірін-бірі бүгін ғана танығандай, аймаласып, амандасып жатқан үстінде есімді жидым. Өзара амандық-саулық сұрасып болған соң, сол қолым сүп-сүйік, тырбиған қабырғаларды түгендей өтіп жүрек тұсына барды. Енді екі қол бірін-бірі сүйемелдеп бас жаққа бара жатыр. Бас жақтан тас қып таңып тастаған шүберектен басқа еш нәрсе таба алмай, мұрынды іздел еді, өз орнында о да жоқ екен. Баяғы мұрын тұратын жерге ып-ыстық қорғасын құйып қойғандай.

Екінші қуанғаным, ернім мен тістерім түгел екен. Екі қол еріннің есебіне жете алмай жатқандай, кезек-кезек түгендейді. Қалжындақсызы келгендей, ақырын ғана шымшып та қояды.

Сол жақ балтырым үйіғандай болады да, оң аяғымның бас бармағы дуылдал қышып жатыр. Енді қолдар әрен сырғып, солай қарай кетіп барады. Әуелі қышыған бақайымды қасып жіберейін деп, оң қолым тәмен барып еді, кесілген бөрененің молтак басындағы бірдемеге кездесіп ар жағынан еш нәрсе таба алмады.

Енді бір кезде манағы өзеннен өткелі қанша уақыт болғанын білгім келіп жатты. Білегімде сағатым жоқ екен... Одан соң қайда екенімді білгім келді. Әлі сол тұн сияқты, көп тұс көріп, қатты үйықтап оянғандаймын. Таңдандырып жатқан майданда болмайтын жұмсақ төсек пен тарсыл-гүрсілсіз тыныштық қана еді.

Тағы бір кезде басымды қайта таңып жатқан үстінде есімді жидым. Іңғайлы бір қолдар бас жағымда зыр жүгіріп жүр.

— Уақыт қанша? — деп сұрадым. Ешкім жауап берmedі.

Күнгір даудың құлағыма келеді, бірақ маған жауап қайтарған ешкім жоқ. Мен қайталап сұрадым. Даудың шықпанағаны енді есіме түсіп, қолымды көтердім.

— Сіз қиналманыз... Енді қатерден құтылдыңыз... Қазір Саратов қаласындаңыз... Енді бір-екі айда жүгіріп кететін боласыз! — деді қүнгірт естілген қоныр даудың. Екі рет қайталап айтты.

Бұл манағы өзеннен өткеннен кейін алты ай он күннен кейін еken. Маған әлі манағы болып жатқан уақыға әлдеқашан баяғыға айналыпты. Мен оны кейін білдім.

Апа! Міне, одан бері де жыл жарымға таянып қалды. Мен өзіме өзім келгелі де жарты жылға жақын уақыт өтіпти. Енді қазіргі қалпынды жазып көрейін... Екі аяқ жоқ, кесілген томардаймын. Көздер енді ғана айқындалып келді. Бет-аузым қара қожыр шормақтай болу керек. Оны қолыммен сипалап қана шамалаймын. Қабыргадан шеміршек алып, қоң теріммен тыстырап, мұрын жасатып алдым. Бұрынғы қалпына келіп қалған осы мұрным көрінеді. Бұл хатты жазар-жазбасынды біле алмай қиналдым дегендегім, осы жайларды жазудан қысылатынным еді. Жолдастар, достар бар еді. Түрімді көргенде ең болмаса шошына қалмасын дейтін жандар бар еді... Енді міне, түгел жазуға тұра келді.

Апа, хаттың өзі көніл көтерері аздау болып шықты білем. Бірақ қу-толағай мүгедек еken деп қалма! Екі көзім айқындалып келеді дедім ғой. Көз дүниемен арамыздағы ең сенімді серігің ғой. Екі қолым сау. Қеудем толы кенес сияқты. Алдыма қағаз, қолымға қалам алар күнге жетсем, дүние үлесінен маған тигені мынау-ақ дейтін емеспін!

Бұл да бір үлкен өмір ғой, апа! Мен бүкіл Отан соғысының түсында бір-ақ түрлі әнге қосып, бір-ақ ауыз өлең айтып жүрдім. Ол қай ән, қандай өлең екенін осы күнге дейін білмеймін. Әнін де, сөздерін де жаттап ала алғаным жоқ. Эр ыңылдағанда жаңа бір ән, жана бір өлең түсті ме аузыма, оны да білмеймін. Ол түгіл, қандай уақыттарда айтқанымды да есіме түсіре алмаймын. Бірақ ылғи бір әнге салып жүретінімді жақсы білемін. Сол әніме салсам-ақ, шалқар теңіз үстінде келе жатқандай, не болмаса, тау қасында тұрғаннан сезетін едім өзімді. Ашу, азап, қайғы, мұн, қорку-қобалжу, мою дегендер есіме де келген емес. Сол әнім қеудеме қайта үялап, өсіп келеді. Көп көк канат балапанның талпынғанын, ұшқысы келетінін сезем. Ұшар кезі жақын сияқты.

Қазір, апа, курорттамын. Аяқ жасату үшін кесілген сүйектерді шынықтыруға балшыққа түсіп жатырмын. Қай күні хатың келсе, сол күні ұшамын Қарағандыға... Көріс-кенше асығып, құшағынды сағынған балаң... Сапар.

— Сапар? Сапар деп пе? Түү, жүргім жаңа орнына түсті ғой! — дегенде Ақлима апайдың қуанып кеткендігі айқын еді. Өз баласы Қасым қаза тапты деген қағаз сандығында жатса да, мынау азапты көрген басқа біреу болып шыққаны манадан жүдеп тұрған шеше көніліне өмірінде бірінші рет естілген қуанышындағы тиңді.

Бірақ Нұриланың жүзі туған шешесі танымай қалардай еді. Хаттың бар салмағы соған түскендей, құба талдай майысып, жаншылып кетті. Әлгіде ғана сылаң қағып, сымдай ширатылып тұрған сұлу тұлғалы жас денесі босап, көлең қағып күлімдеп көле жатқандай көгілдір гүл төккен күрең жібек көйлегі де уқалана қалыпты. Ақлимаға қарап қадалып қалған көздерінде наз да, таңдану да, кіналу да тұр.

— Өзі бір шешесімен сырласып өскен, шешесіне жан теңемейтін жігіт екен,— деді Ақлима, өзіне өзі айтқан үнмен. Мұнысында барлық шешенің мәңгіден бері келе жатқан, мәңгіге дейін кете беретін кәрі арманымен бірге жаңағы орынсыз қуанғандығынан үялу да бар еді.

Нұрила Сапар деген жігітті бір-ак рет көріп еді. Бұдан уш жыл бұрын Алматыда оқуын бітіріп, Қарағандыға келгенде, қазіргі Ақлима тұратын бөлмеде — Ұлбала деген қартан әйел тұрады екен. Нұрила әуелі сол кісіге көрші болып еді.

Бір күні, түн ортасы кезінде жиналыстан қайтып келе жатқанда қасынан жүгіріп өткен жалаңаш адамды көргенде, Нұрила шошынып қалып еді. Қарағандының түнгі аязында жалғыз трусимен кездескен адамды көргені осы. Нұрила жүгіре басып пәтеріне жеткенде, Ұлбала апайдың террасасында киініп жатқан жаңағы жігітті таныды. Ертеңіне қарсы қайырған қара шашты, қою кірпікті, ерекек пішінді жас лейтенант террасадан түсіп бара жатқан Нұриланы көріп:

— Қарындас, өткен түні мен сізді шошытқан болсам керек. Кешіре көрініз,— деді.

Осыдан басқа сөз сөйлескендері жоқ. Достық тілеп тұрған қара көздер қызы тұлғасына екі көшө бойы қадалып тұрды да, көлденең көшеге бұрылған соң ғана қою кірпіктерін бір-ак қакты.

Ол жігіттің аты Сапар екенін, сол күні жүріп кеткенін, Нұрила Ұлбала апайдан кейінірек естіді. Ұлбала қайтыс

болғалы үш ай өтті де, қазір ол бөлмеде көмірші әйел Ақлима тұрады. Нұриланың бар билетіні осы-ақ еді.

Әлдеқайдан, алыстан келген жауынгер үні Ақлимага да жат естілген жоқ еді. Сыры көп, мол үн ана денесіне түгел жайылып, билеп алғанша аз ғана уақыт керек еткен.

— Нұркеш,— деді Ақлима,— шешен мен деп шақырсам, кейін өз шешесі табылып қалып жүрер ме екен? Енді ұл тауып алсам, айрылғым келмейтінін түсінуің керек. Болмашы бір үміт қой, әйтпесе Қасым жанымның тірі еместігін білмейді деймісің! — деді.

Нұрила өзі билетін жайларды айтты. Аз көргенін ұзак сырдай баяндады. Ақлиманың бар ұққаны — сонша ерлік істеген адамның шеше сағынып жатқандығы еді.

Сол сағатта Сапарды шақырган телеграмма да жөнелді.

Енді, міне, Ақлима апай көрінген жүртқа балам келе жатыр деп күтіп отыр. Кесілген томардай мүгедек емес, қанатын кере сілтеп ақ иышқ, мұзбалагы ұшып келе жатқандай күтеді. Өз ұлының аты Қасым екенін ұмытып кеткендей, Сапаржаным келе жатыр деп күтеді.

Қарағандыға келе жатқан әрбір самолет Ақлима апайға ұшып келе жатқан Сапардай көрінеді...

ӘМИНА

Тау төбесіндегі Егізкөлде не болып жатқаны белгісіз еді. Жер сілкінген жоқ. Аспан аышқ, күн төбеде қайнап тұр.

Демалуға Егізкөлге қарай өткендердің аяғы сирегелі де көп болған жоқ. Бірен-саран машина солай қарай әлі де өтіп жатыр. Алайда жер табаны әлдеқандай бір дүмпу барын сездіргендей болады. Қарға мен сауысқан бажылдан-шырылдан тыным таппай жүр. Тау төбесінен көтеріле көшіп, етек таулардың үстінде жосып жүр.

У-шу болып ойнаған жас балалармен әуреленіп жүріп Әмина еш нәрсені абылаған жоқ. Бір бала қатты секіріп түскеніне мәз болып күлсе, тәрбиеші ана да езу тарту керек. Бір баланың сандалына ұсақ тас түсіп кетіп, қыңқ етіп қалса, ана да ауырсынып, қабақ шыту керек. Көбелек ұстаптай кетсе, оған да үрсу керек.

Балажан Әмина әр күнді осылай өткізеді. Таңы тез атады. Күні тез батады. Әрбір ертеңгі күнге балалар үшін жаңа қызықтар іздейді. Ертегілер, ойындар, Маршак, Чуковский...

Балалармен, ойынмен өтер күн қырық екі баланың анасы Әминаға қызық күн болып өтеді, бірақ оңай күн болып өткен емес.

Бұғін күн жексенбі, ең қызық өткізетін күн. Өзге күндерде жұмыстар қалжырап жүргендей, балалар кеше жатарда-ақ:

— Ертең демалыс қой!

— Әмина апай, ертең не көрсетесің? Қызық бола ма? — деп ушу болған.

Жарқын жүзді, жайдары мінезді, балажан Әмина балалар үшін өз шешелерін ұмыттырғандай шеше еді. Мейірімді шеше, сергек шеше, сенімді шеше. Қай баланың аяғына қай күні қандай шөгір кіргенін білетін шеше. Балаларға оның жымиганы да қуаныш, арқасынан қақканы да қуаныш, болмашы бірдемені айтқаны да қуаныш.

Бұл әлі мектеп жасына жетпеген жас балалар үйі. Аудан орталығынан алысырақ. Егізкөлден сарқырап құлап жататын құлама судың барқынына салынған әдемі көк үй. Үйді айнала салынған жемісті бақшада сырғадай салбырап күрең шиелер өсіп тұр. Алмалар әлі көк, қыз бетіндегі де қызарған жоқ. Осы бақшада қырық екі жас бала ойнап жүр.

Егізкөл жақтан бірінші гүл естілді. Тау аңғарынан еспе жел келе жатыр ма деп Әмина жан-жағына қаранып еді, қылаң еткен бір жапырақ жоқ екен. Иық тірескен түкті қоңыр таулар тағы күмп етті. Бұл жолы жаңағы гүл қоюланып келіп жарылып кеткен сияқтанды. Терен теңіздің тас жағасын ақжал толқын соғып жібергендей, бақша дір етіп қалды. Шие сырғалар мөлтілдесіп кетті.

Балалар қалшиып тұра қалыпты. Үріккен қозы-лақтай үрпісіп тұр.

— Апа!

— Әмина апа! Біз қорқып кеттік!..

Әмина үлкен бір қатер таянғанын сезінсе де оның не екенін абайлауға мойын бұрмай балаларға қарай жүгірді.

— Қорықпаңдар, ештеңе емес, қорықпаңдар!..

Екі тау иығымен соқтығысып бірін-бірі орнынан қозғай алмай шіренісіп тұрып қалған сияқты. Егізкөлдің бергісі кішірек болушы еді, соның бар сұы лықсып келіп, тас кемерінен бір-ақ ырғып тұсті. Ләқ етіп актарылды. Сарқырап жататын құлама суды көміп жіберді. Үйдегі тастар гүрсілдетіп домалап келеді. Терен сайдың екі жақ ернеуін су кернеп, кеміріп-кенейтіп келеді. Тау төбесінен құлап тұсken құж тастар шошынып үріккен тау өгіздей жосып, актарылған судың алдында келе жатыр. Жойқын су кейде ондаған тау өгізді жұтып жібереді. Ұзамай ондаған тау өгіз судан шыға келіп, тағы да ілгері домалайды.

— Не қылып тұрсын, ей! Қашсаңшы! — деген дауысқа Әмина жалт бұрылып еді, асханадағы бір еркек, екі әйел асбасшылар қашып барады еken. Бірінің қолында ожау, бірінің қолында күріш елегі, енді бірінің қолында қойдың саны.

Асхана суға жақынырақ, ойпаңда болатын еді, су келіп қалған еken. Адамдары қашып барады. Балаларға мойын бұrap емес. Ақ халаттары делбегейленіп лезде жоқ болды.

Балапандарын соңына ертіп көлден қайтқан қазға ұсап, балаларын шұбыртып ертіп Әмина үлкен жолға қарай жөнелді. Сайды толтырып қыранға жайыла бастаған су балалар үйінің іргесіне дейін жылышып келіп қалыпты.

Егізкөл жолымен ұшыртып, ағызап екі жеңіл машина келе жатыр. Әмина балаларды жолдың құламасына иіріп қойып, өзі асфальт жолдың қырқасына шығып, қолын көтерді. Машиналар құйындаі жүйткіп өте шықты. Екеуінде де шофердан басқа адам жоқ.

— Иелері қайда қалды еken? — деп ойлады Әмина.

Арт жағы анда-санда тарс етіп қалып газик келе жатыр. Әмина оған да қолын көтерді. Саналы адам болу керек, тоқтай қалды да:

— Мира! Бері кел! Мира! — деді.

Шашы желкілдеген кішкене қызың экесіне қарай жүгірди. Экесі қызың көтеріп алғып, машинаға қайта отырғыза бергенде Әмина оған:

— Машинаңыз бос көрінеді, он шақты баланы ала кетіңізші! — деді.

— Біздің үй суға кетіп жатыр! Асығыспын! Қазір осы жолмен біздің жүк машина өтеді. Номері он тоғыз қырық. Мен лұқсат етті де! — Газик жылжып кетті.

Енді машиналар топталып өте бастады. Әмина бәріне де қол көтерді. Ешкім тоқтамайды. Стол, орындықтар тиеп алған, үйіліп, төгіліп балалар мінген жүк машиналары өтіп жатыр. Жеңіл машиналардың көбі бос, бірақ ешкім тоқтаған жоқ, тоқтар емес, мойын бұrap емес. Үрейленіп, ұшып барады. Ақи көзденіп кеткен.

Су лықсып келіп, жолдың екі жағындағы құламасына жетіп қалды. Ойпаттау жерде асфальт жолын белінен басып өтіп, әрі қарай актарылып жатыр. Мұндай жерлерге толқын пайда болды, ағын пайда болды. Әмина балаларын дөңестеу жерге әкеліп, жолдың қырқа жиегіне шығарып қуыршақтай тізіп қойды. Өтіп бара жатқан машиналарға Әмина да қол көтерді, ү-шу болып балалар да қол көтерді, ешкім тоқтамайды. Ақиланып, үрейленіп өте береді.

Үш жүк машинасы құйрық тістесіп ағып келеді. Әмина

екі қолын бірдей көтеріп жолдың қақ ортасына барып тұрды. Машиналар өкіріп-бақырып: «Жолдан кет!» дейді. Эмина қозғалар емес. Машиналар да өкіре түсті. Эмина да қатып қалды. Арапары жиырма метрдей жақындағанда Эмина жолға көлденең құлады да көзін жұмды. Алдыңғы машина өкіріп-бақырган бойы тізгінін тартқаны сезіледі. Бірақ жыланның қыр арқасында көп өрнекті резеңке доңғалақ: «Ал бастым! Ал бастым!» — деп жақындаі берді. Эминаның мұрнына күйген резенкенің ыстық иісі келді. Қозғалған жоқ!

— Сволочь! — деді шофер машинадан басын шығарып. Балалар шулап келіп, Эмина апасын құшақтап, құлап жатыр. Шофердің көзі бадырайып, есі шығып кеткен.

— Жә, бол, жылдам тұр! — дегенде шофердің екі көзінен жас барлап кеткен. екен. Сақылдал-қарқылдал жынданған адамша құледі.

Балалар машинаға тиеліп, аман-есен аудан орталығына жетті...

АЙГУЛ ҚОЙШЫНЫҢ КҮНДЕРІ

КСРО Жоғарғы Советінің депутаты Айгүл тұбекке қайтқан отарының соңында сылпылдал келе жатқалы бұғін үшінші тәулік...

Қалай есептесең олай есепте, әр тәуліктे жалқау жылжыған жиырма төрт сағат уақыт бар. Ол көніл аударары көп қала уақыты емес, көз тартары жоқ дала уақыты. Үнсіз өтіп жататын уақыт.

Айгүл өмірінің жиырма жылы осы үнсіздікте өтіп келеді. Ол — дала үнсіздігі, кой үнсіздігі. Астындағы атыңағана, қасындағы итіңе ғана тілдесер жауапсыз үнсіздік.

Даланың меніреу үнсіздігіне Айгүл бала жасынан үйренген. Ол — етек-жәнді түре соғатын, қойын-қолтықты қуалай қуатын құздік пен көктемнің азынау желіне де көндіккен. Ат танауына көк сұңғі тұрып шаңытқан сұық сары аяздарға да көндіккен. Жыбыр-жыбыр, қыбыр-қыбыр қозғалған кой момынның өңсіз қозғалысына да көндіккен. Көндігу бар, жену бар. Айгүл — соның бәрін жеңген адам. Ұңырсып қана ән салып келеді. Кішірек келген қара дөңгелек көздері әлденені алыстан барлағандай, ойда келе жатқаны да байқалады.

Қой отарының сүйемдеп аяңдауына жириен бесті ғана көндіге алмай келеді. Қағазға төнген қалам үшындаі сүп-сүйір құлақтарын алыстан көрінген қырқаларға шансшады. Қыл шылбырмен жетелеп алған Айгүлдің өзін сүй-

релеп алға қарай жұлқады. Кейде иегін Айгүлдің иығына сүйеп, еріндері жыбырлап қант сұрайды. Құлақ түптерін қасып жіберуді, әлде қай жерін сипап жіберуді өтінеді. Қант кеше біткен. Өзі қанша қалжырап келе жатса да, әйел қолы анда-санда атының мойнынан қағып қояды. Жирен бесті ұзын шылбырды соза жұлқып тағы да алға қарай ұмтылады.

Бұғін таң ата Айгүл отары су жайылып кеткен Ақтақырға келіп түсіп еді. Жаздығуні бұл — шаңы бүркүрап жататын машина жолына айналған тақыр. Екі жағы кекжиекке дейін кернеп кеткен қыыр-шиыр бұйра құм. Түбекке оралған отардың осы тақырға бір сокпасына амалы жоқ.

Ақтақырдың өн бойын өрлей жарып өтетін жалғыз жолды қазір Сырдария суы басып кеткен. Шегі-шетіне көз жете бермейтін ақ тақыр айнадай жалтырайды. Бүйірі салыңқы буаз қойлар бауырымен су сызып, әрең қозғалып келеді. Қиғаштап түскен күн көзіне шалынғанда қой бауырынан сорғалаған тамшылар шашақты құміс оқадай жарқ етіп қалады.

Су жайылып кеткен тақырға таң ата келіп кездескенде отар ұлыға беріп, жазыла алмай қойып еді. Мұйіздері айқаса біткен көк ала серке басын бірер шайқап, сақалын сілкілеп азғана тұрды да, алға түсіп кетті. Қазір отар жіпке тізілгендей, шұбалып, жарты километрге созылып, жыбыр-жыбыр жылжып келеді.

Резенке етігі біресе құрк етіп қалып, біресе құмп етіп қалып Айгүл де келеді. Бұғін күн бойы, тұн бойы, ертең күн бойы осылай жылжи бермек. Жылы қашар, жайлы орынға ертең кешке ғана жетер. Оған дейін отар да, Айгүл де, шиыршық атып келе жатқан жирен бесті де шыдауға тиісті. Сол жайлы орынға жеткенше Айгүлдің әні де үзілмеуі керек.

Қайнаған судай көгілдір толқынданған көктем сағымында алыстан бұлдырап жалғыз-жалғыз молалар көрінеді. Әр моланың төбесінде шаншылып отырған бір-бір қара құс көздерін отарға қадап алыпты. Өздері қадалып мола төбесінде, көздері қадалып отарда. Олар отарды кеше де торыған, бұғін де торып отыр, ертең де ториды, өмір бойы торып келеді.

Құлпырған сағым құм арасынан көне замандағы адам мекендерін көтеріп шығарады. Бір кезде ел жайлаған, егін еккен жерлерді әлде қай кезде құм басып алған. Қойшы ойына таныс ақыздар түседі. Сырдария көне заманнан бері атағы шыққан мырза су, көне заманнан бері диқаншы

бесігі. Құріш те өскен, жоңышқа да өскен. Қарбыз-қауын күзге қарай зеңбіректей гұрс етіп жарылғанда Қазалыдан Қармақшыға естіліп жатады екен...

Сыр еліне қырғын, Сыр бойына қырысқ әкелген алғашқы апат Сұбітай¹ соқыр болған ғой. Жуа жеген, сәбіз-шалқан жеген Сыр еліне кездескенде соқыр батыр:

— Шөп жегені несі екен!.. Адам ба, бұлар, айуан ба? — деген ғой.

Содан соң, атқұмар батыр көк дүниенің ішінен екі аяқтыны айдал шығып: «Төрт аяқтыны, аттарды бағындар», — деп әмір еткен екен дейді.

Қырдың қуан бозына үйренген сұр жорға ат — батырдың ең сенімді серігі — Сырдың көк жоңышқасы мен жүгерісінен, арпасы мен күрішінен басын көтермеген күйінде жарылып кеткен екен...

— Атқа ас болмастың адамға не керегі бар? — деп соқыр батыр көк дүниеге бір түкіріпті де, отатып жіберіпті. Сұбітайдың өз қолымен жұлған көктің орнына осы күнге дейін түк шықпай жалтырап жатады екен. Ашынған долы зэр сараласа керек. Сыр бойындағы сортаң сол бір от орнындағы тазығырдан басталып кетіпти.

Бір кезде алысқа айдал тасталған құм атжалдары осыдан кейін Сырдарияны қайта иектепті. Иесіз қалған арықтар, еркімен таси берген ұлы өзен егістік жерді тұздай берген, тұздай берген.

Осы ұзын Ақтақырдың әр жерінде кездесе беретін ескі арықтың сілемдері де Айғулге ескі бір анызды айтып келе жатыр еді.

Сонау Сұбітай заманынан бастап әлекке ұшыраған Сыр бойы тіршілігінің күре тамырындай мырза өзенді әлі жуасытып ала алған жоқ. Сырдария кейде тентек мінезін көрсетіп, салық салып отырады. Бір-ак тұнде жағасын бұзып шығып, бір өнірді астан-кестен етіп, зар қақсатып кетеді.

Сырдарияның мұндай мінезінен Айғұл әр кезде сақтанын. Был да сақтанып, қозы алар түбегіне қарай ертерек ойысып еді. Бірін-бірі із басып қайталап жататын жиналыстардың аяқталуын күте алмай, тентек судың жөнен беру қаупі бар-ды. Ол қаупі орынды екен, Сырдың сұы, міне, Ақтақырда кездесе кетті.

«Өзбектердің не арманы бар екен! — деп ойлады Айғул.— Өзбек жерінде Сырдария қатпайды да, тасымайды да. Қата қалса, бізден жиырма күн бұрын еріп, барлық

¹ Сұбітай — Шыңғыс ханың колбасшысы.

мұз біздің алқымға келіп тіреліп қалады. Өзбектер бізге үсап екі жұма бойы мұз бұзып әлектенбейді. Біздің Сыр неше жерден түйліп, неше жерден кептеліп қалады. Сыр бойына өзбектер қалай ақылды орналасқан, қазақ қалай бейқам орналасқан...

Көрші елмен күнде斯пегенімен Айгүл өз елінің су шаруашылығына әрі ат үсті, әрі олақ екенін ойлап келеді. Бір кезде Айгүлдің даусы шығып кетті:

— Жалғыз Сырдария ма екен бас асау күйінде жатқан! — деді ол өзіне-өзі. Даусы кектене де кінәлай шықты.— Көшпелі әдетіміз әлі басым. Ұмыта алмай келеміз. Кейде бүгінгіні ғана ойлауға үймеленіп қаламыз. Ертеңгінің бар мұны судағой. Тыңдардың тыңы су емес пе. Қазак жеріндегі жеті жарым мың өзеннің бірде-бірі қолбала болған жок. Фалымдарымыз жер астында жатқан он шақты теңіз барын ашты. Білекті сыбанып жіберіп, балақты түріп жіберіп, қолға алар іс осы емес пе! Құм теңізіне үйренген көз су теңізін іздемей ме екен! Жатсына ма екен!..

Өзімен-өзі дауласып келе жатқанын Айгүл енді ғана байқады. Бұл оның үлкен бір жиында айтуға әзірлеп жүрген ойы еді. Газет-журналдарға әлденеше рет су мәселеін көтерген фалымдарға үн қоспақ болған екен. Қазір, міне, етігі құркілдеп су кешіп келе жатқанда көптен кернеген ой еріксіз актарылып кетті. Тісі қайраулы жүр екен, әрең тоқтады.

Осындаі бір жай Айгүлде әр кезде болатыны бар. Әлденеге ызаланып кілт сөйлеп те жібереді. Үнсіз далада жинала берген ойлар, әсіресе өз тіршілігіне байланыса туып, өсіп-өрбіп жататын ойлар айтылуды керек ететін сияқты. Кейде тіпті ұзақ сөйлеп кетсе, Айгүл өзін бір жиналыста көретіні де бар. Қоз алдына жиналыста отырған жұз таныс адамдар — малышылар, күрішшілер, мақташылар, канал қазушылар келеді. Бәрі де айта түс, аянбай айт деп отырғандай болады. Ондай кезде Айгүл тоқтай алмай ұзақ сөйлейді. Қоз алдына елестеген адамдармен айрылғысы келмейді. Ойлары салмақты болғанымен, сөйлеу түрі олақтау шығып жатқанына да қарамайды. Кейде ойлары ескі құдық басына үймелеген қойларына үсап, топырласып кететіні де бар. Қалайда қысы-жазы көбінесе жалғыз жүретін қойшыға ұзақ құнді қысқарту керек. Дала үнсіздігін, қой үнсіздігін жену керек. Ондайды көтерінкі көңіл, көңілді көтерердей ой женеді де.

Шұбап келе жатқан отардың алдыңғы жағынан сақ күзетші — Көкдауылдардың бірі қаңқ етіп қалды. Шақырғандай болады. Жас қозыларды тиеп алған түйелі арба сол

дауысқа қарай ойысып барады. Тағы бір саулық жол-жөнекей суда қозылағалы жатқаны да. Бұл, міне, он жетінші...

Айгүл көзі алға караса да, ойы тағы да суға оралды. Откен жазда ғана Сырдариядан отгонға тартылған каналды қазып жатқандарға барып қайтқаны есіне түсті. Ол арадағы сайлаушылары:

- Автолавка айына екі-ақ рет келеді.
- Автоклуб одан да сирек.
- Артистерді, жазушыларды көртеін күніміз бола ма? — десіп қалған.

Мұндай арыздарды Айгүлдің өзі айта бастаса, тіпті ашы шығар еді. Канал қазушылар трассаның өн бойындағы белімшелердің бәрінде де екі жұздей адамнан құрылған. Ондай белімшелер бесеу. Мұндай жерге автолавка да, артистер де тым сирек келмейді. Ал жалғыз жайылған қойши олардың бірін де көрмейді. Бірақ депутат Айгүл өз зарын айтқан жоқ. Тек көзінің жыныуымен ғана аңғартты да:

- Басшыларға жеткізейін, құлақ асатын болар. Келер,— деді.

Канал қазушылардың әсіресе салмақ сала айтқандары су жайы болып еді. Шөл далада су дегеннің қадірі қандай екенін Айгүл өзі де жақсы біледі. Тер мен шаңнан сіресіп қалған сірі көйлек киген канал қазушылар шомылу дегенді ұмытқан сияқты. Ішімдік судың өзі тапшы. Цистернамен су келе жатқанда Сарыарқадан самал сокқандай сезінеді.

Күн құм қайнаган ыстық еді. Сона мен бөгелектен басқаның тамағынан ас өтпейтін ыстық та.

— Су сендердің қолдарыңда емес пе, жолдастар. Жұздең отарлар, мыңдаған қойшилар суды сендерден күтеді. Шөл даланы таспадай тіліп болса да қысқы-жазғы жайылымға су жеткізер мезіл болған жоқ па? Уәделерің откен май емес пе, енді қашан? — деп тоқтады Айгүл.

Шаңын бүркүратып жер қазып жатқан адамдарға шомылу арман екенін Айгүлге түсіндірудің керегі жоқ-ты. Сондықтан ол бұдан әрі қазбаламай тоқтады. Дөңгелек қара көздерін құрылыш бастығының көздеріне қадап, жауап күтті. Ол тез орнынан тұрып:

— Келер майда бітіреміз... егін жинау кезінде колхозшыларды күүп әкетпесе... енді он шақты экскаватор берілсе... — деді.

Осылай, кейде ермек үшін ескі аңыздарды еске алып, кейде бүгінгі мен ertенгіні қосақтай ойлап Айгүл келеді. Күн жылып, су жылына бастаған. Туғанына бір-ақ жеті

болған жас қозылар жас баладай әлсіз де аянышты маңырайды. Шаршаған бақырлар жатып демалғысы келеді. Бірақ ол демалысқа дейін екі күн, бір түн бар. Ол — осы кешпе суда өтетін күн; ол — осы кешпе суда өтетін түн.

Тас көмірдей жалтылдаған қара қозы әлсіз ғана маңырап қалып, кешіп келе жатқан суга жата кеткісі келген ыңғайын көрсетті. Тізелерін бүге бергенде тұмсығы суга тиді де, селк етіп қайта тұрды. Суды тәлтіректей кешіп қайта жүріп кетті. Енді он қадам жүрсе, құлай кеткелі барады. Айгүл қозысын көтеріп алып, баладай қеудесіне қысты, құмарлана иіскеп-иіскеп қалды. Қөздерінен жасы да домалап кетті.

Жас қозыны қолына алса-ақ Айгүлдің есіне екі айға толмай қаза тапқан тұла бойы тұнғышы — Амангелдісі түседі. Ол бір ауыр жылдардың ауыр күндері еді. Айгүл босанардан екі ай бұрын майданға кеткен жарынан да хабар жоқ болатын. Соғыс үстінде туған соң, атын Амангелді қойған баласының суретін әкесіне жіберуді арман етіп еді. Айгүл оны да істей алмады. Жаңа туған жас бала да, қүйеуінің отары да жас босанған Айгүлге қарап қалды.

Жалғызға ғана құрсақ көтерген Айгүл жас баланың жылылығын әлі ұмытқан жоқ. Жас қозыны қеудесіне қысса-ақ сол баланың жылуы келеді. Әлсірекен қозы маңыраса-ақ құлағына сол баланың үні келеді. Жас қозыдан сол баланың ісі келеді.

Қозыны қолына ала бергенде Айгүл аз ғана әлсіреу де сезініп еді. Оның үстіне шыдамсыз Жиренбесті иығымен соғылып кетті де, қозы шолл етіп суга түсті. Айгүл өзі де аз-ақ құламай қалды. Қозы байғұс сортаңдағы ашқылтым суға тұмсығын бірер тығып алып, тырбандалп әрең тұрды. Басын шайқап, екі құлағымен жағын шапалактап, түшкіріп-түшкіріп қалды. Айгүл қозыны қайта көтеріп алып, қызыл шүбар шәлісімен қөздерін, құлақтарын, тұмсығын сұртті. Аты соғылып кеткенде құлай жаздаған Айгүлдің шолақ резенке етігіне су толып кетіпті. Екі табаны май батпаққа жабысып қалғандай аттай алар емес.

— Жәке, тоқтай тұрыңыз! — деді Айгүл ұзаңқырап кеткен түйелі арбаға қарап,— мына қозыны арбаға аларсыз.

Айгүл су толып кеткен резенке етігінен аяғын әрең суырып алды да, қозыны көтерген бойы арбаға қарай кетті. Су жылы екен. Кішкене аяқтың қып-қызыл саусактары су бетіне жымындастып тигендей болады.

Түйе жегілген күркелі арба тоқтап, түйені жетелеген Жәкең шал мұрнын сіңбіріп, жеңімен сұртті. Мандайынан

сөргалаған тер екі миығынан ағып, селдір сақалының ішіне сіңе беріпті. Астына кереге жайып кеңейткен, айналасына ши ұстап қоршаулаған арбадан Айгүлге балалар даусы естіледі. Орталарына тағы бір қозы келіп қосылғанда, кешелі-бүгінгі туған жас төл шуласып кетті.

— Жиырмадан асып кетті-ау, шырағым? Кешке дейін қырыққа жетіп жүрсе қайтеміз? — деді Жәкен шал бәркімен маңдайын сүртіп тұрып.— Бұдан былай күн-тұн демей ақтарылады фой. Қой ғой, күн-тұнің қарай ма ол. План бойынша да осылай ма еді? Кешкі қоналқада біраз қозыны соятын боламыз ба?

— Пышағынызды жаландатпай, шыдай тұрыңыз, Жәке.

— Мен шыдармын-ау, қойларың шыдаса! Қойдың қашан қозыларын зоотехник екеуің фой билетін. Ол — оқыған, сен болсаң депутат. Бірақ мен бірдене білсем, қозы аз болмас.

Шалдың кінәлай сөйлеуін Айгүл орынды көрді. План да, есеп те дұрыс еді, бірақ соның орындалуына кінәрат араласқанын айтты:

— Жәке-ау, амалым болды ма? Біз қыстаған жерде тым болмаса, бір жел-құдық су берсе, қойды осы жерде ақ қозылататын едік қой. Ақтақырдың сүсын кешіп, түбекке ойысатын неміз бар еді?

— Түсінем, шырағым. Биыл қары құрғыр да күрт еріп, бір-ак қунде жоқ болды фой. Түбекке көшпесіңе амал қалды ма?

— Көшпесіңе емес, қашпасыңа деңіз. Жәке. Жел құдықтар су тартпай құр қаңқайып қала бармады ма?

— Саясатыңа қарсы келіп қалам ба деп жүқалап жатқаным фой әншейін... Эйтпесе осыдан артық қашу болады деймісің. Сусыз жерде отар ұстauғa болмайтынын білемін фой.

— Жел құдықтар күздігүні қанатын бұлғап шақырып түрғандай еді, дәл керек кезінде су бермей қош айтysқандай қолдарын сілтеп қала берді.

— Мидай далада әлде бірдеменің қалқайып түрғаны теріс те емес шығар... Бастықтар орнатқан қаңқайма фой, әйтеуір,— деді шал әлдекімдерді кекеткендей үнмен.

— Қаңқайып тұру үшін емес, су тарту үшін.

— Ә, түсінем фой.

— Оны жұрттың бәрі де түсінеді.

— Бәрі де түсінсе түсінетін шығар, бірақ бәрін де түсінеміз демес едім.

Айгүл шалдың оспағын аңғармай қалып еді, Жәкен

әрбір қартаң адамның байырғы әдетіне басып, ақыл айта сөйлеп кетті.

— Мысалы, техниканы мен түсінемін бе! **Жок**. Жел құдық деген немене өзі? Бір дөңгелекті бір дөңгелек айналдырып тұрады, сол емес пе? Бір дөңгелектің тістері екінші дөңгелектің тістерінің арасынан шығып кетпесе болғаны да. Шығып кеткен екен — бітті. Біздің зоотехник пен перма бастығына ұсап шартпа-шұрт болады да қалады. Осының өзін сенен басқа қойшы біле бере ме екен, сірә?

Айгүл жәбірленген жок. Шалдың өзін сынап тұрғанын шын ауырламады. Шындық көрді. Кезін у-шу болып жатқан «балалар бақшасына», қозы арбаға аударып әкетті. Колын қозыларға созды.

— Еметін уақыттары болды,— деді шал.

Жас қозылардың жып-жылы тұмсықтары Айгүлдің қолын иіскелейді. Жыбыр-жыбыр еткен жас еріндер жалаңып қояды.

— Шыдай тұрындар, қошақандарым. Ертең кешке де-йін ғана шыдандар. Эйтпесе **Жәкең**нің пышагы қайраулы көрінеді. Шыдандар,— деп, Айгүл әр қозының басын бір сипады.

— Қарағым-ау, жас қозыларға мені жамандағаның не? — деп, **Жәкең** шал өкпелеп қалғандай жүзін арбадан аударып, айнала қарана беріп:

— Ойбай, әкетті! — деді шошынған дауыспен. Колын шұбап келе жатқан отардың арт жағына қарай сілтеді.

Даланың үлкен қара құсы, қанаттары суылдай-ысқырып, қара наизағайдай ағып, Айгүлдің суда қалған етіктеріне шаншыла құлап келеді екен.

— Әкетсін, әкетсін! — деді Айгүл сақ-сақ құліп. Дала үнсіздігінде жарыла құлердей қызықтар да сирек. Айгүл мәз болып қалды.

Қара құс етікті қозы деп қалғанын суға таяна бере сезініп, қайқаң қағып қайта жоғарыладап кетті. Ұялғандай, жан-жағына жалт-жұлт қаранып барады.

Болмашы қызыққа Айгүл әлі құліп тұр еді, арт жақтан далақтап шауып келе жатқан салт аттыны көрді. Сасқан адамның далақтауы. Альстан-ақ бөркін бұлғалап, екі аяғы серен-серен, аса бір тығыз жұмыспен келе жатқанын аңдатады.

— **Жолдас** депутат! **Жолдас** депутат!

Шапқыншы жақындаі берді. Төртінші ферманың қойшысы Берден екені де танылды. Ол бір қорқақ та сасқалак адам. Жақындаған сайын атын өкпеден тепкілеп, қамшылай түседі. Айгүл оған шиырлыға қарап: «Апыр-ай, құлай-

ды-ау, құлайды-ау!» — дегенше, Берден ат-матымен тоңқалаң асып құлап та түсті. Ат төрт тармақтап барып орнынан әрен тұрды. Қолтығы дірілдеп бар денесімен теңселіп тұр. Берден өзі такыр басынан май батпақ сорғалап тез тұра алмай қалды. Суға белшесінен батып отырған күйі: «Депутат жолdas! Депутат жолdas!» — деп жатыр.

— Е, не болды, Берден? — деді Айгүл құлімсіреп.

— Енді, жарты сағатта жетпесең, біздің отардың барлық төлі «Қасқырсайда» қалады.

— Неге! Адамдарың қайда?

Берден сөзге, сұрауға құлақ асар емес, өз сөзін айта береді:

— «Қасқырсай» өткізәр емес. Су кернеп барады. Өткел берер емес. Соны мәлімдеуге келдім.

— Тағы бір-екі күн үйктай түссендер еді! — деп Жәкең шал оны кекетіп таstadtы. Берден оған да құлақ асқан жоқ:

— Депутатқа мәлімдедім, болды. Ендігісін өзі білсін, — деді де өзін-өзі бөксесінен көтермелеп, орнынан тұрды.

«Қасқырсай» дейтін бәлені Айгүл бала жасынан білетін. Ұзындығы жиырма километр келетін терең сайға кей жылдары Сырдың суы түсіп кетсе, өткел бермейтіні рас. Қыс бойы құмда бағылатын отарлар түбекке оралғанда осы сайға соқпай өте алмайды. «Қасқырсайдан» Айгүл отары да кешке ғана өткен. Онда құрғақ жатыр еді. Үлғи жымы келіп, қапы соқтыратын Сырдың суы ұрланып келіп басып алғаны да. Енді ол сай салығын салмай өткізбейді. Айгүл ойланып қалды.

— Бізден кейін тағы да көп отарлар келе жатыр. Бәрі де келіп тіреледі соған. Олардың күні өзімен, бізді апattan құтқара көр, депутат.

Өз отарының қысылысын күйіп-пісіп тұрып айтса, басқалардың мұн-мұқтажы енжар ғана айтылды.

— Немене, сендерде тым болмаса, мынадай арба да жоқ па? — деді Жәкең шал. Арба жайын орынсыз-ақ қыстырғанына қараған жоқ.

Өз қолынан жасап алған, әр жылда бір-екі күн керегі де болып қалатын арбасына Жәкең мардамси қарады. Алдыңғы екі донғалағы ескі соқалардан қалған темір донғалақтар, артқы екеуі — мотоциклдікі.

— Арба деп тұрғаныңыз мынау ма? Көрген де емеспін, естіген де емеспін, — деді Берден. Кекетейін, кулық айтайын деген жоқ, арбиған-арбиған бірдемені жаратпай қалғанын тұра айтты.

— Өй, ақымақ! Жыл сайын барлық төлдің жанын алып

қалып жұрген осы арба екенін естімеп пе ең? О не дегенің екен!

— Жә, «Қасқырсайыңа» қайта бер. Мен де ұзамай жетермін,— деді Айгүл борбайынан су сорғалап әрең тұра берген Берденге қарап.— Жәке, сіз иттерге ие боларсыз, мениң артымнан еріп кетпесін. Отарды тоқтатпай, ілгері қарай жылжыта беріндер. Тұсына жеткенде әуесбек те келіп қосылар.

Әуесбек — екінші қойши, бір каністр су, бір шайнек, бір казаншаны бөктеп алғып, ол мана ілгері кеткен. Әр қысылшаңың өз амалы бар, қойшылар кезектесіп ілгері кетіп, судан құргаққа шығып, жылы тамақ жасайды. Ат шоқырагымен жарты сағат ілгері кеткен қойшыны отар жылжып үш сағатта әрең қуып жетеді. Ол екі арада мызғып алуға да болады.

— Өз қозыларын қойнына тықса да, аман алғып қалар еді. Колхоздың қозылары қырылғалы жатқанын саған мәлімдеуге келгенін көрдің бе мұның! Басына мініп отырып, қызыл бұрышты қыстырап ма еді құйрығының арасына! — деді Жәкен шал, атын өкпеге тепкілеп ұзай берген Берденге қарап.

Айгүл үндеген жоқ. Етігінің сүйн төріп, жалаң аяғын сұға салды да, атына мінді. Ерігіп келе жатқан Жиренбесті қояндай орғып атыла жөнелді. Атының төрт тұяғынан жарыла шашыраған су күн көзіне шалынғанда, Айгүл екі жағынан қызыл-жасылды маржан шашып бара жатқандай көрінеді екен, Жәкен шал қызыға қарап:

— Ерің де, еркегің де сендей-ақ болар! — деді. Содан кейін Айгүлдің артынан жөнеле берген иттерін шақырды:

— Кәһ, кәһ, кәһ!..

«Қасқырсайға» жеткен соң, Айгүл жұрттың екі нәрседен аңтарылып қалғанын таныды. Тасыған су, кең даланы қапталдай жалап кететін өрт, биік аспанды тілгілеген наизағай сияқты алғы күштер дала халқын арбасуға келтірмей жеңе берген, бағындырып алған. Солықтау әлі арылмай келеді. «От пен су — тілсіз жау» деп жай айтылды дейсің бе, келісімге келмейтіндіктен айтылған гой. Оның үстіне бір саты болса да жоғарыдан бұйрық күту — тағы бір тұсау болып қосылыпты.

«Қасқырсай» кемерінен келіп тола бастаған екен. Ат омырауынан асатын, бүйралана аққан су сайға тығылған қаңбақтарды ағызып әлдекәйда әкетіп барады. Сайдың арғы бетіне үш-төрт отар жиналып қалыпты. Бір-бір киіз үйді артып алған түйелер әр жерге шөктірулі жатыр. Сайдың жағасына от жағылып, шайнектер, казандар асылған. Еркектер оңаша шоқтарылып әлденені ермек етіп отыр.

Мойындарына ашық түсті қызыл ала галстук байлаған екі жас қойшы судан атпен жүзіп өтті де, Айгұлді бергі жағада қарсы алды. Сайдың арғы бетінен:

— Жеткен екен, жетті ғой депутатымыз,— деген дауystар естіледі.

— Осыдан бір-ақ жеті бұрын не деп келісіп едік? Уәделерін қайда? — деді Айгүл амандыққа келмей жатып-ақ. Даусында әрен ұстап қалған ызғар бар еді. Қойды ұмытып, қошемет көрсеткелі келген жас қойшылар абыржып қалды.

— Апай-ая, ферма бастығы алдап ұрды ғой. Айтқандарының бірін орындаған жоқ.

— Содан кейін көзімізге көрінген жоқ,— деп жас қойшылар бар кінәны жоққа аударып жатыр.

Жириенбестіні омыраулата жүздіртіп Айгүл сайдың арғы бетін шыққанда, барлық қойшылар қопарыла көтеріліп келіп қарсы алды. Бұлар да депутатқа ұзақ шұбырынды қошемет көрсете бастап еді, Айгүл тез тойтарып таставды.

Болмашыны дағдарыс көріп, болымсызды сөз қылатын мінездерге Айгүл күйіп-пісіп қалатын еді. Ол — жайылымы кең көрінгенмен, көбінесе жайдақы шығатын ойдың адамы емес, жинақы да шымыр ойдың адамы. Енжарлықтан туатын езбе сөздерді ол айығары жоқ күзгі жаңбырдай сезінеді. Қойшылардың болмашыны сеп қылып, алыстан ағаш жағалтайлад әкеліп бар кінәны ферма бастығына аударғысы келгендеріне Айгүл құлағын да салған жоқ. «Жә, жетер!» — деп айғайлап жібергісі де келді. Бірақ көпшілік алдында көтеріле сөйлеу, зекіп алу Айгүлдің әдетінде жоқ еді.

— Жә, болар іс болып, уақыт өтіп кеткен екен, амал не... Тек ендігі жылды тағы да өсіған ұрынбайтын болайық,— деді Айгүл аз ғана жымия сөйлеп.— Е, талайды ұмыттыңдар ғой, мұны да ұмытып кетерсіңдер!

Уәдеге мырза жұрт:

— Е, неге ұмытайық!

— Есте қалатындағы-ақ болып тұр,— десті.

— Онда тұрмайық, үш-төрт керегені қосақтап салы жасандар. Әрбір салы ең кемі жиырма қозыны көтереді. «Қасқырсайға» бір қозыны да құрмалдық етпейміз. Ірі қойлар өздері де жүзіп өтеді. Кәне!..

Осы оңай ой қойшылардың бәрінде де бар екен, бәрі де оңай мақұлдады. Тек ерлікке, озық техникаға сүйенген ой болмагандықтан айтуға арланыпты.

Төрт отардың жас қозыларын салымен өткізуге едәуір

уақыт кетті. Қойшылар қозыларының араласып кетпеуіне жан салып жүр. Айғай-шулары көп, бөгесіндері көп, біріне-бірінің ақыл айтулары көп. Кейбір қойшылар қозылары түгел қырылып қалатын болса да, қалыптасқан әдетте-рінен айрылғылары келмейді, жок жерден талас шығарады.

Айғұл осы тұста ғана бір айқайлап қалды:

— Тоқтатындар босқа даурығуды. Мен жауап берем! — деді. ҮІзғарлы үнді оңай сезіне қалған қойшылар одан сایын зекіп қалуды күткен жоқ.

«Қасқырсайдан» аман өткен отарлар тұн ортасы ауа бергенде Ақтақырдың жайылма сұына келіп килігіп еді. Әрі-беріден соң отарлар араласып та кетті. Кешегі-бұгінді туған жас қозыларды кереге-сүйреткіге жегілген түйелер әкеле жатыр. Түйенің үстіне шаңырақ — күрке жасап алып қозыларды соған толтырып алғандар да бар. Бір апattan аман өтсе де, су жайылып кеткен тақырдың әлегіне отарлар енді кездесті. Жазғытұрғы әрі буаз, әрі жадау қойлар тізеден су кешіп әрен жылжып келеді. Қозылап та келеді, бірен-сарапнап журуге жарамай қалып та келеді. Қойшылар да қалжырап қалған. Ән де жоқ, елең етер үн де жоқ. Тағы да дала үнсіздігі. Оған қосыла тұн үнсіздігі, шаршау үнсіздігі. Тек қана әр отардың иттері сыйыса алмай, әлсін-әлі жанжалдасып, тәбелесіп-тәбелесіп алады. Жүріп келе жатып қалғып кеткен қойшылардың үйқысын ашатын да сол иттердің тәбелесі ғана.

Сәнмен ерттелген елгезек аттарды таңдал мінгендей екі жас қойши қай отарда қанша саулық барын, қанша қозы туғанын есепке алып жүр. Әрбір жаңа қозылаған қойдың, әрбір жүре алмай қалған қойдың қай отардікі екенін екеуі кезектесіп келіп Айғұлге мәлімдеп кетеді. Жас тақымға іліккен жарau аттарын безектетіп келе жатқанда, тұнгі тынық суға үймелене түсіп тұрған шым-шытыр жұлдызыздар шатынып жарылып жоқ болады.

Ертеңдер түбекке жеткен соң осы төрт отардың қой-қозысын біріне-бірін ауыстырмай бөліп беру жанжалы бар. Ол, әрине, Айғұлге бір сокпай тына алмайды. Сондықтан Айғұл өз отарына қанша асықса да, әлі кете алмай айналақтап жүр. Байқалатын ыңғайлар бар, анықталатын есептер бар.

— Арам қатқыр, жатқың келе ме, немене өзі! — деген дауыс аңырақ шыққан соң, Айғұл әдейі солай қарай бұрылып келіп еді, Берден екен. Кереге-салыны сүйреп келе жатқан дардай атан тұрып қалыпты. Берден атанды қанша жерлеп, қалай ұялтам десе де ол орнынан қозғалар емес. Бақырыпұлып, басын шайқап, жынын шаша бастапты.

— Демалдарыңыз! — деді Айгүл жақындаپ келіп.
— Депутат шырағым, әлі кеткен жоқ екенсің гой. Енді өз отарыңа жұре бер. Бір апарттан алып қалдың, рақмет депутатымызға. Барлық бұйрығының бұлжытпай орындаимыз,— деді Берден.

— Мен бұйрық бердім бе?

— Өз қолыңмен істеп көрсеткен соң бұйрықтың керегіне! Сен келмесен, төл түгіл ірі қойдың шығыны аз болатын ба еді? «Жігіттер, мұның жайын депутатымызға жеткізбесек болмас»,— деген едім әуелі, аузыма құдай салған екен...

Берден бұдан гөрі де де шұбалта сөйлемек еді, әлдеңеден сүйретпеде келе жатқан қозылары шу ете түсті.

— Ей, не болды? Неге шулап кеттіңдер? — деп Берден қозылардың қасына барды да,— ойбай, су көтеріліп кетіпти... Қозылар суға кететін болды. Кетіп қала көрме, жолдас депутат! — деп тағы сасқалақтап қалды

— Оңға кездесіп қалмасаң, бұл арада су көтерілмейді, сасқалақтама! — деп Айгүл аттан түсіп еді, су қайта таязданып қалғандай екен. Кереге-сүйретпе жерге жабысып қалыпты.

Біресе атанин жұлмалап, біресе қозыларына жұғіріп абыржып қалған Берден:

— Ей, мына бөрік қайда барады? Сырдарияға қарай тартты ғой! — деді.

Шалдың басынан ұшып түскен бөркін су ақырын ғана жылжытып әкетіп барады екен. Бет алысы, шын-ақ, Сырдарияға қарай. Айгүл қуанып кетті. Қойнында жүретін қол орамалын суырып алып тастап жіберіп еді, орамал тіпті тезірек жылжып кетті. Оның бет алысы да Сырдария.

— Тоқта, шал! Әуреленбе, құтылдық, құтылдық!

Айгүл атына қарғып мініп алып, қалғып тұрған қараңғы түнді жарып жібергендей ашық дауыспен:

— Тоқтаңдар! Тоқтатыңдар отарды! Таңертең құргақпен қозғаласындар. Канал бітіпті! Канал, канал! Жайылма суды сол тартып әкетіп жатыр. Канал, канал! — деп шұбаған отардың алды-артына шауып барып, оралып әрен тоқтады. Әуелі көтеріңкі шыққан даусы енді бір кезде дірілдеп, жылап жібергені байқалады. Қалғып-шұлғып келе жатқан қойшылардың бәрі де сергіп, үнсіз тұн гүйлдеп кетті.

— Канал, канал!..

Сусыз дала өгей шеше ғой, ұзак түндер түгіл, ұзак ғасырлар бойы жыласаң да еміренер ме, былқ етер ме!

Жайылған судың кейін сырлылы жаңа каналдың біт-

кені де! Бетімен жайылған суды соралтап сорып әкетіп жатқан сол канал болад та.

Қойшылар Айгүлді тағы да қоршап алып:

— Каналда да сенің еңбегін бар гой.

— Сен болмағанда, тағы біраз сарғайтатын еді гой! — десіп қошемет көрсете бастап еді, Айгүл оны естіген жок.

Жириенбестінің басын алға қарай бұрып алып жөнеп берді. Ат та ұшып келеді, Айгүлдің өзі де ұшып келе жатқандай.

Өзі ұшін де, өзгелер ұшін де әлдеқандай үлкен бір қуанышты айтып кетіп барады. Ол өлең айтып бара жатқандай. Өлеңнің сөзі емес, сазы қалады ғой есте. Айгүл жүргегінен атқылап келе жатқан да сондай бір саз еді.

АЙЖАН ҚОЙШЫНЫҢ ТҮНДЕРІ

Бұғін Айжан құм мұхитының ортасында жалғыз өзі қалып еді. Құн жылынса-ақ малшының аркасы кеңейе бастайды. Жыл бойы елден-жүртттан шет жүретін малшылар орталықтағы ойын-құлқі түгіл, көбінесе үйреншікті көлемде ақыл айтып, үйреншікті көлемде ұрсып жіберетін жиналыстарды да сағынады. Оның үстіне орталықта үйлері бар, бала-шаға, кәрі-құртандары да бар емес пе? Құн бір жеті бойы қайта жылынып, күзгі қар еріп кетіп еді, түнгі күзетші екі күнге сұранып үйіне кетті. Жолдасы Танаш тымауратып қалған үш жасар қызы Аягөзді түске тармаса совхоз орталығына алып кетті. Онда Аягөздің әжесі мен атасы тұрады. Сонымен жалғыз қалған Айжан қазір ат үстінде бір отар қойдың бетін қораға қарай беттетіп келе жатыр еді. Астындағы жириен аттың оң жағына жыбылған жалы кенет үрпіп алай-түлей көтерілді де, сол жағына қарай құлай берді. Жириен аттың кекіліне от тигендей лапылдан кетті. Жалқау жайылып жатқан алты жұз қой қасқыр тигендей бір уыс болып жиналып аң-таң қалғандай айнала қарасып тұр. Жайылған отарды қабырғалай жортып жүретін үш иті қыңсыладап келіп аттың ық жағына тұра қалып, үрейлене үре бастады. Үндерінде қауіп-қатер сезінгендік бар. Бұлар — асыл түқымды иттер емес, бірақ ататегінен бері малшының маңайында өсіп-өрбігендіктен дала табиғатына таныс, жайдан-жай өршеленіп үре бермейтін иттер.

Қауіп-қатердің не екенін, қай жағынан келе жатқанын Айжан аңғарып болғанша даланың «жынды бораны» жер бетінің үйқы-түйқысын шығарып соғып жүре берді. Дала-

ның қара дауылы мен атақты «жынды бораны» бірге келген екен, ығы-желін аңдатпай айнала боратып кетті. Үнлеп, ұлып соғады. Қойны-қоншыңдан кіріп алғып, ең жылы деген жерлерінді мұздата соғады. Айжанның астындағы аты қалай қарап ықтарын біле алмай, басын екі тізесінің арасына тыққысы келгендей, тұқырып, шырқ айнала бастады. Айжан тезірек қора маңайына жету керектігін түсінді.

Нағыз меңіреу хайуанның бірі — осы ақ қойлар. Біріне-бірі тығылып, бастанарын көтермей төмен қарап алса болғаны, қанша айдасаң да жүрісі өнбейді.

— Елу миллионға жетуге уәде берген біз емес. Елу миллионға жету біздің қолда емес, бақташы келіншек, сенің қолыңда! — дегілері келетіндей, айдағаныңды елемейді. Жылы қорага тезірек жетейік дегенінді ұклайды.

Отарды алға салып айдаудан еш нәрсе өнер емес. Айнала соққан дауылды боран қалай қарай бораса, қойлар солай қарай бұрыла салады. Құм мен қарды қоса қопарып сабалаған дауыл қарсы алдынан соқса, отар кейін қарай бүрсендейді. Дауыл артынан соққанда да, отардың ілгері басқаны өнетін емес.

Айжан атынан түсіп, жетелеп алды да, отардың алдына түсті. Шөгелеп көк ала серкені шақырды. Иттеріне ысқырды. Алдарындағы ат пен серкені көрген соң қойлар да жер кенедей жыбырлап қозғала бастады. Күтпегенде көлдененен соққан дауылды бораннан әуелі абыржып қалған иттер де енді есін жинап, отарды алға қарай ығыстыра үріп айдал келеді. Айжан әрең дегенде отарын қорасына қамап, үйіне кірді. Бұл кездे дауылды боран құтырына түсіп, жарық дүниені қараңғы түнге айналдырып жіберіп еді.

Жас әйел, күндізгі қойшы Айжан, екі жылдан бері қысқа қарай шегі-шетіне көз жетпес құм мұхитының ортасында тұрады. Екі бөлмелі тас үй. Ауыз бөлмеде секуіл жағатын қазандық — пеш. Екі бөлмені де жылыштатын солғана. Үйге жапсыра салынған отын сарайы. Ішкі-сыртқы дүние хабарларын, көркем сөз, көркемөнер жаңалықтарын жеткізіп тұратын транзистор. Бұл үйдің баға жетпес қымбаты да, айнымас дос-серіктері де сол. Айжанның өзі де, жолдасы аға шопан Танаш та үйге кіре бере транзисторды сөйлетіп жібереді. Содан кейін шешінеді, содан кейін үй шаруасына оралады. Айжан қазір де соны істеді.

Айжан үйіне кірсе, мана терезеден күн түсіп тұрганда жып-жылы үйі мұздап кеткен екен. Терезеден де, есіктен де, үйдің бұрыш-бұрышынан да сүүқ соғып тұр. **Жазғы ыстыққа** қаңсыған үйдің саңылаулары енді білініпті. Бір

күшәқ жарылған сексеуіл әкеліп, пешке от жақты. Пештің шойын дөңгелектерінің үстіне шайнек қойды. Әлдеқандай жеңіл металдан жасалған қазаншық қойды. Шайнегі мен қазанына су құйғанда, бакта бір шелектей ғана су қалғанын көрді. Оған өкінген жоқ — аппак қар үйіліп жатыр ғой. «Танаш қайтып келе жатып мына жынды боранға ұрынбаса жарап еді», — деп ойлады. Танаш совхоз орталығына кетіп бара жатқан ферма бастығы Жанысбектің машинасына мініп кеткен. «Балондарым қырық жамау, мен бүгін қайта алар ма екенмін», — деп әрең көніп еді қайтпаса жақсы болар еді...

Үй іші қап-қараңғы болғанымен уақыт әлі ерте, кешкі беске жете қоймаған екен. Айжан жылы киініп алып, қайта далаға шықты. Қаңқайып түрған түйе қорасы ғана әрек-әрең елестейді. Қасындағы ат қорасы көрінбейді. Одан әрі жетпіс метр жердегі қой қорасы әлдеқайды ұшып кеткендей, орай-орай соққан жынды боранға жұтылып кетіпті.

Әуелі ат қораға кіріп, екі аттың үсті-басын жауып кеткен қарын сыпырып, жабуларын жауып, жас сексеуілден әрең қыстырып, жасаған оттыққа байлады. «Бір-ак тұнге жететін шөп салынған екен-ау», — деп ойлады. Танаш — ақ жарқын, қабағын шытпайтын қалжыны таусылмайтын жігіт. Бір-ак ауыз өлеңнің бір-ак жолын біледі. «Жүйрік ат, сұлу қатын ер қайрағы...»

Жүйрік ат дегені — өзі мініп жүретін сұлуша келген торы төбел ат. Аты тіпті жүйрік емес. Сұлу қатын дегені, әрине, Айжан. Айжан — тіпті сұлу емес, аласа мұрынның ұш жағы аз ғана көтеріңкі біткен дөңгелек жүзді, торғыл түсті адам. Ауасы жетіп жатқан, ыстық-сұық желі одан да көп далада осындай аласа мұрынның өзі жақсы... Жалғыз сұлұлығы қаз-қатар меруерттей тіzlіп тегіс біткен тістерінде ғана.

Танаш сол жүйрігіне бір-ак тұнге жететін шөп салып, сол сұлуын екі ат, бір түйе, алты жүз қоймен жалғыз қалдырып кетті. Жаз бойы барлық жұмысы киіз үйді бір сайдан екінші сайға көшіріп беріп, ауыз су тасу болған семіз сары атаның екі өркеші қораның төбесіне аз-ақ тимей тұр екен. Айжан оны сабанға шөгеріп, қомдап қоюды мақұл көрді. Сары атан осы күйінде он күн тырп етпей жата алады. Қой қораның қақлағын әлгінде ғана мықтап бекіткен. Енді иттерін тамақтандырып, өз жайын ойлау ғана қалды.

Айжан малын жайлап, қақпаларын жауып болған соң дәретхананың тарс-тұрс соғылып түрған есігін де дұрыстап жауып тастағысы келіп соған бұрылып еді. Жазғы ыстықта

кеуіп-қаңсып қалған дәретханаға «сүйк атаңың» өзі кіріп орнығып отырып алған еken. Қар кеткенше қозғалар емес. Айжан бұрылып үйіне қарай жүре берді.

Пеште гүрілдеп сексеуіл жанып жатқанымен, үй әлі сүйк еді. **Жазғы** ыстықтарда кеуіп аралары ашылып кеткен тақтай еденинің астынан, терезе жақтауларының саңылауларынан соққан сүйк жел әлгі әзірдегіден де ызғарлы сезіледі. Кірпіш пеш кеңірдегін көкке созып, бар даусымен гүрілдеп тұрса да, арқасы енді-енді жылынып келеді. Мынау үйді адам тұратын қалпына келтіру үшін мына әкелген бір құшақ сексеуілі түкке тұрар емес. Айжан тағы екі құшақ сексеуіл әкелді. «Бір түнге үш құшақ отын кетсе, кейбір шаруашылықтардың жыл жарымға деп әзірлеген мал азықтары жарты қысқа әрең жететіні сияқты, Танаштың бір қысқа деп әзірлеген отыны қаншаға жетер еken»,— деп ойлады. Ол мұны қүйеуін сынайып деп, не болмаса отын жетпей қалар-ау деп қауіптеніп ойлаған жок. Қандай жайда болса да Танашын еске ала жүретін әдеті бойынша ойлады. **Жарып**, ұсақтан, сандықшалап жиып қойған сексеуіл сарайда толып тұр.

Отынды енгізіп алды. Танашты еске түсірді. Енді көңілі орнығып жайлап отырып тамағын жеді, шайын ішті. Пеш айналасы жылынып, Айжан сырт киімін тастады. Транзистордың құлағын облыс хабарларына тосты. Облыс дүрлігуде еken. Сөйлеп отырған облыстық ауыл шаруашылығы жұмыстарын басқаратын Дауkenбаевтың майдайынан тері сорғалап отырғандай сезіледі. Даусы қарлыққан. Құн бойы аудандар мен совхоздарға телефон арқылы көп айқайлаған болу керек. Радиоға кешке қарай көшкен болар. Өзі қарлыққан дауысты «жынды боран» үзіп-үзіп жібереді. Қанша қадағалап тындаса да, Айжанның түсінгені төрт-ақ ауыз сөз болды: «Стеклон үш құн соғады...» Айжан еріксіз езу тартты. Дардай қызметкердің циклон деген сөзді дұрыс айта алмағанына намыстанып та кетті.

— **Жә!**.. Енді өзіміздің қойларымызға оралайық! — деді Айжан, әлде қай кітаптан ұстап қалған бір сөйлем есіне түсіп кетіп,— циклон үш күнге созылса, ең берісі бес күннің жайын ойлау керек. Танаш енді келе алмайды. Орталықпен екі арада бес-алты сай бар. Сайлар бүгін ақ қарға толып қалды. Трактор түгіл, бульдозер өте алмайды. Хош, делік... қойлар бес тәулік аштан-аш қорада қырылып қалмас па еken? Аттар ше? Сары аттаннан басқа малмен коштаса бересің де, жолдас озық қойшы... Сонда үш итің мен өзің ғана қаласың да...

Айжан әуелі өзіне-өзі дем бере, келе жатқан қауіпті

женіл көретіндегі сөйлөп отырса да, ұзамай ауыр ойларға кетті. Сырмалы курткасы мен шалбарың, қаптал қара тонды, қара пиманы, су өтпейтін плашты, ондатра құлақшының есіне алды. «Бәрін де отын сарайынан үйге әкеліп қою керек. Бес күнге жететін отынды да ауыз үйге үйіп алған дұрыс болар. Хош... бес күндік азық-тұлік дегені тағы бар екен-ау...»

Осынша ауыртпалықты жалғыз өзі арқалайтынына Айжан қапаланған жоқ. Істеуге керекті істерін бітіріп жатып қалды. Бүгін дұрыстап бір үйықтап алғысы келді. Суық төсегіне жатып, қос қабат көрпе жамылып, қозін жұмды.

Тұнгі бес кезінде оянды. Үй мұздап кетіпті. «Жынды боран» үйге кіріп алғандай. Жаз бойы кеуіп-қаңсыған үй даладан соққан дауылға үн қоса ұлып тұр. Айжан тезбе-тез жылы киініп алып, пештің шойын суырмасын ашып, от жағып жіберді. Кешке үйге кіргізіп алған сыртқы киімдерін тағы бір түгендеп шықты. Транзисторды бұрап еді, дүние түгел үйқыда екен, ешбір үн қатқан жоқ. Далаңың жайы сыртқа шықпай-ақ танылып тұр.

Таң атып, күн шығар кезінде Айжан сылағана тамақтанып алып далаға шығып еді, есіліп-көсіліп, жоталанып жатқан құртікті көрді. Жоталанып-жонданып алған күртік қар нығайып алған. Айжанның салмағын елеген жоқ. Қолында қүрегі Айжан қой қорасының алдын қүрей бастанды. Ондағы ойы — шамасы келсе, ілда-алда жол салып қойларын шөп маясына жеткізу еді. Метрге жақын түсіп қалған қар ол ырқына көнер емес. Мая жүз метрге жақын жерде. Ол екі араға қой жүре аларлық жол салу үшін ондаған еркек керек болатын шығар. Айжан енді қайтерін біле алмай, он метрдей жердің қарын едәуір аршып тастады да, қүрегін қарға шаныша салды. Жалғыз екен, әйел екен, жәрдемсіз екен. «Еркек бірдеме ойлап табар еді-ау» — деп жылап жіберді. Тұнде: «Қойларды қайтсем де маяға жеткізermін-ау», — деп тыныш үйықтап қалып еді. Онысы ең бір орындалmas ой болып шықты.

Айжан ат қорасына келгенде, жаңадан ешбір ой келген жоқ еді. Аттары да жем сұрап оқыранып тұр. Оттықта бір тал шөп қалмаған. Иттері де әлдене сұрап қыңысалап ат қораға бірге кіріпті. «Апыр-ау, барлық малдың қорада қырылғанына қарап қала барам ба? Ата-бабамыздан бері мал баққан елдің осындауда тапқан бір амалы бар шығар-ау...»

«Бар екен, Айжан қарағым, бар екен... Ойына жақсы түскен екен. Қазақ халқы қазақ атанудан әлдақашан бұрын мал баққан ел. Төрт тулік малына — Қамбар ата, Зенгі

баба, Ойсыл қара, Шопан ата деп ат қойғалы қашан?!
Бабаларымыздың бабаларынан да арғы замандарда! Мал жайындағы аңыз — әңгімелері де көп. Ауыр қысқа кездесіп отырғаны биыл ғана емес. Табандап жатқан көк тайғактың үстінен жылқы малын бірнеше рет айдап өтсөн, көк мұз быт-шыт болып, қой деген малға тебін ашылмаушы ма еді?
Жылқы бар жерде қой өле ме екен?»

Айжанның осы сияқты ойлары қандай шараларға апарып соғарын біле қою қыын еді. Әлденеге бел байлағаны ғана танылады. Боранмен боранша, дауылмен дауылша алысуға бел байламаса қайтын! Тегі, соған кетсе керек. Ат қорасына кіріп, бір атқа жайдақ мініп алып, бір атты жетелеп шөп маясына қарай шаба жөнелді. Екі аттың сегіз тұяғы сегіз темір қүректей қопарып, кесек-кесек қарды жан-жағына лақтырып көтіп барады. Маяның ыққа бейім тұмсығына дейін көсілтіп барды да, қайта оралып қой қорасының қақпасына дейін шауып келді. Осылай маяға дейін жеті рет шауып барып оралғанда, мая мен қой қорасының арасына жосылып жатқан жол түсіп қалды. Тағы да байырғы әдетінше өзі отардың алдында, абалаган иттері отардың соңында, жалғыз әйел жанталасып жүріп қойларын маяға жеткізіп алды.

Отарды маяғы жеткізіп алғанымен, қындық аяқталған жоқ, қайта жалғыз әйел үшін молая тұсті. Мая мен маяға келіп тіреле тоқтаған күртік қардың арасы ашылmasa, қойдың аузы шөпке тиер емес. Әрбір қөлденең бөгесіннің ық жағына айдама қар сол бөгесінге тірелмей тоқталатын әдеті бар. Бұл жолы да бір жарым метр қар маяны түгел қаусырып алмаған екен. Бірақ дауылды боран кейде орай соғып, кейде борай соғып жүріп, маяның ық жағын да бірталай жауып кетіпті. Айжан қолына темір қүрек алып, қарды төрт бұрыштай ойып алып лақтыра бастады. Ендігі жолды қойларына қүрекпен ашуға тұра келді.

Айжан мая мен қардың арасын едәуір аршып алған кезде, түске тармасып қалып еді. Соңынан шұбырған қойлары да аршылған шөпке үймелесіп қадалып жатыр. «Алты жүз қой сыйярлықтай етіп қарды үңги алды ма екен, жоқ па? Ә, ол қайдан бола қойсын... Қарын ашқанды, шаршанды ұмыта тұру керек болар. Бұл күндер менің құдайдың құдіретімен алысатын күндерім болғалы тұр, білем. Қойға мен елге сыймай келгенім жоқ. Ел менен құтыла алмай қойға жіберген жоқ. Бораны бар, жұты бар, сондай күн туғанда алысуға шыдар, ықтамас деп сеніп жіберді. Байқал маңайында күнде боран, күнде сұық. Мендей жастар сол жағдайда тағы дүниені талқандап жатқан жоқ па? Құдай

демекші, біз құдай бар ма, жоқ па деген таластан көпкейін, құдайдың жоқтығы дәлелденіп болғаннан кейін тудық. Менің ойыма келген — әжемнен қалған сөз. Меніңше, құдайдың құдіретімен алысам деген мағынасыз сөз. Жоқпен алысамын деу түк істемеймін дегенмен бірдей. Мен амалым не, дауылмен, жынды боранмен алысып жүрмін. Осылармен алысамын, жеңілмеймін. Жеңемін деп алысуым керек...»

Күн кешкірді білем, қараңғылық тым қоюланып кетті. Айжан аттарын қойып кеткен ықтасынға келді де, таң қалды: қойлары мая мен күртіктің арасындағы коридорға түгел кіріп алған екен. Суық боран енді солтүстыққа шығып алыпты, қүшемесе, әлсіреген жоқ. Бір атқа мініп, бір атын жетелеп үйіне қарай шауып жөнелді. Жаяу кетсең адастындай екенсің. Аттары қорасының алдына келіп бір-ақ тоқтады.

Үйі азынаپ түр. Даладан үйі суық сезіледі. Шам жағып еді, қалың қырау басқан терезелері түксие қарады. Табалдырық астынан сыртқы қар үйге кіре бастапты. Айжан таңданған жоқ, былтыр да бір рет осылай болған. Пешті жағып жіберді де, шайнек пен қазанды дөңгелектеріне қойды. Тез пісетін қуырдақ бар, шай бар, картоп әзір үсіментті. Қарбыз-қауындар тастай болып қатып қалған. Пеш гүілдеп кеткен соң, ыдыс-аяқ шкафынан бір ашы құрт алып аузына салып сора бастады. Қыс бойы көретін ақ тұқымы — осы ашы құрт болатын. Танаш қой, жылы үйде жаны рақатта жатыр деп ойлады. Өкпелеп ойлаған жоқ, күн бойы Танашты есіне алмаған екен, сағынып ойлады. Құнделікті өмірлерінде жолдасымен ылғи қалжындастып жүретін еді, әлде соны сағынды ма екен. Жақсы көретін қызын да Танаштан кейін есіне алды. Іші елжіреп, жүргегі лүпілдеп кетті де Айжан өзін-өзі тоқтатып:

— Мені ойламай-ақ жата беріңдер демалып. Тек есіме түсіп мазамды алмандаршы! Уақытым жоқ. Екі-үш күнге неғып шыдамайсындар! — деп ұрсып алды да күліп жіберді.

«Есік алдына фонарь іліп қойған теріс болмас» деген ой келіп, Айжан темір торлы фонарьді алып есіктің маңдайшасына іле беріп еді, қатты жел қолынан жұлып әкете жаздады. Тек іліп көр, маңдайшаңа бір соққанда быт-шытын шығарайын деп түр.

Айжан фонарін түйе қорасына қарай алып кетті. Байғұс сары атан жалғыз жатыр ғой, серік болсын деді. Жарыққа қасқыр жоламайтынын да есіне алды.

Айжан түйе қораға жақындағанда бергенде фонаръ жарығына алты көз келіп шағылысты. Қөгалжым жарқырайды, Айжан қасқыр екен деп шошынып кейін шегінді. Қасқырдан басқа не дейсің, мына сұрпылда қаңғып жүрген! Сары атанды жеп қоядыш-ау енді. Алты көз жарқыраса, қасқыр үшеу болғаны да.

Айжан отын сарайына кіріп, Танаштың сойылдарының онтайлы біреуін алып, түйе қораға қайта жақындағы. «Кет!» — деді ереккес даусына салып. Қасқырлар қозғалған жоқ. Иттерін шақырды. Не ілгері, не кейін шегіне алмай, тұрып қалды.

Шапқыласып, шабаланып иттері жеткенше, Айжан қасқырларының не екенін біліп те қалып еді. Үшеудің біреуі мұләйім манырап жіберген.

— Ойбой, сорлылар-ай! — деді Айжан, сорлылар дегені ақбөкен екенін танып. — Немене, Сарыарқа қуып жіберді ме сендерді? — Ол екі арада жетіп қалған иттері де ақбөкендерге жабыла кеткен жоқ, қайта Айжанның өзіне арсаланадап, бұл бейшараларға тиме деп жалынатындағы еді. Ешкі дей ме екен, қой дей ме екен?

Уш ақбөкен дір қалтырап тоңып тұр. Терілері сүйегіне жабысып қалған арық та, іштері белдемелеріне жабысып қалған аш. Екеуі мүйізді, біреуінде мүйіз жоқ.

Айжан шамын ықтасынға қоя салып, үш ақбөкенді үш рет көтеріп апарып, жатқан сары атанның ық жағына қоя берді. Сары атан бұларың кім деген жоқ, ұзак ертегідей күйісін де бұзған жоқ.

Сары атанның оттығында бір құшақтай шөп қалған екен. Айжан шөпті әкеліп атанның ық жағына шашып салды да:

— Ал осыған риза болыңдар, меймандарым... басқа берерім жоқ. Екі алтын мүйіз бір сылаң қыздың соңында жүріп, қайдан шыққандарыңды білмей де қалған шығарсындар... Сары атан деген алыптың ығына жетіп тоқтадындар. Ұғына жатып демалындар. Оттаңдар, шөпті көп жеп қойып іштерің ауырып жүрмесін...

Айжан үйіне келіп иттеріне кесек-кесек ет, кеміретін сүйек берді. Таласып қалмасын деп, ауыз үйге кіргізіп берді. Үлкен қара ала ит екі кішірегіне езуін ыржитып еді, оған ұрсып тастады:

— Аға болған ит інілеріне зорлық қыла ма екен? Ұятың қайда? — деп ұрысты. Қара ала оны қалай түсінгенін кім білсін, әйтеүір, езуін ыржитуды тоқтата қойды. Иттеріне кешеден қалған сорпаны қанжылым ғана жылдытып беріп:

— Таласпай ішіндер. Сендердің шайларың осы ғой.

Адам бойын жадырататын барлық тамақтың ішінде ең қадірлісі — осы шай... Ал, енді қойларыңа барындар...

Айжан ысқырып қалды. Иттері үйден атыла жөнелді.

Адам баласы күніне бірталай сөз сөйлемесе дүлейленіп кетер еді. Қанша сөйлеу керек, ғалымдар оны әзір анықтаған жоқ. Қалайда, ішетін тамак, ойын-күлкі, демалу сияқты сөйлеу де нағыз мұқтаждың бірі. Айжанның өзімен-өзі сөйлесіп кейде қалжың айтып жүргенінің бір себебі осында болу керек. Танашты азырақ қыжыртып алды, ақбөкендерге ұрысты, иттеріне ұрысты, қалжындасты, енді өзіне ұрсары ғана қалғандай:

— Эй, сен көп оттап кеттің ғой, қойсайшы. Қойыңа қасқыр шауып жүрсе, ұрысқанның әкесін сонда естірсің! Тамагынды тез ішіп-же де жөнел! — деді.

Қатқан етті балтамен шапқылап, картопты қабығымен салған құырдағы піскен сияқты. Табаға салып пештің үстіне қойған нанның сырты күйіп бара жатыр, іші ғой әлі мұздай.

— Ал жей бер шетінен... Бефстроган дегені осы болады. Шайынды іш. Қойнынды толтыра аңы құрт салып ал да жөнел!

Айжан пештің шойын суырмасын жапты да, үйдегі шамды азырақ бүктырып, сөндірмей кетті. Ақбөкендерін тағы бір қарады. Аяқтары дірілдеп, шымқып-теріп оттап жүр. Ертең шөпті молырақ әкеліп тастау керек еken. Енді өле қоймас... Айжан бір атқа мініп, бір атын жетелеп маяға қарай шаба жөнелді.

Айжанды иттері арсаландарап, еркелеп қарсы алды. Қарнымыз тойды, тонымыз жылы, малымыз аман дегілері келгендей. Айжан иттерін ертіп, маяның ық жағын бір шолып қайтты. Жел ауысып, маяға тіреле тоқтаған қарды маяға жапсыра бір сипап кетер ме еді деп ойлады. Сонда күн бойы жасаған коридордың төбесі жабылып қалар еді-ау... Қайтып келіп коридормен де біраз жүрді. Қойлары маяға жабысып астын кеулеп барады еken. Ұйлы-ұйлы-ұйлырып жатқандары да бар.

— Тапсырдым Шопан аталарыңа!

Айжан үлкен қара тонды қаусыра жамылып, аттарына жақындарап келіп, арқасын маяға сүйеп отыра кетті. Иттері де осы араға келіп, тұмсықтарын шабына тығып орналаса бастады. Айжан енді ғана байқады — солтүстүкка шығып алып, бір сарынды ырғакпен соққан жынды бораннан маяның түбі дірілдейді еken. Шіркін-ай, бір сағат ұйықтап алар ма еді деп ойлады. Кимыл шынықтырады, ұйқытынықтырады дейтін бе еді? Дұрыс қой дұрыс! Бірақ бүгін

мен мұның бас жағын ғана қабылдаймын. Аяқ жағын қабылдамаймын. Бір жазушының «Ұйқы — өлімнің есінеуі ғой!» — дегені де есінде жүр екен.

Қазір Айжанға осы сөздер нағыз досының сөзі көрінді. Есіней бастасаң ұйқың келгені, ұйықтасаң өлгенің емес пе? Оған жынды боран күлмесе, өкінер ме? Жаназанды өзі шығарып, өзі қеміп, тағы бір ұйықтап қалғанды іздел жөнен бермей ме?.. Тағы бір жазушы «Қазақ — ұйқысы қанған ел!» — депті. Ашынғандықтан адал ойын дұрыс айта алмапты. Мен жазушы болсам: «Қазақ — ұйқысы ашылған ел!» дер едім. Сонда да ұйықтап кетпейінші... Сойылмен темір құректі ұрып қалып еді, құректің қаңқ еткені онша әлуетті болған жок. Қап!.. Су тұратын бақты осы араға қойып, ұйқы келе бастағанда сойылмен бір періп қалсам ғой, таң атқанша ұйқым келмейтін болар еді. Ертең солай етейінші.

Әрбір ертеңге қалдырған істің өкіндірепі бар. Айжан ойын аяқтап болғанша қасқыр ұлыды. Иттер атып тұрып шабалана бастады. Е-е, қасқыр құдан торлап жүр екен ғой.

Иттердің жабайы тұқым екенін танығандай, екінші жағынан тағы бір қасқырдың жақынырақтан ұлығаны естілді. Ие, қазір қасқырдың ылышып жүрген кезі. Арландары сідік масы, қаншықтары қай ерлеуіне бейім жүреді де, түптең келгенде, қай жеңгенімен кетеді. Дүниедегі барлық арландарды оп-оңай құтыртып, желіктіріп, ерлендіріп жібереді. Осы кезде арланның тайсалары да жоқ, бас салмасы да жоқ.

Құректің қаңғарлағанынан қасқырлар біраз тынып қалды. Ерекең пе екен, әйел ме екен? Ерекең болса ендігі айғай салар еді, мылтық атар еді. Иттері шамалы болар — бір-ак асам. Екеуі кішкентай, біреуі ғана естияр. Алайда бақылай тұрайық. Жер бауырлап жылжып жақындаій берейік...

Таң алдында қасқырлар да тым жақындаپ келіп қалды білем, үлкен қара ала ит абалап құртіктің үстіне қарғып шықты. Айжан да темір құректі қатты ұрғылай бастады. Атылған мылтық даусына жеткізем деп ұратын сияқты. Қара аланың артынан екі жастау иттер де ұмтылып еді, біреуі қара алаға арқаланып тым алға шығып кетті білем, қасқырлар қағып әкетті. Қаңқ етті де үні өшті. Қалған екі ит ол баландықты істеген жоқ. Құртіктен түскен де жоқ, әрі қарай жүгіре де жөнелген жоқ.

«Үш ақбөкен олжа, бір ит — шығын», — деді Айжан ішінен.

Бүгінгі тұн осымен тынды. Ертеңгі тұнгеге Айжан мықтап әзірленді. Қара тонды бір айыр, бір құрекке жауып,

басына бөрік кигізді. Қолына сойыл ұстатты. Бос тұрған бақты әкеліп құртікке орнатып, сойылмен періп жібергенде, зенбірек атылғандай гұрс ете түсетін болды. Бұл түні қасқырлар жақындай алмады. Таң ата боран басылып, күн ашылып кетті.

Боран басылып, күн ашылғанымен сұық-ақ. Айжан мотордың гүлін күн шықпай тұрып-ақ естіді. Өзіміздің ыржақ **Жанысбайдың** тырқылдағы фой деп тани кетті. Айжан қалжындағанымен осындаі бір «А, пірім?» кезінде алдымен жететін — осы вертолет. Орталықтың радио құлағына шалына бермейтін тағы бір жаңалығын жылы күйінде әкеліп қуантатын да сол. Бұл жолы, әрине, Танаш пен түнгі құзетшіні де әкеле жатыр. Ақыл жоқ Аягөзім де келе жатпаса жарап еді. Тоңып қалады-ау...

Вертолет Айжанды көріп, маяға жақындаپ келіп төмендеді. Алдымен Танаш түсті. Беркін қолына алып бұлғап келеді. Не айтып келе жатқаны естілмейді. «Жүйрік ат, сұлу қатын ер қайрағы...» деп келе жатпаса қайтсын. Одан соң ферма бастығы мен түнгі құзетші шықты. Танаш жақындай беріп:

— **Жарығым-ау,** амансың ба, әйтеуір? — деді.

Ферма бастығы:

— Малың аман ба? — деді.

Айжан біреуіне де жауап берген жоқ. Жылағысы келіп тұрып күліп жіберді.

Айжанның бет-аузы үсіген — қара ала, торы ала еді. Оны әлі өзі де көрген жоқ-ты. Тырысып-құрысып, ашыған кезде сары май жағатын да жүре беретін. Айнаға қарагысы келмейтін. Оны Танаш та көрген жоқ. Тас түйін, буынып-түйініп қарға шанышқан күргегінің сабына таянып тұрған әйелін құшактай алып, олай да бұлай шайқап тұрып:

— Әзірлен. Қазір қалаға қайтасың. Аягөз шақырып жатыр. Ойыншық сары итімді ала келсін деп тапсырды,— деді.

Суық күн жылынып жүре берді...

АНА ЖЫРЫ

Жұмақта әйел жынысынан жалғыз жараган Хаяу қыздың ылғи іші пысып жүретін еді. Осынша кең, осынша бай, осынша көркем дүниенің осынша кең, осынша бай, осынша бос тұрғаны, осынша қызығы жоқтығы жаратылсы әйел, бірақ өзінің әйел екенін әлі білмейтін Хаяу қыздың ішін пыстырады. Күні-түні тыншыға алмайды, көңілсіз-ақ.

Әсіресе өзі сияқты жер басып жүретін екі аяқтылар аз:

дәл үқсайтыны біреу-ак, шалалау үқсайтыны екеу. Сол-ақ не бары. Дұрысында Хая ақын сол көркемдікті де, кең дүниенің бос тұрганын да білмейді, сезінумен жүреді. Жұмақтағы барлық жан-жануарлар сияқты. Хая ақын сезіну ғана бар.

Ағаш басында өсетін жемістер татып кеткендей дәмсіз де тұзсыз сияқтанып барады. Бір кезде Хая ақындың қызығып жейтіні алма, өрік, хұрма, мейіз, анар, жаңғақтар болушы еді, қазір бәрінен де жерініп кетті. Сусыны ағаш сүті, ағаш сырасы, соратыны қайың балы еді, осы күні Файнелхият бұлағының мөлдір сүннан басқаны ішпей жүр.

Лә иләһа елла Алла — Алладан басқа Алла жоқ... Алла ұлы ғой, данышпан ғой. Онысына кім таласар?! Әттең барлық жан иелерін бір қалыптен жасап, өзінен басқаны ойлай білмейтін, бітеу етіп жаратқаны несі екен?

Ұлы Алланың әлденеден қаупі бардай ең сүйсініп жаратқаны періштелері болыпты. Бәрі де қос қанатты, бәрі де найзағайдай ұшқыр. Барлық дүниені, барлық жандыжансызды өзі жаратқан Алла неден қауптенеді екен?

Алланың бес ұлы періштелері бар: қаһар майданында Ғазыраил, елшілікте Жебіраил, сыртқы істерде Мекаил, ішкі істерде Есрафил. Көркемөнер, бау-бақша жұмыстарына — Ғазазіл.

Келер бір заманда, адам деп аталатын жан иелері өліп-қырылып таусылғаннан кейін Есрафил бір сұрапыл айғай салады. Әне, айғай деп соны айт! Барлық өлген адам баласы шошынып оянады да, көрінен атып шығады. Саудыраған ку сүйек қаңқаларды сырт-сырт билетіп қылдан жіңішке, қылыштан өткір көпірмен айдал Есрафил Алланың өз алдына алып келеді. Әне, сонда тартасың жазаңды! Ұрыларға, өтірікші-өсекшілерге, парақорлар мен жемқорларға, маскүнемдерге, саудагерлерге сонда бір қыншылық болса керек...

Бұлардан кейінгі кіші періштелерде сан жоқ. Бәрі де Алланың қызметінде: бір тобы Алланың аяқ-қолын сипап отырады (аяқта сарсық бар), бір тобы белін үқалайды (белде құян бар), бір тобы шалды желпіп тұрады (шыбын көп), бір тобы шалдың шүмегіне алтын ләген тосып тұрады (несібі тоқтамайды), бір тобы тамақ беріп отырады (шалыңыз қартая келе жебір-жемқор болып кетті)...

Кіші періштелердің миллиондаған көпшілігі күні-түні бір әуенмен, бір ғана сарынмен салауат айтып тұрады.

— Лә иләһа елла Аллаһу, лә иләһа елла Алла!..

Күні-түні бір сарынмен, тоқтаусыз айтылып тұратын салауат Хая ақындың құлағын тұндырып болды. Өзгеріл-

мей айтылып тұратын төрт ауыз сөз — Алладан басқа Алла жоқ! — Мағынасынан айрылып, құлағыңа тұрақтамайды екен. Хая ақынның құлағына: «Жоқ, жоқ! — Лә!» — деген бір-ақ сөз тұрақтап қалды.

Салауаттан безініп болған Хая ақын жұмақ дүниесін кезеді де жүреді. Сол үшін үннің жетпейтін, естілмейтін түкпірлерін іздейді. Жұмақ бақшаларын қанша кезсе де ондай жер жоқ. Жыраларға, апандарға барып тығылады. Бәрібір салауат сарыны құтқармайды. Қандай қалың тогайдың ішіне барып үйықтап қалса да естіп жатады. Жүйке тамырлары ылғи шертіп-шіреніп тыныс таба алмайды.

Хая ақындың құдіреті күшті Алласы балшықтан илеп жаратқан. Әуелі екі маймыл, бір адам жасап шығарып еді. Қалыбы келіспей маймылдары көнтек ауыз, тайқы маңдай, сайқы-мазақ болып шықты. Адамы салпы ауыз, тұнжыраган тұғыр топырыш болды. Жегені нан, ішкені сыра, шұмегі салбырайды да жүреді. Дүмбіlez жан. Салауат оның құлағына да кірмейтін болу керек. Тып-тыныш үйықтайды да жатады.

Содан кейін Алла тағала Фазазілге әмір беріп жаңа қалып жасатып алды да, Хая анамызды сол жаңа қалыпқа құйып шығарды. Қыз қыпша бел, дөңгелек бөксе, көзінде сиқыры бар, сымбатты да сұлу болып шықты. Алдынан қарасаң да, артынан қарасаң да ойпат-ойпаңдарының бәрі әдемі сыйылған, бәрі жарасымды екен.

Алланың өзіне жаңа қалып жасап берген Фазазіл пе-ріштенің кеудесіне осы күнен бастап бір тәкаппарлық орнай қалды. Тәкаппарланбасқа болмайтын да еді. Алланың өзі жасай алмаған әйел мұсінің қалыбын жасады ғой! Қандай сипат, қандай мұсін! Ерек адамның сақалмұртына кететін, онысы-мұнысы деп аталатын олпы-солпысина кететін қанша қымбатты саз балшық сақталып қалды. Алланың өз жаратқаны бәрі бір өңкей болса, бұл сұлулықты жасады ғой!

Күн жел еді. Илеуі жете қоймаған саз балшыққа Седратил Мұнтаха бақшасында өсетін шынар ағаштың бір гүлі ұшып түсті де бірге иленіп, қалыпқа бірге құйылып кетті. Содан болу керек, болашақ анамыз әрі көркем, әрі нәзік сезімді болып жараптады. Хая ақынның тынышсыздығы да, бір өңкей жұмақ әміріне наразылығы да сол гүлдің табиғатынан еді.

Бұрын шынар ағаштың өзі де басқа ағаштар сияқты қызық-қызыр болатын. Гүлдері де көз тартпайтын. Жапырақтары жансыз, гүлдері бояусыз еді. Ол күнге ұмтылды, жапырақтарын жаңбырға тосты. Суықтан, желден ықтама-

ды. Бойындағы көнбістік, керенаулық, бейжайлық құрттарын күн күйдірді, жаңбыр жуды, жел ұшырып әкетті. Қазір Седратил Мұнтаһа бақшасында бұдан көркем бір ағаш жоқ. Гүлдері қандай! Қызыл жұлдыздай жарқырап, жайнап, меруерттей тізіліп биік шынардың ұшар басына дейін құлпырып тұрады. Хаяу қыздың тыныштық тауып, демалар жері де осы шынардың түбі. Шынар ағашқа Хаяу қызы шешесіне келгендегі қуанып келеді. Таңдана қарайды. Жас қызы осы шынар ағаштай болып өсер еді, эттең мұның тамырлары да жоқ, жапырақтары да жоқ. Қалай жараптады, солай қала барды.

Жұмақта дамылсыз ұшып, әлденені ізденіп, әлденеге наразы қалпында жүретін жалғыз ұлы періште — Фазазіл. Өзге ұлы періштер Алланың өзімен бірге гарышда тұрады. Алланың өзімен табақтас болғандарына мәз. Қарын тоқ, жұмыс жоқ, жалқауланып барады, жата береді.

Фазазілдің жаратылышына не араласқанын кім білсін, әйтеүір, ол дамылсыздығымен, жарқылдатып ұшатын қанаттарымен, жұлдыздай жарқыраған көздерімен Хаяу қызыға қатты ұнайды. Қанаты болса бірге ұшар еді, бірге қонар еді. Алласы бұған қанат бермеген, Фазазіл төбесінен ұшып өткенде бір самал жел ескендей болады. Оның тынышсыздығында Хаяу қызыға бір ракат тыныштығы сезіледі. Бойын сергітіп жібереді.

Бір күні Алла тағала бар жұмысын бітіріп, барлық жан-жануарды көрмеге шақыртыпты. Не жараптады, не ұмыт қалып барады,— көру керек болған сияқты. Жұмақ дүниесі салауат сарынынан күнірене түсті. Сансыз періштер салауат үстінде Алланың келуін құтті. Тағы да сол бір үн, тағы да сол бір сарын, тағы да сол төрт ауыз сөз.

— Лә иләһа елла Алла...— Алладан басқа Алла жоқ...

Атамыз Адам сыраға мас, ұйықтап жатыр. Маймылдар қисаң-қисаң билеп жүр. Хаяу қызы еш нәрсеге таңданбайтын, қызықпайтын қалпында шынар ағашқа сүйенді де тұра берді.

Жоғарының жоғарысы Фаршыдан ақ бұлтқа оранған, қолында қара шұбар жылан қамшысы бар Алла тағала түсіп келеді. Салауат басқа дыбыстардың бәрін басып тұншықтырып жіберді. Жапырақтардың сыйбыры, ескен желдің сыйбыры бәрі тынып қалды.

Төрт ұлы періштер тізе бүгіп, бас иіп қалыпты. Фазазілден басқа періштер түгел соны істеді. Бас имеген, тізе бүкпеген жалғыз Фазазіл! Басын жоғары ұстаган тәкаппар қалпында тұра берді. Көздері жарқырап от шашады.

Құдіреті күшті Алла көздерін Фазазілге қадап қара шұбар жылан қамшысымен жерді нұсқады: бас и, тізе бүк дегені де. Фазазіл басын бұрынғысынан да жоғары көтеріп қарқ-қарқ құлді. Алланың өзі жасай алмаған әйел мұсінін жасап берген Фазазіл басын неге исін!

— Лаганат! — деді Алла.— Лаганат! — Қара шұбар жылан ;камшысы Фазазілдің мойнына келіп оралды. Дүниеге келген бесінші сөз «лаганат» еді. Алладан басқа Алла жоқ... Бас ию, құлдық, құлшылық сөзі. Енді, міне «лаганат» — құлдыққа қөнбекенге қарғыс! Аллаңыздың міnezінде осындағы қаталдық та бар екен.

Фазазіл мойнына оралған қара шұбар жыланды жұлып алып Алланың өзіне қарай лақтырып жіберді де, құлғен бойы ұшып кете барды. Наразы кетті, құлдыққа мойын сұнбай кетті. Құлдықтан құтылғандай қуанып кетіп бара жатқанға ұқсайды, мазақтап бара жатқанға ұқсайды.

Фазазіл ұшып кеткен соң Хая азырақ да жиынды тастап кетіп еді. Фазазілдің Аллаға көрсеткен қарсылығына жылан лақтырысатын ойынды көрген жас балаша қуанды. Ойын бітті. Ойнаушының бірі Фазазіл біреуін танымайды да білмейді. Содан басқа ойын болмаған соң осы күнгі жас баладан да жас Хая азырақ кетіп қалды.

Фазазіл Хаяға келер күні кездесті. Өзі жасаған мұсіндегі азырақ да ұнайтын. Ол бір сорлы жан гой. Қанаты жоқ, ойы жоқ, ойыншық. Періштeler «Өлмес» ағашының жемісін жеген. Олар Әлмисактан бұрын жааралды, мәңгі-бақи өлмек те емес. Өлмейді. Ал, мына ұшып кететін қанаты жоқ қос аяқты бейшараның күні не болмак? Өз қолыммен жасаған осынша сұлу жааралған қызды тағдырдың ойыншығына қалдырып кете беремін бе? Мен неменеге тәкаппарландым? Алланың өзі жасай алмаған сұлу мұсінді жасағаныма тәкаппарландым емес пе? Жоқ, мен бұл мұсінді Алланың жаратқаны есебіне қосып қалдыра алмасам керек.

Фазазіл әуелі Хая азырақ да «Өлмес» ағашының жемісін жегізуге үйғарды. Онда не болар еді? Мәңгілік азапта қала бармас па? Кешегі жанжалдан кейін өлмес жанның қандай азапта боларын өзім де сезіне бастадым емес пе? Жоқ, мен бұған «Білім» ағашының жемісін жегізуім керек. Ең болмаса, тіршілік азабынан қалай құтылуды білетін болсын. Бақыт ұзақ өмірде емес, қызықты өмірде болатын шығар. Дүниеге бірінші болып келген жалғыз сұлуды қорлық азабына қиғанша өлімге қияйын. Жоқ, сұлуым, мен сенің кім боларыңды білемін. Сен барлық жааралғанның ішіндегі ең асылы болатын адам баласының анасы боласың. Саған

өлмеу керек емес, білу керек. Сен бұл күйінде сезінесің, безінесің, куанасың. Бірақ, неге екенін білмейсің. Жаралғаның ең асылының анасы болу үшін білу керек. Мен саған «Білім» ағашында өсетін жалғыз жемісті жегіземін. Сенен басқаға оның лайығы жок!

Ғазазіл Хая ақынның құшақтарынан көтеріп алды да жұмак дүниесін айнала ұшып, кезіп кетті. Періште құшағы қандай таңданарлық еді! Жылы дүниеде жүрсе де Хая ақын құшақ жылылығын бірінші рет сезінді. Бұл ерекше жылылық екен. Жүйке тамырларының бәрін желпіндіретін жылылық. Періштенің қауырсын канаттары қандай жұмсақ тиеді. Хая ақынның барлық денесі балқып, еріп бара жатқандай, есі болса есінен айрылғандай еді.

Ғазазіл өз қалыбынан жаралған сұлу ақынның құшақтаған бойы ұзақ ұшты. Өлімгө қия алмай ұшты. Періштелер ереккөрек те болмайды, әйел де болмайды. Оларды ақылды Алласы солай жаратқан Алласын қарғап, балағаттап та алды. Ғазазіл енді мұсінді емес, ақынның қия алмай ұшып жүр. Аяғында «Білім» ағашының төбесіне келіп аялдады да, Хая ақынға жұдырықтай ғана алтыңдай жалтылдаған жалғыз жемісін үзіп берді. Хая бір тістеді де, мамықтай жұмсақ жылы құшақтың не екенін түсіне қалды. Періштенің өзін құшақтай алды. Әттен, періштенің аты — періште, ғазазіл ләzzат алған жок.

Көзін ашып-жұмғанша Хая ақын өзін Адам атамыздың қасында көрді. «Білім» жемісін оған да бір тістетті. Бұған дейін жабайы, тұғыр көрінетін Адам атамыз да түлеп сала берді. Жымып күліп тілге келді.

Хая ақынның бірінші сезінгені де, білгені де ұят түсінігі еді, ұялу керектігі еді. Кейінгі үрпақтары ұят пен ұятсыздықты айыра білер ме, жоқ па, оны ақынның қайдан білсін, әйтеуір, оның Адам атамызға бірінші айтқаны — «Ұяттыңды жап!» — деген екі ауыз сез болды. Соны айтты да өзі де алдыңғы жағын гүлді жапырақтармен жауып алды. Адам атамызға да соны жасап берді.

Атамыз ұяттың жапса да ұяла қоюға мойындаған жок. Екі қолын бірдей оңтайлап құшақтай алғысы келетін си-яқты. Қыздың денесіне көзін қадай қарап қалыпты...

— Әй, сен не ойлап тұрсың? — деді Хая ақын қазақша.

— Сен не ойласаң, мен де соны ойлап тұрмын,— деді Адам атамыз.

— Өй ұятсыз! — деді Хая ақын.

Осыдан кейін Хая ақын Адам атамыз ерлі-байлы адамша шынар ағаштың көлеңкесінде күні-түні бірге тұра бастады.

Бұл сүмдық хабар Алланың құлағына шалынбай қалар ма! Тез жетті. Бау-бақша жұмыстарын басқаратын Фаза-зілден айрылған. Қөлденең сөзге сене бермей Аллаңыз Хая анамыз бер Адам атамызға өзі көз салып еді. Бұл қылықтарына қарағанда ол екі хайуан көп үзамай жұмак өлкесін адам баласымен толтырып жіберетіндегі көрінді. Әрине, бұл екеуі «Білім» ағашының жалғыз жемісін жеп алған! Әрине, бұл Фазазіл араласқан жұмыс, «Білім» ағашын билетін жалғыз сол!

Алла Есрафилге аллаша әмір етті: — Өлсін «Білім» ағашы, екі хайуанға көлеңке болған шынар ағашы барлық гүлінен айрылсын. Екі хайуан жер деген шөл далага айдалып кетсін!

Есрафил үш рет үріп қалды: бірінші үргенде «Білім» ағашы өртеніп кетті. Екінші үргенде шынар ағашының гүлдерін өртеп жіберді. Үшінші үргенде Адам атамыз бер Ахая анамыз өздерін көгілдір мұздың үстінде көрді.

Сол күні қашанғы әдеттерінше екеуі шынар ағаштың көк бұтақтарынан тоқыған шелекшемен әр түрлі жеміс теріп әкеле жатыр еді. Шынар ағаштың гүлдері лап бергенде Ахая анамыз: — «Лағанат! — деп аспанға қарай он қолын созды. — Өз Айтқаның өзіңе! Лағанат саған, жауыз Алла!» Одан арғы жағы өң мен түстей: көк мұздың үстіне қалай келіп құлағандарын екеуі де білмей қалды. Анамыз шалқасынан құлапты, атамыз — етбетінен.

— Суығын-ай! — деп атамыз қызара қалған бөксесін сипалап тұра келді.

— Несін айтасың! — деп атамыз тізесін сипалады.

Сол сүйк әйелдің отыратын жерінде, еркектің тізесінде мәңгі қаларын екеуі де білген жоқ.

Жұмақтан айдалып кеткен екі адамның құлап түскен көк мұзы Балқаш көлі еді. Қар кеткенімен мұз әлі бұзылған жоқты. Екі жалаңаш адам онтұстықа жарқырап тұрған күнгө қарай жүгіре жөнелді. Нан жемеген, май жемеген, семірмеген адамдар ор киіктей орғып, түз тағысында жүйткіп жөнеліп еді. Сол күні Алатаудың етегіне жетіп токтады. Жүре келе жылынды. Тұрақтауға да болады еken. Жұмақта жоқ жемістер өседі еken, оған да үйренуге болатын сияқты. Екеуі шелекшелерінде қалған жалғыз алманы бөліп жеді де жатып қалды.

Ертеңіне екеуі әлі де онтұстыққа қарай жүріп кетті. Түнеген орындықтарында алманың тұқымы ғана қалды. Алатаудан гөрі де жемісі көп, жылырақ мекен іздеді. Ол кезде Сырдария мен Амударияның бойлары әлі жалаңаш-

тау еді. Тоғыз ай жүріп тұрақтай алмай, алғашында қонып кеткен Алатаудың қойнауына қайта оралып келді.

— Эй,— деді Адам атамыз қазақша,— мына қара, жазғытырым қонып кеткен жерімізге бес түп алма өсіпти.

— Е-е! — деді Хая анамыз.— Қонған жерімізде жұмақ алмасының тұқымы қалды ғой, содан өскен болар.

— Тұқымнан өсетін болса Сырдария мен Амударияның бойында құрма, анар, әрік, мейіз, жанғақ өсетін болғаны да! Қонған жерлерімізде қалды ғой, біраз тұқым!

— Шынар ағашының бұтактарынан өрген шелекшеміз де сол жақта қалып еді. Шынар ағаш та өсер ме екен?

— Сөз жок, өседі!

Таң атып келе жатқанда Хая анамыз босанды. Бір ұл, бір қыз тапты. Үшеу-төртеу болар деп күтеді екен, ренжіп қалды. Осынша кең жерді адамға қашан толтырамыз деп қайғырды.

— Алма бес түп болып өскеніне қарап, баламыз бесеу болып туар деп едім...— деп аз ғана кідірді де Адам атамызға наздана қарады.

— Неге олай қарайсың? — деді Адам ата,— мен аянып қалып па едім? — Үйішлік кикілжің басталып кете жаздал барып әрен тоқтады... Онда да Хая анамыздың әнгіме бетін аударып әкеткені себеп болды.

— Эй, сен қалай ойлайсың, жұмақтан құтылғанымыз жақсы болды ғой? — деді Хая анамыз.

— Жақсы болғанда қандай! Осы мекенге екеуміз ғана ие емеспіз бе!

— Алласы жок, салауаты жок мекен екен де? Бақытты екенбіз. Балаларымыз ешкімге бас имей, ешкімге салауат айтып зарланып тұрмай еркін өсетін болды. Бақыт деген еркіндікте емес пе!

— Мен де солай шығар деймін.

Атамыздан гөрі көбірек ойланып жүретін анамыз:

— Бір кезде осында да Алла шыға келіп, күні-түні салауат айттырып жүрмес пе екен? — деп ең ұлken қаупін білдірді.

— Алласы жок, салауаты жок мекен болмасқа керек! — деп күні кешегі топырыш адам философиялық жауап қайтарды.— Мен көк аспанның құрқіреуінен қорқамын. Осы құрқіреу жер тәңірісінің үні болмаса қайтсін!

— Менің қорқынышым басқада! — деді Хая анамыз.— Мынау ұлымыз бар-ау, осының өзі ожарлау бола ма деп қорқамын. Бір емшегімді қапыл-құпыл сорып алады да, қызымыз еміп жатқан емшегіме жармасады.

— Сонда сен жер тәңірісі біздің балалардың бірі бола ма деп қорқасың ба?

— Оның аты тәнірі бола ма, Алла бола ма, білмеймін. Эйтеуір бір құрсақтан бірге туған балаларымыздың біреуі озбыр болғаны ұнамайды маған.

— Олай болмасын десек, не істеуіміз керек?

— Судың тазалығын үйретейік, желдің еркелігін үйретейік, ағаштардың жайқалуын үйретейік. Күннің жылылығын үйретейік. Ата-ананың достығын үйретейік. Біздің салауатымыз осы болсын, ән болсын! Өйткені, осы жаңа дүниеміздің өзі маған ән салып тұрғандай, мейірім төгіп тұрғандай сезіледі.

— Сенде болмаса, менің ішімде ән барлығы сезілмейді.

— Сен жұмақта да көп жүрмейтін едің, оны қоятын бол. Арала жаңа дүниені, шарлай бер. Құстардың әнін алып кел.

Балалар емшек сұрап ыңырси бастады. Ананың емшектерінен сүті саулап кетті. Бала емізу деген қандай қуаныш, қандай рақат еді! Махаббат, мейірім деген өз бойынан төгіліп тұрғандай болады екенсін.

Балалар анда-санда ыңырсып қояды. Ана екі баласын құшақтай отырып, балаларының ыңырсуына өзінің ыңылдауын қосады. Осылай-осылай өндеп келе, кейін бесік жыры деп аталатын бірінші ән аяқтана бастады... Өмірді ой туғызады, ән көркейтеді емес пе! Адам өмірі орнығып, ақырын-акырын көркейе берді.

Хая анамыз тағы бірде ойланып отырды да:

— Адам! — деді,— енді біз басқа мекен іздеп жүгіре бермейік. Қайдан келіп, қайдан түссек те біздің мекен осы. Мына бір екі ағаштың басын иіп, балаларға баспана жасап берші, түптердің түбінде адам баласы деп аталатын асыл заттың ата-анасы болудан артық бақыт болмайтын шығар. Балаларымызды әуелі ата-ананың мейіріміне, ата-ананың махаббатына бөлейік... Көп елдер адам баласының бірінші бесігі болған біздің жер деп таласады. Олар осы күнгі жылы да көркем табиғаттарына сүйенеді. Қазақ жерінде тіпті дауласуды көтермейтін дәлелдері барын естімеген тәрізді.

Адам баласының бірінші бесігі жылы жер болса, еркектің тізесінде, әйелдің отыраар бөксересінде қала барған сұық қайдан пайда болмақ? Ол біздің Балқаш көлінің мұзынан қалған сұық! Біздікі!

Алатаудың бір қойнауында осы күні апорт деп аталатын алма өседі. Бұл алма Алатаудың қойнауынан басқа, дүние жүзінде бір жерде өспейді. Сонда осы алма жұмақтан келмей қайдан келмек? Хая анамыз бен Адам

атамыз жер бетіне бірінші түнеген орындарында алманың тұқымдары қалғаны қайда? Мұны ұмытуға болмайды.

Жер жүзінде қазақ әйелдерінен басқа да бір әйел құдайын қарғай алмайды. Дұрыс қой?! Қазақ әйелі бұзауы еміп қойса да, сүті тасып кетсе де құдайын іркілмей қарғайды. «Ку құдай! Шұнақ құдай! Құдайы құргыр»,— дей береді. Қазақ әйеліне құдайды қарғау түкіріп қалудан қын болған емес... Хая анамыз шынар ағаштың гүлдері жанып лап ете түскенде алласына «лағанат!» демеді ме? Қазақ әйелінің құдайды қарғауы сол Хая анамыздан қалғанына кім дауласар еken, кімнің бостан-бос даукес атанғысы келер еken?!

Осындай нақтылы дәлелдерден кейін, адам баласының бірінші бесігі қазақ жері 'болғанына енді ешкім таласпас дейміз!

Дұрысында таласудың өзі де орынсыз, баяғы бір жершілдіктің қыңыратпасы. Адам баласының бір ата, бір анадан жаралғанына дүние жүзі алдақашан мойындал қойған. Бүгінгі үрпақ адам баласын алаламай, тең көріп, тең ұстau жолында. Ұлы ата-анамыз жер деген мекенді үрпақтарына түгел арнаған. Адам баласының бесігі Алатау емес, жер. Жер-Ана!

Ұлы анамыз Хая, үрпақтар анасы, барлық адам баласының анасы! Құрметтейік, бас иейік бүкіл адам баласының анасына! Құрметтейік, бас иейік адам баласының мәңгілік ортақ бесігі Жер-Анамызға!

АТАҚТЫ ӘНШІ МАЙРА

Біз Орынбордан шыққан үш оқушы жеті күн жүріп Керекуге әрең жетіп, поездан түстік. Бұл екі араға он күн жүруге де болады еken. Поезд жүрісі әлі дәлденбеген кез. Біз тез жүріп келіппіz.

Күннің көзі екі жағынан да құлақтанып, ауа шаңытып тұрған сүйк еken. Сібірде қандай атақты сүйқтар болса, соның ең сойқандыларының бірі осы болар. Тап осындай сүйқта кәдуілгі құстың сағы сауысқан, зәуі сайтан, телеграф сымына қона қалса, үш рет шық-шық еткенше ұшып түседі дейді біздің ауыл. Ал, енді біздің ауыл деген аумаған сіздің ауыл сияқты, білмейтіні жоқ...

Поездан түсे салдық та үшеуміз үш жаққа жүгіре жөнелдік. Күн кешкіріп барады, тым болмаса, бір түн паналяп шығатын үй ізdedіk. Менің қасымдағы екі жігіттің кигендері: солдат шинелі, бастарында Буденний жауынгерлерінің сүр құлақшындары, маңдайларында айбарлы қы-

зыл жұлдыздары да бар. Менің үстімде қазақы қойдың қазақша илеген терісінен қазақша тіккен тоным бар. Менің қала деген жерге биыл ғана келгенімді осы тонымның кете қоймаған малма іісі недәуір жерден анғартып тұрады. Не қасырынғанда, не түймелегендегі екі етегі екі жағымға қарай дедійіп кететіні болмаса тоным — тоң-ақ... Басымда Орынбасар базарынан бір сом жиырма бес тыынға алған қара бұйра бөркім бар. Желке жағы азырақ қырқылған, басыма азырақ сиыңқырамайды, дегенмен бір сом жиырма бес тыынға сутегін арзан. Оң жақ шекеме қарай ауыстыра кисем, өзіме өзім айта қалғандай ұнап кетемін. Үшеуміздің де аяққа кигеніміз қара ботинка, галош.

Вокзал маңайында үй көп емес, түгел түртініп шықтық. Бір үй есігін ашқан жоқ. Ол кездегі ұры-қары кезбелердің көбі-ақ солдат киімінде жүретін. Тегі, бізді де солардың бір филиалынан келгендер гой деп ойлай ма немене, есіктен аз ғана сығалап қарайды да, сарт еткізіп жауып, тырс еткізіп кілттеп алады...

Вокзалға қайта келіп кірдік. Поезд жүрерде қонырау қағатын шалдан басқа жан қалмапты. Қалың көк ала сақал-мұрттың арасынан қою көк түтінді бұрқыратып, бұйірі қызарған темір пештің аузына таман жақындау жерде сол шал отыр. Шалға аты-жөнімізді айтып, бір түн пана-лап шығатын «бұрыш» тауып бер деп жалындық. Вокзал тұрғындары бізді кезбелер деп ойлай ма, немене, есіктерін аша беріп жауып алады дедік.

Темір пештің қасында темекіні бұрқыратып отырған адамда қандай асығыс болсын, шал әуелі біраз тарихи жағдайлардан хабар берді:

— Қоянды жәрмеңкесі жабылғалы Эдельманның қонақ үйі де жабылған,— деді шал.— Ұмытпасам, Қоянды жәрмеңкесі шүү деп ашылғалы биыл жетпіс бес жыл... Эдельманның қонақ үйі салынғалы қырық жылдан асқан жоқ-ты. Үй-ақ еді, шіркін!.. Қаламыздың көркі болатын. Жабық тұра берген соң бәрібір шіріп кетеді деп, қала тұрғындары үйге қол сала бергенде бір тыйым салынып еді... Одан кейін қай уақытта, қалай жоқ болып кеткенін айта алмаймын... Ұшты-күйді жоқ болды. Осы күні кейбіреудің үйінде терезелері, енді біреудің үйінде есіктері таңылып тұрады.

— Қысқасы, қазір ол қонақ үй жоқ қой? Басқа қонақ үй бар ма?

— Басқа қонақ үйді кім салады? Құлап қалған патша сала ма? Қалтасында копейка жоқ сполком сала ма? Эдельмандар зым-зия болғалы, ұмытпасам, биыл алты жыл...

— Сонымен, біз бір түн қайда паналап шығар екенбіз?

— Сіздер ме? Сіздер қазір далаға шығыңыздар. Вокзалға шөп таситындардың қазір қалаға қайтатын кезі. Бос қайтады. Сол бос қайтып бара жатқан шаналарға құлай-құлай кетіп, қалаға жетіп қалындар... Біреу болмаса біреу аяр, бір түнге қондырып шығар... Ақшаларың бар ғой қалталарында?

— Бар. Первый советский червонец!

— Оларыңды жұрт алар ма, жоқ па, оны мен білмеймін... Ал, енді шай мен кездемеге қырылып қалады... Өзі жататын төсегін саған береді. Қазактар бес кез ши барқытты астындағы атын беріп алады.

— Ондайымыз жоқ біздің... оқушымыз...

Шалдың сілтеген жағына қарай далаға шықсақ, төрттен-бестен тізбектелген шаналы аттар қалаға қарай ағылып барады екен. Алдыңғы шаналарда бірер адам бар да, артқы шаналарда жоқ. Тонған аттар безектеп желіп қатты кетіп барады. Азырақ абайлап алып, бір кезде қасымыздан өте берген бос шаналарға, шал айтқандай, құлай-құлай кеттік. Қаланың орта тұсына жеттік-ау деген кезде шанадан көшеге сұлай-сұлай кеттік...

Тағы да жүгіріп жүрміз... Көшенің екі бетін үй тастамай сүзіп келеміз. Кейбір есіктер үн шығармайды. Кейбір есіктердің үн шығарғаны құрысын. Сені бір қаңғырма көріп жер-жебіріңе жетіп барып, сыртқы есік сарт ете түседі, ішкі кілт тырс ете түседі. Сенің мұрның қыстырылып қала жаздағанында жұмыстары жоқ. Осыны істейтіндердің бәрі әйел болғандықтан, біз де әйел атаулымен өмір бойы татуласпастай жауығып келеміз.

Бір төрт бұрышты ағаш үйдің ауласынан қорапты шанаға үйеме қылып кесек-кесек қар тиеген қоңыр атты жетелеген қазақ жігіті шыға берді.

— Бұл кімнің үйі? — деп сұрадық.

— Кімді ізден жүр едіндер? — деді жігіт. Сұрауымыздың сорақылығын түсінсек те, бізге баспана керек. Тағы бір сорақы сұрау бердік.

— Қазақ үйі ме?

— Қазақ үйі.— Жігіт одан әрі сөйлесуге ынғай көрсетпей жөнеле берді.

Бұдан бұрын екі қазақ үйінен жүрегіміз шайлыққан

болатын. Бір қорадан бізді: — Сендерді казармадан¹ шығарып жіберген кім?» — деп айдал шықты. Бұл — бір тұлкі тымақ қыген, белінде наганы бар, сұлуша жігіт еді. Күн батып бара жатқан кез, тұлкі тымағы мен қара саннан келетін саптама етігінен басқа киімін мен түстей алмадым.

Екінші бір қазак үйінің ашық ауласында бір мосқалдау әйел түз-дәрет үстінде отыр екен. Арт жағында мөлиген бір ит, бір қаз мойын Бұхар құманы тұр. Әйел отырған бойы арт жағына бұрылып:

— Эй!... Ахмет, Шаяхмет! Манағылар келді тағы да... Қайсың барсындар!.. Қуып тастандар әрі,— деді.

Біз қуып тастауды күткен жоқпыз, қақпадан өзіміз шығып кеттік.

Енді мынау үйге кіруге де жүрек керек болып тұр. Жаңағы жігіттің сойлескен тұріне қарағанда, бұл үйдің де өзіндік мінезі бар болу керек. Жүрексініп тұрмыз. Жаңағана тауымыз шағылып, бетіміз қайтып қалған шақта тағдырымызды сынға салуға бата алмадық. Әзірше бұл үйді есте үстай тұрып, тағы да көше бойлап бағымызды сынап көріп едік, жолымыз болмады. Бір отырғанда үш қалашты көз ілеңстірмей жеп қоятын үш жалмауызды осындаид сүйкта кім сағынып отыр дейсің! Салбырап жаңағы үйге қайта оралдық. Кірейік, бар өнерімізді, барлық тіл байлығын, барлық батылдығымызды салайық деп келістік...

Қар төгіп жүрген жігіт жұмысын аяқтап, қақпаны жапқалы жатыр екен. Біз оған аз ғана мұрын шүйіре қарап, үйге қарай өтіп кеттік.

Үш тіркес тақтай баспалдак. Киіз ұстаған есік. Тарлауғана коридор. Екі-үш аттағанда төрт бөлменің есіктегі тарайтын орталыққа жетіп тоқтадық. Коридорда жанып тұрған бестік шам бұл бір таза тұратын үй екенін аңдатады. Үй ішінің ісі де сол тазалықты айтып тұр. Кейінірек сездік — аяғымыздың астында қаланың тақыр кілемшесі жатыр екен. Құдай қырсықтырғанда, бір қала байының үйі болмаса игі еді. Сол ойымыздың елесі сияқтанып бүйірдегі бір есікten орта жастағы қазақ әйелі шыға келді. Адымдай басып келді де, алдымызды орай тұра қалды. Қабағы қатыңқы екен, көздері бізді түгендей қарап ұната алмай тұр. Сөзге келмей, «шығындар!» деп жүрмесе қайтсын. Өнерің болса көрсете, орай сөйлеп арбай бастау керек-ті. Сөйлеу кезегі менікі еді, мен неден бастарымды таба алмай тұрғанда уақыт өте берсе керек, сөзді естиярлау Ержан

¹ Баяғы казарма осы күнгі жосқын-босқын кезбелер жатағы болса да, бұрынғы аты сақталып қалғанын кейін естідік.— F. M.

бастап кетті. Мен оған алғыс көзіммен бір қарадым да шегіне бердім. Мен бұл кезімде сондай болатынын...

— Шешей! — деп бастады Ержан. Өзі қартаң басқан әйелге шешей деп қартайта сөйлемей, апай деп жасарта сөйлеу керек еді деп ойладым мен. Ең болмаса, жеңеше демес пе!

— Шешей, біз арнаулы мемлекеттік жұмыстармен Орынбордан Керекуге келе жатқан студенттер едік. Ең алдымен...

Әйел оның сезін бөліп жіберді:

— Бұл — қонақ түсетін үй емес,— деді үзілді-кесілді. Ержан да бөгелген жоқ.

— Ең алдымен, сіздің үйге кездескенімізге қуанып тұрмыз. Өйткені...

Оның қуанғанына әйелдің іші жібімеген екен:

— Қуанып тұрғандай, бұл үйде не нағашың, не жиенінді көріп тұрған жоқ шығарсындар! Көз барда сол нағашыларыңды тауып алғандардың дұрыс болар! — деп, өзі шыққан есікті қаттырақ жауып жіберді.

Ержанның батылдығы әлі мойрылған жоқ екен. Тағы сейлеп кетті:

— Өйткені, шешей, Қазақстан қызыл тулы ел болып, өзінің экономикалық байлығын, ұлттық, рухани байлықтарын жаңа жинап жатқан дәуірінде,— дей берді де, тілі байланғандай оқыс тоқталып қалды.

Ержан патетикаға ауыса бергенде мен ботинкамның мана жүгіріп жүргенде үзіліп кеткен бауын жаңа көргендей, тәмен қарап қалып едім. Бұған не болды деп басымды көтеріп Ержанға қарасам, ол орталық бөлменің есігіне қарап тұрып, қатып қалған екен...

Сол есіктен бір қыз періште шыға келіпті... Сол пе-ріштеге қарай беріп, мен де қатып қалдым...

Революцияның алды-артындағы жылдарда Қазанда «Фалия-бану» деген иісті сабын шығатын еді. Сыртқы қабында бір сұлу татар қызының суреті болатын. Біз оны Фалия-банудың өзінің суреті деп ойлайтынбыз. Атақты әнші Сара Садыкова «Фалия-бану» әнін салғанда (пластинка) сол сабын қабының сыртындағы Фалия-бану көз алдымызға. Қазір сол Фалия-бану біздің қарсы алдымызда тұр. Бұл — бір көркем сурет, құдай деген суретшінің өзінің салған суреті, есіктің жақтауларына керілген кенепте тұрғандай. Жаны бар. Бізге жылы қарап тұрған көзі бар...

— Апа, балалар тонып қалыпты ғой... лұқсат етсей-ші... — деді «Фалия-бану». Апасы лұқсат ете қалса, мен бұл үйге қонып шығуға өзімді-өзім қомсына бастадым. Осы

келіншек **Фалия-бану** болып шықса, онымен не сөйлесерсің, қалай сөйлесерсің!

— Мейлің,— деді шешесі.

«**Фалия-бану**» бір кішкене бөлменің есігін ашып, ондық шамды тұтатып, дөңгелек столдың үстіне қойды да:

— Осы бөлмеде боласындар, балалар. Осы ең жылы бөлмеміз,— деп қара қаңылтырмен тыстаған голлан пешіне алақанын тигізе беріп тартып алды. Келіншек шығып кетті. Біз шешіне бастадық. Қазақ жігіттерінің әдettегі бірінші әңгімелері де басталып кетті:

— Әй, мына келіншек кім болды екен?

— Ол саған не керек?

— Білгім келіп өліп барам.

— Өлгің келсе, өле бер. Бірақ аузыңа да, көзіңе де, сөзіңе де ие бол!

— Өйтпесең өлімің бізден болады!

— Шіркін-ай, өз қолынан өлер ме едім!

— Ол сенің қара қанына аппак саусақтарын былғамайды! **Жаңа** көрдің ғой, сүйріктей аппак саусақтарды!

— Тәуекел ет те, тас жұт, ажалың құдайдан деген бар емес пе!

— Жоқ, бізден болады!..

Келіншек бізге қайта келді.

— Балалар, әрі ұзак жол жүріп, әрі тонып келіпсіндер. Моншаға түскілериң келетін шығар? — деді.

— Түскіміз келгенде қандай!

«**Фалия-бану**» сыртқы есікті ашып, манағы жігітті шақырды.

— Толыбай аға, мына балаларды Шерметтің моншағына түсіріп әкеle қойшы...

Шерметтің моншасында да біз ұзак болғанымыз жоқ. Толыбай деген жігіт — үйге қайтатын уақыттым өтіп барады, шетіректе тұратын едім деген. Шалалау жуынып, асығыс киініп тез қайтып келдік.

* * *

Шай қайнап, самауыр сирақты күрең столдың үстіне орнап қалыпты. Бұл — қалалық өмірмен үйреніскең үй. Шыны-аяқ, шайнер, тарелкелері түқымдас, күміс қасықтарының да ен-таңбалары бар. Күрең стол мен орындықтары да бір бөтен елдікі, Париж ба, Вена ма екен... Қалайда үй иелерін көркемдік пен жарасым жағынан сынай алмасаң керек.

Мениң көзім бөлменің ішін қыдыра қарап жүріп, бір суреттерге ілегіп қалды. Бірге түскен кемпір-шалмен, бірі

домбырамен, бірі сырнаймен өлең айтып отырған екі қыз екен. Бірі жалаң бас, бірінің басында үкілі құндыз бөрік. Екі қыз біріне-бірі недәуір ұқсайды екен. Дағаның аңқау баласы бұл үйдің тағы екі қызы бар екен-ау деп ойлап қалды. Ержанды шақырып көзіммен қыздарды ымдап едім, ол:

— Мынасын қойшы, мынасы енді періште ғой! — деді домбыралы қызды көрсетіп.

Қыздарды қайта сорттап, қайта бір бағалап шықпақшы едік, коридорда «Фалия-банудың» даусы естілді. Біз стол басына оралдык.

Үйішілік киімінде «Фалия-бану» келді. Үлкен тана көзді, сұңғақ деңелі сымбатты адам екен. Қалың қара шашын бостау өріп, сол шақ иығынан қеудесіне қарай тастай берген бұрымы ауыр сезіледі. Қаз жұмыртқасындағап сопақ жұзді жас әйел «Фалия-бану» самауырдың қасына отыра беріп:

— Ал, бауырларым, енді апаларыңа аты-жөндерінді айта отырыңдар,— деді.

Біз аты-жөнімізді айтып болған соң, «Фалия-бану» өзінің аты-жөнімен таныстырыды.

— Мен Майра деген апаларың боламын. Қараёткел, Кереку елдері ептеп біледі мені. Орынбор жағы біле бермейтін болар,— деді.

Біз орнымыздан ұшып түсе жаздадық. Майраны көрермін деп кім ойлаған! Атақты әнші Майра бізді үйіне қондырып, моншаға түсіріп, бізге шай құйып отырап деп кім ойлаған! Оның араласып жүрер адамдары да, ішер асы да бөлек болу керек қой... Тіліміз тағы да байланып қалғандай... Ержан мені тізесімен тұртеді. Ол екі арада Майра шай құйып, бір-бір шәшкені біздің алдымызға қойып та үлгерді... Ержан мені тағы да тізесімен нұқып-нұқып қалды. Мен тірі күнімде сират көпірден бірінші болып өтуге әрең бел байладым. Мән беріп, баптап айттар сөзді дем алмай, бір-ақ жолы актара салдым:

— Жоқ, Майра апай, сізді ең жақсы білетін жер де, ел де Орынбор болар,— дедім.— Орынборда он бес шамалы орта дәрежелі оқу орындары бар. Бірінде болмаса, бірінде күн сайын ойын-сауық болып жатады. Қандай ойын-сауық болса да сіздің әніңіз бір шырқалмай қалмайды...

Бұған дейін Майраның жүзінде қуандық бар еді. Қара көздері тұнық қара судай тым тұнық еді, енді сол тұнықтың бетін самал лебі сипап өткендей, қара көздер жарқырап, жүзіне ыстық қан жүгіріп сала берді...

Бұл кісінің тіршілігі де, әңгімесі де сол көркемөнер жағындаған болып шықса, студенттерге оңай да бола бермес. Рабфактың окушылары студент деп саналатында ол кісінің не жұмысы бар!..

Шай ішіп болғанша Майра апай біздің көркемөнер жағындағы қалтамызды қағып та болды. Оның үстіне Ержан екеуімізді бауырым, інім деп ноқталап алды. Біздің үшінші жолдасымыз — Қайырбек Қазақ Халық ағарту институтында оқытын қырықтар шамасындағы адам еді, оны ағай деп жүгендеп алды. Бәрі де ерікті турде, сана-сезімің ояну, ақыл-ойың дұрыс кезінде. Бір де бірі бұлжымайтын түрде. Жастар жағынан ағаттық бола ма деп қауіптенгендей, бірімізді аға, бірімізді іні етіп табан аудармластай орналастырды. Бізге тигені-үйіндегідей еркіндік, бас бостандығы. Эрине, мұндай үйде бұл да аз емес.

Кешкі тамақтан кейін бойымыз үйреніп, әнші апайды енді өзіміз айналдыра бастадық.

— Лебіз, бұлбұл апа, лебіз!

Майра жалындыратын да, сәнденетін де адам емес екен. Өзінің бөлмесінен домбырасын да, сырнайын да алып келді. Домбырасы сау қарағайдан ойып жасалған кәдүілгі сегіз пернелі екен де, сырнайы пәленше тілді болғанымен баян да емес, аккордеон да емес.

Салалы саусақтары домбыра пернелерін сыйырта тексеріп, ерсілі-қарсылы ойнақтап шықты. Бұл — табиғи түріндегі саусақтар. Тырнақтары сүйірленбеген де, боялмаған. Бұл — өмір бойы домбыра пернелерінде, сырнай тілдерінде миллиондаған қимылдар жасап келген спортсмен саусақтар. Домбыра шектері, сырнай тілдері бұл саусақтар тиіп кеткенде не шала-жансар үн, не жалған дыбыс бере алмауы керек.

— Бауырларым, мен бірталайдан бері ән салуды сиретіп алған жайым бар еді, оның үстіне үш-төрт күн тымауратып бүгін ғана тұрып едім. Айғайы бар әндерді айта алмаспын, қинамассыңдар...— деп бір тоқтады да, баяулатып ән сала бастады.

Бұл — қазақ халқының төрт тұстығында туған ән-күйлерінің әлі жиналмаған кезі ғой, Майра өңкей Арқаның әндерін салды. Бізге соның өзі тосын әндей естілді. Өңделіп, өзгеріп кетіпті. Кейбір құлақта бар собалақтау әндер Майра айтқанда жаны кіріп сала береді екен. Тегінде, жақсы ән, жаман ән дейтіндеріміз айтушысына қарай не өндөлген, не өңінен айрылған болу керек.

Майра үш-төрт ән салғаннан кейін өзінің дағдылы қалпына түскендей, қарашыға жақындаған еркін жүйріктей

масайрап кетті. Жарқыраған көз нұры жүзіне төгіліп, жасарып барады. Бұл — ән салғанда қуанатын, бақыт сезінетін әнші.

Жазу үстінде «Сылдырап өңкей келісім» ой мен көркемдік тең түсіп отырғанда ақын не сезінеді? Қуаныш сезінеді. Бұл — оның ең бақытты кезі.

«Тәңірінің күні жарқырап,
Ұйқыдан көңіл ашар көз.
Қуатты ойдан бас құрап,
Еркеленіп шыгар сөз».

Ақын-жазушының бұдан қымбатты, бұдан бақытты кеңеңі болса ол ақын да, жазушы да емес, басқа біреу. Көркемдік туғызатын ой, ой туғызатын көркемдік ақын-жазушының өзіне де күнде келе бермейді. Ал, енді келген уақытында ол саған бала-шағаң барын, кәрі-жас екенінді ұмыттырып жібереді. Сен тап-таза бақыт құшағындастың.

Біз Майраның осындай, бар дүниені ұмытып кеткен бақыт құшағындағы бір кезін көрдік. Жазу үстіндегі ақын мен ән салып тұрған нағыз әншінің айырмасы болмау керек. Екеуде өз өнерінің үстінде. Етікшілік емес, тігіншілік емес, көркемөнер үстінде. Бұл кездерінде олар да-наға да ұқсайды, балаға да ұқсайды, қайсысына ұқсаса да бақытты, қайсысына ұқсатсаң да қателеспейсін.

«Қоянды базары жабылғалы Эдельманнның қонақ үйі де жабылды» дегендей, революцияның алды-артындағы аласапыран арпалыс жылдарында Майраның тыңдаушылары да азайған сияқты. Майраның өзі де әнін тыңдайтын, қуаныштан басқаны ұмытып, аузын ашып алақан соғатын халықты сағынған. Бүгін сол сағынған тыңдаушысы біз болыппыз, не бары үш окушы...

Майра асқан домбырашы болу керек. Ән араларында домбырасын үзбейді. Сондай бір тұста, саусақтары домбыраның сағалығын бунап жымындастып қалғанда мен әлдегінде көрген суреттегі домбырашы қыз Майраның өзі екенин таныдым. Жас кезі гой. Қазір де отыздан аз-ақ асқан жаста болар. Ән салмаған кезінде жүзі азырақ солғындалап, әлдеқандай арман-өкініштердің ізі шыға келеді. Ән салғанда жасарып кетеді. Бұл кезінде Майраның өзі де ән, өзі де поэзия. Тек қана ән, тек қана поэзия.

Қыза келе Майра апай өзінің атақты әнін де айтып берді. Даусын тот баспаған. Желді күн тотықұстың зенгір көк ала құйрығын қалай құлпыртар еді, бұл әнге салғанда Майраның даусы да сондай құлпырып кетті.

— Майра, Майра,
Қызыл тілім сайра, сайра,
Сайра осындейда!..

Ет келді. Жедік. Қазақтың қарны тынышталса, өзі де тынышталады. Ұйқыға кеттік...

Ертеңіне Ержан екеуміз: — Балалар тұрындар!
Шай!..— деген дауыстан ояндық.

Аға жолдасымыз — елде мұғалім болған тәртіпті адам, ерте тұрып кеттіп. Үшеуіміз де Кереку, Баянауылда сауатсыздықты жою жұмысы қалай жүріп жатқанын тексеріп қайтуға жіберілгенбіз. Ержан екеуміз рабфактан, жолдасымыз Халық ағарту институтынан... Тексеру жұмысының молырақ салмағын сол жолдасымыздың мойнына артуға жолшыбай әзірлеп те келгенбіз. Момын адам, мойындаған...

— Сіз мұғалім болған адамсыз. Істің жөнін білеңіз... Біз болсак боз өкпе окушы....— Сол еңбегіміз актальып ағамыз ерте тұрып іске кіріспіп кеттіп. Тегінде, өзі бастап үлгі көрсетпесе, біздің іс білетіндігімізге сене алмаған да болу керек.

Жуынып болып, сүртініп жатқанымызда Ержан тұн бойы мазалап шыққан, үйықтатпаған ойын ашты:

— Қыздары қайда екен бұл үйдің? — деді.
— Қайдағы қыздары?

— Ана суреттері тұрған қыздары ше? Көрінбейді ғой?
Маған бір харам ой келе қалды. Өзімнің жорамалымды оған айтпадым.

— Не Семейде, не Омбыда оқып жүрген шығар,— дей салдым.— Жүр, шайға барайық.

Самауыр кешегі орнында. Майра да кешегі орнында. Шайға отырдық. Ержан көп ұзамай ойлаған жерден шыға келді.

— Майра апай, анау екі қызы бала сіздің сіңлілеріңіз болар... Бір жақта оқып жүр ме? — деді.

Майра мырс етіп қалды, мен шайымды төгіп алдым...

— Әй, сен құдай үрган, бірдеме білген екенсің ғой? — деді Ержан маған түйіле қарап.

— Жоқ-е... бірге келдік, бірге жүрміз. Мен қайдан білейін.

— Екеуі де менің суретім,— деді Майра.— Жас кезімізде олай да, бұлай да суретке түсे беруші едік. Қоянды базары жабылғалы суретке түскен емеспін. Қалды ғой бәрі де...

Ержан қызарып кетті. Майраның үні мұнды шықты. Құлкі де тоқталды. Қоянды жәрмеңкесі — осы жақтағы елдің де, Майраның да түгел көре алмаған қызығы, түгел тата алмағанның ауызда қалған дәмі сияқты екен. Әлденелер басталып аяқталмай қалған. Қояндыға Майраның қандай катынасы болғанын сұрауға ыңғайлана беріп едім, кеше бізді қорасынан айдан шықкан, белінде наганы бар сұлуша жігіт кіріп келді. Майра оған шайға да кел деген жоқ, отыр да деген жоқ. Жігіт сол сырттан келген киімшеш бойы біздің кетіп қалған жолдасымыздың орнына келіп отырды. Біз оны таныдық, ол бізді таныған жоқ.

— Майра, сен таңертеңгі дәмге отыр деп те айтпадың-ау, бұл қалай болғаны? — деді жігіт.

— Сен өзің ше? Осы үйге қонып шығып па едің? Таң ертең келген үйіне амандаста кірер болар,— деді Майра.

— Жарайды, сен жендің... Таңертеңгі дәмнен өзім-ак ауыз тиейін,— деп бір бауырсақты шайнай отырып,— Майражан, кешке қарай бір болыс, бір прокурор, бір кооператив сені қонаққа шақырады. Баратын жеріміз алыс емес, көпірдің арғы түбінде ғана,— деді.

— Мені әурелеуді қойсандар қайтеді... Шақыруларын жетті ғой! — деді Майра.— Рахмет...

Жігіт тағы да қолқалай беріп еді, Майра шешімі табылmas жауап қайырды:

— Жарайды, барайын. Құмартқандарың менің әнім болса — әнімді де салып берейін. Бірақ болысың да, прокурорың да әйелдерімен жүрсін. Жүрерде әйелдері мені ала кетсін. Өзің де Айбала сұлуынды ала жүр. Сәлем айт, қалмасын,— деді.

— Жоқты айтатын болғансың ба, немене,— деп жігіт шығып кетті. Біз құлісіп қалдық.

Оқу бөлімінің бастығы Бугаев деген кісі екен, орынбасары қазақ. Біздің жолдасымыз Қайырбек те Бугаевтың кабинетінен табылды. Әшейінде момақан жігіт оқу жұмысына келгенде мығым болу керек, Бугаевты жан терге түсіріпті. Бұл кезде сауатсыздықты тамыр-тұмырымен жою үшін ЧЕКА құрылған-ды.

Біздің жігіттен өлкелік ЧЕКА-ның бірнеше қаулы-қарарлары табылмай Бугаев қатты қысылыпты. Ол өзі әскерден былтыр босанып келген, оқу-ағарту жұмыстарынан хабары аз адам болып шықты. Біздің жігіт Қайырбек ЧЕКА деген атауды аузына алған сайын қысыла түсетін көрінеді. Сол қысылыстың үстінде бізге барлық аппаратын босатып берді. Қалада қанша ликбез бар, қанша адам оқып шықкан, қанша адам оқып жатыр, соны үш күннің ішінде

анықтап беретін болды. Оқу бөлімінің бір арық торы аты бар екен, кешке қарай оқу жүріп жатқан жерлерін араласуызың атын да берді. Біз іскер жолдасымызды мадактап, екі жағынан қолтықтап алып, жатқан үйімізге қайттық.

Майра апай бізді асыға құтіп жүр екен. Біз қайтып келгендеге, қуанып кетті. Түскі шайды екі рет қайнатып, екі рет бұқтырыпты.

— Ал келген жұмыстарың қалай, кінәратсыз жүріп жатыр ма екен! — деді Майра.

— Жүруі жүріп жатқан көрінеді. Бірақ барлық мәнжайын анықтау үшін екі-үш күн керек сияқты,— дедім мен.

— Екі-үш емес, төрт-бес күн керек болса тіпті жақсы болар еді,— деді Майра ойнақы дауыспен.

— Ойбай, неге Майра апа?

— Сендер кеткен соң жалғызырап қалатын түрім бар. Апаларын бір үйрек сорлы болатын.

— Жарайды, Майра апа, бес күн болса — бес күн болсын.

— Мен алты күнсіз жолға шыға алмасам керек,— деді Ержан тым маңызды ересек даусына салып.

— Апасын ең жақсы көретін інісі Ержан бауырым екен гой! — деді Майра.

Ержан маған ірілік көрсете қарап:

— То-то! — деді орысша.

— Жақсы, шайға отырайық.

* * *

Майра апай кеше қара көлеңкелеу шам жарығында періштедей жарқ етіп көрінсе, бүгін күндізгі жарықта да ажарлы кісі екен. Сыры аздап кетіңкіреген, сынны қаз-қалпында болу керек. Сымбатты адам. Сын-симбаты тәрбие көрген, толықпаган. Эн салғанда жайнап, жасарып кетеді. Жазушыға оқушысы керек, әншіге тыңдаушысы керек. Жазушы мен әнші қыз ағалы-қарында, ақын мен әнші қыз — егіз туғандар едім. Далаңың әнші қызының тыңдаушысы көп болатын кезі Коянды жәрмеңкесі екен. Айға созылатын жәрмеңке кезінде көш жерге созылатын Талды жазығының үстінде ертелі-кеш сайрайтын бұлбұл — Майра екен. Дүниежүзілік бірінші соғыс орталай келе жәрменке де жабылған. Содан бері Майраның да, міне, он жылға жақын қалың топ тыңдаушысы да жок.

— Енді бірер жыл осылай отыра берсе, дауыс та тотығар, саусақтар да икемділіктен айрылар, апаларың

да қартаяр,— дейді Майра мұңдайыс салмағын сездіретін күрсініспен. Домбырасы «дың-ң!» етіп қалады.

Бұл жағынан әнші апайдың көңілін көтерер біз де еш нәрсе айта алмаймыз. Астанамыз Орынборда бір ғана орыс театры бар. Концерт беретін ұйымдар атымен жоқ. Барлық ойын-сауықтар оқу орындарында болады. Қазақ балалары ән салады, орыс балалары қарап тұрады. Орыс балалары билейді, қазақ балалары қарап тұрады. Орынборда еңбек акы алатын бір әнші бар деп естіген емеспіз. Әміре деген бір атақты әнші Парижға барып ән салып, алтын медаль алып келген екен. Естуімізше, ол да еліне кетіп қалса керек. Майраға тыңдаушы қауым керек. Ол — әншілік өнері тоқыраған адам емес, пісіп, толықсып тұрған кезі. Отыз тістен от шашады! .

Әңгімеміз қоңырқайланып бара жатқан соң, әңгіме бетін Майраның өз өміріне аударғым келіп:

— Майра апа, сіз неше жаста ән сала бастадыңыз! Қалай басталды? Есіңізде ме? — дедім.

— Неге есімде болмасын. Талай адам сұрап, талай адамға айтып жаттанды болған әңгіме ғой. Бірақ ескерте кетейін, бас жағын өзім білем, орта кезін басқа адамдардан естідім, аяқ жағын тағы өзім білем... енді тыңдай беріндер:

— Алтыбақанды бірге теуіп, әнді қосылып айта жүретін, жанымдай жақсы көретін досым, серігім Кербез деген қыздың ұзатылатын тойы еді. Екеуміз құрдас едік. Бесікте жатқанда екеуміздің қайсымыз жыласак, шешелеріміздің қайсысы бұрын естісе, сонысы келіп емізіп кете береді екен. Үй арасында үй жоқ, Кербез екеуміз екі шешені бірдей еміп, егіз баладай болып өсіппіз. Мен есім кіргенше менің шешем қайсы, үйім қайсы екенін айыра алмаушы едім. Бала бір шешеден тұа ма, екі шешеден тұа ма, ондай сұрау ойымызға да кірген емес. Екі шешеміз бар, кез келгенін еме береміз, екі киіз үй бар, кешке қарай ойнап келіп қай үйге кірсек те, бәрібір, үйктай береміз. Бір-бір әкеміз бар, екі-екі шешеміз бар балалардай өстік...

Солай өскен қыздардың екеуі де бала кездерінде айттырылып қойған екен. Оны біз білген емеспіз. Он бескес толар-толмasta Кербез ұзатылатын болды. Мен оған әуелі қатты әкпеледім, ұзатылатыныңды жасырғаның нең деп әкпеледім.

— А, сен өзің қашан ұзатылатыныңды білмей жүрмісің? — деді Кербез.

— Мен бе, мен неге ұзатыламын?

— Сенің де айттырып қойған қүйеуің бар, Майра. Ұзатыласың бір күні. Әкем қайтыс болғалы біздің үй

кедейленіп қалды ғой... Әкбар жиырма беске келді. Оның қалыңдығына төлөйтін мал керек...

Ар жағы шектей шұбытылған ұзак әңгіме... Кербез ұзатылғалы жатыр. Мен де ұзатылады екенмін...

Қазақ тойына шақырылған ел де, шақырылмаған ел де келе беретін әдеті бар ғой. Жаздықұнгі қолы бос жұрт көп жиналыпты. Той еті желінген, той қымызы ішілген, бәйге де өткен. Балуандар қүресі де аяқталып келе жатыр еді, тағы да бір он шақты жігіттер келіп қосылды. Қалың топ оларға орталарынан ойып орын берді.

— Әсет! Әсет! — десіп қалды әр жерден.

Әсет — әрі балуан, әрі әнші, әрі сері деп атағы жағылған жігіт болатын. Той иесі біздің ауыл оған бас балуанның жолын істеп, үстіне зенгір көк ала шапан жапқан, тай жетелеп апарып тартты. Тайды жолдастары жетелеп әкетті. Әсет шапанды қасына қойып, шешіне бастады. Қөркем де көріністі жігіт екен. Балуандар қүресетін ортаға шығып отырды. Шапанды жамыла шығыпты.

— Мына бас балуанның бәйгесін біреуімен қүресіп, шығып, алмасам арам болатын шығар,— деп шапан жағылған иығын бір көтеріп қойды. Мұнысы — кім болса да қүресетін жігіт шақырганы ғой. Оның ойында мақтанийн, мазақтайын деген ешбір ниет байқалмайды. Балуан жігіт қүрескісі келеді. Өнерін көрсеткісі келеді. Жүзінде жайдарылық қана бар. Оған қүресу керек.

— Той иелері шығарсын бір балуанын! — деп мазақтай шыққан дауыстар жан-жағымыздан гүілдесіп кетті. Біздің жақтың көздері жерге қарап, бастары төмен салбырай бастады. Бәйгеге қосқан екі атымыз жүлдеге іліге алмай, балуанға түскен жігіттеріміз жығылып қайтқан.

Қыдыралы десе Қыдыралы, ауылдан ауыл қыдырып жүріп өлең айттып қу құлқын тамағын асырайтын бір шолақ акын бар еді. Аулыңа Қыдыралы келіп кетсе, дүниеде ақыннан жексүрын адам болмайтын шығар деп ойлап қалатынсың. Сұраншақ, беймаза, әдепсіз. Не салған әнінде, не айтқан өлеңінде он тындық өң болмайтын. Қашанда күштіні мақтап, әлсіздің иығынан түспей езгілей беретін. Сол Қыдыралы Әсептің қасына келіп отыра қалды да, мақтай жөнелді. Біздің ауылды жер-жебіріне жетіп қорлай бастады. «Ат мініп қөрмеген, есек мінген,— деді.— Жігіттері қортық, қыздары мыртық, киіз үйлері жыртық»,— деді, әйтеуір, қорлай берді.

Аулымыздың Есеке деп аталаған кеткен ақсақалы бар еді. Сол кісі қатты назаланып:

— Ұл өсірмей, құл өсірген екенбіз ғой!.. Таяқ еттен

өтеді, сөз сүйектен өтеді демейтін бе еді? Ешқайсың қозғала алмасаң, жетпіске келген мен түсетін болам да балуанға! — деп алдында отырған үш жасар немересін ыргытып жіберді. Мен кәрі атамыз балуанға түсе ме деп қорқып кеттім. Ар жағы есімде жоқ.

Апамның айтудынша, мен орнынан ұшып тұрып шар ете түсіппін. Эн саларда тамақ кернеп алатын айғайы болуы мүмкін. Содан бірталай уақыт тоқтала алмаппыш. Кейде бір айтайдын дегенің аузыңа түсе қоймай шыр айналатыны болады ғой адамның, мен соған ұшырасам керек. Қыдыралыға тиіспін, жырқылдал отырған жабыларға да тиіспін. Жұрт жым болыпты.

Әсет балуан жібек шапанды біздің Есекене әкеліп жауыпты.

— Есеке, бүгінгі тойдың бас балуаны — сіздің қыз балаңыз болды! — депті.

Құдайға аян, мен өзім қандай өлең айтқанымды да, қандай ән салғанымды да осы күнге дейін есіме түсіре алмаймын. Кербез екеуміздің алтыбақанда «Желбір жекен, желіп жүрген жапанда біз бір бөкен» деген сияқты халық әндерін салып жүретін кезіміз ғой. Әннің мәнінен гөрі «Біз бір бөкен» деген сөзіне қызығып, өзімізді-өзіміз бөкен көріп, мәз болатынбыз.

Есекен жібек шапанды менің иығыма жауып, арқамнан құшақтап алып келе жатқаны есімде, ұзын бурыл сақалында бір-екі тамшы бары есімде.

— Қарағым-ай, құлымым-ай, неге еркек бала болып тумадың! — дегені есімде.

Біздің үйге жақындай беріп Есекен:

— Уәли! — деп айғай салды. Әкем далаға шыға келді. Қызының жұрт аузына ілінгеніне қуанышты екен, үйден жүгіре шықты.

— Мына жібек шапан — Майражанның бірінші алған бәйгесі, тырнақ алдысы, ешкімге де берме! Тырнақ алды бәйгені сандықтың түбінде сақтайды. Оны білетін бе едің? — деді Есекен.

— Білем, білем! — деді әкем. Менің жұрт алдында ән салуым осылай басталды.

Осыдан кейін ауыл арасында болатын жиын-тойда өлең айтып жүрдім. Аймауыт деген ағаш өнерпазы сау қарағайдан домбыра жасап берді. Мынау — сол домбыра.

Ауылда ешкі сойыла қалса, ацы ішегін маган беретін әдет туды. Домбыраға ешкі ішегі үндірек болады. Ақ шимен тегіс сыйыртып алсаң, ешкі ішегінен жарықшак дыбыс, сыйызғы ызыңы шықпайды.

Біздің елге ән мен өлең Көкшетау мен Шыңғыстау елдерінен келеді. Арада «Карқаралы», «Баянауыл» сияқты жана шыққан әндерді не түзеп, не бұзып жіберетін бір ордаларымыз тағы бар. Абай атамыздың өлеңдері бізге әуелі өз әндерімен келді. Оңай жаттадық. Шынымды айттайын, мен әні жоқ өлеңді осы күнге дейін жаттай алмаймын. Әні болса, өлеңі өзінен-өзі жатталып кетеді.

Он беске жеткенде мен үлкен тойларға арнап шақырылатын, шапан жамылып, тай-құнан жетелеп қайтатын әнші болдым. Дағаның байлары мен сауыққой адамдары бірімен-бірі бәсекелесіп, әкемнің шамалы шаруасын көтеріп тастаған бір кезі де бар. Менің домбырама сырнай келіп қосылды.

Кербез дұрыс айтқан екен, бір күні Майраның да айттырған күйеуі ұрын келіпті. Бұл — күйеу мен қалыңдықтың бірінші кездесер келісі болады. Мұны ауылдың қулары — қыздың паспортын тексеру келісі деп те айтады. Күйеудің өзінің паспорты жырым-жырым болса да оқа емес. Қалыңдықтың паспорты шаң тимеген болу керек.

— Күйеуімнің атын естігенде, тәбе шашым тік тұрып, тұла бойым мұздап кетті,— дейді Майра.

Құдай үрганда, күйеуінің аты — Күйекбай болып шығыпты. Малжанды қазақ күйек алынып, қошқар мен қойға еркіндік тиер кезде туған баласына сонша сүйкімсіз атты қоя салыпты.

— Өзі — біреудің ерке өскен жалғызы. Бейпіл ауыз деген даңқы да келіп жататын. Әкесі Қоянды базарының қасапшыларына қой жеткізіп тұратын саудагер болса керек... Әйтеуір, қойы ма, қошқары ма, күйегі ме, Күйекбайы ма — бәрі араласып, мені қеудемнен кейін итеріп бездіретін де тұратын.

Майра бұдан ар жағын айтқысы келмейтіндей бөгеліп барып жалғастырды:

— Екі жеңгем мені шымылдық ішіне әкеліп кіргізді. Көзім бір түсіп кетіп еді, тани кеттім — күйеуім пенжак түймелері қарның үш жерден буылтықтап бунап тұрған семіз жігіт екен. Өз аулын басынып алған, «қой қасында қошқар, қошқар қасында өзі қой» — бір жігіттер болады осында. Қасындағы жолдасы төменірек ысырылды да, күйеу жоғары карай ысырылып, маған екі аралықтан орын көрсетілді.

— Күйеужан, өзің де төменірек ысырыл. Қайын жұртына келгенде күйеу жоғары отырмайды, қалыңдық жоғары отырады,— деді Айжидек деген жеңгем.

— Онда сіздің елде қалың мал төлейтін күйеу емес, қалыңдық болды ғой! — деді Күйекбай.

Айжидек тілді адам еді.

— Шырағым, құдай қосқан жарың болсын десен, сауда-саттығынды бұл араға әкеліп тықпалама! — деді.

— Қазакта сатып алмаған қатын бар деп естіген емес-пін! — деді біздің болашақ жарымыз.

— Шырағым, күйеужан, білгің келсе, қазакта саудагер деген арам сирак шыққанша бір қыз сатылған емес! Қазақтың «қалың мал» деп алатыны — жасау деп беретінімен түп-түгел қайтарылып отырады. Оның шын аты — екі жақтың да балаларына бөліп шығарған еншісі болатын. Аулында бір есі дұрыс ақсақалың болса, әуелі содан сұрап келіп айтыс менімен! — деді Айжидек.

— Мен жыл сайын төлеп отырған малымды ешкімнен сұрамай-ақ білемін.

— Қалқажанның екі құлағындағы екі алтын сырғасы — сенің берген екі құлыңды биеңнен екі есе қымбат екенін де білетін шығарсың?

Мен әлі түрегеліп түрғамын. Екінші жеңгем күйеудің алдына дастарқан жая бастады. Күйеу мені қолымнан тартып қасына отырғызысы келіп еді, мен шегініп кеттім. Аяғында күйеуден жоғары да, төмен де емес, қарсы алдынан отыруға тұра келді.

— Қалқажан, дұрыс отырдың,— деді Айжидек.— Күйеужан түсіне білсе, бірімізден-біріміз жоғары да, төмен де болмайық дегенің емес пе?

Күйеу де сөзден ұтылғысы келмей:

— Ерек — бас, қатын — мойын демейтін бе еді!

— Деуін дейтін шығар. Бірақ мойын болмаса, бас дегенің — мойны жоқ домалақтардың біреуіне ұқсап домаланып жерде жатар еді,— деді Айжидек.

Күйеуімнің «қатын-қатын» деп отырғаны мен, әрине. Менің ойын-тойда ән салып, әркімдердің көзіне түсे бастағанымды білетін болу керек. Мені осы бастан-ақ қатын деген атқа мойындатып, бұқтырып алғысы келетін сияқты. Енді бір рет «қатын» деп қалса, сөз жағаласына мен де түсуге әзірлендім. Ет келді. Еркектер жей бастады. Қыз-келіншектер сынықсып әлі қолдарын табақта созған жоқ еді, апамның «Майра!» — деген даусы келді.

— Майра, ойбай Майра! — деген аңы даусы анық естілді. Мен жүгіре шықтым...

Күйеуге арнап оңашарақ тігілген отау мен біздің үйдің арасы алшактау еді. Тұн көзге тұртсе көрінбейтін қараңғы. Апам даусы құмығып шыға бастады. Барымды салып жүгіріп келем... жүгіргенім өнбей келеді. Өзіміздің үйге

жақындағы бергенімде, ақырын ғана шыққан ерек жаңы — «Майра!» — деді, мен — «әу!» — дептін. Екі жігіт мені бас салып ұстай алды да, салт атты біреудің алдына өңгеріп берді. Ол бір аты да, өзі де қарулы жігіт болу керек, мені бір қолымен қапсыра құшақтап, оң жақ тізесіне қондырып алды да, шауып жөнеле берді. Үн шығара алмадым. Арт жақтан «болыс, болыс!» деген айғайды бір естіп қалдым. Одан кейінгісі — қатарласа шапқан ат дүбірі... Анда-санда: «Болды гой жолымыз!.. Арманың жоқ, Майражан!» — деген дауыстарда дүшпандық мазағы сезілмейді. Бір күшті адамның оң жақ тізесінде құшақталып отырған бойым кете бардым...

Кейін естідім, ауылдың у-шуыбылай басталып, былай аяқталыпты. Әкем қашанғы әдеті бойынша, «жасиық» деп аталатын, жатар алдында оқылатын намазға әзірленіп аяғын жуып отыр екен. Шешем айран үйитуға жылытқан сүтін кішкене қазанмен үш аяқ ошақтан көтеріп ала беріпті. Тап осы тұста екі жігіт кіріп келіп: «Уәлиеке, орныңыздан қозғалмаңыз, апай сіз де қозғалмаңыз. Дыбыс шығармаңыздар. Өзіңіздің құрметті болысыңыз Тайшыбек сіздің қызыңыз Майраны алып қашып келуге жіберді бізді. Майрадан басқа еш нәрсенізге тимейміз, дыбыстарыңыз шықпасын!» — депті.

Апам осы кезде: «Майра!» — деп айғай салыпты. Апамның айғайына мен жүгіре шығайын. Екі жігіт мені қаңбақтай қағып әкетіп, ат үстіндегі біреуінің тізесіне қондырып берсін...

— Қызыңды Тайшыбек аулынан ізде! Бізді жіберген сол — болыс, болыс! — деп жігіттер бірнеше рет айғай салып, тартып жөнеліпті.

Бұдан кейінгі күлетін бір қызық жай тағы да Күйекбай қүйеу мен Айжидектің арасында болыпты. Айжидек қүйеуге:

— Ой, сен немененің қызығына қарап отырсың? Көз алдында қатыныңды біреу тартып әкетіп бара жатқанда, жаңың болса қумаймысың! — дейтін көрінеді.

— Он жігітті жалғыз қуатын мен жынды емеспін! — депті қүйеуіміз.

— Тым болмаса, атыңа мініп шауып шығып, болысты бір боктап қалмаймысың!

— Бір қатын үшін болысты боктап басың кетсін деймісің? Мал болса, қатын табылады,— деп бір-ақ қайырғанда, Айжидек жерге бір түкірпіті де, жүре беріпті...

Тау арасын жаңғырықтырып шауып келеміз... Жігіттер бірінен соң бірі маған жақындалап келіп:

«Бағың ашылды, Майражан! Құтылдың бір нас өгізден!» — деп құттықтау айтып келеді.

— Ау, жігіттер, мені бағлан қыз деп ойласаңдар, соятын уақыттарың болды ғой! — дедім мен, азырақ наразылық білдіріп.

Мені тізесіне отырғызып әкеле жатқан жігіт аттың тізгінін кілт тартып қалып тоқтатты да, мені оң қолымен көтеріп алған бойы жерге түсті. Басқалары да аттан түсіп, біздің қасымызға үйіріліп қалды.

— Жігіттер, енді Майражанға бетімізді ашып, кім екенимізді білдірейік,— деді мені алып келе жатқан жігіт.

— Әуелі өзіңнен баста!

— Өзіңнен баста, Әсет! — десіп қалды жігіттер. Мен тап қуанып кете қоймасам да, соған жақын бір ыстық лептің тула бойымды шымырлатып өткенін сезіндім.

— Жарайды, өзімнен бастасам, өзімнен бастайын. Мен — Әсет деген ағаң боламын, Майражан... Одан ар жағын отырып тыңда... Бірдеме төсөндерші, жігіттер.— Жігіттер ат көрпе әкеліп төседі. Дөңгеленіп отыра бастадық.

— Жанторсықта іштеме қалып па еді? — Қымыз келді.— Әуелі Майражанға бер...

— Майражан, істің ұзын-ырғасы былай: осы он шақты жігіт — ойымыз бір, ұшып шыққан ұямыз бір, дос жігіттерміз. Көптен бері сенің атың бәріміздің аузымында болатын. Майра сияқты аспаннан анда-санда бір-ақ түсер қызды бір хайуанға қор қылышп беріп жіберіп, қалай отырамыз үйде, деп күнде бір айтып қоятынбыз. Бұл — әңгіменің бір жағы. Сені, Майражан, өзімізден басқа тірі жанға қия алмағанымыз. Оның ар жағында осы жігіттер — сырлас достарым ғой. Менің ішімдегіні де біліп жүреді екен. Мына бір жігіттің аты Тастан, осы ит бір күні маган:

— Қашан аттанамыз? — деді.

— Қайда? — дедім.

— Майраны алып қашуға деймін? — дейді байласып қойған уәдеміз бардай.— Осыдан басталып кетті де, біз сені алып қашуға әзірлендік... Алып қашудан бұрын не өзіміз, не көлденен бір сенімді адам арқылы өзіңнің ризалығынды алмақшы болдық. Тастан екеуімізді болыс шашыртыпты. Болыс бізді ауылдың сыртына алып шықты да:

— Жігіттер, екеуіңе екі ат мінгізейін, Уәли ноғайдың әнші қызын маган тартып әкеліп беріндерші,— деді. Біз «ашық ауыз аңқаулыққа» бастық:

— Оның аулы қай жерде болушы еді... Көрген-білген емеспіз...— дестік.

— Сұрастырып тауып аласындар ғой. Алдымыздың сәрсенбі күні — онысы, бүгін — қыздың күйеуі ұрын баратын көрінеді. Одан бұрын қимылдамасаңдар, еңбектерін зия кетеді.

Болыс біздің тырп ете алмасымызға тәңірінің өзіндегі сенетін болу керек, осыны айтты да, аулына қарай аяңдап жүре берді.

— Енді сөздің түйініне келейік, Майражан... Өкпелемей, ренжімей тыңда!

Сені алып қашып келе жатқан — мен, Әсет. Өзім үшін, өзіме жар етуге алып қашып келемін. Алдын ала хабарласа алмағанымға өкпелесен де ренжіме. Уақыт айналымға келмей қалды. Қазір атқа мінеміз. Сенің атың бос жетекте келеді. Мін де, аттың басын қалаған жағыңа қарай бұрып ал да, жүре бер. Бірінші, аулыңа қайтсан да еркің. «Бұзақы жігіттерді өнеріммен женіп, босанып келдім», — десен, саған сенбеген, риза болмаған бір жан болмайды. Ол — сенің қолыңдан келетін іс. Мен өзім не айтқаныңа атша шүлғып бас игелі отырмын. Екінші, болыстың аты болыс. Атыңың басы солай қарай бұрылса, амал қайсы, қарсылықсыз көніп соңыңдан ере береміз. Үшінші, сені жан-тәнімен сүйген бір жігіт, өмірінде қабағынды бір шыттырмауға ант беретін жігіт қасында отыр... Кәні, атыңа мін де, бастай бер бізді...

Тұнде түстей алмадым — күрен бе, торы ма, әдемі бір жарау ат менің алдыма тосыла берді, міндім де:

— Ал, жігіттер, баратын жағымыз қайсы еді, жүріндер! — дедім. Әсет менімен қатарласа берді, жүріп кеттік...

* * *

— Мен қазак әйелінің басынан өтпей қоймайтын дәүірлерінің бірде-бірін өз басымнан түгел өткізген емеспін. Үй ұстаган әйел болғаным жоқ, аналық көргенім жоқ. Жасым әлі «қырық қайда, біз қайда!» дейтін шамадан аспаса да, бұл екеуінен үмітім де жоқ.

Өз басымнан өтіп келе жатқан өмірімнің үш кезеңі бар ғой деп ойлаймын. Ол кезеңдерімнің екеуі ерте басталып, мәңгі-баки оралмастай ерте аяқталып қалды. Енді бірі — ойға сыймластай ерте басталса да, өзімнің өміріммен бірге аяқталады-ау,— деймін...

Майра соңғы бір сөздерін айта беріп сонша мұнды түрде езу тартқанда, көзіне ие болу қыын-ақ екен. Домбыраны сағалығынан басып отырған саусақтары екі ішектің бірін «дың-ң!» еткізіп қалды. Кейін еске түсті — өз жайын айтып отырғанда сорлы әнші әйел ылғи осылай домбыра-

сын «дың!» еткізіп қалады еken. Әттең, ол «дыңның» не айтатының біз ұғынбай да ойланбай кете барыппыз. Бізді ойландырысы келмегендей Майра әңгімесін тез жалғастырып кетті.

— Он жеті жасына дейін Майра қыз,— деді Майра,— Қыз. Содан кейін жыл жарым келіншек... Оның бер жағы осы қүнге дейін үзілмей келе жатқан жесір жүрген әйел... Апаларыңың бұл жайы қалған өміріне өзгеретін емес.— Домбыра шегі тағы бір «дың!» етті.— Дың-ң!..

— Қыз кезімді біраз айттым ғой деймін. Ол бір алаңсыз өткен кезім еken. Дүниеде бақыт дегеннің барын кім естіген. Жастық шағындан артық бақыт бар деймісің! Мына жігітпен бақытты болам ба, жоқ па деген ой қүйеуімді көргенде есіме түсті. Оған дейін күн санап түрлене түскен даусымнан, құлпыра түскен әнімнен басқа, құдайға аян, ойым болған емес. Қараөткел, Қарқаралы, Баян, Кереку топырағында болатын ойын-тойлар — түгел менің «Саржайлайым» болатын. Сол армансыз, алаңсыз кезім бір кешке аяқталды да қалды. Онысьна өкіндім десем асылық болар. Өкінген жоқпын, бақытыма бақыт қосылғандай куандым! Оның аты — Әсет еді. Әсет... Дың...

Келіншек кезім еki жаз, бір қысқа әрен-әрен жетіп үзіліп кетті. Әсептің аулына жеткен күні басталып еді. Әсет әскерге алынып кеткен күні біржола аяқталған еken.

Келіншек кезім басталар күні Әсептің аулына түн ортасы ауған кезде жеттік. Ауыл ұйықтамапты. Алтыбақан құрулы, қыз-бозбала, үлкен-кіші — бәрі сол жерде. Жалыны аспанға шапшып лаулап жанған от. Бұл оттың жарығын мен алыстан көргенмін.

— Біздің ауылдың оты! — деген Әсет.

Жақындалап келген соң қарасам, от жалпақтығы үй орнында, биіктігі кісі бойы тастың үстіне жағылған еken. Арша мен қарагай иісі — дүниедегі ең қымбат саналатын жұпар иісіне бергісіз — аңқып тұр.

Әлдекімдер бізді аттан түсіріп алып жатыр. Жас жігіттер қыздарға қосылып Әсет екеумізге «Ау, жар» айтады. Біз оны шын көріп бас ііп тұра қалсақ, олар коя қойып, мәз болып күліседі. Бір-екі әйел менің басымдағы бөркімді жұлып алып, басыма шәлі жауып жіберіп «Беташар» айтып жатыр. Бұлары да ойын еken.

Өзің, жатып байынды
Тұр-тұрлама келіншек.
Қаптың аузын бос тұр деп
Құрт үрлама келіншек...

Лаулап жанған жұпар иісті от?.. Жастардың ойын-күлкісі... Әсет екеуімізге шашу шашып, бақыт тілеп тұрған шешелер мен иек сипап бата беріп тұрған аталар... Барлық көздерден қуаныш төгіліп тұрғандай! Осының бәрі бірінебірі қосылып, мені бауырмалдық, бақыт құшағына орап алды да кетті. Назың өз аулыңа жаңа келгендей, назың бірге туған бауырларыңды жаңа тапқандай, теңеуі жоқ қуанышқа шыдай алар жүрек керектігін мен өмірімде бір-ақ рет осы жерде, осы оттың қасында сезіндім. Көзім осы оттың жарығында дәлдеп бір түсіп кетіп еді.— Әсет те жігіттің жаңып тұрған маңғазы екен-ау!..

Ертеңіне мен кештеу оянып едім. Қасымда Әсессің апасы Шәрбану отыр екен. Мен оған еркелегім келіп кетті. Кеудесіне қарай он қолымды создым. Шәрбану менің басымды жастықтан көтеріп алып, өзінің тізесіне салды. Мен бүкіл арқа жағыммен түгел Шәрбанудың қолтығына кіріп кеттім. Шәрбану мені аяқ қимылымен тербетіп, сол қолымен құшақтай отырып, мені қашан көргенін, ән салғанымды қашан естігендерін айтты.

— Жігіттер бүгін Қоянды базарына барамыз десіп жүр, сен шаршап қалған жоқсың ба? — деді бір кезде.

— Мен де барамын ба?

— Екеуміз де барамыз. Атқа мінбегелі көп болып па еді?

— Былтырдан бері атқа мінген емеспін. Барлық денем сынып қалғандай. Мен бүгін атқа міне алмасам керек...

— Онда жат етпетіңнен! Мен сені біраз сылап-сипап берейін. Қалай құр аттай болмас екенсін.

Шәрбанудың темірдей саусақтары, мамықтай жұмсақ алақандары желкемнен бастап башпайларыма дейін умаштап, ысқылап, уқалап илеп, сылап-сипап әлденеше рет қайталап шықты. Жұдырықтары омыртқаларымды бойлай сидырғанда дүр-дүр еткені естіледі.

— Болды. Далада сені қыздар күтіп жүр. Суға түсіп келіндер!

Он шақты қызы-келіншек суға түстік. Қазақ әйелі осы күнге дейін суға тыр жалаңаш түседі ғой, біз де солай шомылдық. Бұл — бай ауыл болмағанымен, әлдеқандай өзіндік дәстүрі бар, таза тұратын ауыл болу керек. Әйелдердің денесінде тырнақ таңбасы да, қотыр таңбасы да жоқ. Тізелігіне дейін дене бітімі де сұлу, тізеден табанға дейін салт өмір жіліншіктің бұлшық етін сыртына қарай ойыстырып, өзін аздал иіңкіреп жіберген.

Тұс ауа Қояндыға қарай жүріп кеттік. Кешегі тобымызға Нәзір дейтін күйеуімен Шәрбану қосылды. Қоян-

дыға күн бата жете бергенде-ақ қызыққа кездестік. Базар көшесіне кірген соң бәріміз бірге қатарласпай, жасы үлкен Нәзір бастаған бес-алты салт алдымызды, біз екі әйел бір топ жігіттермен кейінірек келе жатқамыз. Ұзамай алдыңғы тобымызға әлде қай жақтан шауып келіп жолырып, қайта шауып кеткен үш жігітті көрдік. Одан кейін екі-екіден келе бастады...

Әсет ат басын тежеп бізге қосылды.

— Қызық болып барады, Майражан. Біздің жайымыз Қоянды базарына түгел тараса керек. Бізді қонақ етеміз деп жол тостырып қойғандар бар сияқты. Шәрбану, сен билетін едің ғой, қайсысына барғанымыз дұрыс болар екен?

Әсет үш-төрт адамның атын атап еді, Шәрбану ұнатпады.

— Олардың бәрін де қоя тұр, Әсет. Бұлар Тайшыбектің қарсыбектері мен тойшыбектері шығар... Бұғінше осы арадан төрт шақырым жерде Ырысалдының аулы бар, сонда қонып шығайық та, ертең бос тұрған бір-екі үйді жалдап алармыз. Бос үй көп болады мұнда.

Бұл Қоянды базарының қайнап тұрған кезі еді. Сібірде адамның жаңынан басқаның бәрі табылады дейтін базар осы. Сауда дүниесінде адамның жаңы, жүрегі, ар-ұяты бар-ау деп ешкім ойламайтын да, сұрамайтын да. Орынбор, Омбы, Селебе, Қорған, Қызылжар, Қазан, Ташкент саудагерлері арқылы дүние жүзінің сауда бүйімдары да көп келіпті, «Мак-кормик» — шөп машинасы, «Зингер» — іс тігетін аяқты машина, велосипед, грамофон... Тігулі басқаша асыл киімдер... хош иіс сабын, опа-далап, айна-тарақ...

Көше-көше магазиндер.

Қазақ даласының барлық төрт түлік малы, барлық ақ үйлері, барлық еркегі осында көшіп келгендей. Талды өзенінің бойында бір көш жер сол ақ ауылдар, отарлы малдар. Осы өнірдегі бес-алты болыс елдер түгіл, Қарқаралы, Шыңғыстау арасындағы елдердің байлары мен саудагерлері, болыстары мен билері түгел осында сияқты. Олар барлық бәсекелері мен бақастық бақталастықтарын, көре алмау — күншілдіктерінің бірін қалдырмай ала келіпті.

Әсеттер базардың орталаған кезінде келіп, екі киіз үй жалдап алыш сонда түскен. Таңертең Майра мен Шәрбану Талды өзеніне барып жуынып келе жатыр еді, ақ жал күрең ат жетелеп келе жатқан салт аттыны көрді. Жетектегі жаратып жүрген ат болу керек, ойнағысы келіп

сылаң қағып келеді. Басқа малды білмеймін, маған, әйтеуір, жылқы баласы өзінің дене сұлулығын сезінетіндей, сол сұлулығын сақтай қозғалатында көрінеді. Аттың жалы мен кекілі таңертенгі қиғаштай түскен күн көзіне шағылсып, күмістей жарқылдайды.

— Мұндай да сұлу жылқы бола береді екен-ау, Шәрбапу апа! — деді Майра.— Сататын болса, мені сатсан да осы аттан айрылма дейінші Әсетке. Әсет!..

Киіз үйдің қасында жігіттерімен қалжындастып тұрған Әсет «Әу!» дегенше, ақ жал күрең Майраның алдын орай тұра қалды.

— Майра қарындастым! — деді ақ жал атты жетелеп келген жігіт.— Мынау ақ жал бесті — Беке ағаңың былтырдан бері мойнында жүрген берешегі екен. Кешіктіріп алғанына кешірім сұрайды Беке ағаң. Ат сіздікі, міне, шылбыры.

Майраның атқа қызыққаны сонша екен, әдеп сақтап болса да, алмаймын деген жоқ, шылбырға жармаса кетті.

— Беке ағаң Майражанның бұлбұл даусы Қоянды топырағында бірінші рет біздің үйде шықса екен деп тілейді. Бұғін түскі тамаққа қонаққа шақырады,— деді жігіт.

— Беке ағаның үйіне өзім де ең алдымен кіріп шығармын деп ойладап едім,— деді Майра. Елші жігіт шоқытып жөнеле берді.

Алтынсыз, күміссіз, сүйексіз, салпыншақсыз, сылдырмақсыз жасаған былғары ер-тоқым, қала қолынан шыққан қос ноқта, биши қыздың киіміндей сұлу денелі жарава атқа сонша жарасымды екен. Аттың өзі де көз тиердей сұлу денесін көз алдыңа түгел тосып, ойнап тұр.

— Мен Татьянаның әнін осы Беке ағамнан үйренгем. Көп қайталатқаным жоқ-ты. Сырнайға қосып, өзіне айтып бергенімде Беке ағаң: — Қыздың әнін қызға айтқызу керек екен-ау... Мен өзім бұдан былай бұл әнді айтпайтын боялармын,— деген.

Әсет жігіттерімен менің қасыма келді.

— Беке ағаң жіберіпті,— деді Майра. Одан арғы жағын Әсептің өзі де білетін.

Қан жайлау, қан сорпа той еді. Балуандар құрескен, байге де өткен. Содан кейін Майра ән салғанда, қалың жұрт тараң алмай қойған. Той иесі Бекенің жамағайыны Берсен деген кісінің Майраға жасаған сыйлығын олқы көріп, өзі де бұрын ән салған, балуанға да түскен серілеу адам Беке: «Майражан, атың менің мойнымда»,— деген.

Мынау ойнақтап тұрған сол ат...

Бекеден кейін шақырушылар да көбейді. Бірінен-бірі асыра берген сыйлықтар да көбейді.

— Келесі жылдарым да осылай өте берді,— дейді Майра.— Мен ән салмай отыра алмаймын, ел маған ән салғызбай отыра алмайтын болды.

Қоянды базарының ертең жабылар күні. Тайшыбек болыстан бір сұық хабар келді. Бұған дейін әр үйде қонақ бола жүріп, онымен екі рет кездескеміз. Әсет екеуі тіс жарып, тіл қатысқан жоқ-ты. Мен болса болмаса да. Таң ата тағы да Беке ағайдың үйінен қайтып келе жатыр едік, алдымыздан екі салт атты көлденендей берді. Бізге арқан бойы жақындаш келіп тоқтады да:

— Әсет, мойныңды бұра кетші,— деді біреуі. Әсет соларға бұрылды. Біз Шәрбану екеуіміз, тұра қалдық. Ұзамай Әсептің: «Өйтіп үятка қалмасын!» — деп күлгегін естілді.

Тайшыбек болыс үялмай-қызыармай маған Беке ағаң берген ақ жал атты сұратыпты.

Әсет ел ішінде аман-есен отырғысы келсе, ақ жал атты маған берсін. Маған алып қашып әкеліп берем деген қызды өзі зорлап ұстап отыр. Ақ жал атты берсе, ол айыбын кешіремін. Қызда да жұмысым болмайды,— депті.

Бұл енді қазақ даласындағы күштілердің қисынсыз зорлығы. Болыстың қөнілі ауып, зорлықпен алдырмақшы болған қыз сүйгенімен кетіп қалса, сол болысқа айып төлеу керек екен. Менің қөзім түскен қызды менің рұқсатымсыз алып кеткені үшін Әсет балуаның айыпқа төлеген аты деп, Ақжал күренді ақ үйдің белдеуіне байладап қойса, болыстың беделі қандай көтерілмек! Осындағы қылықтар ғой болыстың атак-даңын көтеретін!..

Біз болыстың ызғар көрсеткенін елеген жоқпыз. Елге жеткенше әлденеменеге байланысты есімізге түсіп кетсе, күлісіп келдік. Езу тартқаны болмаса, Шәрбану жарыла күле қоймай келе жатқан. Мен оны шаршаған ғой дегенмін. Ауылға жақындаш бергенде ол ұзак-сонар қауіп барын айтты:

— Ел-жұрт білетін Тайшыбек осымен тоқталып қалмайды, жігіттер. Ұзамай тағы бір белгі берер. Сак жүріндер! — деді.

— Ол — басып озғаның түгіл, алдынан кесіп өткенінді көтермейін адам.

Тайшыбек көп күттірген жоқ. Екі жұмадан кейін ауылнай келді.

— Әсет, сен маған өкпелеп жүрме, болыс жұмсайды, әүүлнай орындаиды. Он жылдан бері мойныңда отыз сом

недоимке жүр екен ғой. Соны әкеліп төлесін деді болыс. Содан соң, паспортсыз жүрген көрінесің ғой?

— Содан соң?

— Содан, біреудің қызын тартып әкетіп, еріксіз ұстап отыrsaң керек... Приставқа өзінді де, тартып әкеткен қызынды да болыстың ортағына алдырып, жауапқа тартсаңыз екен деген қағаз да кетейін деп жатыр...

— Тағы да бар ма?

— Бар. Алып қашып кеткен қызыңа қалың мал төлеп қойған адам бар екен. Оның малын да қайырып беретін боларсың.

— Тағы?

— Болысекең тағысын тағы да ойлануда ғой деймін...

Ауылнай бізбен жылы қоштасып жүріп кетті. Бізге деген достығы анғарылып тұр. Бірақ болыспен арамызға арашаға түсер шамасы да жок.

Болысымыз бізді бір күн тыныш отырғызбауға бел байлағанға үқсайды. Шәрбану — бәрімізден ақылды адам.

— Әуелі екеуінді де жаяу қалдырады. Ол — ұры ұстайтын адам. Терістанба, Адыrbай, Демесін деген үш ұрысы, құдай біледі, біздің ауылдың ойы-қырын тіміскілеп жүр...— деді.

Бірер жеті аз ғана ауыл күні-түні күзетте отырды. Бір күні ауылдың екі аты жоғалып кетті. Бұл — Әсettің өз аулы емес. Жездесі Нәзірдің аулы болатын. Бұлардың күйзелісі бізге қатты бата бастады. Бір күні әнеуқүнгі ауылнайды ертіп болыстың поштабайы келді. Атынан түспей тұрып «Әсет!» деп айғай салды поштабай. Әсет далага шығып амандасты, сәлем берді. Біз Шәрбану екеуіміз босағадан сығаладық. Әсettің түсі тым ширақ көрінді.

— Ей, сен, болыс шақыртқанда келмейтін кімсің! — деді поштабай.

— Сенің болысың мені шақырта алмайды. Мен бұл болыстан шығып кеткенмін,— деді Әсет.

— Қашан?

— Былтыр.

— Қайда кеттің?

— Казак-орыс болып кеттім.

— Қай қалаға кеттің?

— Онда сенің жұмысың болмасын.

— Бұл ауылда неге жүрсің?

— Жездемнің үйінде қонақ болып жатырмын.

— Болыс сенің қылжағынды көтермейтінін біletін шығарсың?

— Болыстың қылжағын мен де көтергім келмейді.

— Солай де!

— Иә, солай!

Поштабай атын тебініп қалып жөнеле берді.

Поштабайлар кеткен соң біз Әсетті ортаға алдық.

— Ойының ба, шының ба?

— Шыным. Бұлар бізге күн көрсетпейді. Күні-түні өзімізді-өзіміз күзетіп қалай күн көреміз? Осы ауылға да қанша обал болайын деп тұр. Тезірек кетейік бұл ауылдан.

— Қайда кетеміз?

— Не Желтауға, не Балағашқа!

Еркектер күмілжіп қалып еді, Шәрбану бірден көнді.

— Болыстың қорлауына көнгенше шоқынып кеткен жақсы. Бұлар Майраны жауапқа шақыртып, ит әуреге салады. Мазақтайды, корлайды. Тезірек орыс арасына барып қоныстансандар, Тайшыбек болыс төбеге үрган мысықтай жым болады,— деді.

Белағаш казак-орыс станицасы екен. Жіңішке ғана өзеншені екі жағынан да бойлай салынған. Қаладан төменірек алпыс-жетпіс үйлі «қырық-ру» қазақ жатақтары бар. Бұл сорлылар қазақ болыстарына қарайды. Өз айтуларына қарағанда, болыстарының зорлық-зомбылығынан құтыла алмапты.

Әсет бір-екі күн толқып жүрді де, казак-орыс станицасының түрғыны болып жазылып, жаңа паспорт алып келді. Екі бөлмелі үй сатып алдық. Бізге жер беріпті. Шөп шаптық. Мениң сырнайым көрші шөпшілер үшін үлкен көңіл ашар болды. Оңай үйлесіп, достасып кеттік.

Қысымыз ойлаған шамадан анағұрлым жақсы өтті. Қүйекбайдың дау-дамайын бітіріп, менің әке-шешемді көшіріп алдық. Орыс пен татар қылжалақ-қалжың ән-күйлеңін мен бір естісем болады, өздерінен кем ойнаған емеспін. Қазақтың ойын-тойларымен бірге Әсет екеуіміз казак-орыс ойын-тойларына да көп шақырылатын болдық.

Келер жылғы Қоянды базары мен үшін үлкен мейрам болып өтті. Өзіміздің үйді көшіріп апарып тіккеміз. Алдымен Беке ағанды өзіміз қонақ өттік. «Қанша адаммен келсөніз де өзініз білініз, тай союлы, сары қымыз сапырулы»,— дедік. Бекең бес болыс, он екі би алып келіпті. Мен түн ортасы ауғанша ән салдым. Үйде қонақтар, үй айналасында Қоянды базары түгел деуге болатын еді. Базар отыз күн болады екен, мен отыз күн ән салдым. Өмірімде бұдан артық қызықты күндерім болған емес. Әсет екеуіміз қол ұстасып барамыз. Ол кездे қолтықтасу дегенді қазақ баласы білмейді, қол ұстасып қайтамыз. Кейде қайтып келе жатып тағы ән саламыз.

Беке ағаң шақырған күні жұрт мені Тайшыбекке шығарған өлеңінді айт деп қысталады. Өзімнің де айтқым келіп жүретін, іркілгенім жоқ. Тайшекен біздің жұртымызды иіскелеп қалғанда не тапты екен дегенім де бар еді, тыңдаушыларым соны «тоғыз саққа жүгіртіп, тоқсан рулы елге» таратып әкетті.

Қоянды базары өткен соң, казак-орыстар көп ұзамай шөп шабуға шықты. Біз де шықтық. Аз ғана жерімізді бір жұмада шауып, үйіп-жысып болған күні кешке көрші шөпшілерді шайға шақырғамыз. Қымыз, шай. Әрине, гармонь. Орыстар да ерек-әйелі қосылып өлең айтты, биледі. Әсет екеуіміз де өлең айттық. Бір кезде орысша «ұры, ұры!» деген әйел даусы аңы естілді. Еркектермен бірге мен де жүгірдім. Ақжал ат ноқтасы басында арқандаулы тұрған. Мен ұры келсе Ақжал атқа келеді деп ылғи түйсіктеніп жүретінмін. Әсет екеуміз қатар жеттік. Бір ерек пен бір әйел ұмар-жұмар алысып жатыр екен. Ақжалдың шылбыры әйелдің қолында сияқты. Мен шылбырға жармастым. Әсет жігітті әрірек сүйреп әкетті. Мені сүйсіндірем деп Әсет мениң көзімше ешкімге күш көрсеткен емес-ті. Әріректе шаба жөнелген қос аттың дүбірі естілді. Ұрының ат ұстап қалған серігі болу керек. Қолға түскен Тайшыбек ұрыларының бірі екен, оны орыстар қалаға айдал әкетті.

Мен орыс тілінде «бір сүйер» деп аталатын адаммын. Қазақ тілінде оның аты жоқ. Аты жоқ болса, өзі де жоқ болғаны шығар. Сүйген жігітім біреу-ақ болды — Әсет. Жан болып өз тіршілігімде сүйгенім — ән. Өмірімнің сәніде, мәні де — осы екеуі. Сол сияқты аттың да біреуін ғана жақсы көрдім — ол Ақжал. Шылбырына ұры жармасып жатқан Ақжал есіме түсіп кеткенде, әлі күнге дейін тұла бойым дір ете түседі.

Сол жылы күздігүні Әсепті әскерге алып кетті. Үлкен соғыс басталғанын жаздыгүні естігеміз. Казак-орыстың жастарын бірден сыптырып әкеткен. Екінші ме, үшінші ме, әйтеүір, бір кезекте Әсет те алынды. Содан бері, міне, он бір жыл мен жесір қалған әйелмін. Әсептің әйелі болған кезім екі жаз, бір қыс — бір жарым жыл.

Осы тұста домбыра тағы бір «дың» етіп қалды.

— Ері майданға алынғанда жыламаған әйел болмайды. Бұл жағын айтпай-ақ қояйын... Әсет майданға алынғаннан кейін екі жыл бойы Қоянды базарынан қалмай жүрдім. Баяғы Шәрбану, баяғы Нәзір, баяғы Тастан... Бірге барамыз. Бірер жылдан кейін Қоянды базары жабылды. Мен де ең көп тыңдаушыларымнан айрылдым.

Бұл кезде казак-орыс әйелдерінің күнде біреуі «жесір қалдың» деген қағаз алып тұратын. Бір күні менің де кезегім келген екен, мен де алдым... Нарыз жылаудың кезі осы да...

— «Дың-ң!..»

— Мен он бір жыл жесір отырмын дегенде, Әсеттеп кейін күйеуге шықпаған екен деп қалмаңдар. Бір емес, екі рет шықтым. Бірақ екеуін қосқанда бірге тұрған қундерім тоғыз айға толмайды. Тидім де айырылдым. Мен «бір сүйер» — адам екенмін. Жаңа тиғен күйеуімнің үйіне кіре бергенде, Әсет есіме түседі де, жана күйеуімнен безіне бастаймын. Оның үстіне алғаш кездескенінде әп-әдемі, есті болар-ау деген жігітім екі күннен соң маған жақсы келін болуды үрете бастайды. Үлкендерге тізе бұғіп, сәлем ету керек екен. Үй ішінде от орнынан жоғары шықпау керек екен. Тезек теріп, сиыр сауып, өгіз арбамен су әкелу — келіннің міндеті екен. Өзін-өзі құрметтейтін ауылда сырнай тартып, ән салу деген үят екен. Мен шақырған ойын-тойларға да бара алмайтын болдым. Мен мұндай келін бола алмадым...

Аяқтап келгенде, құдай мені енді қайтер екенсің деп сынағысы келгендей сезіндім. Малға сатылатын қазақ қызы қалай жалғыздакқа шыдар екенсің, қалай бір бокмұрынға тимей кетер екенсің деп қарайтын сияқтанды. Сол ерегіске аталарың да шыдады. Әнімен ғана қалған жайы бар.

Мен сорлы өзгесіне көнсем де, домбыраммен ән салуға жасалған бөгетке көне алмадым. Ән — менің бар өмірім. Мен ән салғанда, тындаушы жұрттың, жүзінен төгілген куанышты көргенде, сол жұрттың бәрінің алақандарында тербеліп отырғандай сезінем. Әншіге одан артық не керек? Маған бақытты бол деу — тындаушыларың көп болсын дегенмен бірдей. Артық та емес, кем де емес.

Майра апамыздың ең бақытты кезеңі — ән салып тұрған кезі екен...

— Жалғыз қалған жылдарымда мені пірімдей қолдаған аты қазақтан екі-ақ адам болды. Біреуі — Беке ағаң. Екіншісі — әйел. Әйел менің өміріме не бары бір-ақ рет ара-ласты. Сонысы бүкіл өміріме серік болып келе жатыр. Тағы да сол Қоянды базарында мені Тәуекел деген болыс қонаққа шақырып еді. Мен сырнайым иығымда, азырақ кешігіп келгемін. Үй толы болыс-билер екен. Бірден Бекенді таныдым. Оған таяна ірі денелі, еркек пішінді, орта жастардағы әйел отыр екен. Одан әрі болыс-билердің арасында қүрек тістері астыңғы ернің қапсыра басып ырсып тұратындақтан суырға да үқсан кететін Тайшыбекті оңай таныдым.

Үй иесі Тәуекел болыс орнынаң тұрып, Беке ағаң мен екі арадан орын көрсеткен ишаратын істеді. Мен солай қарай беттеп едім, әлгі әйел Беке ағанаң қарап:

— Беке, сен де әрі ысырылшы. Майра мениң қасыма отырсын,— деді.

Мен сол апайдың қасына отыра бергенде: «Енді Қыдыралыны шақырып әкеліп төрімізге отыргызы гана қалдығой. Жеткен екеміз арманымызға!» — деді бір еркек даусы. Мен ішімнен Тайшыбек шығарсың деп ойлад едім, сол болып шықты.

— Эй, сен, Тайшыбек қарақшы, не оттап отырсың? — деді әйел ірі денесімен оң жағына қарай еңсеріле бұрылып.

— Ойбай, Ақ-келін апа, сізге емес, Тәуекелге ойнап айтып жатырмын,— деді Тайшыбек.

— Кімге айтсаң да, кімді қорлағың келіп отырғанын білемін. Сенің қырсығынан Әсетең арыстанымыздан айрылдық. Сен қарақшы Майраның жалғыз атын үрлап әкелуге жұмсаған екі жігіт тұрмеде отыр...

Әйел ағытылды кетті, ағытылды кетті... Ар-ұяты бар адамды өрт бұлай өртей алмаса керек. Оның барлық айтқанын мен айта алмаймын, әрине. Ең аяғында: «Енді Майраның маңайына жуып көрші, алдыңғы сайлауда өзің не көрер екенсің!» — деп тоқтады.

Әйелдің құтырынған дауылдай соғатын күші барын мен бірінші рет көріп отырмын. «Шіркін-ай,— деймін ішімнен,— әнді де осылай дауылдата салар ма еді, әсіресе біреумен қақтығысқанда!..»

Мен қасына келіп отырған соң, Ақ-келін апай енді аз-кем жұмсағырақ сөйледі.

— Болыс болып сайланарда бермейтін уәделері жоқ, түге. Сайланып алған соң аспанда құдай барын, ел-жұрт алдында абырой-ұят барын бәрі де ұмытып кетеді.

Содан кейін маған бұрылып:

— Майра балам, мен де өзіңдей талай тамүққа түсіп шыққан адаммын. Қазақтың өсек-аянынан жаман тамүқ жоқ. Аяғында елдің осындағы қуларының бәрін жеңіп, Ақ-келін атандым. Бұл — менің өз атым емес, баяғыда бір ауылдың Ақ-келін деген келіні болған екен. Болыс сайлаудында сол келін бір болыс елдің бар еркегін жеңіп, болыс болыпты. Аса қадірлі адам болса керек, ол өлгеннен кейін болыстың атын «Ақ-келін болысы» деп атапты. Сол осы күнге дейін сақталып келеді. Еліміз маған да сол атты берді...

Осы Қоянды базарының үстінде оядық сот мүшелігіне екі би сайлау съезі өткен екен. Сол екеудің бірі болып, жиырма бес жасынан болыстық би сайланып келе жатқан осы апай.

Ақ-келін апай маған: «Әйелмін деп ығыспа, өлеңді топандай қаптат, әнің аспанға өрлесін»,— дейтін секілді. Мен ол кісіні осылай түсіндім. Содан кейін әндеріме асау лептер қосыла бастады.

Дың-ң!..

КЕЗДЕСПЕЙ КЕТКЕН БІР БЕЙНЕ

Повесть

Жиырма төрт жасқа жаңа ғана шыққан жас ақын Еркебұлан айналасы үш-төрт айдың ішінде ел ойында қандай биікке көтеріліп кеткенін өзі әлі сезінген жоқ еді. Үл кезде саяси айқастарға құлағы түрік отыратын жұрт қала жактан келетін хабарларды азды-көпті көтеріп те әкеткен, өзгеріп те әкеткен:

— Жиырма екі жасында патшаны құлатысып еді. Жиырма үшінде Уақытша үкіметті құлатысты. Енді, міне, Колчактың жалаң қылышы желкемізде жарқылдан түрған кезінде қазақ даласының қақ ортасына қызыл жалау орнатты! Ақын да, батыр да осындей болсын да!

Сайып келгендे жас ақынның атағын көтеріп әкеткен осы оқиғалар екені рас. Ұлы төңкерістің кейде түтінін, кейде жалының көзі шалып қалатын дала халқы ардақты ақынның сол от-жалынның ішінде көретін. Ақын өлеңдеріндегі асқақ тенеулерді байырғы ел қаз-қалпында ұғынады. Дауыл... Өрт... От ішінде қанаттың жалын шалмайтын қызыл сұңқарлар, қияға тартқан қырандар. Ұлы дауыл сол қырандардың сермей қаққан қанаттарынан туғандай сезіледі.

Ақынның ел ішіне тарап кеткен бірнеше сөздері де бар. Қалалық Совдеп құрылған күні, қызыл жалауды үйдің маңдайшасына орнатқалы қос қолдан көтеріп түрған екінің бірі — Еркебұлан, кең аланды кернеп түрған жұртқа сөз сөйлеген:

— Қазақ елі, зар қағып күткен бостандығың жалындей қызыл жалау көтеріп келді. Санакта бар, санатта жоқ ел,

ұрпағының үрпағына кетер айнымас та бұлжымас, бақыт жолына бастар жалғыз жалау осы. Елдің арын, ердің жанын осы туды құлатпаға сал! Бұл тудың астына, еңбек елі, сені шақырамыз. Аш-жалаңаш, сені шақырамыз. Сірі алақан, шойын білек, мына туды сен ұстайсың! Тоқ қарынның тоғышарлығынан құтыл, малтасын езген малматымақтықтан құтыл! Бостандық, теңдік сен үшін, байлар үшін емес! — деген.

Ақынның әр сөзіндегі астарын түгел аша алмаса да қыр елі естігенін естіген күйінде жаттап әкетіп еді. Ақын атағы алдын орап алысқа тарап кетті.

Еркебұлан өзі екі жеті бойы ел аралап, әр жерде жиналыстар өткізіп, болыстық. Совдептер құрып, енді қалаға қарай оралып келе жатыр. Қызу қанды жас ақын қалада уездік Совдеп құрылғалы дамыл тапқан емес. Ақын уақыты арпалыспен өтіп келеді. Байырғы елге көп нәрсені ұғындыру керек. Фасырлар бойы бүйірғып қалған, үйлірғып қалған ойды ояту керек. Жалғыз Еркебұлан емес, қаланың азғана топ коммунистері де түгел осы арпалыста.

Бүгін Еркебұлан «Қызы-мола» деген көлді жалғыз жайларған байшікештеу бір ауылға қонып отыр. Болыс орталығынан алып кейген лаушы ақ отаудың қасына түсірді де қос атты жетелеп алып кетіп қалды.

Шағындауғана ақ отау... Байлық белгісі — көнетоздау, құн қақтылау көк ала батсайы шымылдық. Қызыл ала, торы ала ситсамен тысталған көрпе-жастық шын байлықтың аулы алыстау екенін көрсетеді. Ақ жарқын, қонақжайлық та байқалмайды. Үй иесінде бір абыржу бар сияқты.

Күндіз Еркебұлан болыс орталығында шатақ-шатқаланы көп, ұзаққа созылған бір жиналыс өткізді. Үй орнындаған төмпені ортаға ала, алқа-қотан отырған жұрт алғашында ықыласты да бір ауызды сияқты еді, ұзамай күпі қойнында, тымақ құлақтарымен бірге жымырылған тікендер бары байқалды.

Ақын сөзін ұйып тыңдаған кедей бұқарасы анда-санда ырзалығын көрсетіп:

— Сөз-ақ!

— Құлақ естігенді көз көрмей қалмайды, осы айтқандарыңың қақ жартысы орындалса да арман не! — десіп, мақұлдастып отырды.

Сұнғақ бойлы, сом денелі, қалың қара шашты қарсы қайырған, жігерлі қара көздері әсем қыылған жас жігіт шаршы топқа өзі де үнап тұр.

— Жігітім-ақ екен! Қатын-баланы құдайға тапсырып, сонына еріп жүре берейін бе!

- Сөздерінде бір дұдамалы болсайшы!
- Өзі алданса алданар, өзі ешкімді алдамас! — десіп қояды.

Кедей көпшілік бірі Еркебұланның сөзін мақтап, енді бірі өзін мақтап, жиналыс, бетін біржола бұрып әкетуге айналған кезде алқа-қотан отырған жұрттың алдыңғы қатары әуелі қозғалақтай бастап еді, үзамай зілді дауыстары да шығып кетті:

— Уай, неменеге даурығасындар, түге? Сөз естіртпеп діндер ғой!

— От басында күл шашып, күпілдеген көпірме, жетер енді, жетер!

Кедейлер жағы аңырып қалды. Ығысып аңырған жоқ, ұтымды айтылған теңеуге орынды өткір жауап таба алмай қалды. Кедей тілі әлі күрмелे беретін. Еркебұлан да сөзін бөлді. «От басында күл шашып, күпілдеген көпірме!» деген теңеу оған да ұнап кетіп еді. Осыны тауып айтқан кім еken деп, көзбен сүзіп, соны іздеді. Аласа бойлы, қара да емес, торы да емес, шабдар деуге келетін күнгірт түсті адам еken. Кірпігін қақпайтын бір жылан көз сияқты. Еркебұланның көзі шалғанын күтіп отырғандай: — бір ауыз сөз сұрайын деп едім,— деді жылан көз.

— Сұраңыз.

— Сұрасам, тап тартысы болғанда, қалай өзі, төрт арыс Арғын — Қыпшақ, Керей — Уақ болып тартысамыз ба? Болмаса, алты арыстың ізімен Қоңырат — Наймандар, да тартысқа түсе ме?

Еркебұлан: «Е, ауыл арасындағы көп кек езу, езбе ділмәрдің бірі екенсің ғой!» деп ойлады да әрі мысқылдай, әрі кекете жымып:

— Сіз осыны шын-ақ түсінбей сұрайсыз ба, болмаса мені қысыр әңгімеге қарай жетелегіңіз келе ме? — деді.

— Жоқ, мен білгім келіп сұрап отырмын.

Жиналыстың кейінгі жағында отырғандар өре тұра келіп шуласып кетті:

— Ол кек езу бәрін біледі. Бос сөзге әдейі бүрмалап отыр.

— Пенде білгенді мен де білем дейтін без бүйрек Беріш емес пе?

— Берішке керіс керек!

— Жауап беруіңе қарсымыз. Арт жағында айтағы отыр, айтағы!

«Арт жағында айтағы отыр!» деген оқыс теңеу Еркебұланға тіпті ұнап кетті. Бұл — ділмәрлік емес, өз бойын жасырып, өзге бір арсызды айдалап салатын атқа мінерлер

мінезін дәл мегзейтін теңеу, кедей бұқараның тілі шыға бастағынын көрсететін теңеу.

Еркебұлан оң қолын көтеріп, жұртты тыншықтырды да, тап тартысы жайында тағы да біраз әңгімелеп кетті. Сөйлеп тұрып жаңағы Беріш деп аталған адамның артындағы айтағы кімдер екенін абайлады. Кәнігі көз тани кетті: семізше келген, қызыл қүрек жүзді, қара мақпалдан киинген, қара елтірі бөрікті баса киген шоқпар бас-шоқпар бас адамдар екен. Қоздере дамылсыз жүйткіп, бірінің қойнынан шыға келіп, екінші бірінің қойнына сып етіп кіріп бара жатқан ұсақ-ұсақ қара тышқанға ұқсайды. Құлық-сықақ айтысып, әлдекімдерді мазақтасып отыр. Жез ораған қамшы саптары алдарақ отырған Берішті бірі санынан, бірі белінен тұртіп-тұртіп қояды.

Қадала тұс, сұрай бер! — деп отырғандары анық. Қазақ кұлығын терен жасыра алмайды, бәрі көрініп тұр.

Еркебұлан енді осы топты бір шенеп кетуді мақұл көрді. Әуелі түйреп жібергісі еді. Ойланған қалды да оны істеген жоқ. Үлкен қауымға ой салар сөз айтты:

— Дала халқы, жаңа заман келе жатыр. Ол сениң ауыл арасындағы кер ауыздағына пыскырмайды да. Ол сениң бақай-кулығына сүрінбейді. Ол келе жатқан маңдайдан соғып сұлата салар Ақан серінің құлагері де емес. Ол қара жерді солқылдата сілтеп келе жатқан отарба! Қара бұйра жал-құйрығын аспанға шашып, қараңғы түнді қақ жарып, жарқырап келе жатқан паровоз! Сол заманынды тез танып, екініне ілесе алармысың, жоқ па! Айналаңа адамша көз сал. Ел еңсесін көтерген кезде аяқтан шалар арамы, бірінші оқ саған арналады. Бай мен кедей екі дай — айырма жолға жеткенде оқ қағарға сені ұстайды. Бірінші қамшы да саған тиеді, бірінші оқ та саған тиеді...

Бұл кездегі жиналыстардың бір де бірі айқай-шусызы өткен емес. Еркебұланның сөзіне айызы қанған көпшілік даланы жаңғыртып кетті.

— Бұран бөксе, бұралқы, енді не айттар екенсің!

— Арқан қышы бастаған жоқ па?

Бірақ Беріштің беті бұлк етер емес, сазарып алған. Ол тағы да қолын көтеріп:

— Көмекей көрініп-ақ тұр-ау... Әттең, меніреу болып қалған құлағы құрғыр жақсы сөзге жаттыға алмай жатыр. Анықтай кетші, шырағым. Жерді кім еңбек етсе, соған береді екенсің. Ат береді екенсің, сайман береді екенсің. Өкіметің тағы солардың қолында болмақ. Сонда деймін-ау, түптердің түбінде бүгінгі кедей ертең байып шыға келсе, ол бейбақты қайта шоңқитасындар ма?..

Бұл жолы жүрттан бұрын Еркебұланның өзі кідіріп қалды.

Не деген зәрлі сұрау? Тұсінбегенімсіп, мылқауымсып, нысананы дәл көздең, атар оғын аңқау даланың жүрегіне дәл тигізіп отыр. Енді ол безбүйректі жанамалауды қойып, қадағалай соққысы келіп, көзін соған аудара бергенде, жиынның орта тұсы гу етіп көтеріліп кетті.

— Өй, арам без!

— Өй, бұралқы!

Жиын ереуілдей көтеріліп, лықсып-толқып, тәмпенің тәбесіне қарай еңсеріліп келеді. Еркебұланның көзі Берішке қарай созылған қолдарды бір көріп қалып еді, енді оның қай жерде домаланып қалғанын аңдай алған жок. Қалың топ айқайлап шуласқан бойы тәмпенің үстіне шыға бастады. Жиналыстың алдыңғы жағында шоқтарылған шоқпар бастарды баса-жанышып, тіземен қағып етіп жатыр. Оларда «ей, өй!» деп ығыса беруден басқа дәрмен қалмаған тәрізді. Жаңағы айбын да жок, ызғар да жок, сықақ та жок.

Еркебұланның қасына үлкен бір топ жұбып жазбастан келді. Қарсы алдарында екі жігіт қолтықтап алған мосқалдау адам: иықты келген, сақал-мұртына буырыл кірген, бойшаң қара сұр шал.

Төбениң түйе-тайлы құламасынан аман етіп алған соң, қара сұр шал қолтықтап келе жатқан жігіттерді серпіңкіреп жіберіп:

— Тәнірі деген, осындаі тәмпешікке де өзі шыға алмады деп демеп келесіндер ме! — деді. Артында келе жатқан қалың топ та іркіле берді. «Тасып кетсең дариядай, ығысып қалсаң құрақтайсың-ау, қайран ел», деген ой келді ақынға.

Қара сұр шал жақындаپ келіп, Еркебұланның жүзіне аз ғана сынай қарай тұрды да:

— Шырағым, артынан елім айдағандай болғай соң, кәрі жігер қайнағандай болып келіп тұрмын. Солай ғой, жұрттым? Бүрік құлақ емес, түрік құлақтау ғана жүретін шал едім. Тұнеу күні шатынап жарылған саршұнақ аязда бұрынғы күнің адыра қалсын, нағыз күнің енді туып келе жатыр, қалың елім, деп едің. Осы бір сезің көкейге қонып, айтары болса бізге айтар деп, тайлы-таяғымыз қалмай келіп едік... Бұралқы сөз бұрып әкете жаздағаны қалай? Солай ма, жұрттым?

— Солай болмаған несі қалды?

— Маңырап-мөніреп, баяғы шеттеу — бір шеттеу, қалдық та қойдық емес пе!..

Шырқы бұзылмаған қыр елі қысқа теңеулермен үлкен өкпелерін бір-ак айтты.

Еркебұлан қатты қысылды.

— Отағасы, жауапты бұралқыға берсем де сөзім сіздерге арналған еді. Жеткізе алмаған екенмін ғой. Кешіріңіз! — деп, шалға қолын ұсынды.

Әлуетті карт ескі ұлтандай сірі алақанымен Еркебұланың қолын қапсыра қысып алды да, аз ғана жымышп, аз ғана жұмсаған үнмен:

— Ерекше тұра мойындастың — өкпеміз де бітті осымен. Лайымда еліңнің маңдайына біткен ерек ұлы бол! Саған айтар ақыл бізде жоқ, саған арналған тілегіміз ғана бар. Білегің сом, алақаның әлі жұмсақ екен... Қатаяр әлі! — деп, Ерке бұланның қолын босатты. Карт қөңілі әбден орнықкан сияқты. Сеніп тұр, еркектік сезініп тұр.

— Енді, шырағым, мына жұрттың айт деп тұрғанын айтайын... Біз мынау ала аяқтардан ірге айырғалы ана бір төбенің басына жиналадыз. Жөнелеміз қазір. Сонда кел! Елге айтарынды сол жерде айт, өзімізге айт! Келе алмасаң, амал не, ауылымызға қарай қайқая береміз!

Мұндай жиналыстың ашықтан-ашық екіге жарылғанын Еркебұлан бірінші рет көріп тұр. Оны өз сөздерінің күшімен болды-ау деген ой есіне де кіріп-шыққан жоқ. Мәңгіден бері жинала берген бітеу жара бір жарылмай қояр ма! Өзі жарылды.

Еркебұлан шалды енді өзі қолтықтап алды да, төбeden түсе берді. Қалың топ дуылдап, шал нұсқаған төбеге қарай жосылып кетті. Алақайлаган жастар шолақ қамышларымен жаман етіктерінің қотыр-қотыр қоныштарын осып-осып қалады.

Жиналысты басқарып отырган Мырзакелді болыс бір байға жиен, бір байға нағашы дерлік адам екен. Оны Еркебұлан келген бетте сезініп, орайласа алмай қойған. Жұрт жосылып жөнеп бергенде болыс Еркебұланға арналған қатал дауыспен айқай салды.

— Полномошын жолдас, жиналысты өзің бүлдіріп кеткенің бе? Ұяты өзіне келіп жүрсе, өкпелемессің! Қалаға жетерлік ат-көлік бізде де бар! — деді.

Еркебұлан артына жалт бұрылып:

— Лаушынды ана төбеге жібер! — деді де кете берді.

Арт жақтан әр түрлі боктаулар естіледі: әлдекімдер әлдекімдердің жыртық тымагының төбесін боктайды. Әлдекімдер әлдекімдердің пүштиған мұрнын боктайды. Әлдекімдер әлдекімдердің ескі етіктің жұлығынан жылтылдаған башпайын боктайды.

Таныс әдет, жеңе алмағанның әдеті. Оған жұрт мойны

бұрылған жоқ. Бөлініп барып, өз жиналыстарын ашты. Еркебұлан сол жиналыс біткеннен кейіп кетіп еді, күн бата осы ақ отауға келіп түсті.

II

Отау иесі қитар көздеу, қыңыр иықтау, болса-болмаса да қисық аяқтау жаралған жігіт екен. Бір көзі саған қарап тұrsa, екінші көзі айдалаға қарайды. Саған қараган көзі аз ғана тықыршып, жымып қояды. Дағаға қараган көзі жаңа туа бастаған жұлдыздарды түгендеп тұрган сияқты.

— Аттарың әзір ме? Болыстарың осы ауылға ат байлатып қойдым деп еді.

— Тунде журе қоймас деп аттарды жылқыға жіберіп едім... Қоныңыз... Қала елу-ақ шақырым. Ертең жеткізіп салайық.

— Сен ауылнайдың орынбасары болжуың керек. Солай ма?

— Солай еді. Енді соның өзін қойсам деп едім...

— Неге қоясың?

— Одан кәператип қолайлы ма деген ой келіп жүр...

Отаудан сұнғақ денелі, сүйкімді ғана өткір көзділеу жас әйел шығып, киіз есікті ашып ұстаған бойы үнсіз иба қылды:

— Үйге кіріңіз...

— Есесіз бе!..

— Шүкір...

Қазір Еркебұлан сол ақ отаудың төрінде жалғыз отыр. Майда қоңыр домбыра тартатыны бар екен. Безілдетпей, бездірмей, шертіп тартып отыр. Ән мен күйдің сыртқы алау-жалауын көп көтермей, ішкі бір нәзік сырларын толғандырады. Кейде ән де емес, күй де емес, бұлақтың сылдырындай, кешкі самалдың лебіндей бір нәзік үндерді қайталап-қадағалап сыйырлайды да, ыңыранған қоңыр әуендерге ауысады. Мәлдір таза, ерке әуендерден әлденені іздейтін тәрізді. Таба алмай жүргені бар екені байқалады. Өзі де түсінбейтін бір қағыстар, сазды бір үндер өң мен түстің аралығындай, мұң мен сейілдің араласындай бір бейне жасайтын сияқты. Тіл жетпесті үн жеткізіп жатыр. Тілге әлі оралған жоқ. Ақын сол іздөудің соңында еді. Сығырайған «бестік» шам айналасына буалдыр ғана жарық түсіреді. Жас әйел бейтаңыс қонағына бар ниетімен құрмет көрсеткісі келгені байқалады. Ол үйге кірсе, үй іші жарқырап кеткендей болады да, ол шығып кетсе, қоңырқайланған қалады. Үй иесінде бір қозғалақтау бар. Бір кіріп, бір

шығып, тыныштала алмай жүр. Бір ретте өзінен-өзі: — Көшейік деп жатыр едік,— деді де шығып кетті. Қайта айналып келіп: — Әкем болыс жағында бір жиналыш бар деп соған кетіп еді,— деді. Сыртта біреу сый қонаққа барлы-жоқты жайынды айта отыр деп тапсыратын сияқты да, әлденеден қысылысы бар тоғышар байғұс айта алмай жүр.

Жас әйел киіз есікті ашып тұрып, үйге бір құшак отын көтерген бала жігітті кіргізді. Жалма-жан от жағылып еді, үй еңсесі көтеріліп, туырлықтың оюлары көзге шалынды. Сырлы төсектің аяқ жағына ілінген күміс жапқан ер-тұрман, жez ораған қыз-қамшы, от сәулесімен олар да жымында кетті.

Кешкі шай да көнілді басталды. Ақ жарқын жас әйел шайды қаймағын қалқыта, баптап құйып, ара-тұра женіл қалжың айтып, ақынды сезге тартып отыр:

— Ақын қайнам-ай, көрші ауылдар жайлauғa көшіп кетіп, жалғыз ауыл қалғанда кез келгенінді қайтейін... Қызы-бозбаласыз ауылда, екеуі екі жерде тымпиып отырған, ерлі-байлының қасында қор болған бір кешің болад та...

— Мен ондайды жоқтай қоятын жолаушы емеспін... Ашық жұз, ақ жарқын көнілден асар құрмет болады деймісің? — деп, Еркебұлан көзін әйелге қарай аудара беріп еді, өзінің көзіне шақырая қадалған қитардың бір көзін көрді. Екінші көзі әйеліне қадалып тұр.

Еркебұлан аң-таң, абыржып қалды. Шалғай-шалыс отырған екі адамды бірдей көріп тұрған көздер кімді болса да таң қалдырғандай еді.

Шыны аяқ әперіп оырган бала жігіт қонақтың абыржып қалғанын сезініп, жымың ете түсті. Оның неге жымиғанын андал қалған жас әйел:

— Көзіңе қарасаңшы, Қайсар... Шыны аяқты төгіп ала жаздадың ғой... — деді.

Тегінде, әйелінің аузына «көз» деген сөз ілексе-ақ өзіне тиетінін билетін қитар көздерін төмен аударды.

— Ауыл маңайында бір ат жоқ па осы? Қайсарды жібере қойсақ. Бұзау атаң аулының қызы-бозбаласын шақырып келер еді? — деп, әйелі еріне қарап еді. Ері қатылдау дауыспен: — Жоқ! — деді.

— Мен жаяу барып-ақ шақырып әкелейін!

Қой жұн ақ шекпенді жалаң етіне киіп, белін ала жіппен бос байлай салған бала жігіт ұша жөнелгелі отыр. Оңтайлы да елгезек екені танылып тұр. Кішірек келген қызықты көздерінен ой-сезімінің үшқыр екені байқалады. Эрі

ақын, әрі әсем жігітпен бірге өткен қызықты бір түн өзіне де мейрам ғой. Өмір бойы есінде қалар еді!

Үй иесі бұл жолы да: — **Жоқ!** — деді.

— Немене осы, кісі қорқағымыз бар ма біздің?

Әйелінің даусы ышқыныңқырап шықты білем, еркегі үндеген жоқ. Ауыл сыртынан ат дүбірі естілді. Үйдегілер елегізіп, есікке қарап қалыпты. Үй иесі абыржып, орнынан үшіп тұрып, қайта отырды.

— Немене, күтіп отырған біреуің бар ма еді?

Әйел даусы әлгіден де қатқылырақ шықты.

Отауға екі жігіт кіріп келе жатыр. Ықшам киінген. Жолаушы емес, жоқ іздеген адамдар сияқты. Тағы бірер адам тыста қалғаны сезіледі.

— Кеш жарық...

— Е, төрлетіндер...

— Ақбала, дениң сау ма? Мал-жан аман ба, Отарбай!

Үй иесінің аты — Отарбай, әйелінің аты — Ақбала екенін Еркебұлан осылай естіді. Осынша мейірімді, осынша іші-баурына кіріп бара жатқан бала жанды әйелдің аты әлдекім болып шығар деп ақын ойы күдіктеніп те отыр еді. Енді орнына тұсті. Ақын ойна не келмейді, әсіресе, Ұлтуған, Дәметкен сияқты болып шыға ма деп қауіптенген.

Келген екі жігіт үй іштерімен таныс адамдарша амандасты. Еркебұланды көз қыықтарымен бір-бір жанап өтуден әрі барысқан жоқ.

— Е, жол болсын...

— Жоқ жоғалтып, соны іздестіріп келеміз.

— Ал шайға жақындаңдар...

Үй сыртынан «Отарбай!» деген дауыс келді. Отарбай селк етіп қалды да, Ақбала сұрланып кетті. Жіңішке қастары сынып барып, әрен дегенде қайта жазылды.

— Бері шығып кетші!

Отарбай орнынан сасқалақтап тұра бергенде, әйелі: — Үйге ертіп әкеліп жүрме! — деп қалды. Тыста Ақбаланың қаны сүймейтін, жексүрын біреудің тұрганы байқалады. Үйге кірген екі жігіт көз қүйрықтарымен Еркебұланды тағы бір-бір жанап өтті. Әйел андатпай ғана ым қағып, Қайсаарды да далаға шығарып жіберді. **Жалғыз Еркебұланнан басқаның бірінде қобалжу, бірінде безінү...**

Сырттан күбір-күбір ғана дыбыс келеді. Анда-санда гүж етіп қалған бір дауыс әлдекімді әлденеменеге еріксіз көндіргісі келетін сияқты. Ит қыңсылындаі сезілетін екінші дауыс «әке-кекелеп» жалынғандай естіледі. Сөз естілмейді, үн естіледі. Шай құйып отырған әйелдің бет күбылсына қарап, Еркебұлан ата жөнелгелі тұрган тұз тағысы

ак маралды көз алдына әкелді. Осындай әйелге қандай қауіп тәнсе да араша түсуге әзір отыр.

Үйге Отарбаймен бірге тағы екі адам келді. Біреуі жылтыр қара сатин камзол киген, белінде қызыл мата белбеу, балуан денелі шойқара, күрек тістері сояудай ақсып тұрган, қоян жырық екен. Қасындағысы — оның көленкесіне қарай ығыса беретін жыпылық көз біреу.

Қоян жырық есіктен кірген бойы үйдегілерді түгендей бір қарап алды да:

— Аман ба, әй қатын? — деді. Қасындағысы жырқ етіп қалды.

Ақбала ығысқан жоқ:

— Сенің аузыңа қайдары бір жұртта қалған сөз түседі-ау! — деді.

— Е, қатын дегенге намыстанамысың? Қатын емей немене ең! Жұт жылы жарты қап бидай, жалғыз бұзаулы сиырға сатылғаның өтірік пе?

— Сонда жа сенің аузыңа түсе қоймағанмын. Жырылып кеткемін.

Әйел қашан да әйел ғой... «Жырық аузыңнан жырылып кеткемін» дегелі тұрды да оны айтпай, әдеп сақтап еді, бірақ «жырылып» дегеннің өзі де жетіп жатыр екен, қоян жырық үндей алмай қалды. Өр кеуде басыла берді.

Қоян жырық сасқалақтап:

— Эй-әй! Обалың көрінде өкіргір әкеңе болсын! — деді аз ғана түсін жылытып.

— Кімнің әкесі көрінде өкіріп жатқанын білгің келсе, әуелі Поштабай әкенің моласын тауып ал!

«Поштабай әкенің моласын тауып ал!» дегені қоян жырықты біржола сұлатып салғандай. Ашынған әйел бе-зеріп, аянбауға бет алған.

Екі оттың арасында қалған Отарбай:

— Жоғары шық, Төке... Шайға жақында, шайға... — деп жыбырлай бастады.

— Шай ішетін мен Қараөткелдің жатағы ма едім! Болса — қымызынды әкел! Төріне де шықпаймын, құда түсе келгенім жоқ...

Қоян жырық шөгетін нардай еңсеріліп, аударылып, барып оттың қасына отыра кетті. Сегіз таспадан өрген білеудей жуан қамшыны алдына көлденең тастапты. Қанталаған тарғыл көз адам екен. Жырығын бүркейтін мұрты да жоқ. Қесе... Бет-аузына бітетін сақал-мұрт ауысып кеткендей, саусақтары жұн-жұн, бүйідей елестейді. Ерке-бұланға оның өзі де бүйідей көрініп кетті. Көкіргінде бір саңылау бары байқалмайды.

Дастарқанды тез жинап, самауырды көтеріп Ақбала далаға шығып кетті. Ұзамай, Қайсар есіктен басын сұғып:

— Сізді әжем шақырады,— деді Отарбайға.

Отарбай шығып кеткен соң, қоян жырық қамшысын қолына алып, білемдей ұстап:

— Жаңағы шірікті сыйладым, әйтпесе, қатынын құба жоннан ала тартып жібергім келіп еді! — деді айналасына мақтана қаранып.

— Ойбай, Төке-ау, мына, бұзау тісінмен тартып жіберсөң, қатынның не жаны қалады! Елдің айтуынша, Біржан салды сілейтіп салған осы қамшы дейді ғой!

— Осы қамшы! Содан соң Біржан оңалған жоқ қой! Аяғында содан іш-құста болып, жынданып өліпті.

— Ұшында қорғасыны болса керек... Солай ма?

— Бір сүйем! Қасқырды қақ мандайдан тартып жіберсөң, басы екі айрылып түседі!

— Сіздің әкей Біржан салды неге сабап жүр осы?

— Е, ақын деген әңгүдік емес пе, бір кедейдің таншасына ара түсем деп таяқ жепті.

— Тартып кеп жіберген?

— Түйе жүн шекпен қуалай жоннан қақ айрылып, саулаған қан ақ боз аттың жаясын жауып жүре беріпті.

— Негып өліп кетпеді екен десейші!

— Тәнірі деген, әшейін сілтей салған ғой!..

Төрт жігіт бірі мақтап, бірі қостап, қоян жырықтың кім екенін ашып берді. Әлдекімнің зәресін ұшыру үшін әдей істеп отырған сияқтанады. Еркебұлан қойын дәптерін сұрып алып, естігендерін қағазға түсіре бастады. Біржан салды сабаған Поштабайдың баласына кездескені қызық көрініп кетті. Баласы мынадай бітеу қара ожар болса, әкесі қандай болды екен! Томырық, топас заманның адамы бұдан гөрі де хайуанырақ болуы мүмкін ғой!

Қоян жырықтың соңына ерген жолдастары да қызық жандар. Төртеуі де ит жылмаң, ұры көз, таңертен көрсөң кешке дейін есіндегі тұрмайтын, көр білте жүзді жігіттер. Еркебұлан қоян жырықтың оқыс мінездерін, одыраң сөздерін қағазға тізіп, ішінен күліп отырғанда, қоян жырық оған қарай еңсеріле бұрылып:

— Сен бірдеме жазып отырмысың, жігіт? — деді.

— Жазып отырмын.

— Не жазып отырсың?

— Біржан әңгімесін жазып отырмын.

— Е, Біржан сениң неменең еді?

— Әкем десен де болады, атам десен де болады.

— Біржанның арқасына тиген мына қамшы екенін естідің ғой?

— Естідім.

— Естісөң, сен де үмітінді үзбе!

Еркебұлан манадан бері қатер нысанасы не екенін, кім екенін абайлаған жоқ еді. Бұл жолы да өзім екен деп ойлаған жоқ. Даланың меңіреу сотқары көрінгенге соқтыға кететін әдеті бар, сол екен деп қалды да, бей-жай жымышып:

— Сен, сірә, қамшыдан гөрі де бата тиетін қару барын естіп пе ең? — деді.

— Не дедің әй?..

Сыртқы есік ашылып, бір тегене қымызды қолдасып көтерген Отарбай мен Қайсар кірді. Олардың артын ала кірген Ақбаланың көздері от шашып келеді. Басындағы жаулығындай ақ сұрланып алған. Сол от шашқан көздер бірден Еркебұланға қадалды. Ақын жүрегі селт етіп, осы үйдегі қауіп өзіне төнгенін сонда түсінді.

— Беретін болсаң берсеңші қымызының! — деп, қоян жырық енді үй иесіне ауысты.

— Қазір, батырекесі, қазір, мінекей, Төке!..

Отарбайды біреу суға салып, сабагандай, бет-ауызының сай-саласынан тер сорғалап кетіпти. Әлгінде ғана ерекек сияқты еді, енді құлдай құйбелен, жаңбырдан ыққан ешкідей бүрісіп, кішірейіп кеткен. Тегі, әйелі біраз алқымдап алған сияқты.

Ақбала еркегін төменірек сырыңқырап жіберіп, қымыз ожауды өз қолына алды. Біріне-бірін сұғып топтап қойған қымыз аяқтарының ішінен әдемі бір шағын тостағанды кімге арнап отырғаны анық. Қоян жырық Отарбай қымыз құйып берген аяқты басына көтере салып, қайта ұсынып еді, Ақбала оған кезек күттіріп қойды.

— Қайсар, қонаққа... — Шағын тостаған ақыры Еркебұланға кетіп барады.

Сұңғұла Қайсар аяқпен бірге Еркебұланның қолына бір жапырақ қағаз да қыстырып кетті. Басқалардың көзі әдейі ала қолданып отырған әйелде еді. Қоян жырықтан бір оқыс міnez де күткен. Еркебұлан қағазды әлі тізесінде тұрган қойын дәптерінің арасына салды да, кейін оқыды.

Үй іші тым-тырыс. Қымыз сапырылғанымен, қымыз ішілгенімен, іштей атысып отырған адамдар тіл қатыса алар емес. Көздер ғана бірін-бірі кезек жанап өтеді. Қоян жырықтың көздеріне түскен от сәулесі шұбартып, лышылдап, оның ой түбінде шұбартып жатқан ордалы жылан барын елестеткендей. Ақбала көзінде мазасыздану бар. Еркебұлан қағазды оқыған сияқты еді, бірақ, әлі бейғам отыр. Ақ мандайы кең жарқырап, қынқты қара көздерінде

мысқыл ізі ғана бар. Эйел шыдамы таусыла бастағандай, Еркебұланды көзімен қамшылап қояды.

Тыстан қатты жүріп келіп тоқтаған тарантас арбаның тырсылы естілді. Эйел көзі Еркебұланға «кешіктің-ау!» дегендей мұңайған өкінішпен қарады да, мұздап жүре берді.

— Бала, екеуміз далаға шығып келсек қайтер? — деп, Еркебұлан орнынан тұрды. Сұңғақ бойлы, жауырынды жігіт екен. Қара шұға сым шалбар, биік өкше қисық табан, тік жағалы қара шұға көйлек, күміс жапқан жіңішке ғана кавказ белбеуі, бәрі жарасымды. Тұлғалы денеге бәрі қонып тұр.

— Жүріңіз,— деп Қайсар киіз есікті аша берді.

Еркебұлан баю қозғалып, көз қырымен Ақбалаға ғана қош айтып, есікке қарай бет алғанда от басында отырған қоян жырық атып тұрды:

— Қайда барасың?

— Далаға шығам демедім бе?

— Шықпайсың! Орныңа бар!

— Жоқ, мен шығатын болармын.

— Өй, Біржан әкеңнің аузын!..

Бұзау тіс қамшы құйрығын шаншып алыш қайқайып барады. Сілтеп қалса болды, жаурын ортадан сарт етеді. Үй тарлық қылмаса, аянаіын деген түрі жоқ.

Еркебұлан құлашын жазбай-ақ қоян жырықты шықшытынан ала түйіп жіберді. Шапшаң екен, көз ілескен жоқ. Қүре тамырдың шықшытпен іргелесер тұсынан үрды. Қоян жырық қамшы сілтеуге шалқая берген бойы шалқасынан түсті. Өліп жүре бергендей сұлық жатыр. Бокс ұрыстарынан хабары жоқ қара күш қалай ұшып тұскенін білген де жоқ. Басы төрге қарай, сол жақ аяғы жанып тұрған отты кесей құлапты. Күнде қолының майын сұртетін кең қоныш, бұзау бас былғары етік шыжылдай бастады. Шүберек шалбардың тақымынан от жылт етті.

Үйтеге Қараөткел саудагерінің баласы ноғай жігіт кіре берді. Басында қара тақия, екі төс қалтаның арасына көлденең керілген күміс сафат баяу. Еркебұлан оны бірден таныды. Көздері бұлтиған, семізшелеу, өзінше сәнді киінемін деп ойлайтын, тайынша-бұқалау жігіт болатын. Бұл кезде қалада Совдеп, мұсылмандар қауымы, Уақытша үкімет комиссары сияқты бірнеше өкімет бар-ды. Жаңа кіріп келген саудагер баласы әкесімен екеуі қосарлана жүгріп, жинальстарда ылғи қай жеңген жағына қосыла кететіндіктен «кос қоржын» атанған. Адам баласының қашаннан бергі тіршілігінде ең арамы да, ең арсызы да саудагер екені

даусыз ғой. Еркебұлан бұларға аса жеркеніп қараушы еді. Оларды Совдептің маңына жолатпайтын.

Ноғай жігіт үйге сәлем бере кірді де, есікке жақындаған қалған Еркебұланға қолын ұсынды. Еркебұлан оны байқа-маған болып далаға шығып кетті...

Тұн көзге тұртсе көргісіз қараңғы екен.

Еркебұлан қараңғыға көзін үйретіп аз ғана тұрып қалды. Бұл не? Ешкіммен өштесі-кектесі жоқ еді ғой. Ойына манағы жиналыста айтылған «артында айтағы бар!» деген сөз түсті. Ие, манағы топас шабдар да айтак, мыналар да айтак...

Іргелес тігілген үлкен үйдің киіз есігі ашылып, қара мақпал женсіз, қына-сары қос етек көйлек киген жас қыз үйге кіре берді. Үй ішінен түсken жарық бір сәтке ғана қыз жүзін жарқ еткізіп көрсетті де, жұтып жіберді. Өзге дүниe есінен шығып кеткен жас ақын жабылып кеткен есікке тесіле қарап тұрып қалды. Қозғалар емес. Ол қыз келбетінен қат-қабат армандаған сезімдер ұстап қалды. Қорыққан жан, қуанған жан, аз ғана мұны бар. Жігіт арманы құралай көз, қигаш қас болушы еді ғой. Ақын оны сезінген жоқ, өзгені сезінді. Сирек кездесер бақытты бір сәт екі-үш түрлі қарама-қайшы сезімдердің тірі бейнесін көрсетті. Ақын ырғақ іздейтін, ақын көркемдік іздейтін, ақын ішкі сезімнің ішкі-сыртқы бейнелерін іздейтін. Қазір ол соны көрді. Қыздың кім үшін қорыққаны да, не үшін мұңайғаны да есіне келмепті. Тек қана қайтып кездеспес бір бейне. Жалғыз-ақ сол!..

Қайсар Еркебұланды сүйрелей жетелеп үй сыртында байлаулы тұрған аттарға әкеле жатыр.

— Жүріңіз, аға, мыналар сізді өлтіруге жиналып жатыр! Төртеуі де қанды қол қарақшы... Мына торы төбелге мінінің! Жырық қараның аты. Жел жетпес деген ат. Сүріне білмейді. Мен мына көк бестіге мінемін... Бұ да жүйрік... Ал кеттік...

Ақ отаудан үрейленген дауыстар естіледі.

— Өлтіріп кетті ме өзі? Тәке, Тәке!

— Су әкел, су!

Еркебұлан есептіреп қалған жайда жер тарпып тұрған торыға мінді. Жаңағы бейнені ұмытып қалар ма екен! Отыра қалып, жазар ма еді. Арпалыс заманы тағы бір кездестіреп ме, жоқ па?..

Екі салт әуелі аттардың тақымын жаздырып, аз ғана шекітіп аяңдатып, аз ғана желе-жортқызып алыш, шоқыта

жөнелді. Арт жақтан «кетті, әкетті!» деген жанталас айқай-
лардың лебі келді...

— Аттан, аттан, аттан!..

III

Жас қыздың өміріне естен кетпес бір күн қосылған
тәрізді. Манағы ұрыс-керістің у-шуы басылған соң, шеше-
сінің іргесіне келіп жата қалып еді, таң атқанша ұйықтай
алмады. Іші-тысы күйіп бара жатқандай, алқына береді,
аунақши береді. Қөнліндегі үлкен бір қуаныш бар, құлімдеп
қояды. Қөнлінен қорқыныш іздері де өше қоймаған — қа-
бағы түйіліп, тұла бойы дір етіп қалады. Қыз жүрегі
кеудесін тепкілеп жатқандай, дұрсілі естіледі.

Кеше түске тармаса, бар сүйегін сыртынан санап ал-
ғандай арық атанды бөшкелі арбага жегіп, Қайсар екеуі
су әкелуге барып еді. Көлдің бұл ауыл жақ жағасы
жарқабақ екен. Суды жаяу тасуға тұра келді: Қайсар екі
шелекпен тасымалдайды, Ақлима арбаның үстінде тұрып
бөшкеге құяды. Ара-тұра біріне-бірі су шашып қалады.
Жарым жарты су бөшкенің ішіне құйылады, жарым жар-
тысы — сыртына. Шөгіп жатқан атанның асты көлдеуге
айналды.

— Балалар, байқап ойнандар... Мұндай ойынның арты
бірдемеге апарып соқпай қоймайтын... — дегісі келгендей
кәрі атан басын шайқайды. Күйісін тоқтатып, наразы ды-
быс береді. Жауыр жамбасына су шашылғанда баж етіп
қалады. Бөз дамбалдың балақтарын сан ортасына дейін
түріп алған жалаңаш Қайсар бұл ойыннан жалығар емес.
Ақлима белуардан су болды. Қызыл щұбар ситса көйлек
құлын мүшелі қыз денесіне жабыса бастады. Ойын ере-
сектеніп бара жатқан сияқты.

Шелек түбіне әдейі іркіп қалған суды Қайсардың ба-
сына ақтара салды да Ақлима арбадан түсе берді:

— Енді өзің тасып, өзің құй! Мен үсті-басымды кеп-
тіріп алам.

Ақлима ұзаңқырап барып жарқабақтан көл жағасына
түсіп кетті. Манадан бері екеуленеп жүріп бөшкені толтыра
алмаған екен. Төгілген су боз көделердің арасынан жол
тауып, жыландаидар ирелендеп көлге қайта құйылып жатыр.
Қайсар жалғыз жүріп бөшкені тез толтырды. Енді қараса,
Ақлима көлдің ортасына таман жүзіп жүр екен. Сермеген
құлаштары көрінеді. Арқасы күнге шағылысып жарқ етіп
қалады. Қайсар солай қарай жүгіре жөнелді. Ойында еш
нәрсе жоқ, құліп жүрген қалпы. Әурелемек, ойнамақ...

Қайсар жар қабаққа жеткенде, Ақлима да судан шыға

беріп еді. Бала жігіт өмірінде бірінші рет жалаңаш қызыды көрді. Тарқатылып кеткен ұзын қара шаш сол жақ қеудесін ғана жауып кетіпті. Қайсар жарқабақтан секірген бойы қызының қарсы алдына келіп түсті де қалшиып тұрып қалды. Алқынып, қызып, танаурап барады. Кездері шылауланып, демін әрең алып тұр.

Ақлима шошынып кетіп: — «Өй!» — деп қалды да күн көзінде жаюлы жатқан көйлегін тез алышп, алдын қалқалай беріп: — «Кет!» — деді Қайсарға.

Бала жігіттің ентігі басылып, иықтары салбырай берді. Ұялды да бұрылып кетті. Буындары босап, тізелері қактығысып барады. Құлактарына дейін қызарып кеткен.

Қайсар мен Ақлима бірге өскен, бір ауылдың балалары еді. Бірін-бірі жылатып өскен, бірін-бірі уатып өскен. Бірге күліп, бірге жылап өскен. Бірінің ұл, бірінің қызы екенін ажыратыспай өскен. Соңғы төрт-бес жылда Қайсар әркімге жалданып, кездеспей кетіп еді, Отарбайдың үйінде қайта кездесті. Бұл жолы екеуі де ұялар шаққа жеткендерін таныды. Бірі қыз, бірі жігіт болып қалған екен.

Сонымен бірге Қайсар бұл жолы Ақлиманың көздерінен қорқып та кетті. Әр кезде мейірім төгіп тұратын, әсіресе, куанғанда қыз жүзіне ерекше бір нұр төгіп жіберетін әдемі көздер бұл жолы жарқ етіп қалғанда найзағайдай түреп жіберді.

Әлде екеуі ауылдан шыға бере қосылып ән сала жәнелген. Тап сол шақта екеуі де бала еді. Кәрі атан басын шайқап: — Балалар, байқап ойнаңдар,— дегісі қелген кезде де бала еді. Сол әдемі балалық шақ үзіліп кетті. Енді екеуі де тым-тырыс. Қазак арбаның екі арысына теріс қарасып мініп, томсырайып қайтты. Бұлай келе жатқандарынан әлдеқандай секем ала қойған сұңғұла Ақбала қабағын шытып:

— Ақлимада жұмысың болмасын... Жайыңа жүр!.. — деді Қайсарға.

Өздері сезініп, өздері өкініп қалған жайды Ақбала шегелеп жібергендей болды. Әсіресе қыз жүрегіне тық ете түсті.

Ақлима ойы кешке дейін осы бір «жайыңа жүр!» дегеннің айналасынан ұзай алмай қойды. Мана суға тұскенде аяғына балдыр орала беріп еді, бұ да ойына солай оралып айырыла алар емес. Бала жасынан достасып өскен Қайсармен екі арасына тыйым шымылдығы түсіп қалды. Күн бойы екеуі де бірінің қасынан бірі ығысынқырап өтіп жүр. Қызық екен-ау!..

Күндіз бір салт атты келіп лау аппаратын екі ат әзірлетіп кетіп еді, кешке қарай тағы біреуі шапқылап келіп

аттарды жылқыга жібергізді. Күн бата Еркебұлан келді. Осыдан бастап Отарбайдың үйіне үлкен бір қарбалас кірді.

Қарбалас Отарбайдың өзінен басталып кетті. Отауда аз ғана отырды да қонақты жалғыз қалдырып үлкен үйге келеді. Қызыарыңқырап, терлеңкіреп келеді.

— Байғұс-ау, қонағынды жалғыз қалдырып, неге тыншыға алмай жүрсің? — деп сұрады Ақбала.

— Қызық жігіт екен өзі, кәператибіндегі қанша мүше бар деп сұрайды...

— Сен не дедің?

— Әзір жалғыз өзім... Кейін бір біркәншік аламын ғой дедім.

— Ол не деді?

— Құлді де үндеген жок.

— Бар сөйлескенің осы ма?

— Мүшелік жарна деген бір бәлесі бар екен, соны сұрады.

— Иә?

— Бізде мүшелік жарна дегенді ешкім білмейді деп едім, онда кәператип жұмысын қалай жүргізбексің, қаржыны қайдан аласың деп тағы қадалды. Ақша тауып береміз деп жүрген бір-екі адамым бар еді деп әрен құтылдым.

— Онын дұрыс екен деді ме?

— Эй, менің Мәңкүр-Нәңкүрім сен бе едің, неменеге қадала қалдың?

Отарбай ашууланып шығып кетті де ұзамай қайтып келді:

— Қонақ жігіт қой сойма деп жатыр...

— Қой сойсаң қонақтың өзінен сұрап союшы ма едің?

Манадан бері ерімен жөндең сөйлесіп жүрген Ақбала-ның даусы ширыға бастады. Келген қонақтың ақын болып шыққанын жас эйел қуаныш етіп еді. Осы көл басында жалғыз ауыл қалмаса, мұндай ардақты қонақ кездесер ме еді, жоқ па? Пайғамбар, әулие дегендерге ат үсті қарайтын, төре дегендерге жиіркене қарайтын қазақ еліне ақыннан асар ардақты жоқ. Қөңіл ашар, шер тарқатар ән мен жырдың бері ақындардан қалған ғой. Қызық емес пе, көзіне көрінбейтін, қолға ұстауыңа келмейтін ән мен өлең ғасырлар бойы ел ойында қала беріпті, қорлана беріпті, оята беріпті, сергіте беріпті. Ақын мен әншіге осылай қарайтын елдің қызына әлдеқалай кездескен ақын қонағының сый-құрметі жетіспей жатқан сияқты. Ақбала осыған қатты күйзелді. Тұла бойы өлең мен әнге толы ақын алдында Отарбай мылқауға айналған сияқтанады.

Кешеден бері Отарбайдың мінезі тіпті түсініксіз болып кетті. Өз үйінен өзі бірдемені ұрлағысы келіп жүрген адам ба дерсін. Әлсін-әлсін желкесін қаси береді, шайын төгіп ала береді. Алдыңғы күні басқа ауылдармен бірге жайлауға көшкелі әзір отырып, көшпей қалды.

— Болыстан бүйрық алдым, ертең бір полномошн өтеді екен, соған ат байлату керек болып қалды,— деп еді. Кеше сол полномошн келердің тап алдында аттарды жылқыға қосып жіберді.

— Эй, сен осы неге қипалақтап жүрсін?.. Келетін қонақтың полномошн емес, ақын екенін біліп пе едің, жоқ па?

— Оның саған не керегі бар? Наныңды дұрыстан иле!

— Нан илеуді маған, үйретпей-ақ қой. Бірақ, келетін қонақ осы ақын екенін біле тұра айтпаған болсаң нан илеудің қандай болатынын көрерсін!

Жас қыз Ақлима ерлі-байлы адамдардың шалғай-шалыс керістерін тындағысы келмей далаға шығып кетті. Жазғытұрғы қоңыр іңір. Іңыранып бусанып жатқан жер... Қызыңғына дүние тіршілігінің мол үні келеді. Қелде қаз қаңқылдан қояды. Қызыңғындай шуласып күліскен шагалалар үлкен тойдың үстінде сияқты. Махаббат дегеннің ең терең сырын солар ғана білетіндей, көлбақа әндерінде үзік жоқ. Аз тауқыметтерін ең ажарлы бояулармен, ең сұлу, ең ұзақ әндермен безеп жатыр. Отаядан естілген домбыра үні де сол дүние үніне қосақтала шығады. Бірсесе ақын домбырасы сол тіршілік күйлеріне қосылғандай естіледі, енді бірде ақынның өз іздегені барлығын андатады.

Ақлиманың қасына Қайсар келді де қызды отауға қарай жетелеп әкетті.

— Жүр! Жігіттің патшасын көрсетейін.

— Қой, ұят емес пе! — деп жас қыз іркіле беріп еді, Қайсар онысына қараған жоқ.

Ақлима босағадан сыйғалағанда, ақынның өзімен-өзі оңаша қалған, шабыт үстіндегі кезі еді. Өзі осында, ойы алыста сияқты. Арпалысы көп, шатқалаңы көп ауыр жолда ақын екі заман шекарасындағы айқастарды қалай жазарын ойлап отыр еді. Шабыт үстіндегі ақын әшейіндегі қалпынан анағұрлым ажарлы көрініп кетті. Қыз көзі де қадалып қалыпты.

Ақлима босағадан басын әрен тартып алыш:

— Қайсар-ай, қандай жақсы едің бауырым! — деді Ақлима, бүгін қыз болып қалғанын жасыра алмай.

— Немене, қызығып кеттің бе? — деді Қайсар. Ол

да бүгін жігіт болып қалғанын жасыра алған жоқ. Бірі қызығып, бірі қызғанып кетті...

Ақлиманың бұдан кейін көргендері түйдек-түйдек болып гұтас етті. Дүрс-дүрс жортқан салт аттылар келді. Отауға әлдекімдер үймелесіп жатыр. Әлдекімнің үй сыртында тұрып Отарбайға: — Былжырама дедім ғой саған! Сен шіріктен лұқсат сұрап тұр ма едім? — деген өрескел даусы естілді.

Бір кезде Ақбала асығыс жүгіріп келіп:

— Бол ойбай, жылдам, ақын ағаңа екі ауыз сөз жазып бер... Мыналар сені өлтіруге жиналып жатыр деп жаз... — деді Ақлимаға.

Союға әкелген қозының төрт аяғы байлаулы, екі көзі лапылдан жанған от жарығына көгілдір шағылышып жатқан. Қойши шал тас қайраққа түкіріп қойып, ақырын изендетіп пышақ қайрап отыр. Сорлы қозының бауыздалғанын қөргісі келмей, Ақлима далаға шығып кетуге бет алып еді. Апасы келіп одан үлкен сұмдықты, адам өлімін айтЫП тұр.

— Қойши, Ақбала... Сізді өлтіруге деп қалай жазам? Корқамын, жазбаймын,— деді Ақлима.

Апасы еркіне қойған жоқ. Қағазды жаздырып алып Қайсаға берді де: — Мыналардың екі атын таңдап ал. Ақын ағаңды қалаға жеткізіп саласың. Әзір бол! — деді.

Содан кейін «Қатер» үстінде қан шығарма! деген ескі бір ырым есіне түсіп кетті де Ақбала шалға қарап:

— Пышағынды жаландатпай, жерге шанша тұршы! — деді.

— Ойбай, балам-ай, ұмытып қалған екесің ғой... Мұндайда пышақты жерге шанышпайды, құлғе шаншады,— деп шал пышағын құлғе шанышты.

Мұның ар жағы Ақлимаға өні мен түсіндей ғана елестеді. Отаудағы дауыстар бірсесе айқасқан қылыштай жарқ-жүрк естіледі. Бірсесе лап етіп жанып, лып етіп сөнген оттай тына қалады.

Дір қалтырап қорыққан қыз үйге сүйеніп тұрғанда отаудан Еркебұлан шықты. Қасында дөңгеленіп жүрген Қайса бар. Куанып кеткен қыз үйге содан кейін кірді.

— Құдай-ай, құтқара көр! Сақтай көр!

— Өлтірді! Өлтіріп кетті! — деген үрей айқайдан зәресі үшқан Ақлима далаға қайта жүгіріп шығып, үзай берген ат дүбірін естіді. Куанып та кетті, жылап та жіберді. Асығыс Ақбала келеді. Ол Ақлиманы үлкен үйге жетелей кіріп: — «Шалы құрғыр қайда кетіп қалып еді!» — деді де шаншулы қалған пышақты алып, байлаулы жатқан қозының кеңірдегін осып-осып жіберді:

— Садаға, құдай садаға!

— Садаға, садаға! — деп Ақлима жылап түр.

Ұзамай бұл дүрбелен де аяқталды. Екі қарақшы Ерке-бұландарды қып кетті. Атсыз қалғандары қазақ арабаға сұлатып салып едәуір күйіп қалған, жырық қараны фельдшерге әкетті. Ауыл әрең деп тыншыққаннан кейін Ақлима шешесінің іргесіне келіп жата қалса да күн шыға әрең қалғыш кетіп еді, ұзамай күбір-күбір әңгімеден оянып кетті. Үй іші күбір-күбір... От басында Отарбай мен шешесі отыр. Күбір-күбір сол екеуінікі. Тыста әдейі катты сөйлеп жүрген Ақбала даусы естіледі:

— Бір пәледен құтылдық па десек, түпке сақтағаның тағы бар екен ғой! Қөрінгеннің көтіне кіріп қөрген құнің құрысын да сенің! — Ақбала Отарбайға ұрса кірді үйге.

— Сен қатын, жырық қараның не деп кеткенін ұмыта қалдың ба? Құлінді кекке ұшырамын демеді ме?

— Ол өз бетімен келген жок. Бәрінің ымы-жымың бір! Сен жәй қипалақтап жүрген жоқсың. Қолың таза емес!

— Олар менімен ақылдастыпты демексің бе?

— Былжырама сен! Мен бәрін біліп отырмын. Ақлиманы параға беріп кәператив болмақсың.

— Кәператип деген қолыңа жәй түсे бермейді...

Жарылып кеткелі тұрған Ақбала тепсініп-тепсініп қалды. Ақбаланы арқа тұтып шешесі де бір қатал жауап қайырып тастады:

— Шырағым, ақ патша болам десен де мейлің, тек сауда-саттығына салма бізді... Тұр, тұр, айналайын Ақлима, елге қайтайық...

Бір бәленің өзіне төнгенін айқын сезінген Ақлима тез тұрып киіне бастады...

IV

Кейде ақынның балалығына таң қаларсың кейде ақынның даналығына таң қаларсың. Ақын — қыран, қияға да қонады, ақын — адам, далаға да қонады. Ақын бойын да жасыра алмайды, ойын да жасыра алмайды. Ақын жаны оңай жараланады, оңай жазылады, емі көп. Ақын жүрегіне кек тұрмайды. Кек тұрса қақ тұрғаны. Қақ тұрған жүрек —tot басқан асыл, енді одан берекелі үн шықпайды. Ақын — заман, бір күндік те емес, бүгіндік те емес. Оның кешегісі — бүгіндік, бүгінгісі — ертеңдік. Ақын бойына адамгершілік қана жарасады. Екеуінің біріне ақау түссе, алдымен ақындық өледі...

Бұл — Еркебұлан сөзі, бұл — Еркебұлан мінезі. Сәл

кешігіп сәлем берсең, өкпелеп қалар еді. Көзіне көзінді дәл үстап «Еркеағал» десең, дариядай толқып, шалқып кетер еді. Айтқан сөзінде аз ғана буалдыр барын сезінсе, еш нәрсөнде түсінбегендей, жауап қатпай қалар еді. Өзінің бір ойланып кеткен кезіне кездессең, ол сені көрмес те еді, танымас та еді. Өкпелеп кет, өлтіріп кет, өзі де білмей қалар еді...

Сол Еркебұлан ат үстінде келеді... Ат басын еркіне жіберіп, өзі шатқалаң шалыс ойларға кеткен. Құғыншылар мана адасып қалды. Қалаға қарай бет алған Еркебұлан мен Қайсар да адасып кетті. Тұн көзге тұртсे көрінбейтін қараңғы. Оның үстінегін жер бауырлаған тұман тұсті.

Бұлар ауылдан ұзап шығып, қала жолына тұскеннен кейін ғана арт жақты абайлап еді. Құғыншылар дүбірі бірден естілді. Қосарлана шапқан ат дүбірі қақ жолға тұсқен соң тіпті айқындалып келеді.

— Ойбай, мынау ырсылдақ қараның шабысы! Ол жетпей қоймайды. Иттің малы, алдынан келсең — тістеп, артынан келсең — теуіп, жолатпап еді! Екі қолтығында екі тесігі бар... Ентігу дегенді білмейді! — деді Қайсар.

— Тесігі бар деген немене?

— Кәдуілгі дем алатын ше! Оны жұрттың бәрі біледі.

— Енді қайттік?

Еркебұланның ішінен мырс еткенін Қайсар сезген жоқ.

— Жолдан бұрылып кетейік. Ана белдің астында Елемес қыстауы бар. Одан әрі Улыкөл. Қисық там. Бұратал, Тас бекет қой. ...Одан әрі көзімді байлап берсеңіз де қаланы тұра табам. Жүрініз!..

Қайсар жолдан кесе-көлденең бұрылып, сол жаққа қарай жөнеп берді. Ауыздығымен алысқан тор төбел де ыршып кетті. Дала сырына қанық қу бала Еркебұланмен қатарласа беріп:

— Қасқыр шоқаққа салыныз... Сонда ат дүбірі естілмейтін болады,— деді.

Бұлар жолдан бір шақырым алыстамай-ақ құғыншылар қала жолымен ағып өтіп кетті. Содан кейін құғыншылар да, қашқындар да бірінен-бірі адасып қалды.

Ана белдің астында деген қыстауды Қайсар әлі таба алмай келеді. Улыкөл де жоқ, Қисық там да жоқ. Тұн қараңғылығы қоюлана тұсті. Қалай кетіп барады, бет алыстары қай жақ, оны екеуі де біле алмай келеді. Қайсар адасқанын сезінген сайын қысылып, қысылған сайын тақымын да қысынқырап қоятын сияқты. Меніреу дала бір дыбыс бермейді. Бір от жылт етпейді. Аспаннан да бір жұлдыз жылт етпей қойды.

— Аға, мен адастым.
— Ештеңе етпес. Таң атқанша бір елге кездесерміз. Енді қасқыр шоқағыңды қойып, сары аяқмен отырайық. Әйтпесе, жапан түзге шығып кетерміз... Мына торы ат сол жағына қарай ығыса береді. Осының еркіне жіберсек, бір ауылға апармас па екен?

— Өзініз білініз... Мениң басым айналып кетті.

Осыдан кейін Еркебұлан өз ойларына кетті. Торытөбел аттың қайда әкетіп бара жатқанында жұмысы да болған жоқ. Ең алдымен көз алдына манағы бейне келді. Ол оны көптен бері айналдырып жүрген бейне. Омбыда оқып жүргенде Леонардо да Винчи жасаған Монна Лиза (Джаконда) бейнесі туралы екі рет айтысқа қатынасып еді. Ұлы суретші өзі жасаған бейнеге өзі қызыққандай қайда барса қасынан қалдырмаған ғой! Оңаша түндерде суретті алдына жайып қойып қызыға қарап, таңданып отырған ұлы суретші көз алдына келетін еді. Айтысқа қатынасқандардың біразы әдемі салынған сұлу әйел суретіне кім қызықлады деген ойға қарай ауыса берді. О да адам, о да еркек қой!..

Жиналыс ондайларға көңіл аударған жоқ. Ерінен айрылған қайғылы әйел жүзіне бір сәтте жымиу пайдада болған ғой, ғасырлар бойы жұрт соның себебін іздейді екен. Суреттен көзін аудармай қадалған. Еркебұлан суретшілік, ақындық өнерінің бір биік түрғысынан қарап отырып еді. Адам баласының әр күні, әр сағаты бір қалыптан құйылып шықпайды. Әр күні ылғи қуаныш, не ылғи қайғы-мұн емес. Соған орай, адамның мінез сипаты да өзгеріп отырады. Адам бейнесін жасаудың бір кілті осыған байланысты екен.

Сурет өнерінен, ән мен күйден хабары бар ойлы ақын сол айтыстардан өзі үшін үлкен бір байлам, үлкен бір арман алып кетіп еді. Қүйініші басылмаған мұнды әйелдің жүзіндегі аз жымиу суретші үшін, ақын үшін ең өзекті мәселе екен. Мұн мен жымиу сияқты екі сезімнің біріккен бейнесі. Ұлы суретші соны ұстап қалған. Қайғылы әйел бір сәтке ғана, бір сәтте ғана неден жымиды? Қалың қайрыны жарып өтіп жүрегіне түсе қалған жарық елесі қайда келді? Белгілі жай, ауыр қайғыны айқайлап келген күш те, шақырая түскен жарық та бұзып-жарып өте алмайды. Нәзік күш, жарық елесі ғана жарып өтеді. Жан-жүрекке сол елес сзықтай ғана жол салады. Қайғы жеңіліп, адам өмірге оралады. Данышпан суретші мұнды әйелдің жүреғіне сол сәулені түсірген... Жеңіл ғана желпіп қалған... Ақынның алып кеткен арманы да осы еди.

Осы арманы ылғи есінде жүретін ақын әлгінде ғана қыз

жүзінен көрген бейнеге қайта оралды. Тірі адамның жүзінде де екі-үш түрлі сезімнің белгілері бола береді екен-ау! Байғұс бала неден қорқып, неден қуанды екен? Аз құлімсіреген көзіндегі мұн елесі неден түсті екен? Өзімшіл көңіл «сен үшін қорықты, сен үшін қуанды» дегісі келеді. Ақын ойын аяқтатпай, Қайсар беліп кетті.

— Аға, жырық қараны бауыздап жібердіңіз бе? — деді.
— Ә?..

Бала жігіттің батыл сұрағына Еркебұлан таңданып қалды.

— Жырық қараны деймін, бауыздап жібердіңіз ғой?
— Жоқ, алақанның қырымен үрдым.
— Содан өліп кетті ме?
— Өлген жоқ, талып кетті... Бір минутқа жетпей есін жияды.

— Қап!..

— Неге қап?

— Өліп кеткені жақсы болатын еді. Ол талайды өлтірген жол тонаушы. Найзамен бір-ақ түйрейді екен. Бірақ, енді ол ақсақ болып калатын шығар... Тақымына от жабысқанын сезген жоқ. Сінірі күйсе болды ғой!..

Осыны айтқанда бала жігіттің жүзінде не бар екен деп, Еркебұлан тесіле қарап еді, қаранғы түн көрсетпеді.

— Манағы хатты жазған сен бе?

— Жоқ, Ақбала апамның сіңлісі келіп жатқан. Сол жазды. Жазбаймын деп еді. Сізді өлтіруге жиналып жатыр деп, калай жазамын? Қорқамын деп, көзінен жасы ыршып кетіп еді. Эй-апам кекжал ғой. Еріксіз жазғызы.

Қыздың неден қорыққанын білгеніне Еркебұлан қуанып кеткендей. Шын себеп осылай болу керек қой. Өлтіруге деген сөзді жазудан қорқу керек қой! Қорқу себебі осы болса, сол қорқуды жеңгеніне қуанса несі бар? Бір кезде барлық адам баласы сол күнәсіз жандай, жүргегіне дақ түспеген баладай ойланар биікке жетсе, шын еркін өмір сондаған орнайтын болар. Қыз көзіндегі мұн елесі де сондаған біржола өшер.

Бір кез ақын ойы Біржан тағдырына ауысып кетті. Ел аузында Біржан да жынданып өлген. Ақан сері де жынданып кеткен. Неге олай? Осы өлкенің атақты адамдары жындана беруі керек пе?!

Әлгінде қоян жырық бір шындықтың шетін басып қалған сияқты болды. «Аяғында содан іш-құста болып жынданып өліпті ғой!» деді.

Біржан сияқты арқаның ардагер әншісі жұрт алдында Поштабайдан таяқ жеп қорлық көрсе, іш-құста болмай,

не болмақ? Сол жерде өліп кетпеді демесең, өлімнен оның несі жеңіл? Бұған дейінгі өр көкірек ән, бұған дейінгі асқақ үн сөне бермегендеге, қайтпек? Ақын үшін іш-кұста мен жындану арасы қай бір алысым еді! Біржан сал да, ақын Абай да, Ақан сері де бұған бір соқпай өте алмаған.

Еркебұлан Біржан өмірінен поэма жазуга ойланды. Драма желісі айқын екен. Біржан Жанбота болыстың еркелетіп ұстаган әншісі:

Айтады Біржан әнді ентелетіп,
Біржанды өзің қойдың еркелетіп...

Сол Біржанды Жанботаның көзінше Азнабай болыстың Поштабайы сабап, домбырасын тартып әкеткенде Жанбота ара түспей қалады:

Есірген Пощтабайға көз алдында
Біржанды қойғаның ба желкелетіп?

— Ойбай, аға, ән салмаңыз,— деген Қайсаға Еркебұлан аң-таң болып жалт қарап еді, өзінің Біржан әнін ыңылдатып келе жатқанын естіді.

Біржанның «Жанбота» деп аталып кеткен әні ышқынған жанның зары. «Өлген жерім осы ма еді? Боктыққа көмген жерің осы ма еді?» деп келеді. Зармен басталып назамен аяқталады. Қара сөзбен баяндап көрсөң, ол әннің толғаныс зарын жеткізе айта алмас едің. Ол бір үлкен трагедия ғой. Боктыққа көмілгендей сезінген ақын жамының қалай ышқынғанын, ақын жүрегінің қалай тыптығанын сөз емес, кекке толы зарлы ән ғана жеткізе алатын болар. Мұндай жайда мазмұн дейтініміз әнге ауысып, көркем айтылған өлең сөздің өзі баяндауыш болып қалуады. Еркебұлан ойланып қараса, өткен өмірдегі барлық дарынды жандарымыздың тағдыры осы айналага соға береді екен.

Осындай өрісі бір ойлардың бірінен соң біріне кешіп келе жатқанда таң атты. Томарлы көлдің жағасына үйлірге қонған ауыл көрінді. Кірпіштеп кесіп, шошайтып үйген қи — шемеле сияқты қоңырқай ауыл. Әр үйдің қасынан жалғыздал өрген әр түсті сиырлар. Ауыл ортасында үркердей үйірілген аз ғана қой-ешкі. Торы ат тіпті серек аяңдал, кербез басып кетті. Кісінеп жіберді. Ауылға жақындағанда әр үйден бір адам шыға келіп, сыйырай-ып-сығырайып бұларға тесіле қарап тұрганы байқалды. Бұл кезде төсектен тұра қою қазақ әдетінде атымен жоқ болатын.

— Торы ат өз ауылана әкелмесе игі еді. Осы ауылға соқласақ қайтер, аға?

— Е, несі бар? Тағы қашамыз ба?

— Апырау, анау торы төбел ат!.. Үстіндеңісі басқа біреу,— деген дауыс естілді. Қала адамдарынша киінген жігітten қауіптенген еркектер жағы үй тасалай бастады. Олардың орнына енді әйелдер шыға келді: кім екен — біліп қалу керек, не болар екен — көріп қалу керек. Бірдемені сұрай қалса, ауылда еркек болмай шыққаны жақсы... Ауылдың орта тұсында тұрган қоңыр төбел үйден бір әйел шыға келіп, тепсіне сөйлей жөнелді.

— Аты бар, өзі жоқ! Атып кеттіндер ме, өлтіріп кеттіндер ме, ойбай?

— О, неге атамыз? Қылмысы бар ма еді?

— Жоқ-ау, тірі ме өзі?

— Тірі. Ұзамай келіп-ақ қалар...

Сол үйден тоғыз-он жасар бала шыға келіп, әуелі екі санын тырналап, бет-аузын қиқайта қарап біраз тұрды да, ақырын келіп торы аттың шылбырына жармаса кетті.

— Тұс аттан! — Айрылар емес.— Біздін ат!

Қайсар оны аттың омырауымен соғып, ысырып жіберді. Еркебұлан екінші үйдің тасасынан бір көрініп, бір көрінбей кетіп тұрган еркекті шақырып алып, маңайдағы елдерді, жолды сұрады. Бес шақырым жерде орыс поселкесі бар екен.

— Женгей, баланды мына жігіттің артына міңгестіре ғой: қазір аттарынды алып қайтсын,— деді Еркебұлан.

Бала да бір бұзық екен-ай! Орыс поселкесіне жеткенше Қайсардың зықысын шығарды. Біресе Қайсарды қылғындырып, құшақтап алып, артына қарай қайқайтады. Біресе аттың бір бүйіріне қарай сырғып кетіп, аяғымен атты шапқа тұртеді. Ат шошынып, артын кетере тулайды. Баланы Қайсар екі рет қыл шылбырмен осып жіберді. Бала әуелі ойбайлап-бақырып жалынады да, ұзамай сықылықтап құледі. Жынды ма, бұзакы ма?

Кеше Еркебұлан қоян жырықтың әкесі қандай қан ішер болды екен деп ойлап қалып еді, енді оның баласын көріп таңданып келеді. Қасқыр баласы-ақ осында болар, қағынып туған бала. Поселке Советінің алдында бала торы төбелге мініп алды да, анадай жерге барып:

— Екеуіңнің де әкенің аузын...— деп боқтап кетті...

Поселкеден поселке қуалап, лаулатып жүріп, Еркебұлан мен Қайсар Қараөткел қаласына кештетіп жетті. Тұнгі тұмандада торы төбел ат бұларды тіпті теріс әкеткен екен.

Еркебұлан жаңада ғана шыға бастаған «Тіршілік» га-

зетінің басқармасына келіп түсті. Қала аман, тыныштық екен... Көшеде сырнайды кергілеп, айқайлас өлеңдетіп жүрген мастар бар.

— Ертең мейрам ғой...

Бірі соғыстан демалысқа келген, бірі есебін тауып соғысқа қайтпай қойған ак офицерлер болушы еді. Әрбір мастар тобының ортасында солар көрінеді. Қызыл жолақ сандары сонадайдан көзге түседі.

Газет басқармасында жалғыз ғана кешкі хатшы отыр. Беретін жалақысы болмағандықтан, екі жас жігіт, бірі күндіз — бірі кешке хатшылық қызметін атқаратын. Жалақы газет редакторының өзінде де жок.

— Кәрім, сен мына баланы қызметке ал. Хат танымайтыны болмаса, жігіттің сырбазы болайын деп тұр. Әзірше сениң үйінде жата тұрар,— деді Еркебұлан, қысқа ғана амандықтан кейін.

— Хат танымайды деген жоқсың ба?

— Оқыт. Зерек бала.

— Болсын... Онда, бала, сені өзіме орынбасар қылыш алдым... Мына бір қағазды баспаҳанаға апарып келе ғой... Осыдан үшінші үй. Есіктен шыққаныңда сол жағында... Жөнел...

Қайсар да намысқа тырысып, қайталап сұраған жок, шығып кетті.

— Елден жіберген екі өлеңің ертең шығады. Үшінші өлеңің нашар екен, басылмайды.

— Басып жібердіңдер ме деп қорқып келіп едім. Ант ұрған, айран көз, бір рет дұрыс көрген екенсің де!

— Оныңа түйедей-түйедей екі спасибо... енді мешайт қылмай, Совдебіңе жүре берсөң екен. Өлең-мөленді әнгіме қылыш, жұмысты тоқтатып қоя алмасақ керек... Айда жөнел, комиссарлар бүгін де қызыл өңеш болысып жатыр деген...

Әрі құрдас, әрі қалжыңбастау Кәріммен тағы біраз қалжың айтысты да, Еркебұлан Совдепке кетті. Онда әр кездегі шеке-қызба айтыс жүріп жатыр екен. Қала отынсыз, қала нансыз, қала жер-майсыз қалған. Байлардың, саудагерлердің қоймаларын, дүкендерін аштыруға Совдеп қаулы алған еді. Соған қарсылық көбейіп кеткен.

Совдеп қала байларына үш миллион сом салық салған болатын. Миллион сомасы барлардың қақ жартысын қазынаға салдырған. От тиірмен, бу тиірмендер қазынаға алышып кеткен. Қаланың барлық әкімшілік істері жұмыскерлер мен солдаттардың қолында еді. Ең алдымен осының зардабы күн санап күшейіп, қазір асқынып алған екен.

— Кеше біреу осылай жиналысып отырғанда терезені киаратып кетті. Міне, мына қос жұдырықтай тасты көрдің бе? Терезені тесіп өтіп, қарсы отырған Ефремнің көзіне келіп тиді. Ол көзін жай байлад алып отырған жок.

— Мен сендерден көзімнің құнын сұрап отырған жоқ-пын ғой! Әуелі мәселені шешіп алайық та! Байлардың қоймаларын қүшпен ашқызамыз ба, жоқ па?

— Ашқызамыз, ашқызамыз!

— Қай күшінмен ашқызысың? Солдатың бар ма сенің?

— Ендеше әуелі батальондар құрып алайық!

— Оған берер қаруың бар ма? Асырайтын тамағың бар ма?

— Ендеше отырындар осылай.

— Қалайда жұртқа нан тауып беру керек пе, жоқ па?

— Керек.

— Жер-май тауып беру керек пе?

— Керек.

— Соның бәрі қоймаларда тығулы жатыр...

— Оны өзгеміз білмей отыр деймісің?

Шешуі жоқ керіс түн ортасы ауғанша созылды. Темір жол жоқ. Ай даладағы қаланың Россиямен байланысы да жоқ болатын. Совдеп мүшелері бұл жолы да ешбір байламға келісе алмай тарасты.

Еркебұлан түн ауа пәтеріне қайтып, үй иесі әйелден бір стакан салқын айран сұрап ішіп, жаңағы жиналысты түйікқа әкеліп тіреген жайларды қайта ойланып қалды. Сығырайған бестік шам кең дүниені тарылтып, барлық ойды аласа бөлменің бір бұрышынан шығарар емес.

— Жер-май жоқ, комиссар... Тезірек жат! — деп, үй иесі әйел анда-санда бір ескертіп қояды.

Еркебұлан қылмиған жарыққа бас игендей отыра қалып: «Нан!» деп жазды. Қоймаларында мындаған пүт астықты шірітіп, тығып отырған байларды сықаққа алғысы келді. Шам қылмиып сөнуге бет алғанда «Шамның зары» деген өлең ойына орала кетті. Қаланың мындаған үйлерінде өлімсіреп жанып, май сұрап зарлап тұрған шамдар өлеңге өзі сұранып тұр емес пе!..

Сырттан есік қағылды. Өз бөлмесінен үй иесі әйел үн қатты:

— Комиссар, өзің аш!.. Сенің адамдарың болар. Кеше де келген... Түнде келмендер деп айтып қойсайшы! Мен қорқамын.

Еркебұлан есікті ашты да, «Шамның зарынан» ойын аудара алмаған бойы өз бөлмесінен қарай беттеді. Басқармадан келген біреулер шығар деп еді.

— Қозғалма! — деп орысша айтылған сөзден селк етіп қалып, есік жаққа қарап еді, қарулы екі адам кіріп келген екен. Кейінгі жақтан тағы да қарулы адамдар кіріп жатыр.

— Арестован! Қолыңды көтер!

— Жақсы. Тек шу көтермесеңдер екен. Хозяйка қорқақ адам. Білмей-ақ қалсын... Менде қарсылық жок.

— Тез киін! Күндерің бітті, большевик комиссарлар! Құлады Совдебің!

Сөніп бара жақтан шам жарығына тағы да бас игендей еңкейіп тұрып Еркебұлан үй хозяикасына екі ауыз сез жазып, қағаздың арасына пәтер ақы ақшасын салды да орнынан тұрды.

— Жә, мен әзірмін.

Кеше кешке ауылда кездесетін саудагер ногай баласы қару асынап алған, ентеп келіп Еркебұланның не жазғанын оқып шықты. Стол үстінде жартылай жазылып аяқталмаған өлеңнің «Нан!» деген атын оқыды да, Еркебұланға бұрылып:

— Міне, сенә нан! — деп қолын шығарды.— Көрасіңміни?

«Нанды» да, «Шамның зарын» да қалтасына салып алды.

Кеше жақтан ерсілі-қарсылы шапқан ат дүбірі, масаң айқайлар естіле бастады. Кеше байлары дүрлігіп, қайнай жөнелгендей.

— Айда, жүр!

Еркебұлан қарулы адамдардың ортасында көшеге шықты.

Баспалдақтан түсे бергенде Еркебұланды арт жағындағылардың біреуі бастан ала қамшымен тартып жіберді. Қамшының ұшы маңдайына тиіп еді, жылы қан жылжып-сорғалап келіп әуелі сол жақ көзіне құйылып, ұзамай сол жақ бетін тұтас жауып кетті. Ақын денесіне алғашқы тиген қамшы саудагер баласының еді.

V

Қанғыр-күңгір шіркеулер қағылып жатыр. Орталықтағы үлкен мешіттің мұнарасынан кергітіп салған азан естіледі. Әшейінде күлі күндес шіркеу мен мешіт бүгін бір үндес шығады. Бар адам көшеге шыққандай ыры-жыры. Патша құлаған хабарын алған күні тап осында болып еді.

Түнде ұстагандарды алаңға әкеліп иіріп тұр. Бәрі де таяқ жеген. Бәрінің де бет-ауыздары қызыл-жоса қан. Қан құйылған көздер соқырайып қарауытады. Киімдері пар-

пара. Бірен-саңдаңап әлі де айдал әкеліп жатыр. Совдепке айтылмаған былғаныш жоқ.

Аланды қоршап алған күпештер диірмен иелері, саудагерлер, офицерлер. Күжілдесіп-күжілдесіп, көпірісіп алады да, жабылып кетіп тұтқындарды сабайды. Қолы жеткендер тұтқындарды сабайды, қолы жетпегендері бірін-бірі ұрып қалады. Қалай да тұтқындар қан-жоса.

Бірылдаған иттей ырсыш келіп, таныс саудагер Еркебұланның шашына жармасты. Тістеніп, шіреніп, жұлқылап тұрып бір уыс мәндай шашын жұлыш алды. Көзі ақып, мәлік болған, сиыр көзденіп кеткен.

Бұдан жарты жыл бұрын Еркебұлан бір ай осы саудагердің үйінде пәтерде тұрған еді. Көзі бұлтиған, отыра қалса екі емшегі алқымына тірелетін қысқа мойын, көнетоз, буалдыр жүзді қызы бар екен. Екі қолдағы он саусақта он алты алтын сақинасы бар... Сол байғұсты бұған күнде теліп, жақын отырғызып, жанастыра берген соң. Еркебұлан ол үйді тастап кетіп еді. Саудагер ең алдымен соның кегін қайтарып жатыр. Саудагер кегі үстеуімен, өсімімен алынбаса қайтпайтынын да, кешілмейтінін де Еркебұлан бұрын да жақсы білетін. Бұл жолы сол ойын мәңгілік етіп тағы бір түйді де қыңқ еткен жоқ, үн шығармай, шыдап қалды.

Саудагер — «Лағнат большевикләргә!» деп айқайлап-айқайлап алады да айналып келіп, қарғап-сілеп Еркебұланды үрады. Кімін жыртады, көйлегінің түймелерін жұлыш-жұлыш алады.

Бақыт жолы азапсыз болмасына бекінген ақын бетін ықтамас жаққа біржола бұрып алған болатын. Бұдан кейін де жұбын жазбай қос қолдап соққан зорлық-зомбылықтың бір де біріне сыр берген жоқ.

Әдетте өмір, я өлім деп аталарлық, тоғыз айға созылған айқасқа Еркебұлан тұрмеде кездесті. Қөргені ылғи заңсыздық, айуандық, шектен шыққан тұрпайылық еді. Ақын оған да мойыған жоқ.

Монархист офицер Сербов қолындағы әдемі қамшымен ойнай отырып, тұрмеде Еркебұланның бірінші рет жауап алды.

- Сен большевиксің ғой?
- Большевикпін.
- Комиссарсың ғой?
- Комиссармын.
- Оның үстіне газет редакторысын?
- Ол да жала емес.
- Жақтайтының Совет өкіметі?

- Дұрыс айтасыз.
- Уездік Совдеп съезін өткізгендерінді мойындастың фой?
- Жасырған емеспіз. Жасырмаймыз да.
- Земство съезін ашқызбай күшпен таратып жібергендердің бірі сенсің фой?
- Ие, мен.
- Земствоға не себепті қарсы боласың?
- Земство съезге келген уәкілдерден ең алдымен Уақытша үкіметке қызмет ететіндеріне ант беруді талап етті. Біз ол үкіметті құлатуға ант еткен адамдармыз.
- Алаш Орданың ояздық бөлімін аштырмай, уәкілдерін қызып жібергендердің бірі тағы да сенсің фой?
- Мен.
- Өздеріңнің алаштарыңа несіне қарсы боласың?
- «Өздеріңнің» деп мән-жайды білмейтін адамдар ғана айтуға тиісті. Алаш біздікі емес. Әр жерде шоқайған, шүнтиған хандық құруды арман ететін байшыл-ұлтшылдар бар. Олар қазақ халқын Ресейден бөліп алып, өз алдына хандық құрмақшы. Алаш солардың партиясы. Мен осыған қарсымын.

Тұтқынды үш сағат түрғызып қойып, шолақ қамшыны ойната отырып, темекі тутінін дөңгелек-дөңгелек етіп тұтқынның бетіне қарай жібере отырып алған жауаптың салмақтылары осы еді. Тұтқын ойысар да емес, қайысар да емес, сынар да емес. Бұдан бұрын жауап бергендердің бірден майысқаны да, сынғаны да болды. Мынаны, айыпқыбын қыл арқанға тізіп, мойынына орап-орап, тамұқ отына бір-ақ тастап жіберу керек сияқты.

Сол түні ақынның аяқ-қолына темір шынжыр да салынып қалды.

— Шынжырың берік болып, өміріңнің актық сағатына дейін алынбасын! — деп, Сербов Еркебұланға құттықтау айтты.

— Өзіңіздің аяқ-қолыңызға шынжыр салынған күні мен де осы құттықтауды айтып еді деп еске аларсыз.

Ертеңіне тұтқындардың өз киімдерін түгел шешіндіріп алып, жеңі мен арқасы сары, өзге жері қап-қара, түрменің кенеп киімдерін кигізді. Ақын жанына ойсырата батқан қорлық та осы болды. Торға түскен қыран, шынжырлы арыстан — ақын үшін ерлік поэзиясы еді, мына қара ала, торы ала киім қорлау екен.

Тас еденде шынжырлы арыстандар, ашулы арыстандар жатыр. Ұсынған қолың әрең жетер жапсарда темір торлы жалғыз терезе бар. Сасық қора, сұық қора, лас қора, қорлық

қорасы. Сыртқы тіршілік дүниесін көремін деп ешкім үміт етпейтін сияқты. Терезеге ешкім көзін де салмайды. Бірақ, тұтқындағы арыстан қылжып, езіліп жата да алмайды. Анда-санда өзара керісіп алады. Сақтық жетпеген, қырағылық жетпеген. Қапы соққан...

Еркебұлан қарғып барып терезенің төрт қырлы темір торына жармасты. Шиыршық атқан білек бұлшық еттері жас денені оңай көтеріп алды. Жазғы жасыл дүниенің алақандай ғана бір алаңы көрінеді. Тұтқындағы ақынға дүниедегі ең көркем жер де сол алаң сияқтанып, көзін алмайды. Қадала қарайды, сағына қарайды. Әшейінде талай көріп елемей кететін алақандай көгал не деген көркем! Шіркін-ай, бір уыс көк шөп қолына түсіп, иіскелер ме еді!

Осыдан кейін күн бойы әлденеше рет терезеге қарғып, сыртқы дүниені көру ақынның әдетіне айналып кетті.

Күнде бір мезгілде сары үртек балапандарын ертіп, ақ қаз жайылымға кетіп бара жатады. Жығыла-сүріне, бұлтаңдарап-тырбаңдарап бара жатқан қаз балапандары анасына еркелеп, мұрындары шуылдарап, қыңқылдарап барады...

Тұрмедин жұз елу қадамдай жерде өзенде жағалаған жол жатыр. Тезек артқан арбаларын ойбайлатып, өгіздерін жетелеп алған қала жатақтары өтіп жатады. Кешке қарай қала бақшасынан сырнай ыңқылы келеді. Таңертең тұрме терезесінің жалғыз ғана сығырайған ашық көзінен самал лебі келеді. Кейде терезеден бозторғай шырылы естілгенде, ақын жаны бірге шырылдайды. Ақынның өзегі үзіліп кетердей болады. Шынжырларын үзердей жұлқынып, атылып терезеге барады. Ие, бостандық не екенін тұрмеде ғана терең түсінеді екенсің...

Біраздан бері тұрме терезелерінен көзін алмай бір жас қызы өтетін болды. Басында оң жақ шекесіне қарай аз ғана қисайта киген үкілі қара тақия, үстінде қара мақпал жеңсіз, бұрмелеғен кос етек ақ көйлек. Қарлығаш па деп қалғандай екенсің... Бойшаң да талдырмаш... Қарақат көздері мөлдіреп қарайды. Ақ жүзінде мұң бар, ақ қағаздай тазалық бар, ой бар.

Бала қызы тұрменің тұсынан екі күнде бір өтеді. Тұрме терезелерінен көзін алмай өтетіні де рас. Бірақ тұрмемен екі аралық жұз елу қадамдай болғандықтан ақын оны дәл түстеп көре алған емес. Мөлдірекен қара көз, қара көздегі мұң мен ой, қара жібектей толқынданған қара шаш ақынның өз толықтырмасы.

Құдай-ау, бұл неткен қызы, не іздел жүр?.. Түү, әрен таныдығы ғой!.. Түнене күні Отарбайдың үйінде өлімнен құтқарған қызы екен-ау!..

«Аға, мына бұзықтар сізді өлтіруге жиналып жатыр дейді!» деп жазған еді. Ұялшак қыз хат артына атын да қоймапты. Сол қыз, сол қыз! Ақын ойына дүниелік бейнердін бірі болып үялаған қыз!..

Еркебұлан шыңжырларын қатты күңгірлетіп, терезенің темір торын жұлқылай бастады. Төрт қырлы сом темір былқ еткен жоқ. Бөлме толы тұтқындар — «немене, немене?» десіп, бәрі де темір бұғауларын шалдыр-шұлдыр еткізіп, терезеге ұмтылды. Ол екі арада көзге ілігер алаңнан жас қыз өтіп те кетіп еді.

Тұтқынның күні де ұзак, тұні де ұзак. Сыртқы өмірдің айы-күні бұларға сокпай, өз бетімен өтіп жатады. Түрмедегі әр адамның күні мен тұні де әр түрлі өтеді. Ойын ермегі мен ой ермегі бір емес. Ақын ойы аласұрып, бір сәт дүниені кезіп кетеді. Енді бірде өздерінің қалай қапы кеткендерін ойлайды. Көбінесе, қол тисе-ақ жазармын деген өлең-жырлары еске түседі. Әсіреле:

«Мен босансам, бостандықты
Қалай сүйіп, қалай қорғау
Керектігін үйретер ем сендерге!»

деген өлең жолдары ойына орала береді.

Кең құлашты, серпінді ақын бостандық тақырыбын мың түрлі сырға бояп, мың түрлі бейне арқылы беруді ойладады. Енді бірде ақын ойы тағы да Монна Лизаға ауысып кетеді. Терендей берсен, бір мінезді, ылғи бір қалыпты адам болмақ емес. Леонардо да Винчи жалғыз ғана сол суретімен ақынға көп нәрсе айтып кеткен еken. Корқыныш пен ерлік, мұн мен қуаныш қосақтасып бір бейнеге сыйып тұрса, ақын үшін бұл үлкен бақыт қой!

Тұтқын күндері осылай өтіп жатты. Өгіз аян, құмырыска көш, әрең жылжиды. Қайта жауапқа шақырылап, айқыш-үйқыш айқас болған күндері тезірек өтеді. Еркебұлан қалай айтисқанын, қалай ұтып, қалай ұтылып қайтқанын қалжыңға араластыра айтады да, түрмедегі тұтқындар бір жасап қалады. Өзгелер жауаптан қажып қайтса, Еркебұлан ширығып қайтады.

Сабан жастықты жастанып, тас еденге шалқасынан жатқан ақын атып тұрды да терезеге барды. Жас қыздың өтер күні де бүгін, өтер сафаты да осы. Бір минут кешік-пепті. Алаңға қыз бір-ақ аттағанда көзге ілікті. Неге екені белгісіз, бала қыз күндеңідей баяу емес, аяғын тезірек басып келеді еken. Түрмеге қараған бойы тұра қалды. Қыздың арт жағынан басына кимешек киген жас әйел

жүгіре басып келеді. Енді екеуі бірге тұр. Әйел асығып-аптығып, бірдемелерді тез-тез айтып тұрғаны аңдалады. Бала қыз жауап қатпай, қалшиып қалышты. Қара атқа жайдак мінген жас жігіт шауып келіп солардың қасына тоқтады. Қолын арт жаққа сілтеп, ол да тез сейлеп тұр. Қыз оған да жауап берер емес. Ақырында қыз көзі тұрмаден ауып, артына қарады. Аз түрді. Бугіле берді. Тағы да тұрмеге қарады. Кейін қарай бұрыла берді.

Ақын жүрегі мұздап, қолдары темір тордан айырылып кетті де, тас еденге тарс етіп құлап, сұлық жатып қалды.

— Немене, немене? — десіп, шынжырлы арыстандар үрпісіп қалышты. Еркебұлан бұл жолы да жауап қайтарған жок. Қасиетті бейнеден біржола айрылғанын сезінді.

Содан кейін қыз біржола жоғалды. Сары үртек бала-пандар қанаттанып, қаз болған күзге дейін де, жер бетін қалың қар басып Арқаның сары аязы сақылдап алған кезде де бала қызы бір көрінген жок. Зарлы тұтқын үшін ең үлкен қайғының бірі сол болды. Қайғылы ақын бұдан былай қызды түсіндеғана кездестіреді. Ұйқыға кетерде бала қыздың тағдырын қайда апарып қосақтаса, сол күйде кездестіреді. Алыс бір елес, өзі жасап, өзі толықтырып алған бейне ақын өміріне бір кіріп алды да, өмір бойы өзімен бірге кетті. Кездеспей кетті... Биік қияда емес, терең шатқал, тар жолда тағы бір кездескенде ой мен жүрекке бірдей орнап қалған бейненің өмірі өшпес өкінішіне кездесті...

VI

Тоғыз ай отырған тұрмаден қашып шыққалы үш ай... Қалың қара мұртты, қара сақалды, жас шамасы қырықтан асқан қашқынды ешкім Еркебұлан деп ойлай алар емес. Ойлау түгіл үқсата алар емес. Өзін-өзі айнадан көрсе, Еркебұланның өзі де үқсата алмас еді. Бірақ ол айнаны көрмегелі, айна оны көрмегелі жылдан асып кетті.

Аяғында жіппен, кек қайыспен шандып алған бұзаубас етік, үстінде қазақы күпі, басында құлағы салбыраған қара құлақшын. Қашқын жаяу келе жатыр. Сибирде Колчак. Қашқын Совет орнаған онтүстікқа еткелі жылжып келеді. Ақын күрестен де қажымапты, ақындық арманынан да айнымапты. Осы бір ауылды ол үш күннен бері нысананаға алып келеді. Ол — былтырғы Отарбай аулы...

Күн батып, қас қарайған уақыт. Қашқын былтырғы ақ отауға сәлем бере кірді. Ешкім сәлем алған жоқ. Отарбай қитар көзінің бірін қашқынға қадап:

— Осы бір босқындардан құтыла алмай-ақ қойдық-ау! — деді.

Ие, был босқын көбейгені рас. Халық қатты ашықсан, босқыны көбейген жыл. Бірақ, Отарбайдың үй іші бұрынғысынан өндөліп қалыпты... Былтыр ол ауылнайлықты қойып, кәператип болғым келеді деп еді. Тері, сол арманына жеткен сияқты. Көрпегестіктар бірөңкейленіп, жаңарып кетіпті... Отарбайдың даусына да ірілік қосылған.

Ақбала әлі күнге Отарбаймен қайшылас келе беретін сияқты. Әлденеден біржола қалған көніл жібімей қойғандай. Ақбала қабагын шытыңқырап, Отарбайды оқты көзімен бір атып қалды да:

— Өзі тілеп босқын болып жүр деймісін? Неше босқынды асырап отыр едін? Кекетпей-мұқатпай, шайға кел демеймісін? — деді.

Отарбай босқынды шайға шақырган жоқ. Әйелі оның шақыруын күткен де жоқ екен.

— Дастанғанға жақындаңыз,— деп босқынға шай құя бастады.

Дастанған үстінде кешке таманғы қой отарындаі селдірей жайылып жатқан құрт-ірімшік... Қоймен бірге жайылған қара-құра ірі қара сияқтанып ірілеу туралған табан жатыр. Отарбайдың алдында бір түйір қант ағарандайды. Төрге жақын отырған мосқалдау әйел мен Ақбаланың алдында қант бары байқалмайды...

Босқын онша қомағай адам емес екен. Нан мен ірімшікті қирата сыптырған жоқ. Алысырақ жатқандарына қолын да соза бермеді. Бірер шашке шай ішті де, шыны аяқты төңкере салды.

— Иә, нағашынды іздел бара жатқан боларсың?

— Нағашымды іздел бара жатқаным рас...

— Нағашыңың шекесі шылқып отырған шығар!

— Шылқымаса да ол жақта аштық жоқ көрінеді.

— Бәрінің айтатыны осы! Бірі нағашысын іздел, бірі жиенің іздел бара жатады! — деп Отарбай тағы бір ызғар көрсетті. Тырс еткізіп қанттан бір тістеді.

— Аштыққа үшыраған не нағашың, не жиенің болмағанына құдайға шүкір... Босағанда мөлітіп өлтірер едін! — деп, Ақбала оған тағы да кекесін жауап қайырды.

— Отыр ғой, міне, біреу!

Қитар көздің бірі төрге жақын отырған мосқал әйелді бір түйреп өтті.

Бұл жолы Ақбала шаңқ етіп тез жауап қайырды:

— Ол саған масыл бола келген жоқ. Қасқырың бар, қаралың бар, бәрің жабылып қан жылатып жіберген

қызына кетіп барады. Соқтықпай отыр апама! Білдің бе? Ақлима оны алақанына салып асырайды.

Ақын жүргегі су ете түсті. Мынау әйел Ақбаланың шешесі болса, оның іздел бара жатқан қызының аты Ақлима болса, ақын арманы апатқа ұшырағаны да!.. Ақбаланың сінлісінің аты Ақлима болмағанда кім болмақ?

Кезек шарпысқан кекесінге ақын тағы да құлақ қойды. Ақлима жайын анықтай түсу керек те. Ақбаланың айтари әлі де көп сияқты. Қөлденен қездескен адамынан аздап тартынатыны болмаса, сөйлеген сайын еркегін бір бұқтырып алады. Бүріп-бүктеп, үйпалақтап тастайды. Ерлі-байлының арасына кенірдектеп кіріп алған бір зіл күнде тұтандып, өмірлік еншілеріне айналып, өршіп кеткен тәрізді.

Отарбай жеңіліп, біраз ықтап отырды да, тағы бір еркектік көрсетті.

— Сен өзің кімсің? Белетің бар ма өзіңнің? Бар болса, әкел бері! — деді.

— Белеті болса, оқи алар ма едің?

— Оқи алмасам, белетті тани алмаймын ба?

— Белет тексеретін сен ауылнай ма едің?

— Орендік болмасам, кәператип! Орендік кәператиптен жоғары емес.

— Кәператип емес, Қалжан қажы мен Мырзакелді болыстың бірқаншігісің. Мақпал мен барқыт, қант, шай олардікі, саған ситсасы мен мәмпаси ғана тиеді. Солар үшін сottалатын тағы сен боласың!

Отарбай қолындағы кесені әйеліне қарай лақтырып жіберді. Бірак жауап қайтара алған жоқ. Қатты лақтырса, кесе самауырға соғылып, сынып қалатын еді. Отарбай оған бара алмапты...

— Шырақтарым-ау, неден бүйтіп, ырылдастып кеткенсіндер?.. Мені ауырлап отырсындар ма? — деп, Ақбаланың шешесі бір-екі ауыз сөз айтты.— Мен ертең кетемін... Ақлимажан тағы да хабар жіберіпті. Ауылдарында қарашешек бар көрінеді. Үйге алып қайт депті. Байғұс баланың жылаусызың күні бар ма, жылап тұрып айтыпты...

Осымен Ақлима жайы біржола анықталып қалды. Ерлі-байлының бұдан кейінгі керіс-шалыс сөздерін Еркебұлан тындаған да жоқ, естіген де жоқ. Өз ойларына ауысып кетті. Жыл бойы есінен бір кетпеген арманының аты Ақлима екен. Ол арманы әлдекімге қосақталып кеткен. Даланың қасқыры мен қарақұсы бір қызға жабылса, оның ар жағы таныс тағдыры...

Жалғыз-ақ жай анықталмай отыр. Түрме терезесінің алдынан екі күнде бір өтетін жас қыз сол Ақлима болды

ма екен, басқа ма? Қара атқа жайдақ мінген біреу қызды кейін қайырып әкетіп еді-ау? Сол болғанда не... болғанда не... От орнында күл... Жайқалған бақша орнында үзіліп-үзіліп түскен сұр жапырақтар... Аяқ астында жата бермей ме?..

Кейде бір қадірлі-қасиетті үлкен бір тақырыпты мыжғылап-еңгілеп жазған шығармалар болады. Ақлима ақын үшін қызығып жүрген қызы емес, көркемдік бейнесі еді. Қасқыр тісіне, қарақұс тырнағына іліккен Ақлима ұлы суретшінің мыжғылауға кездескен ұлы суреттерінің бірі сияқтанып, ақын жүрегі зар қағып кетті. Енді ол бұл үйде отыра алар емес. Бұл зарына ешкімді еншілес еткісі келмейді. Бұл — жалғыз күніренер жапан зары.

— Рақмет, қош...— деді де Еркебұлан орнынан тез тұрып, есікке қарай беттеді.

— Апым-ау, мына қараңғы түнде қайда баrasыз? Қасқыр да көп, қасқырдан жаман жол тонаушылар да көп. Қоныңыз,— деп Ақбала да тұра келді.

— Е, тонауышы менің неменеме қызығады...

Ақын Ақбалаға көзімен ғана тағы бір қоштасты да шығып кетті. Былтыр да осылай, осы үйде, ортада жанған оттың екі жағында, осылай деңгейлес тұрып, тап осылай көзімен қоштасып еді. Әлдеқандай жаңғырықтар жалғасып, Ақбаланың көз алдына сол қоштасудың елесі келді. Апым-рау, осы көздер, тап осылай бір қоштасқаны бар еді-ау, менімен... Қашан еді? Былтыр ма?.. Қой, ол болмас... Ол жиырма төрттегі жас ақын болатын! Мынау қырықтардағы адам... Жоқ, жоқ, сол көздер... Аз ғана елегізуі бар, аз ғана күлімдеуі бар, аз ғана мұңаюы бар, сонша әдемі қылған көздер соныкі, соныкі!.. Қой, бір жылдың ішінде қалай қырыққа келіп қалады? Ол ұсталып, атылып кеткен... Әлде құдай сақтап тірі қалды ма екен? Илаһи, сол бола көр, тірі бола көр!.. Отарбайдың мал-жаны садаға! Кәператибі садаға! Өзі садаға!..

Қашқын далага шығып, көзін қараңғыға үйретіп аз ғана тұрып қалды. Үлкен қоңыр үй өз орнында тұр. Шаңырактан шапшып жатқан от жоқ. Есік ашылып, нұрлы жүзге түскен жарық та жоқ. Нарыз «қалды ауыл қараңғыда, ай батқандай» дегеннің өзі.

«Жүріңіз!» деп жетелеп әкеткен Қайсар да жоқ... Оның күні не болды екен?.. Қисық тал таяғы қолында, ақын аяндал жүре берді.

Сырлар күйсеп жатыр. Үңыранып қояды. Пысылдан қояды.

Тұсаулы аттар оттап жүр. Пысқырып қояды, осқырап қояды.

Жалқау үрген ауыл иттері ақынды ауылдан шығарып салды. Өліктей үнсіз ауыл қараңғы түнімен құшақтасып кейіндегі берді, қала берді. Ақын көніліне мәңгілік жара салды да мәңгілік үйкесіна кетті...

Осыдан үш күннен кейін қашқын ақын тағы бір іздеген аулына жақындал қалып еді. Күн сәскелікте. Кек торғын аспанда жеңіл ғана ақ бұлттар қалқып жүр. **Жайқалған** жасыл дүниені жаздың ерке самалы ақырын-акырын тербетіп қояды. Шағын бір ауылдың жылқысы өзенге құлап келеді. Күзеулі жирен байталға мінген жылқышы жігіт өзенге келіп іркіліп қалған бірен-саран жастау құлындарды құрығымен жайқап суға түсіріп жүр. Арғы қабаққа келіп, өзеннен өту үшін шешіне бастаған жаяуды көріп, жылқышы айқай салды:

— Шешінбей тұра тұр, қара сақал... Қазір атпен өткізіп алайын... Есің дұрыс па өзінің? Қарағым, судан өткізе қойшы десең болмайтын ба еді!.. Өй, қауғадай қара сақал!..

Қауға сақал етіктерін қайта киіп, қайта шанди бастады. Ескі етіктің жұлығынан екі үлкен бақайы көрінеді. Екеуде қанап қалыпты.

Танаулары деддиң кеткен жирен байталды қапталдата жүздіріп өтіп, жылқышы жігіт амандық айтысты.

Еркебұлан оны тани кетті. Жылқышы танығын жоқ.

— Ал, отағасы, жол болсын!..

— Осы жақта бір нағашым бар еді... Соны іздеп келем.

— Нағашың кім еді?

— Байкен деген кісі.

— Кәдуілгі Ақылбектің Бәйкені ме?

— Ие, сол.

— Ойбау-ау, мен сол ауылдың жылқышысы болам.

Ауыл тәбесі көрініп тұр.

— Бәйекең үйде ме? Аман ба?

— Аман болғанда қандай! Той қылайын деп жатыр. Былтыр әйелі өліп, жастау бір әйел алып еді. Құдай дес бергенде сол әйелі марқасқа бір үл тапты!

— Бәйекең көнілді екен гой!

— Көнілді болғанда қандай! Ал, отағасы, шыдай тұрыңыз... Мен бір ат үстап әкелейін сізге. Әйтпесе Байекем шаңымды қағып жүрер!

— Өзінің атың кім?

— Қайсар... Большевик Қайсар... Былтыр бір Еркебұлан деген ақынға еріп Қараөткел кетем деп, содан большевик атандым...

- Ие, большевик болып па ең?
- Жоқ-е, тәңірі... Бір күн газетке орынбасар болғамын...
- Хат таниды екесің фой...
- Жоқ, ойбай... Газетте бір Кәрім деген жақсы жігіт бар екен. Кәрді де орынбасар қылып алды. Ол емес, әлгі ақын сайлап берді. Ол бір ұзак әңгіме. Кейін айтармын. Бие байлайтын уақыт болып қалды. Кейін айтармын, кейін...

Қайсар өзеннен қайта өтіп барады. Еркебұланды та-ныған жоқ. Өзі көп өзгермеген. Азырақ иықтары кеңейген, азырақ, саусақтары толыққан. Элі де бейқамдау, асығыстау, ақ көңіл қалпы. Ауыл адамдары жалпы көп өзгере бермейді. Он жылдан кейін көрсөн де, баяғы қоңырқай тысты күпісімен, баяғы төбесі жыртық бөркімен көресің. Бір жылдың ішінде Қайсар да көп өзгермепті.

Әдемі бір актанкер атты ерттеп жетелеп алыш, өзі жайдак, Қайсар қайтып келді.

— Мініңіз, естуіңіз бар шығар, Бәйекеңің бәйге кері осы ат!..

Үш күннен бері қайғыда келе жатқан ақын көңілі атқа мінгеннен кейін сергіп сала берді. Екі құлағы төбесінде, кербез басып, шекесінен қарайтын бәйге аты — бұ да бір көркемдік бейнесі фой! Тұғыры жеңге тиер-тимес, Ақтанкең аяғын шекіп басып келеді. Алқам-салқам ескі күпі кигенімен, мұсінді дене аттың жүрісіне қарай ширап кетті. Екі иығы кеңейіп кеткендей. Тұғырында ерігіп отырған қырандай, аруақтанып кетті.

Жылқыларын ауылға қарай шұбатып жіберіп, Қайсар қабырғаласып әңгімесін жалғастырып келеді:

— Қызық болды, ағай... Естуіңіз бар ма, жоқ па, Еркебұлан деген керемет ақын еді. Оның барлық өлеңдерін осы ел жатқа біледі. Әсіресе, қыздар қырылып қала жаздайтын. Іргеден сығалайды, босағадан қарайды, өзі астыңдағы актанкердің шекіп басқанындай, шертіп-ойнақтатып домбыра тартатын... Байларды да біраз тақымдап еді! Соған еріп Қараөткел кеттім. Сізге өтірік, маған шын, газетке басымызды сұққанымыз сол, ақын бір жігітке мынаны қызметке аласын, деді, мені көрсетіп. Ол жігіт сөзге келген жоқ, газетке орынбасар қылып алды...

— Газетті неге тастап кетің?

— Мен тастап кетуші ме едім, тәйірі... Мен кешке таман орынбасар болдым, ертеңіне газетті тас-талқан қылып талап әкетті. Өзімді желкеден бір түйіп, көшеге шығарып жіберді...

— Сонсоң қайттің?

— Қаңғырып қалдым да қойдым... Отарбай дегеннің үйінен қашып кеткемін... Басқа барап жерім жоқ. Құдайдың дес берісінде Бәйекен деген кісі әлгі ақынмен дос екен. Түрмеге тاماқ әкеліпті. Соған кездесіп, елге қайттым... Содан бері осы ауылдың жылқысын бағам. Һай! Ана бір арам қатқыр көк мәстектің желіге жоламай, қайқайып бара жатқанын қарашы!

Қайсар шоқытып ілгері кетті. Аз ғана жылқы ауылға жақындаған соң, бөлініп-бөлініп, өз желісіне ойысып барады. Әркім бірді-екілі құлындарын ұстап алғып, желіге байлас жатыр. Құлындарына қарамастан, Ақтанкер атқа мінген адамды күтіп, бір ғана адам тұр. Еркебұлан тани кетті...

Бәйкен карт та Еркебұланды сонадайдан танып еді. Әлде атқа отырыстан ба, әлде көз қарасынан ба, әйтеуір ақылды карт қatalасқан жоқ.

— Бәйеке, сүйінші! Жиеніңіз келді! — деп, Қайсар алыстан-ақ айқай салғанда, Бәйекен қарсы аяңдап келіп, құшағын жайды:

— Арыстаным-ай, сырттаным-ай! Сағынғаным-ай! Аман оралдың ба? Көп күттірдің ғой! Күнде күтумен көз сарғайып еді ғой!..

Еркебұлан Бәйекеңмен жылап құшақтасты. Тоғыз ай, тоғыз күн азап түрмесінде отырганда оның көнілі бір рет босаған емес-ті. Ақтима жайын естігелі ақын жүрегі зар қағып, көз жасы алқымына тығылып, қысталап келген. Қазір тіпті ағыл-тегіл, бой бермей кетті. Бар сағынышын, бар мұңын Бәйкен қартқа шағып жатқан сияқты. Адал құшақ, дос құшағы. Ақын көз жасынан ұялған жоқ. Бәйекен құшақтап тұрып, Еркебұланды ақырын-акырын арқаға қағып қояды, иығынан сипайды... Ақынды осылай арқаға қағу керек екен де. Ақын бар сырын ақтарып жатыр. Ақын қорғасындай балқып, қандай қалыпқа құям десен де құйыла кеткелі тұр...

— Жаман шалынды сен де сағынған екенсің ғой! Мен сені түрмеңде де іздеп барғамын. Кіргізбеген, қаңғырып жүрген Қайсарды сонда алғып қайтып едім. Жә, енді тоқталық, қызыл қыраным!.. Қайсар күшік-ау, танымапсың ғой! О, бар бол, сен...

Қайсар аң-таң... Әлденені аңдап та қалды. Былтыр Бәйекеңнің Қараөткел түрмесіне кімді іздеп барғанын жақсы білетін. Елге жеткенше барлық әңгімелері Еркебұлан жайында болған. Енді о да таныды, атынан домалап түсіп, Еркебұланның мойнына асылып, арсаландаپ жүр.

— Еркеаға! Еркеағау, мен Қайсарың емес пе едім?
Дәтің, қалай шыдады?..

Бәйкен қарт сақтық, ұстамдылық керектігін ескертті.

— Бүгін біздің үйде той бар еді, шырағым... Жұрт жиналар жерден ығысатын жайың болса, ертерек ойласыйық. Сені іздестірген қағаз келіпті дегенді құлағымның шалып қалғаны да бар... Күнде күттім дегенім содан фой. Эй, маған бір соқпай кетпессің деп едім... — деді.

Қашқын енді абайлады. Ауыл ортасында қазандар асылып, қатын-қалаш үймелесіп, шуласып жүр екен. Ауыл ауылдың арасында тайға мінген балалар шапқыласып жүр. Құлындарын желілеп болғандар бірен-сарапдан осылай келе жатыр...

— Біреу болмаса біреу танып қалар. Тасаланғаным дұрыс болар... — деді қашқын.

— Ендеше үйге қірелік... Қайсар, бұл былтыр Қара-өткел барғанда түскен үйіміздің иесі фой... Білдің бе? Ал, енді үйге жүр... Ауырып келіпсің... Төсек салдырып берейін, теріс қара да жата бер... Үктың фой, Қайсар?..

Қашқын ақын Бәйкенге еріп киіз үйге жеткенше де талай адам жөнін сұрап қалды. Қайдан келе жатыр?.. Қайда бара жатыр? Мұның кім өзі?..

— Былтыр Қара-өткел барғанымда осы кісінің үйінде жатып едім... Сырқаттаныңқырап келген екен...

· Бәйекенде жалғыз ғана осы жауап...

Құлақшынымен бетін бүркенкіреп алыш, анда-санда ыңқылдан қойып, анда-санда сусын сұрап ішіп, Еркебұлан күн батып, той тарағанша қозғалмай жатты...

Той қызығын, ат шабысын, балуан күресін іргеден көрген де бір қасірет екен. Белдеуде бәйгеге қосылмаған Ақтанкер алас ұрып түр. Үйде өтірік ауырып, той қызықтарын іргеден бақылап ақын жатыр. Ат пен ақынның бүгінгі тағдыры үқсасып кетті.

Жұрттың бәрі тойдың қызығында... Белдеуде Ақтанкер жалғыз, үйде ақын жалғыз. Анда-санда жүгіріп, Қайсар той қызықтарын айтыш кетеді:

— Бейсек деген балуан Әбікен деген балуанды іріп-іріп алыш лақтырып еді деймін! Құдай сақтасын, ортан жілігін үзіп жіберді білем... Тұра алмай қалды. Сусын ішесіз бе?

— Әкел.

— Қызық болып жатыр, Еркеаға... Бәйгеге ырсылдақ қараны да әкеліп қосты. Бәйгени сөз жоқ, сол әкетеді. Есінізде бар ма, оның екі қолтығында екі тесігі бар... Бәйекен, өз бәйгесіне өз атын қоспас болар деп, Ақтанкерді

алып қалғаны... Әйтпегенде ырсылдақ қарамен көрім бір айқас болатын еді... Ет жейсіз бе?

— Экел...

— Мен манағы жатаған жиреммен жерден күміс алуға түсем... Құдай біледі дейін, талайының аузын аппақ қылам... Шай ішесіз бе?

— Экел.

Күн батып, той тарқаған соң Бәйекең үйге бес-алты адам ертіп келді. Бір молдадан басқалары осы ауылдың адамдары. Іргеде жатқан қашқыннан алысырақ бестік шам момын адамдардың қалпын аңдатады. Төрде тақыр басына тақия киген, таңқы мұрт молда отыр.

— Молдеке, енді мына шал әкесін шығындағып, той жасатып жатқан тентектің атын қойып беріңіз...

— Бәрекелді, Бәйеке... Өзіңіз лайықтаған атыңыз бар ма еді? Болмаса, маган лұқсат етесіз бе?

— Бар еді, молдеке... Мендей шалдың кенжесі ерке болады гой. Мен Еркебұлан деген атты лайықтап едім...

— Е, ата-анасы қабылдаса болғаны да.

— Біздің үйдегі бір жаманның аты да Еркебұлан...— деп, бір момын адам ыржып қойды.

— Ендеше, Еркебұлан үшеу болды. Мениң кенже қызынан туған баланың аты да Еркебұлан...— деп, тағы біреу сөз қосты.

— Қайран, үлкен Еркебұланның өзі қайда екен десейші! — деп, үшінші біреуі күрсініп қойды.— Аман болғай-ақ-ты!..

Молда тұра келіп азан шақырды. Бәйекең пысылдан үйықтап жүрген ұлын молдаға жақын әкеліп тұр...

— Аллаһу акбар, аллаһу акбар ләилаһа! Елла алла! Сенің атың Еркебұлан, Еркебұлан, Еркебұлан!

Баланың аты үш рет қайрылды.

— Бәрекелді, молдаеке!.. Барлық Еркебұландар аман болсын. Адам болсын!

— Әмин!..

VII

Той сарпылтаңынан шаршаған ауыл бырдай үйқыда. Шалқасынан түсіп қорылдап үйықтайды, терлеп үйықтайды. Әйелдер болса бөденедей бұғып үйықтайды. Шамы сөнген қараңғы үйде Бәйкен қарт пен Еркебұлан ғана ояу.

— Ал, қарағым, бет алысынды айт... Қолдан келерді аямаймын, қысылмай айт!

— Әзірше, бір бүйірлеу отырған бір елге барып қайт-

сам деп едім... Қасыма Қайсарды қосып берсеңіз болар еді.

- Сөз қылатыны бар ма, тәнірі... Тағы не керек?
- Басқа еш нәрсе керегі жоқ.
- Қашан жүргің келеді?
- Бүтін тұннен қалмасам деймін.

Ендеше өзің осы үйдегі барды таңдал киініп ал. Шал да болсам бір қабатым болатын... Салт жүретін адамға саптамадан қолайлысы болмайды, мына етігімді ки. Мынау бір көк шұға шекпен саған тігілгендей, сұранып тұр... Иш киіңдерің қандай еді?.. Қадатып алатын түйемүймелерің жоқ па? Құлақшынды тастап, менің жалбағайымды киіп ал. Ақтанкерді берсем, сен де сөзге қаласын, мен де сөзге қалам... Басқа бір белді атым бар, соны мінерсің... Қайсар сені қалаға алып кетті дермін... Неше күнде ораласын?

- Бір бес күн өтер деймін...

Таң ата Еркебұлан жүріп кетті. Кешегі жирен байтальмен қасында Қайсар келе жатыр. Ауылдан ұзап шыққан соң-ақ Қайсар Еркебұлан мінген күрең атты мақтай бастады.

— Бәйекең атты таңдал мінетін адам. Мынау көбік қарда үш қасқыр соққан ат. Азырақ жол жорғасы бар... Ал біз қайда кетіп барамыз? Қай елге?

- Ақлиманың қай елге ұзатылғанын білемісің?

— Білем. Қара қойын Жаппасқа ұзатылды. Отарбай деген жездесі кәператип болам деп, Қалжан деген байдың тоқалының інісіне беріп жіберген...

- Қара қойның қай жақта?

— Жаппас қазір жайлауында болар... Біз теріс кетіп бара жатырмыз. Олардың жайлауы «Қызмоншак, Сырғалы» болатын.

- Ендеше бетімізді солай қарай түзеп ал!

— Еркеғай, Ақлиманы іздең келе жатқанымыз қандай жақсы болды. Қыздың патшасы еді ғой! Жанымдай жақсы көруші едім... Сізге еріп барып тағы бір көрсем, арманым жоқ. Ал оңтұстыққа қарай тура тартамыз...

- Ақлима былтыр нешеде еді?

— Мен биыл он сегіздемін. Ақлима менен бір жас кіші болатын.

Бет алыстарын түзеп алған соң, Еркебұлан басқа еш нәрсе сұраған жоқ. Жол тағдырын Қайсарға берді де өз ойларына кетті. Өз ойлары оның қашанғы әдеті. Совет туын бірге көтеріскең достары, жолдастары бар еді. Біразы тұрмеде өлді. Қөпшілігі Қараөткел, Қызылжар тұрмеле-

рінде біраз жатып, Омбы түрмесінде қалды. Ойлап қараса, олармен байланыса алар бір жол, бір саңылау жоқ. Өзі болса, мынау, қашқын... Колчак әлі ысқырынып тұр. Бәйкен қарт «сені іздестірген қағаз келіпті» деді. Оңтұстық жаққа Бетпақдала арқылы ғана өте аласың. Шөл бетпақтан кім өткізе алар?.. Қайсар оған жарамайды.

Ойы тағы да Ақлима бейнесіне ауысты. Бұл біл өмір бойына жабысқан дерт сияқты. Қараңғы түнде бір-ақ рет жарқ еткен нұрлы жұз ақындық дерті болып алды. Әрі қорқу, әрі мұң — бейне жасаудың сала-сала жолдары барын ақын көніліне бір-ақ үйе салыпты.

Бұл ұлы суретші, ұлы ақындардың ерте ашқан сыры.
Жасынан бойын билеп, сыр бермеген,
Дәмеленсе, күнде се білдірмеген...
Нанаңың, не десе де айтқанына.
Түсінде түк кәдік жоқ, алдар деген...

Бірақ, жаңа аяқтанып келе жатқан қазақ әдебиетіне бұл қасиет әлі қона алмай жүр. Осы тұрғыдан қарағанда, ақын өз шығармаларының көбіне наразы екен. Сырты бар, алау-жалауы бар, бірақ ішкі жағы жалаңаштау, өз туындыла-рындағы теңеулері ұтымды емес тәрізденеді.

Ақын өзінің жаңа дәуір үшін төлбасы екенін сезіне бастапты. Еліктеушілер көбейіп келеді. Үлкен жауапкершілік күтіп тұрған сияқты. Үлкен бір дәуір Абай еді. Елдің іргесі берік, әрі жаңа бағытта қаланғалы тұрғанда қазақы арбаның беу-беуі, сары атанның күйіс қайтарысы ендігі жырға арқау бола алмаса керек. Төлбасының өзі салдыр-салақ болса, оған еліктеушілер қандай күйге ұшырамақ? Монна Лиза да, Онегин де, әсіресе, өз топырагында тірі кездескен Ақлима бейнесі де ақынға бір күрделі ой салыпты да, айықпас дерт болып жабысыпты. Ақын сол дертінің тірі бейнесін тағы бір көруге асығып келеді.

Баяғы бейне қалпында ма, әлде босаға мұны бұзып жіберді ме екен, ақын бұған да қайғырып келеді. Томырық мінез топастық қандай бейнені болса да бұзып-бұлдірмей қойған емес. Бұзылса амалы қайсы? Періштедей күнәсіз жастың күн болғанын көреді де... Әй, осы бір құрғыр ой қайдан сап ете тұсті?.. Шын-ақ күн болғанын көрмесем жарап еді.

Жолаушылар іздеген елдеріне ара қонып жетті. Күн еңкейіп қалған шақ. Үлкен көлді айнала қонған ауылдар алшақ-алшақ отыр. Елде бір сүренсіздік бары сезіледі. Аттылы-жаяу адам көрінбейді, шулаған, ойнаған бала көрінбейді. Жер ошақтан түтін көрінбейді. Мал біткен өз бетімен жайылып, өз бетімен кетіп бара жатқандай.

Қайсар үш ауылдан қоналқа сұрап еді, ешкім қондырмады.

— Дертіміз бар, қара шешегіміз бар...

Ақырында Қайсар Ақлиманың ұзатылып барған — пүшік Өсіп аулын қойшыдан анықтап алды.

— Сонау тұрған ауыл... біреуі шала жығылған, біреуі орнында, екі үй тұрғой... Сол... Эй, бірақ ол ауыл қырылып қалған шығар...

Еркебұлан атқа тақымын қысып тез жүріп кетті. Оңаша тұрған екі үйге жеткен соң қоналқа да сұратқан жоқ. Аттан секіріп түсіп үйге кірді. Аттарды байлаپ бөгеліп қалған Қайсар едәүір кешігіп келді.

Алдақашан сөнген, күлі суынған оттың басында Отарбайдың үйінде кездескен мосқал әйел отыр. Оң жақта құрулы тұрған көк торғын шымылдықтың етек жағы дірілдеп қояды. Ішінде бір тірі адам бары байқалды.

Қалғып-мұлгіп отырған мосқал әйел:

— Шырактарым, қай баласындар?.. Бұл үйде шешек барын білмей келген жоқсындар ма? — деді.

— Біліп келдік, женеше...

— Шешектен қорықпай жүрген қай баласындар? — деп әйел тағы қайталады.

— Менің атым Еркебұлан... Жолдасымның аты Қайсар...

Шымылдық бұрынғысынан гөрі де елеулірек дір етіп қалды...

— Кайсарды білем... Бірақ, доғдыр жанға араласпаңдар деп кетіп еді...

— Онда амал не, аттанамыз да...

Шымылдық ішінен шың еткен дауыс естілді. Үлкен рояльдың ең биік пернесін біреу басып қалып, шың еткен дыбысты жібермей ұстап тұрғандай. Ақын жүрегі қуанып кетті. Әйел даусы. Ақлима даусы!.. Тірі екен. Бар екен байғұс бала... Қондырмай отырған шешесіне де, «аттанамыз да» деген ақынға да қарсылық білдіріп жатыр:

— «Кетпендер, кетпендер!..»

— Мен шешекті талай ектірген адаммын... Сен қалай едің? — деді Еркебұлан Қайсарға қарап.

— Ойбай, Еркеаға-ау, мен деген, үсті-басып шұбар жыландаі теп-теңбіл, шешектен қорқушы ма едім!

— Ендеше, женеше, біз бүгін осы үйде болармыз. Біз үшін қорықпаныз.

Кемпір жарайды деген жоқ, самауырын көтеріп далаға шығып кетті. Қайсар атып тұрып шымылдық ішіне барды.

— Ақлима!

Ақлима қынқ еткендей ғана дыбыс берді. Үй ішіне ыстық тер ісі бұрқ ете түсті.

— Ақлима!

— Ің-ң...

— Ақлима деймін. Қалайсың баурым?

— Ің-ң...

— Қайсар, мазасын алмай, бері кел!

Қайсар шымылдықтан жылап шықты. Өксіп, еңіреп, булығып жылайды. Жақсы көреді екен. Әттең, Совдеп дәүірінде кездеспегендерінді қайтейін...

— Еркеаға-ая, Ақлиманы ізден барайық дегенінде куанып кетіп едім-ая!..

Қайсар солқылдаш жылап, далаға шығып кетті. Ақлима шың еткізіп тағы да дыбыс берді. Шақырып жатқан сијакты, әл үстінде жатқанда әдет-ғұрыпты аттап кетсе несі бар? Еркебұлан шымылдық ішіне барды.

— Ің-ң...

Кеудесі көтеріліп-басылып, демін тез-тез алышп жатыр. Бетін қызыл шұбар шәлімен жауып алышты. Қотыр басып кеткен білегіне Еркебұлан қолын апарып еді, тамыры дік-дік, зіркілдеп соғып жатыр екен.

— Ің-ң...

— Қорықпа, қарағым. Жазыласың... Әдейі ізден келдім. Қашан жазылғаныңша, қасында боламын,— деді Еркебұлан.

— Ің-ң...

Ақлима кешеден бері мендеп кеткен. Жас дене әлі алышып жатыр. Үсті-басын түгел жайлап кеткен қара шешек жеңіп барады. Қүйеуі ел шетіне шешек келіп араласқанда-ақ қалаға қашып кетіп еді, әлі қайтқан жоқ. Қүйеуінің бір інісі, бір қарындасы бар еді, екеуі де қайтыс болды. Көрші ауылдың бір жесір әйелі келіп, сусын беріп, түнде қүзетіп отыруши еді, Ақлиманың өз шешесі келген соң, о да жоламай кетті. Міне, екі құн шешесімен ғана қалды...

Еркебұлан мен Қайсардың ізден келгені бір сәтке сауықтырып жібергендей еді. Қыз жүргегінің бір түкпірінде Еркебұлан ақын ылғи жүретін. Неге жүр, неге сақтап жүр, оны Ақлиманың өзі де білмейді. Ол жас ақынды бір-ақ рет босағадан сығалап көрді. Еркелете шертіп, домбыра тартып отыр екен. Елге жайылып кеткен атағына қарай келісімді жігіт, қызығарлық жігіт... Сол бір кеш сауық қызығымен өтер деп үміттеніп еді, өліммен тына жаздады. Егер Ақлима ақын болса, көркемдік бейнесі екен деп

Еркебұланның өзін айтар еді. Жаратылысы ақын, отырыстүрьесі, бәрі ақын...

Сондай ақынның іздеп келгені ауру жанды сергітіп те жіберді, құлатып та жіберді. Онсыз да өліммен арпалысып, лапылдаш соғып, соғысып жатқан жас жүрек тулап кетіп еді. Енді соның аяғы қауіпке қарай біржола бет алған тәрізді.

— Шымылдықты түмшаламай, ауа келсін, ашып қояйын ба?

Ақлима дыбысы бұл жолы да шың етіп шықты. Ашпа дегені сияқты.

— Жарайды, ашпайын...

— Ің-ң...

Жарым өң, жарым түстей жанталас шақта Ақлима ойы бір қуанышты жайларына туысып кетті. Нағыз бір жалғызыраған шағында Еркеағасы келді ғой! Издеп келіпті... Жақсы көргені ғой! Еркебұландай ақын, Еркебұландай жігіт маңғазы іздеп келген қыздың не арманы болар! Армансыз екенсің, Ақлима. Оны мен де бір өлімнен алғып едім, ол да мені өлімнен алғып қалуға келіпті... Қашан жазылғаныңша, қасыңда-боламын демеді ме! Ақын жазбайтын ауру бар дейін жазылып кетсем, кешке таман барлық ауылдың қыз-бозбаласын шақырып, шылдақана жасаймын... Ақбала, сен бүгін-ақ шақыртып қойшы. Бәрі де келсін... Еркебұлан домбырасын шертіп, он жағымда отырады. Қыздар-ау, келіп қалдындар ма! Түү, жүрегім жарылып кетер ме екен!.. Бәрінді де сағынып қалыппын... Бөтен біреудің босағасында шәу болып қалып едім... Еркеаға, шылдақананы бастап жіберінізші... «Сұрша қызды» айтыңыз...

— Тұскенде сен есіме, беу, қарағым-ай,
Құшақтап құс жастықты жылағаным...

Азырак сүйеніп отырайын ба? Сүйенейін, аға... Арқам күйіп кетер ме екен!.. Еріп, балқып бара жатқандаймын... Қайсар, «Қара көзге» салшы. Жақсы айтушы едің ғой... Ие, солай, шырқай сал.

— Қара-ау көз, қалдың кейін, мен не дейін...

Құдай-ау, мұндай қуанышты шылдақана көрермін деп қашан ойлап едім! Арманым жоқ, апа... Неге жылайсың, апа? Ақын құшағынан қызғанбай-ақ қой... Бұл күнәсіз құшақ. Е, қуанғаннан жылайды екенсің ғой...

Еркеаға, сүйей берші, екі қолыңмен құшақтап сүйеші!..

Құлап барам, Еркеаға... Еркеаға, Қайсар, апа! Қандай алыстап кеттіндер?.. Апа, неге бұлдырап баrasың!

Осыдан кейін Ақлиманың есі кірген жоқ. Жүрек арпалысы бәсендей берді. Ақын құлағында тағы бір рет шың еткен жіңішке де нәзік үн қалды...

Көркемдіктің тірі бейнесін іздеп келген ақын Ақлиманың жүзіне қарай алған жоқ, көре алған жоқ. Бетін жай жауып алды деймісің... Қорасан қопарып, соқалап кеткені де... Көргісі келсе, былтырғы нұрлы бейненің бұзылып кеткенінен басқа нені көреді? Ақын сол бейнені бұзбай-бұлдірмей, өмір бойы жүрегінде сактауға алып кетті.

VIII

Ақын заманына ырза, заманы ақынына ырза біраз жылдар өтіп кетіпті. Заман тас іргесін қалап алып, енді қат-қабаттап биқтеп барады. Айбынды, айбатты заман.

Ақын мылтығын тастағалы да, мылтықтан кейін қолтығын керген сары сапиян портфельді тастағалы да, едәуір жылдар өтіп кетіпті. Бұрын сал бөкселеніп, шұбатылып өтетін айлар мен жылдар от арбадай заулап өтіп жатыр. Ұрандар іске айналған жылдар келді. Істейміз, орнатамыз дейтін ұрандар орындалып жатыр, істеліп жатыр.

Шәкіртер өсіп қанат қақты. Аға ақынның жауапкершілігі молая түсті. Ескі ұрандарға жаңа ұрандар қосылып, іске іс қосылып, өзі орнатысқан жаңа заманы күн санап жаңа тілектер қоя бастады. Заманын отарбаға, адам ойының өсуін аспанға ұшумен теңейтін ақынның өз өлеңдері де уақыт тілегін толықтыра түсіп жатыр. Шәкірттерінен де жаңа лебіздер, екпінді лебіздер шыға бастады. Бірақ, жаңа дауыстарда жарықшақ көп... Төлбасы атанудың жауапкершілігі ылғи ізденуді, жаңа күштің алды-артын ылғи шолып отыруды керек етеді. Кешегі отар елдің кешегісі мен бүгінгісі, бүгінгісі мен ертеңгісі жалғаса алмай жатыр. Үзік-үзік.

Ақын сөзі ескі шекараларды бұзып өтіп, шарықтап кеткен ағайындар бар. Ақынның әр сөзін алтын көріп қалған шәкіртері бар, еліктеушілері бар. Сол шамадағы өз сөздерін алтынға бағалату үшін аға ақынның әр сөзін көтере бағалайтындар көбейіп барады.

Ақын бұған қатты наразы. Сыртқа паш етпегенімен өзінің көп өлеңдеріне өзі наразы. Әсіресе, көптен арман еткен сыры көп, жан-жақты бейнелер жасауды қолға алмай жүргеніне наразы. Бата алмай жүр ме, болмаса, анау бір өзгеге сезілмес еріксіз түртпек оралмай жүр ме?..

Ақын ол арманын еш уақытта ұмыткан емес. Өмірге жаңастыра алмай жүр. Қызу өмір созымды шығармаларға мойын бұрғызбай келгені де бар. Монна Лиза, Онегин, кездеспей кеткен бір бейне енді ақынды жағадан алғандай еді. **Жаз, жазасың!..**

Айтпақшы, кездеспей кеткен бір бейне дегеннің өзі дұрыс па осы? Одан артық ойына жабысқан бейне болды ма? **Жоқ қой!** Тау кезіп кететін кешкі жаңғырық сияқтанып, ойынды ойға-қырға сүйрекен бейнені кездеспей кеткен деуге бола ма екен? **Жоқ,** ол ақынның жан-жүрегіне бірдей кіріп алып, көп ізденуге тұрткі салып отыратын бейне, бірге жасасып келе жатқан бейне.

Ойланып қараса, көп сырлы, көп тартысты өмір ақынның өз басынан өткен екен. Сонау совет туын көтерген күннен бастап, бүгінгі күнге дейін алып келсе, ең бір ұлы дәүірдің ескерткіші жасалғалы түр емес пе? Қаламнан бастап мылтыққа аудысқан, мылтықты тастан қаламын қолға қайта алған дәүірі ақын ойына бар салмағымен оралды. Ерліктің де әр түрі, ездіктің де әр түрі сыйысқалы түр. Кездеспей кеткен бейне де сол шатқалаң жолда кездеспеді ме? Ол бейнені не үшін арман етіп еді? Керек шығарма үшін арман еткен.

Қоңыр інірде домбырасын тартып, ақын ойға кетіп отырған. Осы ойды домбыраның қай пернесі айтып жібергені есінде жоқ, домбыраны сүйей салып, ақын жазуға отырды. Ойда жүрген кітап екен, бұрқыратып жазып кетті. Кітап атын ойланбастан-ақ «Тайталас» қойды.

Бастан өткен, ойдан өткен, таразы көрген өмір тізбек-тізбегімен қаламға оралды. Ақын бір терең теңізден жүзіп өтуге бел байлағандай, өзіне-өзі сүйсініп, бақытты бір серпін тапқандай. **Жарауы** келген бәйге атындаі сырғып, бөгелмей жазатын болды.

Апырау, адам мінезі әр түрлі әрекетте ашылады екен-ая!.. Таптық таңбалар қыздырып басқан темір ізі емес, іште жатады екен. Ақын кейде қүйдіре, кейде құлдіре жазады. Кектеніп жазған беттерінде қатал кессімдері бар. Елім, казағым дегендерің бәрі бірдей дос емес, қас болып шығып жатыр.

Өзі үшін кектесуді білмейтін ақын ел кегіне келгенде келісімі жоқ екен.

«Тайталас» жарияланғаннан кейін ақынның жауы көбейіп кетті. Сын жазады, арыз жазады, өсек таратады... «Тайталаста» сыналатындар нағашылы-жиенді болып ақынның соңына түсіп алыпты. Ақын күнде он шақты хат алады. Көбі ақынға айбар шегіп жазылған. «Қаламнан

да өткір қару барын ұмытпа!» деп жазыпты біреуі. «Еркенің де есін кіргізміз!» деп екінші біреу жазыпты. Енді біреуі «Жазымпазым, жазудан сазаң берілсе, өкпелемесің!» депті.

Ақынның өз философиясы болатын. Жамандық пен жәбірді жинай берген адам жазушы бола алмайды дейтін. Сондықтан жаңағыдай жәбір хаттарды жинай бермей, шала оқиды да отқа тастап жібереді. Ең әрі кетсе, езу тартады да, ұмытады. Ондай домалақ хаттарды бір рет тексеруге де жіберген емес.

Ақын әр кездегісіндей, домбырасын шертіп ойға кетіп отыр. «Тайпаластың» екінші кітабын ойланады. Бірінші кітапқа жазылған сындар, бірі мақтаған, бірі боктаған, қарама-қарсы екі жақты болды да, ақынға ой сала алмады. Сол сындарды ақын өз таразысына тартып отыр. Домбырадан да сыйыр күтеді.

Терезе ашық, шам жағылмаған. Терезе алдындағы екі алма ағашының жемістері ауырлап, бұтақтарын төмен иіп бара жатыр екен. Ауа райын болжап отыратын ғылми станциямыздың айтқаңын кейде өтірікке шығаратын әдеті бойынша, ап-ашық күн бұзылып жүре берді. Мәлдір кек аспанды кір басқандай, бұртиған-бұртиған бұлттар көтеріліп, нөсер келе жатқан белгісін береді. Жап-жасыл ағаштар қоңырайып барады. Кешкі жазулары өнімді болушы еді, мына нөсер жазғызар ма екен.

Ақын саусактары домбыраның сағалық пернелерінде. Осы тұстан қосарлана шығатын үндер ақынға ылғи ой салады. Астыңғы-үстіңгі шектердің үндері осы сағалықта қосыла шыққанда ақынға қалай жазудың тағы бір сырын сыйырлайтын сияқты. Үндестік деген екі дауыстың бірдейлігі емес, ең кемі екі түрлі дауыстың қысысуы емес пе? Сөз көркемдігі де осы мінездес. Бір сөз бір сөзге жарығын да түсіріп тұрады, көлеңкесін де түсіріп тұрады. Ақ бояу, қара бояу, қызыл бояу жымдаса алмай жеке-жеке тұрса, оның аты плакат қой! Ие, бояулар үндестігі, дыбыс үндестігі, көркем сөз үндестігі ақынның әлі менгереп қоймаған жақтары екен. Бейнелеу дегеннің өзі сала-саламен келіп түйілетінін ақын бұрын да білетін. Енді ұлғайған кезінде өзін-өзі қаталырақ сынап отыр.

Домбыра қыңқылы ақын ойын әлдеқайда алысқа алып кетті. Түйе жүн шекпені жауырын ортасынан қақ айрылған Біржан көз алдына келді. Жосып кеткен ақын қаны ақ боз аттың жаялғығын жауып кетті. Ердің қанжығасынан жерге қан тамшылайды Ожар қара Поштабай Біржанның қолынан домбырасын жұлып алды. Домбыра шегі үзіліп кетті. Дың етіп үзілді. «Үзілдім-ау!» деп ыңырсып үзілді.

— Көрінгенге араша түсіп нең бар еді! — деп Жанбота Біржанның өзіне ұрып тұр. Ие, ол сыйласының Поштабайы, сыйласының айтағы.

Даңдайсыған Поштабай шегі шұбатылған домбырамен Біржанды тағы бір ұруға ыңғайланаң кетті. Өзіне тимей, ақ боз аттың басына тисе де үлкен атақ қой!

Поштабай әкесіне жалғаса оның баласы қоян жырық көз алдына келді. Қайсар айтқандай сіңірі күйіп ақсақ болып қалды ма екен? Қайда екен? Тірі болса баяғы кегін кешті ме екен? Әлде бұзақы баласына аманат етіп қалдырыды ма екен? Сотқар бала ендігі сойталдай жігіт болған шығар-ау...

Ақын саусақтары әлі домбыраның сағалығында отыр. Енді абайласа домбыра:

— «Жа-а-ан-бо-та, осы ма еді-ау өлген жерім!» — деп отыр екен. Жалғыз осыны қайталай беріпті.

Біржанның шырқау әнші екенін жақсы білетін ақын сол шырқауға жеткізем деп домбыраның құлағын әлсін-әлі бүрай бергені есіне де келменті. Астыңғы шек сырт етіп үзіліп кетті. «Үзілдім-ау!» деген Біржан домбырасының үні құлағына келді.

Кешігінкіреп жанған қала шамы үй ішіне мол жарығын түсірді. Ақын домбырасына жаңа шек тағып алып, қайта тартып кетті.

ЖИЫРМА ТӨРТ САФАТТА

(Арап ақызы)

Қандай хабар болса да Орынборға жетуі мүн, одан әрі шексіз-шетсіз қазақ даласына ұзын-құлақтың өзі алып кетеді. Телеграммалар кешігеді, поездар кешігеді, уәкілдер кешігеді. Ұзын-құлақ ондайды білмейді. Кейде тіпті Орынбордың өзі орта жолда қалып, Москва, Париж, Лондон хабарлары атқа, түйеге мінгесіп алыш дағаны шарлап кетіп бара жатады.

Алданып қолынан өткен әрбір мүшелік сиякты ұзын-құлақтың да өзіне ғана тән мінездері бар. Естіген хабарды аздап өсіріп, аздап толықтырып, жағымды болса өз аулына, өз еліне қарай бұрып, жағымсыз болса көрші ауылға, басқа елге қарай аудара салатыны болмаса, басқа күнәсі болып көрген емес.

Бұл жолғы ұзын-құлақты да Томарша алыш келді.

Барып қайтқан жері осы тұрған Қазалы. Бірін-бірі есіктімен аңырайысып, соқырайысып қарайтын үйме-жүйме, белуарлап сыз тартып тұратын сұр балшық үйлі Қазалы. Түйелі керуендей шұбалып өретін пеш тұтіндері түгіл самауыр тұтіндері тоғысып жататын Қазалы. Әкелген хабары ойға сыйяр емес.

— Ленин! Лениннің өзі Арап балықшыларына сәлем хат жазыпты!

Сексеуіл мен жыңғылды әрең орайластырып жасаған қостың ортасында маздап жанған отты айнала отырған жігіттер түгел аңырысып қалды. Әкелген хабарын қосқа кіре бере бір-ақ айтып салған Томарша әлі отырған да жоқ. Біресе ыржылып, біресе жымылып тұр.

— Не дейді мынау?

— Ленин бізге хат жазыпты дей ме?

— Иә, Ленин! Арапдың балықшыларына арнаулы сәлем хат жазыпты!

Қостық үлкені Есламқұлдың көздері үш бұрыштанып, селдір мұрты дірілдей бастады.

— Сен бала, таяқ жегің келмесе, бұл сөзben ойна-ма! — деді ол Томаршаға.— Құдаймен ойнама, Мұхаммед пайғамбармен ойнама, Ленинмен ойнама! Білдің бе?! Бір-ақ сөз — аузы-мұрныңды қан жалатам!

Шалдың қолында отырған түйе-таяғы онсыз да лаулап жанған оттың үшқынын бұрқыратып көсеп-көсеп жіберді. Алтын үшқындар төбeden тұнерген қараңғы тұнгеге инедей қадалып кетіп жатыр...

— Есағай, ойыныңыз не, Ленинмен кім ойнаушы еді! Міне, жазған хаты! — деп Томарша сегіз бүктеп қойнына тығып алған буалдыр-бозамық қағазға басылған жазуды Есламқұлға ұсынды.

Есекең қағазға қолын созған жоқ:

— Кәне, оқышы, естиік,— деді кекесін үнмен.

— Е, мен қайдан оқын орысша жазылғанды.

Есекенің ойына не түсе қалғаны белгісіз, Томаршаның қолындағы қағазын жұлышп алды да, айналдырып қарай бастады. Содан соң от сәулесі түскендіктен шұбартып кеткен көздерін Томаршаға қадап:

— Құдайы құрғыр, бізге сені бастық қылып берген соң қайдан онайық!.. Ақымақ!.. Қазалының қауыншек орап сатын бозамық қағазын қалай танымадың? Ленин хат жазуға бір тарақ қағаз таба алмапты дегенің бе? Өшір үнінді! — деді қағазды басқа жігіттерге қарай серпе тастап.

— Иә, мынау Қазалының қағазы...

— Осындай қармайы кеппейтін қағазды Қазалының өзі басатын.

— Қазалыға Ленин келіпті деп естіген де емес піз...— деп жігіттер қағазды бірінен соң бірі алып айналдыра қарап. Томаршаны қақпақыл-қалжаққа айналдыра бастады.

— Поезда сыра-мыра ішіп қойған жоқ па едің?..

Енді Томаршаның өзі ұялып қалды. Тобылғы торы жігіт болатын, қара-күренденіп барады. Қазалының қағазын қалай танымаган? Қызыл ситса көйлектің жағасы қылғындырып бара жатқандай сезіледі. Құлағының түбі қышып кетті. Томарша сасқалақтап:

— Аз-мұз ұн-мұн әкеліп едім...— деп далаға шыға жөнелді.

Әрі бойы аласа, әрі, екі жылдан бері темір жол бойына томарша таситын болғандықтан жас жігіт Жаңғабыл Томарша атанып кетіп еді. Бұл ауыр жылдарда адамға — тамақ, поезға — көмір, тасымалға — көлік жетпей жатқан кез. Арапалдың тұрғын қазактары балық аулайды, темір жол бойына сексеуіл, жыңғыл тасып сатады. Аздаған ұн, шай, қант, темекі сияқты мұқтаждарын осымен айырады. Әсіресе шай мен темекі алтыннан қымбат! Саратов махоркасы, 1000-номерлі тас көмірдей жылтыр қара тақта шай дегендеріңіз замана байлығына

тең!.. Қырдағы елдер екі тақта шайға тайлақ түйесін лақтырып жібереді.

Теңіз жағасында біріне-бірі бөксесін тақап бұғып, бұгжіп отырған отыз шақты үй кедейлер — бір артель: балық аулайды, паровоздарға отын-сексеуіл, жыңғыл тасиды. Томарша сол жиырма түйемен отын таситын жеті жігіттің керуен басы. Бірақ жігіттерді ерте жатқызып, ерте оятатын отағасы — Есламқұл. Томаршаның немере ағасы.

Жеті жігіттің он төрт бүтін, үш ондық проценті ғана хат таниды: ол жалғыз Томарша... қадақ, пүт, кез, шай, қант, мата деген сөздерді ол іркілмей жазады да, сексеуіл, жыңғыл деген сөздердің қалай жазылатынын біле бермендіктен екеуін де отын дей салады. Соған қарағанда Томаршаның сауаттылығы да сол он төрт проценттің айналасында.

Бүгін ол бес күндік еңбектерінің есебін алуға Қазалыдағы продкомға барып келді. Екі пүт үн, он махорка, екі тақта шай, он екі кез қызыл ала ситса, бір дорба ұсақ қант, мындар ма, милиондар ма, бір құшақ қағаз ақша алды. Үш теңгеліктер елу-елуден үлкен табақ қағазға тұтас басылыпты, кесілмеген!

Осыншаны бір-ақ алып байып қалған Томарша енді

анаған-мынаған құлағын тоса жүріп даң-дұң шыққан түк-пірдегі бір бөлмеге келді. Бөлме толы адам, бөлме толы көк түтін, бөлме толы қарлыққан дауыстар еken. Төрдегі стол айналасында бес-алты адам иық тіресе тұрып әлдене жайлы керілдесіп әңгімелеседі. Олардың арт жағы есікке дейін созылған кезек күткендер. Томарша да кезекке тұра қалды.

— Мә, ал да жөнел... Ертеңнен қалдырмай балықшыларға түгел жеткізетін болындар! — деп стол басындағы қара былғары тужеркелі, қара былғары кепкелі ақ сары адам қағазға ораған жарты тақта шай сияқты бірдемені үлестіріп жатыр.— Мына жерге қолынды қой!

Томарша қатесіз түсіне қалды — не берсе де ақысыз — пұлсыз, жай беріп жатыр. Қапшығы мен қоржынын жамбасына қарай тағы бір жақындағы қойып, Томарша кеzekті тастап кетпеуге біржола бекінді. Қала-даланың басшы адамдарына қол қойдырып беріп жатса анау-мынау дүниелік болмасқа керек.

Өзінің кезегі жеткенде Томарша Смилгин комиссардың алдына жақындан келіп қalamға қол созды.

— Ей, сен қайдан жүрген мешокшысың, буржуй! — деді Смилгин.

— Жоқ!.. Буржуй мендей болмайды. Арап теңізін знаешь? Балықшы рыба ловит... сексеуіл таскайт, перуай сорт крупшатка! Шай, сахар есъ! — деді Томарша.— Қапшығы мен қоржынын нұсқап. Қойны толған есеп айырысқан қағаз еken. Бәрін суырып алып Смилгиннің алдына жая бастады.

— Тоқта, тоқта! Түсіндім. Мә, қағаздарың... өзің ал... Мен саған ең қымбат қағаз берем. Ленин Арап балықшыларына арнап хат жазған. Түсіндің бе? Міне, сол хат!

Лениннің Арап балықшыларына жазған хаты Томаршаның қолына осылай түсіп еді. Қала-даланың басшы адамдарымен қатар, Лениннің хатын алғанына тасып, куанып қайтып еді. Түйенің арқасынан қабы мен қоржынын да алмай қосқа асыға кірген. Аяғында жолдастарын сендіре алмай, мазақ естіп қалды.

Жоқ, жолдастарым білместік істеп отыр. Экелгенім, дау жоқ, Лениннің хаты. Қашаннан бері немере ағамнан жасқанып үйренген басым босқа ықтап қалдым. Қазір қосқа қайта кіремін де бос қалжақты қысқартындар деймін...

Томарша қабы мен қоржынын көтеріп қосқа кіре бергенде-ақ жолдастарының бірі әлгі қағаздың шетінен шылымдық жыртып алып жатқанын көрді. Экелгендерін от басына тастав беріп жолдастының қолынан қағазды жұлып алды. Сол қағаздың шетінен жыртып алып темекі тартып

отырған екі жолдасының аузындағы шылымдарын жұлып алып, отқа тастап жіберді.

— Ал, мына қапшық пен қоржындағыны өзара бөліп алындар. Мен үлесімді келер жолы алармын,— деді де Томарша шығып кетті.— Мен ауылға барып қайтамын.

Томаршаның ауыл дегені — Арал поселкесі. Темір жол жағы әп-әдемі қала сияқты, теңіз жағалауы бірінің қыбыр еткенін бірі көріп отыратын ығы-жығы ауыл. Томарша осы ауылға жақындаған бергенде-ак өріп шыққан көп ит үріп қарсы алды.

Баяғының баяғысы — жаугершілік заманнан келе жатқан ескі әдет бойынша иттеріне ілесе иелері де далаға шыққан.

— Ау, бұл кім-ау?

— Е, мен ғой, Томарша...

— Екі өркештің арасынан басы әрең қылтиған Томарша болмай кім болушы еді! — деген келіншек күлкісі естіледі.

— Томарша? Е, сен не қылып түнделетіп жүрсің?

— Керемет хабар бар!.. Ленин біздің Арал балықшыларына хат жазыпты!

— Сүйінші демейсің бе, бейбақ-ау!.. Не жазыпты? Не жазыпты?

— Не жазыпты! Сәлем хат жазғаны аз болып түр ма? Ертең естисіндер! Асығыспын...— Томарша поселкелік Советке қарай жүріп кетті.

Поселкелік Совет жабық түр екен. Қасында қара май мен карболке, тұз бен шпагаттан басқа сатары жоқ магазин болушы еді, соның күзетшісі төраға мен хатшы Қазалыға жүріп кеткенін айтты:

— Құйрықтарына бірдеме қыстыратын болар... түнде жетсін депті!

Соңында азан-қазан үрген ит. Томарша түйесін мұғалім үйінің есік алдына келіп шөгерді. Бұрын молда, қазір мұғалім Әжібай талдан тоқыған тар қораның ішінде түйесін сауып отыр екен.

— Ассалаумағалайкүм...

— Уағалайкүм ассалам... Томаршамысың? Қазір, қарағым. Әйелім босанып қалып, түйені өзім сауып жатыр едім. Тағы бір-екі тартып ала қояйын, шыдай түр.

Үйге кірген соң Томарша қағазын мұғалімге ұсынды:

— Тәңірі жарылғасын, мынау Лениннің жіберген хаты ма, басқа бірдеме ме, соны айырып берінізші.

Орысшага толық шалағай мұғалім хатты бар ниетімен зер сала қарап шықты да: — Дәл Лениннің өзі жазған хат

деуге қынырақ болар... Әуелі қол қойған Ульянов деген кісі... Ленин одан қейін қойыпты қолын... Алайда, колы, міне, тұр... Ләмәсли¹ Ле... нонасни-не... нонға секін — Ленин. Ар жағын қабырғаңа кеңесіп өзің жобаламасаң, мынау ала-көле заманда менің батылым барыңқырамай отыр,— деді.

Жай қараңғы қазақтың бәрі біліп үлгерген нәрсені мұғалімнің білмеуіне Томарша ішінен мырс етті де: — Енді осы хатта не жазылғанын жобалап көрініші,— деді.

Мұғалім ұзақ ежелеп, одан да ұзақ ойланып отырды да:

— Дұрыс... Араптың балықшыларына жазыпты,— деп бір тоқтады. Жақсы... мына бір жері жақсы емес... Еділ бойында қырғын ашаршылық депті. Оның ар жағында түсіне алмадым, естімеген, көрмеген сөздерім...

Мұғалім қатты қиналып отыр, тер ме, басқа ма, мұрнының дәл үшінде бір тамшы мөлтілдейді. Білте шам сол тамшымен ойнағысы келгендей біресе жасыл, біресе қызылт-сарғыш етіп көрсетеді.

— Аяқ жағында: «Балықшы бауырларым, балық көмегін аямандар»,— деген сөздерді шырамытам,— деп хатты Томаршага қайырып берді.

— Рахмет, молдаеке... түсіндім.

Томарша шешесін көре кетейін деп үйіне келсе, жер үйі лық толы адам екен. Үйге сыймағандар ауланың ішінде кеу-кеулесіп тұр. «Балаң Лениннің өзінен хат алыпты» деп жүрт кемпірге той жасатып жатыр. Екі жамаулы кесемен кезектесіп үлкендер шай ішіп отыр. Есік жақтағылардың ауыздарында шылым...

Шеше байғұс егіліп жылап жур. Ыстық жас, қуаныш жасын тыя алар емес... «Құдай-ай жалғыз еді, тілден-көзден өзің сақтай көр... Күншілдің жаман көзінен сақта, тілеуі жаманың тілінен сақта!..»

Есламқұлдың әйелі Бәден бірге жылайды. Томаршаны көп жұмсайтын, көп ұрсатын еді. Әрі мына тойдың ішінде Есекенің өзі де жоқ. Кесір шал естісе де келмей қалды ма екен?..

Қыз-келіншектер де қысылып жүр. Көп жұмсайтын, көп мазақтайтын еді Томаршаны. «Ұят-ай, ұят-ай!..»

— Ал, Томарша, түсіндірші, жаным... Лениннің өзінен хат алып бәрімізден сен астың фой!

Томарша шешесінің қасына баптаныңқырап отырып алды да үлкен бір сеніммен сөзін бастады.

— Ленин барлық балықшыларға сәлем айтты, бала-шага, кемпір-шал, бәріне де...

¹ Ләмәсли — син-арабша жазылғанда ежелеп оку түрі.

- Е, бәрекелді, көп жасасын! Сәлемет болсын!
- Аралдың балықшылары — бауырларым депті. Аула-рыңа балық көп түскендіктен атпен әрең сүйреп шығарады екенсіндер... Сол хабарлы естігенде ылғи қуанып қаламыз.
- Е, жарықтық-ай! Жылымды қос атанмен әрең сүйреп шыгаратынымызды естіген ғой!
- Бауырларым депті, ә?
- Ие, бауырларым депті, жарықтық!
- Ал, енді бауырларым, Еділ бойында қатты ашаршылық. Сол бауырларыңа балық жіберіндер! Күні кеше патшаны құлатысқан, ақ пен алаштан арқанды босатысқан туысқан елдерге қанша мырзалақ қылсандар да Совет өкіметі еселеп қайтарады, ұмытпайды,— депті.
- Ойбай, қарағым Томарша, жауап қайтар! Әлгі бірдемеңнің аты немене еді, наизағай ма еді? Сонымен қайтар!
- Береміз барымызды.
- Еселен-еселеп береміз.

Тұн бойы балықшылар ұйықтаған жоқ. Өз тілінде, үйреншікті жағдайында барынша олақ айтылған сөздер еңбек адамдарының жүргегіне ұялай қалыпты. Қөңіл көтөріліп, ой сергіп кетті. Өзгеден емес. Лениннің өзінен хат алған соң бір түнде адам болып, бір түнде ел болып қалды. Өмір бойы жоқшылықпен алысып, кезек жығысып, кезек жеңісп келген жандар бір-ақ түнде байып қалғандай. Күні кеше патшаның өзі түгіл ауылнайы бүларды адамға санап осындаі бауырмал хат жазатын ба еді?

Астраханнан Қытайға дейін бақсының құмалағындаі шашылған қазақ халқын кім ел деуші еді? Жоқ, ол шетінен кесіп-кесіп, ойып-оыйп ала беретін жер ғана болатын. Фасырлар бойында қорлана берген, аяқтап келгенде кешірілмес кекке айналған қорлық зардабы бір түнде ұмытылып кетті. Балықшылар тұн бойы той жасап, Лениннің хатын әнге қосып, өлеңге қосып, аңызға айналдырып жіберді. Қазақ даласын кезіп аңыз да кете берді. Аңызға еріп Томаршаның да аты кете барды...

Ертеңіне шаңқай түсте теңіз жағасындағы құм белде барын киініп, салтанатпен жиналған әйел-ерек, бала-шаға «Ленин жиналысын» өткізгенде жұрттың айтар сөзі де, ұсыныстары да әзір еді. Серпіле сөйлеп, мол-мол ұсыныстар жасалып жатыр:

— Мынау шалқып жатқан Арал теңізі алтын да құміс балыққа толы құміс қазан... Балығы тайдай тулаған деп осыны айтады. Ойнақ салғанда теңізге сыймай кететін құмістей көк серкелер, алтындаі сары сазандар атылып

жағаға шығып қалады. Екеуін асқанда қазанды толтырмаса, ондай балықты біз алмаймыз, теңізге қайта лақтырып жібереміз. Әуелі осыны жазындар Ленинге.

— Еділ бойындағы ашыққан бауырларымыз, Арап барын аямайды сендерден! Қашан тойындық, қашан байыдық дегендерінше, бізге дамыл бермендер! Сұрамандар, бұйрындар. Ардақты жол басшымыз Лениннің өзі айтқандай біз мүйізді алақан еңбекшілер, асқан мырзамыз! Әр поездан Арап балығын күтіндер. Әттең, арамыз шалғай, әйтпесе Арап теңізін ауылдарыңың қасына көшіріп берер едік! Екінші деп осыны жазындар Ленинге.

— Сіздің бұйрығыңыз бойынша балықшы буржуйларды қуып тастап, артель құрғамыз. Біз күніне бес мың пүт балық жөнелтіп тұрар едік, әттең, кемелеріміз ескі. Атаңан қалған ескі етіктей, тұмсығы суға тиіп кетсе болғаны — жұта бастайды. Оны жамап-жасқайтын аспабымыз жоқ. Үшінші етіп осыны жазындар Ленинге.

Осылай өрістей берген ұсыныстардың ұзын-ырғасынан құралған телеграмма сол күні Ленинге жіберіліп те қалды. Телеграмма былай аяқталды:

«Трудовые ловцы коренного населения бассейна Аральского моря твердо верят, что под руководством своего кормчего выйдут победителями, создав новую жизнь на основе полного единения. Да здравствует дорогой Владимир Ильич!»

Күзгі күні айлы тұн теңіз бетін біресе күмістей жарқыратып, біресе қорғасынданай қоңырайтып жібереді. Әр сөренің қасында қыз-келіншектер балық тізбектей отырып ара-тұра ән салып қояды. Ленин хатына байланысты мейрам әлі аяқталмаған. Балалар да осы маңайда ойнайды, иттер де осы маңайда таласады, самауырлар осы маңайда қайнап тұр.

Қакталған, ысталған балықты еркектер түйемен апарып вагондарға тиеп жүр. Жиырма вагон жөнелтпекші еді, тұздалған, ысталған балық оған жетер емес. Он төрт — он бес вагоннан артылмай қалатын сияқты.

— Мұнымыз Ленинге жіберген бірінші сәлемдеме болсын. Қыс түскен соң қатырған балықты тау-тау қылып үйеміз гой әлі! — десіп балықшылар өздерін өздері жұбатады.

Бұл күндерде Томаршаның беделі көтеріліп кетті. Балық жөнелтерде ол отын тасуды тоқтатып, адамдарын балық артуға әкеліп еді. Келген бетінде Лениннің өзі жіберген үәкіліндей бәрінің ұстінен қарайтын бригадир сияқтанып кетті. Оның құлағы үйренген Томарша деген

атына жолдас деген атау қосылды. Бірдененің реті келмей жатса, жұрт жүгіріп соған келеді:

— Жолдас Томарша, шпагат жетпей қалды.

— Жүгір магазинге, ашсын де Файзырахманның өзіне.

— Жолдас Томаршаның өзі бүйірды дейін бе?

— Не десең о де! Шпагат алып кел!

Таң ата жұмыс аяқталып, вагондар тиеліп қалды. Қасында бірге жүрген жолдастарының өзі де Томаршага рапорт бергендей:

— Жолдас Томарша, біз балығымызды тапсырып болдық! — дей бастады.

— Элі тапсырып болмағандарға жәрдем етіндер! — дейді Томарша. Даусы сенімді шығады. «Жолдас Томарша» деген ерсірек естілсе де құлағы үйрене бастапты. Эрі жас шағында, әрі бірінші рет санатқа қосылу деген қандай қымбат. Ешкімге олай ұлықтама деп тойтарыс бермей жур.

— Жолдас Томарша, он төрт вагон төбесіне дейін толтырылып болды! Енді жарты вагонға жетердей ғана балық қалды. Оны қайтеміз? — деді өзімен бірге балық тесіп жүрген немере ағасы Есламқұл.

Томарша күліп жібере жаздал әрең тоқталды да:

— Жарым-жарты деген ырымға жаман болар. Келер жолы жіберерміз. Алып қайтайық, Есеке,— деді.

Вагондар сол күні жөнеліп кетті.

— Мәскеу... Кремль... Ленинг! — десіп балықшылар тәкаппар қарасып қала берді.

Күн сұтып, қыс түсіп, теңіздің тайыз қойнау-құлақшалары табандап қатып қалды. Осындаған біржола бекіген мұз үстінде жиналған отындағ текшеленіп көше-көше болып балық үйіліп жатыр. Соңғы күндері ұсталған балықтар әлі текшеленбеген, шөмелеб-шөмелеб күйінде. Енді бірер күнде жөнелтуге келетін, молайып қалыпты.

Бүгін Қазалыдан қайтып келе жатқан Томаршаның қойнында Лениннің тағы бір хаты бар. Орысша, қазақша екі тілде, ақ қағазға басылған. Ол кезде Сыр бойы Түркістан республикасына қарайтын. Орталығы Ташкентте. Лениннің тығыз бір бүйірін Ташкент екі тілде басып шығарыпты да уездерге, болыстарға жібепті. Томарша соның бір-бір данасын алып келе жатыр. Орысшаға шамасы келмейді, қазақшасын жүк таситын поездың тамборында жаттай бастап еді, поездан түсіп, түйесіне мінген соң, түйе үстінде жаттап келеді:

«Ләм нон¹ Крицман жолдасқа! Жиырма төрт сағат ішінде...»

¹ Ләм нон — Л. Н. Крицманның аты-жөні.

Ақ тайлағының биік өркештерінің арасынан Томаршаның басы ғана көрінеді. Түйесінің жүріс ырғағымен бірге қоян малақайдың құлактары да қалқандап келеді. «Ләм нон Крицман жолдасқа! Жиырма төрт сағат ішінде...»

Суыт келе жатқан Томаршаға кездесken Арап балықшылары:

— Томарша жолдас, тағы бір жақалығың бар ма, асығыс келе жатырсың ғой? — десіп қалады.

— Бар Лениннен, жолдас балықшы. Тағы да Лениннен! Советке жиналышындар, естисіндер.

Поселке Советіне дейін қанша адам кездессе де Томарша осы айтқанына бір ауыз сөз қосқан жоқ.

— Лениннен!

Поселке Советінің төрағасы азырақ салдау, аздап мырзалау, аздап оқығандау, азырақ ауылнайлау, бай болмаса да байшікештеу адам еді. Басында қара тақия, қалаша кінген, кешке қарай қайда баарын, ұзақ тұнді қалай өткізулерін ойланып отыр еді, именбей, іркілмей кіріп келген Томаршаны ұнатпай қалды.

— Е, немене, осынша ентелеп! — деді төраға.

— Лениннен бүйрық бар!

— Бүйрық болса алдымен бізге келетін болар. Сен неменеге жанталасып шабуылдай бересің осы? Ауылнай болғың келіп жүр ме?

— Бүйрық ете тығыз, жолдас төраға!

— Тығыз болса, сенсіз-ақ тығыз орындармыз!

— Жоқ, жолдас төраға! Сіз әуелі тыңдал алыңызшы!

Содан кейін Томарша күн бойы жаттап алған сөздерін жаңылмай айттып берді:

— Ләм нон Крицман жолдасқа! Жиырма төрт сағат ішінде Арап теңізінің кемелерін жаман-жасқайтын алты мастерской үшін «Парсонс» дейтін екі экскаватор, «Артур Коппельдің» төртеуін және токарылық, фрезерлік станоктарын жіберуді шешіп жіберіңіз! Ульянов — Ленин...

— Орысша, қазақша екі тілде тасқа басылып шыққан. Мінекей, алыңыз,— деп Ленин бүйрығын төрағаның алдына қойды.

Төраға ойланып қалды. Антүрған Томарша төраға дей ме, төреага дей ме? Осы неменің көзделеп жүргені менің орным емес пе екен?.. Оның үстіне жиырма төрт сағатта дегенниң маған қандай қатынасы бар? Крицман-ақ орындағ берсін!.. Бірак, Ленин қол қойған бүйрықпен, басың екеу болмаса, ойнауга болмайды.

— Жақсы, Томарша жолдас... Советке де келер бұл

бұйрық. Жұртты жинап естіртерміз. Ал өз жұмыстарың қалай?

Ол екі арада Советке балықшылар ағылып келе бастады. Жұлықтары аппақ, қоныштары ақ айран резинка етіктер, қазақы былғары етіктер есіктен кіре бере бірінің өкшесін бірі нұқып қалып, шұбап келеді. Жұмыс адамдары, қазақша найқалуға уақыттары жок, білгісі келгендерін бірден сұрады:

— Ие, Ленин бауырымыз не сәлем айтыпты?

— Советке келген еш нәрсе жок... Келген соң естисіндер ғой,— дей салды төраға.

— Тым болмаса, тоқ етерін айтшы, жаным, ауларымыз майланаип қайтсын. Біз кезекке кетіп барамыз, Томарша жолдас Лениннен тағы бір жақсы хабар әкеліпті деп еді ғой? — деп балықшылар енді Томаршага қадалды.

Томарша бұдан әрі шыдай алмады. Жұртқа өзі естіртіп, абырой-атағына өзі ие болғысы келіп отырған салбексе төрағаның созбағына ызаланып кетті. Үлкенге кіші осындауда ызалансын да!

— Төрағаң Ленин бұйрығын алып отыр. Мен әкеліп тапсырдым. Тартпасына салып қойды... Төрағаңның уақыты болмаса, мен-ақ айтып берейін сендерге,— деп Томарша құн бойы жаттап алғанын тағы бір рет түгел айтып берді:

— Ләм нон Крицман жолдасқа! Жиырма төрт сағат ішінде... Ульянов — Ленин.

— Е, бәрекелді!

— Жарықтық-ай, әнеугі жазғанымызды аяқсыз қалдырмagan екен ғой!

— Өйтпесе ол Ленин болар ма еді!

— Үқтың ба, жиырма төрт сағат ішінде орында деген ғой!

— Ие, жиырма төрт сағатта!

— Біздің жігіттер ғой, жиырма төрт сағат үйіктайды, жиырма төрт сағат есінейді, жиырма төрт сағат есін жинайды.

— Соның артынан жиырма төрт сағат бүркүратып жұмыс істесе де жақсы-ay!.. Кейбіреуі түк істемей болдырып отырады ғой...

Бұл сындырдың кімге айтылып жатқанын жақсы сезініп отырған төраға:

— Естідіңдер ғой?.. Жиналыс ертең тағы болады.

Жұмыстарыңнан қалмандар. Әңгімеге жандарың үйір-ay!— деп екі рет айтса да балықшылар оған құлак аспады. Айтар сындарын айтып күліскен, даурығысқан

бойлары өздері шығып кетті. Төрағасына қош бол деген де жоқ.

Томарша солармен бірге кетті. Балықшылар оны үйіне дейін шығарып салып:

— Жолдас Томарша, жұмыстан қолы бостарымыз кешке қарай келерміз. Сен өзің Лениннің бүйрығын таудан тас домалатқандай басымызыға бір-ақ аудара салдың да егжей-тегжейін аңғара алмай қалдық,— десті балықшылар.

Томарша әрі ұялып, әрі масаттанып:

— Келіндер, келіндер,— деді.

Кешке ең алдымен қыз-келіншектер жинала бастады. Бұған дейін «өркештен басы әрен қылтиятын Томарша» деп тістерін ақсита құлетін қыз-келіншектердің кірпіктегінде сыйлау, көз түптерінде күлімдеу бар. Бәрі де барын киініп, сәнімен келіпті. Мүмкін, Томарша жолдас, бір кешін құрбы-замандастарына қып, қыз-ойнақ жасар? Әлде бұдан былай ылғи қолы босамай қояр ма екен? Адам деген өсейін десе, бір-ақ күнде өсіп кетеді екен-ау!.. Үйленер ойы болса қайысымызыға көзі түсер екен?..

— О, бәрекелді, келіндер, жоғарылатындар,— дегендеге Томаршаның даусы бұрынғысынша шықты. Бұрынғысынша қыз-келіншектерден жасқанатын сияқты. Бірақ бұғін қыздар тым сырпайы.

— Томаршадай болған бойың құрсын! — деп қыздар;

— Томарша, томарша жарып бере қойшы! — деп келіншектер айтатын емес.

Қыздар сыйылып-сынықсып төрге қатарласып отыра бастады. Келіншектер самауыр қойып, пеш жағып, Томаршаның кәрі шешесін қоршап алыпты. Сексеуілді сексеуілге соғып отынды да солар жарып жатыр.

Әлі жігітшілігі оянып болмаған Томарша қыздармен тіл қатысуға сөз таба алмай, әшейін ыржия береді, жымия береді. Отырган орнына шегеленіп қалыпты. Кешірек ере-сек адамдар жиналғанша мақау-мылқау болды да қалды.

Қырық жамау дастарқан жайылып, шай келді. Әшейінде тарының таба нанын шетінен омырып алып аузына тығып жіберетін қыздар бұғін ақ наңды қүрек тістірімен ғана тістейтін болыпты. Ұсақ қантты қалайы қысықпен шөкімдей ғана алып, тілдерінің ұшына ғана салады. Мүйіз алақан балықшы қыздары бұғін қайдан осынша әдепті, осынша үялшақ бола қалған?

— Томарша ағаңының кесесін алып берші,— десіп қалады.

Тұнделетіп еркектер келген соң, төрді солар алып, қыздарды ешкідей ііріп пештің бұрышына тықты.

— Ал, жолдас Томарша, мана ұзын ырғасын аңдасақ та егжей-тегжейіне түсіне алмай қалдық. Енді байымdap түсіндірші Лениннің не айтқанын.

— «Екі істеп атыр» дегенің немене өзі?

— «Екі істеп атыр» емес, экскаватор деген машина...

Томарша өз өресі жеткен жерге дейін экскаватордың жайын түсіндірді.

— Е, тәңірі деген, жұмысты адамнан екі есе артық істейтін бірдеме шығар деп жобалап едік те...

— Екі есе емес, жұз есе артық істейді.

Жұрт көңіліне жиырма төрт сағат ішінде деген бүйрық қатты ұялап қалыпты. Бұл — сағат санап, күн санап өскен ел емес, замана таңбаларын санап өскен ел. Өмірге сағат кіргенін ертерек сезінсе де оның өзі елеулі бір белгі екенін енді ғана біржола аңдағандай. Бүкіл елдің бар жұмысының басында отырған адам — 'Ленин! — қандай жұмысты болса да созбаққа салмай тығыз түрде шешіндер дегені де! Өз еңбектерін қанша жоғары бағаласа да Ленин басқарып отырған жұмыстардың шама-шарқын балықшылар да аңғаратын сияқты. Таңдайларын қағып, таңданып қояды.

— Шіркін-ай, біздің тәрағаның мойнына осы жиырма төрт сағатта дегенді тұмарша қылып тағып қояр ма еді! — деді Есламқұл. Томарша адам болғалы ол ағалық көрсетіп жөн сілтеуден қала бастаған еді. Абайсызда орынсыз бірдеме айттым ба деп жалтақтап Томаршаға қарады.

Томарша осы бір ойды қағып алып, шетіректе ііріліп үн шығармай отырған қыздар тобына қарап, бірінші рет тіл қатты:

— Қадиша қарағым, сен мұғалімнен оқып жүрсің ғой... Ұзындығы бір кез, көлденеңі жарты кез қызыл барқыт тауып алып, соған ақ жібекпен жалпақтығын бір елдей етіп «Жиырма төрт сағатта!.. Ленин» — деп жазып бересің бе? — деді.

Сұлу болмаса да сүйкімді ғана болып өсіп келе жатқан жас қыздың көз жанары қызылт тартып, тұтанып кетердей жарқ етті. Осынша ұзақ сөзді батылым барып қалай айттым деп Томарша да қызарып кетті. Ойны ма, шыны ма дегендей Қадиша да бөгеліп қалыпты.

— Е, неге жазбасын, жазады,— деп қыздың әкесі қолма-қол демеп жіберді.

Көз алдынан қызыл барқытқа ақ жібекпен жазылған «Жиырма төрт сағатта!.. Ленин» деген сөздер әлденеше рет өтіп болған соң қыз да іркілмей жауап берді:

— Жазайын!

— Жиырма төрт сағатта ма? — Қыз көзін төмен түсіріп, басын изеді.— Жазайын...

— Эне, жазады ол бала... шешесі киіз үйдің бау-шуын маржандай тізіп тоқтын Аймангұл емес пе? — деп еркектер мақұлдап жатыр. Өзара сыбырласып-сыбырласып қыздар бірге шығып кетті. Манадан орталарында елеусіз отырған жас қызы Қадиша, құбырларының көз алдында ол да өсіп жүре берді. Адам санатына бірінші болып кірген Томарша еді, екінші болып жас қызы Қадиша көзге түсіп қалды. Сұнғақ қана, талдырмаш қана, кішірек келген тұнық қара кезді жас қызды жігіт көздері есіктен шығарып салды.

Осылай, Ленин көсемнің жұмысты қалай істейтіні, қалай істе дейтіні жайында ел ішінде тағы бір аңыз туды.

Аңыз анасы шындық қой. Арап аңызының шындығын Лениннің 53-томынан қараңыз...

БІРІНШІ ФОНТАН

Асанбай үйіне амалсыз қайтып еді. Мұнай бүрғышыларының екі кезегін бірге өткізіп, үшінші кезек басталғаннан кейін қайтты. Қауырт күндер өтіп, қауырт сағаттар басталған кез еді. Тұнгі сағат төрт болып қалған екен, амалсыз қайтты.

Тәулігіне үйіне бір соқпасына амалы жоқ. Ол үш кезекті тұтас өткізіп қайтса да келіншегі Ажар кірпік қақпай күтіп отырады. Жиналған төсек бұзылмастан тұра береді. Соның салдарынан болу керек, босанғалы төрт ай болған жас әйелдің сүті азайып барады. Төрт айлық Телғараны тамаққа көшіруге жақын жүр.

Асанбай үйіне кіріп келгендे, дудырап кеткен ұзын қара шаштарын аппақ шаң басып, қысқы аязда ұзак жолда кездесер ақ бас қара бура сияқты еді. Қою біткен қас-кірпіктерін, жарқабактан құлай түсken дөңкес мұрынның екі сайын, бет-ауыздың саян-ояңдарын түгел ұлпа шаң жауып кетіпти. Көлегейсіз жарқыраған жалғыз шам есіктен кіре берген Асанбайды ылғи осылай көрсетеді.

Айлап, апталап құшағында болмайтын жұбайын осындаі айбынды түрде көру жас Ажарға күнде бір жаңа куаныш әкелгендей болады. Бар қызылы бетіне шығып, кішірек келген қара көздері қара көк нұр төгіп, ерекше жарқырап кетеді. Оның үйықтамай күтетіні де Асанбайдың осы бір жаңа кескіні, айбарлы кескіні сияқты. Қысқы аязда қырау басқан ақ бас қара бура ызғарлы-ақ емес пе!.. Қырдың қызы осы бейнеге қызыға қарайды.

Ажар атылып келіп Асанбайдың мойнына асылды.

Асанбай оны бір қолымен ғана көтеріп алды. Қыз мүшесі бұзылмаған, белі әлі жіп-жіңішке, құмырсқа бел қалпында.

— Тағы да ұйықтамасың гой?

— Ұйқы келмесе қайтейін? — деп, Ажар жұп-жұмыр қоңырқай саусақтарымен Асанбайдың шаң басқан шашын астан-кестен етті. Өзінің шөмелде шашын да шаң басып бара жатқанына қарар емес. Шаң басқан айнаны сұрткендей, Асанбай қашан өз кескініне келгенше, бет-аузының шаңын бұрқырата берді, бұрқырата берді. Енді қып-қызыл еріндер ернеуіне аппақ шаңдан қақ тұрып қалған қалың еріндерге қадалғалы келеді.

Маңғыстau шанды күрпілдеген ұлпа шаң. Ондай шаң Қызылорда да, Түркістанда да жоқ. Бұл бұрқылдаған ордалы шаң, қопарылма, қордалы шаң. Екі машина бірінің ізімен бірі жүріп кетсе болғаны, атом ракетасы атылғандай бұрқыраған шаң аспанды беддеуlep әкетеді.

Кең далада құйын да көп. Шиырылып тік шаншылған шанды ұршықтай иіріп, ойды-қырды кезеді де жүреді.

— Ал, енді жуын, шай әзір,— деді Ажар. Бірақ өзі тاماқ столына бұрылмасстан иттің үйшігіндей ғана кішкене бөлмеде тығылып тұрған төсекті әзірлей бастады.

Маңғыстau мыңғырған қала болар кезі әлі алда. Ол кезде мыңдаған мұнай бұлағы атқылайды. Әзірше Асанбай инженердің тұрғын пәтері жұпымы ғана бір бөлме, бір үйшік, екі адам соқтығысып өтетін тар ғана бір коридор. Шөлейт далаға, шанды далаға салынған уақытша баспа-налар саңылауы көбейіп қансып тұр.

Асанбай жуынып-таранып стол қасына жақындағанда аралары ашылып кеткен тақтай иденді сықырлата басып кәнігі бүргышы Бейсетай қарт келді. Ол әлгінде ғана екінші кезек біткен соң үйіне қайтқан.

— Ұйқы келмей қойды, Асанжан... Ұрсып жүрмесең, үшінші кезекке де барғым келіп еді... Бүгін үйде жата алар емеспін,— деді Бейсекең.

— Неге жата алмадыңыз, Бейсеке? Түн ыстық па, әлде Әйнел апайдың төсегі ыстық па?

— Тарақан мен тарақаншаның сыйырласқаны дамыл берер емес...

Асанбай қарқылдаپ құліп жіберді. Бұл барактарда тарақан да көп. Бейсекеңмен пәтерлес Тараканов деген шофер де тұрады... Әлдеқайдан пайда болған, қазір сатушы болып орналасқан әйел бар. Екеуі де әдепсіздеу, екеуі де беймазалау. Бейсекең «біздің үйдің тарақаны түн бойы газет оқып шығады» деп бұрын да талай айтатын. Қазір соның екеуін де астарлап айтып тұрған сияқты.

— Мен бірдеме білсем, бүгін үйықтаған адам бар қызықтан құр қалады. Ұрыспасаң болды, мен кеттім,— деді де ерке шал иденді солқылдата басып есікке қарай беттеді.

Қызық сағаты соққалы келе жатқанын Асанбай өзі де жақсы сезінеді. Ол сондықтан да кезек біткенді көзімен өткізіп, үйіне амалсыз оралып жүр. Кәнігі бұрғышы мұнай тамырын баса біледі, әрине, инженер Асанбай да өз есебіне құдіктенген емес. Бірақ, жүйке тамырларың ширығып тұрған кезде шың еткеннен шытынып қалатының бар емес пе, Асанбай тамаққа отыра беріп қайта тұрды да:

— Бейсеке, тоқтай тұрыңызшы! — деді.

Бейсекең столға жақындай келіп, жастықтай көмпиіп піскен күрең бауырсақтың біреуін қара май сіңген күс-күс саусақтарымен ала беріп:

— Пісмілда...— деді.

— Бейсеке, сіздікі жалпы дүрлігістің буы ма, болмаса, бұрғы бірдеме айта бастады ма?! Сіз жаңа ғана соңғы кезектен босап едіңіз ғой.

— Бұрғы айтты ма, әйтпесе өзің аңғартып журмісің, әйтеуір осы шыңыраудың босанар сағаты иек артпада тұр. Бұрғының салмағын ауырлата түскеніне қарағанда мениң кезегімде босанып, осы май шыңыраудың кіндік атасы боламын ба деп едім, бұйырмады. Шіркін, май бұлақ аспанға шапшып атқыласа келіп, атқыласа келіп!.. Өзінді аспанға бірге ұшырып әкетсе де арманың болар ма еді.

— Ойбай, ақсақал-ау, мұнайды атқылатып алсақ, құлағымызды кесіп алады ғой! Біз атқылатпауды қүзетіп жүрген жоқпаз ба?!

— Жоқ, атқыласа екен! Маңғыстаудан атқылаған мұнай аспанға бір шықса екен! Бұған дейінгі шыңыраулардың бәрін оп-оңай бұқтырып ала қойдыңдар, тым болмаса, біреуі атқыласын да! Жұрт көріп, аузы ашылып, екі көзі аспанда, бір мәз-мейрам болсын да! Содан соң сал келіп айғайды, бас келіп бәлекейге! Киносы да келеді шауып, жазушылары да келеді ұшып! Әншілер де құлағында сасытатын болады!

— Жоқ, Бейсеке, сіз қауіпті адам болып шықтыңыз!..

Сыр алысқан қарт бұрғышы мен жас инженер екеуі де құліп жіберді. Түсініскең адамдардың қалтқысыз күлкісі қыл үстінде, қылыш жүзінде қылпышадап жүрген адамдардың күлкісі...

Бейсекең бауырсақты әлі тістеген жоқ. Асанбайдың отыра бере шанышып алған тұзды қияры әлі шанышқының үшінде тұр.

— Ойын өз алдына, Асанжан, ал, енді бензиннің литрі

үш тиын болғанда көшеде сатылатын көгәлжім судың стаканы үш тиын болатын не жени бар? Мұнай дегеніңіз сол жаман судан бес рет арзан болса, әрі-бері атқылатып алса деп едім. Құдайға анық, шыным осы!

Асанбайдың қайтарар жауабын Бейсекеңнін бес жасар кенжесі Мұқатай бұзып кетті. Тұнгі төсектен тұрган жалаңаш бойы кіріп келді де:

— Эке, мен әлгі қисық аяқ шалбарды кимеймін енді... Лактырып жібердім. Мына жері мынадай болып жыртылып кетті,— деп жас бала жалаңаш құрығын әкесіне бұрып, жыртықтың мөлшерін көрсетті. Саусактарымен сызып көрсетіп тұр. Коныр қошқыл құйрыққа тік бұрыштанып бозғыл сыйық түсе қалды.

— Эй, әлгі ант үрған қатын жіберді-ау сені! Жаңа ғана үндемей-ақ отырып едің ғой алдында,— деп Бейсекең баласын көтеріп алып есікке қарай беттеді.

— Сояйын ол қатынды!.. Шалбар иттің аяғы қисайып кеткені несі екен! — деп сөйлеп кетіп барады.

Асанбай оған мұнайдың арзандығын емес, сатылатын судың жөнсіз қымбаттығын түсіндірмек еді. Айта алған жоқ. Кейде жүрттың бәрі білер сорақылығын сөз қылуды сүймейтін де мінезі болатын, сонысын істеп кідіріп қалды.

Манадан әңгімеге қатыспай, үнсіз тыңдал отырған Ажар:

— Тамағынды тезірек жеп, бірер сағат үйіктап алуға уақытың болар ма екен? — деді жұбайына.

— Бірер сағат!.. Оны кім берсін бүгін... Жарты сағаттан кейін оятып жіберетін болсан, жатып көрейін...

— Оятамын ғой...

Ажар көз қығымен Асанбайдың жүзіне қарап еді, сопақшалау беті тіпті сопырайып, көз түптері үңірейіп кеткен екен. Кеше осы уақытта кеткен адам, тәулік бойы тамақ ішпеген сияқты. Бір ұртында қияр бұлтылдайды, бір ұртында колбаса мен нан. Қездері майы шылқылдан тұрған сорпада сияқты. Аш инженер, жас инженер.

Гүжілімен баракты дірлдетіп газик есік алдына келді. Асанбай тез-тез қолын сұртіп орнынан тұра бастады.

— Кеттім білем... Телғара күшіктің оянбағанын қарашы...

Тағалы аттай тарс-тұрс басып келе жатқан шофер Тараканов кіре бере-ақ айғай салды:

— Авария! Авария, жолдас бас инженер!

Ешкім жауап қатқан жоқ, Ажар күндегі әдетінше Асанбайдың қолына торлама дорбаны ұстата берді. Ішінде термос, бүгін алынған газеттер, майлы қағазға ораған тамақ.

Асанбай бұрғыланып жатқан мұнай шыңырауына жақындармай-ақ аварияның жайын таныды. Құнітүні басылмайтын шаң боранның бір бүйірі қарауытып, бұлтиып кетіпти. Шаң белдеудің ең төбесінде ұлкен бір қара барқыт қалпақтың төбесі көрініп кететін сияқты. Шаң боранда сүрініп-қабынып қалпағына дейін қарадан киген алып бір адам тұрғандай. Мұнай атылып кеткен. Екі жарым километр тереңнен атылған мұнай ысқырып-осқырып, аспанға шашшып жатыр. Алыстан қара барқыт қалпақтай көрінген, атылып кеткен мұнайдың ұлпа басы будақтап шыңыраудың айналасына ыстық мұнай бұркіп тұр.

Бұрғылау мастері инженер Николай Петров машинадан түсे берген Асанбайға:

— Мұнай атылып кетті. Раствор салмағы кем болып шықты, ие бола алмады,— деді.

— Атылғанда, несін айтасың, келістіріп атылды ғой, жарықтық! — деп әлдеқайдан сап ете түскен Бейсекен киіп кетті.— Мен де келіп жеттім, мұнай да бұрқ ете түсті. Басында болмасам да қасында болдым әйтеуір...

Мұнай жер астынан гүілдеп-гүжілдеп келіп, тар өңештен шыға бере ысқырып жібереді. Оттай ыстық лебімен жанды маңайлатпай тұр. Асанбай басқа әңгімеге айналмай, мұнайды бұқтырып алудың бүйрықтарын бере бастады.

— Атпаның биіктігі канша дедіңдер! Тоқсан ба? Жұз бе? — деп, тыншыға алмай тыптырып тұрған Бейсекен тағы килікті.

— Қырық бес метр,— деді Петров.

— О, кешке дейін жұзге жетеді! — деді Бейсекен.

Таң ата түгел жиналып қалған мұнайшы жұрт ұлкен қуанышта, базардай гүілдесіп тұр. Асанбай езу тартса, бұрғышылардың өздері де жұмысты тоқтатып, біраз қызықтап алар еді-ау! Атылғалы келе жатқан мұнайды бұқтырып ала алмағандары естө де жоқ. Мұндайдың сарқылмас бұлағына колдары тиген соң өзгениң бәрін ұмытқан.

— Дария ғой, дария!

— Шаң Манғыстау — май Манғыстау болғаны осы да! — деседі.

— Дария дегені несі екен! Теңіз демейсің бе! — деп Бейсекен оларды тойтарып таставады.— Қасында шалқып жатқан Каспий ауыздарыңа тұспеді ме? Бұқтырып қойған бес шыңыраудың бірде біріне көніл толмасың бар ма?

Қазан бастау, тайқы маңайлау, тырбықтау жаралған, женсіз көк жолақ көйлек киген, шалбары қыржылып қисық аяқтанып кеткен, қолытығында табан құшақ портфелі бар біреу Асанбайға таянып келіп:

— Авария жайы жоғарыға хабарландырылды ма? — деп сұрады.

— Е, Сілекеевпісің, жеттің бе? — деп Бейсекең оған да қарсы түсе қалды.

Сілекеев кәсіподактық, мүшелік жарнаның түсімін тексеруге облыстан келген еді. Тексерे келе көп мүшелердің салақтығын ашты. Енді соны бетке соға, салғыласып отырып айтатын жиналыс өткізе алмай жүр. Бір рет едәүір-ақ адам жиналып еді. Сілекеев өндіріс басшыларының қатысуын талап етті:

— Ең болмаса бірінші орынбасар қатынассын! — деді.

Басшылар түгел бұрғылау басында болатын. Көп айлар бойында жарна төлемегендердің бірі Бейсекең де түнде гана босап жүрген кезі еді. Үш рет шақырылса да жиналысқа о да бара алған жоқ. Сонымен он күннен бері Сілекеев жолдас бір жиналысты өткізе алмай, ызалы жүр.

Бейсекең берешегін конвертке салып әйелінен беріп жіберіп еді, Сілекеев алғызбапты:

— Өзі әкелсін! Мен онымен сөйлесуім керек! — депті. Содан бері бұл екеуінің жүлдізы қарсы.

Осы жағдайда кездесе кеткен Сілекеевті Бейсекең жоғары-төмен ұзыны мен қолденеңін бір өлшеп алды да:

— Сенің көріп тұрғаның ғой тек қана авария? Мына жүрттың жарыла куанып тұрғанында жұмысың да жоқ! — деп бір кекетіп тастады да. — Сен біздің үйге барып шалбарынды өтектетіп алшы біздің қатынға... Екі аяғының арасында үш литрлік термос тұрғандай, шалбарың қисық аяқтанып кетіпти, — деді.

Бейсекеңнің батыра мазақтап кеткенін ұнатпай қалған Асанбай:

— Бейсеке, сабыр... Естияр адамдар осылай сөйлесе ме екен? — деді.

Азырақ арқа сүйеу сезінген Сілекеев те шақ ете түсті:

— Жиналысқа келуге бетің шыдамай жүріп, сен не-менеге көкіп тұрсың? Авариянда мәз болып тұрмысың?

Сілекеевтің келген бетте берген сұрауы Асанбайға да, басқаларға да ұнамай қалған. Сол сұрауына сыңар иықтап қайта оралғалы келе жатқаны тіпті ұнаган жоқ. Асанбай еңсесін тік көтеріп алып:

— Бұрғышылардан басқаларың осы маңайдан кетіндер! — деді қатты дауыстап.

Жұрт қалаға қарай тез қозғалып кетті. Жұрт сонында алты-жеті жасар үш еркек бала қалыпты... Олар шөтейлерін шығарып алып шаптырып, мұнай атқызып тұрған.

Үшеуі де бұрғышы балалары. Бұлар жиналған топтың бір шетінде тұрып атылып кеткен мұнай жайын өз тұрғыларынан таласқа салып еді:

— Осы мұнайды атқызып шығарған кімнің әкесі?

Үшеуінің әкесі де бұрғышы. Үшеуінің әкесі де шыңыраудың маңайында жүр. Сондықтан балалар балаларша байлам жасаған:

— Кім биік шаптырса, мұнайды атқызып шығарған соның әкесі болсын...

Әттең, балалар таласы аяқталған жоқ. Асанбай айғай салғанда, шала сарқып, олар да жүгіріп кетті...

Ыстық мұнай ысқырып атқылаап аспанға көтеріледі де, доғадай іліліп келіп жер бетін сарт-сұрт сабалай құлады. Дамылы жоқ Манғыстау желі аспанға шапшыған мұнайдың ұлпа басын жаң-жаққа кезек шайқап, шыңыраудың айналасына қара жаңбыр бүркіп тұр. Қазір ак киінген де, қоңыр киінген де іннен шыққан суырдай жылтыр қара сұр.

Темір қалпақ, брезент киген адамдар шыңырауды қоршай бастады. Үш таған, төрт таған темір сирақтарға шегеленген тақтай қалқан, темір қалқандар қанаттасып келіп, ербиіп-ербиіп шыңыраудың жел жағына тоқтады. Атқылап жатқан мұнайды осы қалқандармен белден бүгіп, алдын ала қазып қойған жер кораға құя бермек сияқты. Жұз жиырма атмосфералық күшпен атқылаған ыстық мұнайды беркіңмен басып бұқтыра алмасаң керек.

Ең ауыр салмақ, бүгін поселкенің байланыс бөліміне түсіп еді. Мұнай фонтаны атылып кеткені жайында жалғыз фана телеграмманың кетуі мұн екен, Алматы мен Москва жалғыз сымды ешкімге бермей қойды. Облыс амалсыз самолетке көшті. Бір самолет түсіп жатыр, бір самолет ұшып жатыр. Біреулер еріксіз Асанбайға жолығып ат үсті болса да анық хабарды алып жүр, енді біреулер Асанбайға жолыққандармен жолығып жүр. Шыңырау айналасына кеңінен керіл, тізіп тастаған кішкене қызыл жалаулар ешкімді өткізбейді. Фонтанды қалай тұмшалап жатқандарын ешкім көре алған жоқ. Асанбай түске тармаса бір рет Алматымен, бір рет Москвамен сөйлесіп қайтып еді, одан кейін кім шақырса да телефонға бара алмады. Мәңгіден бері сонша теренде, казан қайнар ыстықта, жер қарнын кернеп жатқан газ бен мұнай сыртқа шығар бір тескіндік тапты да жас инженерді аяусыз сынға алып кетті.

Москва Асанбайдан:

— Қалай, фонтан атылып кетті ме? Қуанышпен құттықтаймыз! Бұқтырып ала аласындар ма? Қандай жәрдем керек? — деп сұрады.

— Бірер күндік арпалыс болар деймін. Бұқтырып ала-
мыз ғой. Жәрдем керек болмас,— деді Асанбай.

— Маңғыстаудың мұнай қорын енді қалай бағалап жа-
тырсындар?

— Ұшан-теңіз молшылық екені даусыз... Есеп тілімен
айтқанда мына шамада...

— Oho!.. Құттықтаймыз, құттықтаймыз!

Алматы сұраулары аз-кем басқашарақ шықты. О да
әуелі Москвамен астарлас сұраулар беріп, сөз аяғында:

— Авария деген жай сөз болар? — деген дүдемалы бар
сұраумен аяқтады. Бір шапшаңбай дүрліктіріп жатыр-ау
деп ойлады Асанбай. Содан кейін мән-жайды түгел
баяндады.

Поселке мен шыңыраудың арасында қалалық атқару
комитетінің председателі Нарғыз Жамболатова поштабай-
лықта жүр. Нарғыз талдырмаш қана ақ сары әйел еді, қазір
о да қара сұр. Әуелі бұрғышыларға тамақ әкелген әйел-
дерді бастап келіп еді, содан кейін сыртқы дүниемен
байланысты түгел қолына алып кетті. Құшақ-құшақ теле-
граммаларды алып келеді, телефонмен айтылған тығыз
бірдемелерді ауызша жеткізіп кетеді. Бұрғышыларда тығыз
сұрауларға жауап қайтару түгіл, мойын бұруға уақыт
жок.

Әйелдер әкелген термостар күнге шағылышып, қызыл
коршаудың сыртында тізіліп тұр. Бұрғышылардың бүгінгі
тамақтары да сол термоспен келген шай ғана, қына са-
ры — қызыл шай, қою сүт құйылған құбақан — торы шай.
Термостар біресе поселкеге қарай, біресе шыңырауға қарай
жөнкіледі. Өзге тамақтар азаяр емес.

Мұнай әлі ырық бермей атқылап жатыр. Жер астынан
батпандалап атылған алып күшті мысқалдан тұншықтырып
жатқан мұнайшылар. Мұнай мен тер, шаң мен газ, жер
ыстығы, күн ыстығы. Бір күн, бір тұн арпалыс, жеңіс
белгісін бере алған жок. Тек термостар тез босап жатыр.
Бір топ телеграмманы Нарғыз келер күні алып келді.
Азербайжан, Татария, Башқұрт мұнайшылары қуаныш біл-
діріпті. Қазақстанға көп ұзамай мұнай бәйгесіне түсер
күнді тілепті.

Мұнайшылардың қатты қалжыраған, аштан бұрлыққан
кезі еді, көнілдері көтеріліп қалды.

Ертеңіне тұс ауа шыңырау төбесіне желбіреген қызыл
ту көтерілді. Бұл фонтанды бұқтырып болдық, тас бекітіп
бағындырып алдық, жеңдік деген белгі еді. Ісқырып-ос-
қырып атқылаған мұнай пысқырып-түшкіріп тұмшаланып

қалды. Алыстан аңтарылып көз алмай күтіп жұрген жұрт аттылы, жаяулы, машиналы, түйелі шыңырауға қарай ағылып келеді. Оттан ұшқан ұшқындаид ұшып, қалың топтың екі бүйірінде балалар ойнақтап келеді.

Қалың қол шыңырауға жетті де бұрғышыларды жұтып жіберді: көтеріп әкетті. Мындаған ауыздан жарыса шыққан қуаныш сөздері қат-қабаттасып у да шу гуілге айналып кетті.

Асанбай дос құшақтардан әрең босанып, шұбаған жұрт соңында, үйіне қарай жөнелді. Бейсекең баласына шалбар ала кетуге магазинге бұрылды.

ӘМІР ЖОРЫҒЫ

Күміс қылыштай жарқылдалап, наизағайдай ағып келе жатқан атабалық — Кекқасқа осылай бір жүйткітін кезең таянып қалғанын бірталайдан бері сезінген еді. Оқтаудай жұмырланып алған жарау дene көк болаттай иіліп-бұғліп әрі күшті, әрі онтайлы сырғиды. Көздері жалтылдалап, барлық денесіне маржандай қызылт бөрткен шығып кеткен. Әшейіндегі күн көрісте Кекқасқаның сырт бояулары су астының балдырымен реңдес күңгірт болушы еді, енді, міне, құммен аршылған ескі күмістей жарқ-жұрқ етеді. Тұнгі қара көк аспанды аққан жұлдыз қалай тіліп өтсе, теңіз астының қара көк тұңғысының Кекқасқа да солай тілгілеп жұр. Ол бүгін жарқыраған ағынға, қажымас-талмас екпінге айналған.

Бүгін ол теңіз астын кең орай жүзіп, дамылсыз кезіп жұр. Күн көрістің бақай қимыл, баяу қозғалыстарын, қапы қалтарысын аңдитын дағдылы бой тасаларын біржола ұмытқандай, оқшау орғып әдейі көзге түседі. Теңіз астындағы әлемнің бәрі көрсін дегендей, өңешті мен тістілердің бәрінен де қаймығар емес. Әшейінде бармас-баспас алыс айдындарға барып оралады. Қалың мұздың астында бейбіт өмір сүріп жатқан Азат-мая тұқымдас ана балықтарды жағаға қарай ысырып, ығыстырып жұр, асықтырып жұр, айдалап жұр.

Кекқасқа күнделік тіршілігінде аузын ылғи ашық ұстайтын еді. Аузына шолп етіп кіріп кеткен де, жылп етіп кіріп кеткен де өңешінен өте береді. Оның таса-қалтарыстардан тап беретін әдетіне теңіз астының қалың ормандарында бейғам жүретін жәндік отарлары талай кездесіп, талай жем болған. Талай рет су асты одан дүркірлей қашып, зар қағып қалған. Бүгін ол аузын тас бекітіп жауып алдынты.

Өзінен зорлардан Кеккәсқаның өзі де тасалана жүретін еді. Талай өңештерден өзі де өтіп кете жаздаған. Ол бүгін соның бәрін де бойы қызғандай, отты бір күш еріксіз айдайтында, орман отарларды тастап, ашық айдынға шығыпты, көзге түсе шығыпты. Биік аспанда еркін шарықтайтын кыранға ұсап, бұл да бір ұлы жүйткүге көшкен. Жүйткіп жүр...

Теңіз қарның семсердей тілгілеп жүрген жалғыз өзіғана емес екенін Кеккәсқа енді абайлады. Өзімен ата-тегі бір Азат-мая нәсілінің естияр еркектері түгел құтырынып, теңіз астын олар да дүрліктіріп жүр екен. Олар да жарқырап ағып жорық әнін салып жүр. Теңіз астында найзағай көбейген, жарқылдау көбейген. Сол найзағайлар барлық ана балықтарға ұлы жорықтың бет алысын, жөнін сілтейді. Теңізге құятын өзеннің сағасын мензейді.

Үлкен жорыққа жолдан, қосыла кетпек болып, жол тосып жүрген жалқау-жампоз қырт еркектер де бар екен. Енді мұндай жорыққа шығудан қалған бірен-сарап сырт буын ақ бас қарттарды орталарына алып, әлі оттасып жүр. Жайын жатқан ел бар, ертенгісін ойлай алмайтын балашаға бар, көп қарттың онымен жұмысы да жоқ. Ойлағандары өз қамы, өз құлқыны. Әлі өздері де әзірленбеген. Үсті-бастары әшейіндегі құңгірт қалпында. Біреуі де тулемеген. Құлқын құлдары тасалану, тап берудің әлегінде қала беріпті. Кеккәсқа бұл ұятсыздардың арман дүниесін таңыды да, жалт бұрылды, жорыққа аттануға шақырган жоқ. Үн шығармай теріс айналды. Ата-тегі басқа, аран ауыз — кер азулар да көш-қон қарбаласын аңдып, жем іздел, жол тосып жүр. Бұл олардың қашанғы әдептері. Өңкей кер азу жем басарлар осындағы қарбалас кезінде қарындарын оңай толтырып, қабыргаларын жауып қалады. Ең қатерлі жаулар да осылар. Аузына іліксең, тірідей қылғып жібереді, қабағын да шытпайды.

Кеккәсқа бұлардан ығысқан жоқ. Қанды ауыздар тобын қақ ортасынан найзағайдай жарып өтті. Құлқын тырбаңмен жүргендер найзағайды қалай ұстап алсын, ауыздарын ашқан бойы қала берді.

Аты балық атанғанымен сүліктей жіңішке, қылыштай ұзын Минога дейтін залымдар да тосқауылда жүр екен. Бұл бір үлкен пәле. Қыландарап келіп, жымып келіп балықтың желбезегіне жабысады да, желімдесіп қалады. Қашан өзі ажырасқанша одан құтылар шара жоқ. Жабысқан бойы шектей шұбатылып ұрық шашар тұщы суларға жетеді де, жас уылдырықты киядай сыйырады. Кеккәсқа бұл пәлені де ішіне түйді.

Қара ормандай қалың шалан арасында ана балықтар әлі баяу қозғалып, әлі жабайы тіршілік қамында жүр. Әлі қызынбаған, ұрық шашар ұлы жорық бары ойларына да кірмепті. Қарындары шермендеп уылдырықтан жарылғалы жүрсе де, әлі бейғам, қыз-қылаң қызықтардың бірі жоқ. Алда тұрган жорықтың ұлан-асыр қызықтың бар жарасымы осы мес қарындар емес пе? Бар арман, бір жылғы үрпақ осылардың қарнындағой! Ертең тұщы суга жеткенде осы мес қарындардың біреуі үшін он ерек еліп кетсе арман не? Жоқ, әйелдер жынысы әлі қызынбаған, аналықтардың әні де басталмаған, биі де басталмаған. Әлі де баяғысынша, көші-қонды еркектер біледі деп, еру жайылып жүр... Қекқасқа әлі де жарқылдай беру керек, қыздыра беру керек екен. Жұлдыздай ақкан жүйткүімен, ойнақылығымен жорық сарынын аналықтарға түгел сезіндіру керек. Тіпті болмаса, ең соңғы мұлт кетпеске басады да! Ұзамай Қекқасқа сол мұлт кетпесіне басты...

О, ол бір биіктен шырқаған ән еді! Ол бір жан-жүйенде түгел тебірентер сөз еді. Ол бір су ішінде, мұз астында өртеп жіберетін от еді, ол бір өліні тірілтер сиқыр еді. Қекқасқа ағып келе жатқан бойы қызығыт маржандай бөрткен жауып кеткен қабырғасымен сүйкеніп-сүйкеніп өтіп еді, аналықтар бойларын өрт ала жөнелгендей ду ете түсті. Теніз асты жарқ та жүрк сылаң қакқан ерке биге айналып кетті. Енді оларды тоқтата алар күш те жоқ екен, барлық аналықтар лек-легімен түқым шашар жайынға апаратын өзен сағасына қарай жөңкіліп берді, жосып кетті.

Іштерінде бір түйір уылдырығы жоқ, бүйірі солық, қыпша бел қыз-қырқын да солай қарай жөнеп беріпті. Оларды ешкім шақырмаса да ұлы жорыққа еріп кеткілери келеді. Бұл бір үлкен қызық қой. Өзен бойын өрлеп барып тайыз жайылымдарға түқым шашылады, уыз төгіледі. Әрбір аналық отыз мынданай уылдырық әкетіп барады. Ұызға оралған уылдырыққа жетер тамақ кайсы! Ұзаққа созылған көш-жөнекейдің өзі қандай қызық! Аналықтарды құрмет, қошаметпен ортаға алып аталықтар екі қабырғалықта жарқылдасады да жүреді. Соңша еркектің ортасында қауіп бар ма, қасірет бар ма! Әттең, бізді тастап кетеді. Көздерінен от шашқан Қекқасқалар қалың шалаңға қайта қуып тастайды. Бет бақтырмайды. Ұлы қызыққа сығалап та қарай алмайсың...

Жалынғысы келіп, жабысқысы келіп, қыз-қырқын Қекқасқаларға жақындейді да, оның ызғар төккен қас-қабағынан сескеніп, қалың шалаңға қарай қайта ойысады. Бұлар қызыға білетін сияқты, бірақ дана табиғат берген ұстамдылық заңын бұзбайды да!

Осындай қарбалас үстінде теңіз асты неше рет қайта бозарады. Аяғында барын киініп алған қалындық құйеуге ұсап ажарланып алған аталақтар мен аналықтар теңізге құяр өзеннің сағасына қарай түгел ойысты.

Қас-қабақтары шала-бурыл тартқан қартаң аталақтар жәнелген көшке алыстан қараган бойлары қалып барады. Талай бастаған, талай барған жорықтары. Енді, міне, не болып, не қойғаны естерінде де жоқ. Елегізу түгіл, елең ету жоқ, үміт дүниесі түгел ұмытылған. Бұлар үшін бар өмір балдырлы-балқашты шалаңдаған ғана қалған. Еңжар қарап, жай қозғалған бойлары қазан қасында қалып барады.

Алғашқы апатқа ұлы жорық өзеннің теңізге құяр тармақ-тармақ сағасында кездесіп еді. Аран ауыз, теріс азулар жорықты осы сағада бір тосқан екен. Көп қызып әлектенбей-ак, баяу жосып келе жатқан месқарын аналықтарды қырып салды.

Осы қырғын үстінде барлық Азат-мая тұқымының еркек кіндікті Қекқасқалары түгел күйінгендей еді. Бұларда арандай өткір тіс те жоқ, қылғымай жұтар үнірейген өңеш те жоқ. Бұлардың бар қайраты найзағайдай жарқылдаған жүйткулерінде ғана екен. Жан ұшырған Қекқасқалар жүйткі жүре етек-жеңі жиналмаған, кең жайылған жорықты әрең дегенде өзен арнасына түсіріп, ағынға қарсы жоғары алып кетті. Аналықтарды ортаға ала, еркектер екі қабыргадан қаумалап келеді. Әлі сондарынан қалмай өзеуруп келе жатқан кең өңештер енді қабыргаласа жосыған ата балықтарды жұта бастады. Бірақ көш алды өзенді өрлеп, жоғарылаған сайын бірте-бірте шегіншектеп теңізге қайта оралып кетті.

Қазір он мындаған Азат-мая бір денедей қозғалып, су астында сұңғуір қайықтай сырғып, тұтас жосып келеді. Жемге қарактаған, бетімен жайылайын деген бірі жоқ. Ұлы жорық бәрін өз шеңберіне алып, айдап әкетті. Көздері оттай жарқыраған Қекқасқалар көш алдын бастап келеді.

Көшениң екі қабыргасында да, жанында да — сол Қекқасқалар. Әр тасаға жасырын құрған ұры-қарылардың аула-рына ілігіп қалатындар да сол ата балықтар. Бірақ өмір жорығы ешбір бөгесінге қөңіл аудартпай, айдап келеді. Тұщы суға біржола шығып алған соң жорық бет алысын біржола үғынғандай бір балық шашау шықпай, тұтаса жосып кетті.

Балық нәсілі үшін ең бай дүние су асты. Ең көркем дүние де сол. Тасыған өзеннің қатты ағысына қарсы жүйткуден күн көріс құлыштырынды көптің осындай ұлы

тілек үстінде тұтасып кеткен қозғалысынан асар күш болады дейсің бе! Осыны сезінген жорық, бір түзеп алған соң, ең ұшқыр поездың зырлауына салып, аға береді, аға береді.

Келер күні күн көтеріле бере кәнігі Көкқасқа көп ұзамай құламаға кезігетіндерін сезінді. Кеудеден соққан су салмағы ауырлап барады екен, ағыс екпіні қүшейіп, гүріл сезіле бастады. Ол әлгі әзірде ғана ұзын көштің арт жағын бір ораС, баяу қозғалғандар болса тақымдал-тақымдал алған. Қазір ол көштің қарсы алдында еді. Найзағайдай ағып барып, көштің арт жағын тағы бір тықсырып қайтқанда биіктігі үш метрдей құламаға тақап қалған екен. Ауыр су биік тас бөгесіннен гүрілдеп құлап жатыр. Көкқасқа екпіндеп келіп, жоғары қарай атылып кетті. Көтеріле берген күн көзіне құміс қанжардай бір жарқ етті де, құламадан асып барып, өзенге шолп ете түсті. Құламадан жоғары жайдары аққан өзен оны жұтып жіберді. Тіпті езу тартқан жоқ. Енді Көкқасқа өзеннің көлеңкелі қабырғасына қарай жақындал келіп, артқы көшті тосып қалды.

Көкқасқа құламадан қалай атылса, олар да солай атылып өтіп, алда келе жатқан ата балықтар Көкқасқаның маңына жинала бастады. Бір сыннан аман өткендеріне мәз-мейрам. Кейбіреуі Көкқасқаның өзіне де көз аларта бастапты. Күндеңстік қысқандар, жорыққа мастанғандар Көкқасқаны жанай өтіп, соқтығып қалуға жақын. Көкқасқа қанталаған көздерінен алтын ұшқын шашып, қыбыр етпей түр. Ол құламадан өтіп жатқан көштің алды-артын абай-лап, көзінен өткізіп түр. Кейде, тіпті он мыңдаған аналықтарды санап түргандай. Соқтыққысы келген текешіктерге елемей қарайды. Бірақ ызғарлы түр.

Алғаш кездескен құламадан аналықтар да көп іркілмей өтті. Ағын қүшейіп, ұрыққа толы мес қарындарын онды-солды толқыта берген соң, құламаға жеткендерін бұлар да сезген. Бір қарғында құламадан асып түсе алмағандары шегініп кетіп, екпіндеп келіп, қайта атылады. Бір сәт құлама үстінде, құміс қанжар лақтырып, ойнап жүрген біреулер бардай еді. Төменнен жоғары қарай лақтырылған қанжарлар күн көзінде бір жарқ етіп қалды да, суға шанышла түсіп жоқ болады.

Ең ауыр хал желбезегіне сұліктей жіңішке, қылыштай ұзын Минога деген бәле жабысқан балықтарда еді. Шылбырын шұбатқан ат қалай шаба алмаса, бұз да сондай, желбезегінде салақтап жүрген Минога бар балықтар құламадан қарғып өте алмай төмен қарай құлай береді. Қарны салыңқы, қартаң аналықтар қайта-қайта қарғып, қайта-қайта тасқа соғылып қалғанда уылдырығы ытқып-ытқып кетеді. Жақтарына Минога жабысқан көп аналық осы арпалыста,

не құламадан өте алмай, не теңізге қайтпай, өлім әлегінде қала барды.

Жұзуі өнімсіз, еріншек аталақтарға да Минога көбірек жабысқан екен. Бұлар да сол алғашқы асудан аса алмай, әлеке қалып барады. Жорық үшін жалғыз куаныш сол асуда Минога бәлесінен айығып еді.

Кекқасқаның айналасы қылаңдап келіп қосылған ана балықтарға қайтадан тола бастады.

— Жеткен шығармыз... Аялдайтын болармыз,— дегілдері келгендей, аналықтар ата балықтардың маңында сылаң қаға бастапты. Жер астына қарай кеткілері келеді.

Кекқасқа тағы да жарқылдай жүзіп, көштің арт жағын бір орап қайтты. Бірен-саран болмаса, құламадан атылып түсіп жатқан балық байқалмады. Әлі күнге түлеп алуды, ажарланып алуды ойламаған қырсау еркектердің көбі құламадан өте алмай кейін қайтқан сияқты. Олар көштің арт жағында еді. Жүзген түрлері құжың-құжың, қимылдары болымсыз болатын. Қазір ондайлар анда-санда ғана бір көрінеді.

Кекқасқа бұған ренжіген жоқ. Ағып келіп көштің алдын соза женелді. Әлгіде ғана кеудеден тіреп, қабырғадан қысқан су салмағы азайып, көш етек-жеңін жинап, оқтаудай жұмырланып алып жөнеп берді.

Екі күн, екі түн тынбай жосыған жорық әр жылда келіп, ұрық шашар өзеніне бұрылғанда таң жаңа ғана белдеуlep келе жатыр еді. Алда келе жатқан Кекқасқа атылып аспанға шығып, шолп етіп қайта суға түсіп, ойнақтап кетті. Кейде орғып ортаға кіріп, әлі қатарды бұзбай келе жатқан аналықтарға:

— Жеттік, тоқтаймыз, шаруаға кірісе беріндер! — дегісі келгендей, көш тәртібін өзі бұзып жібереді: жалғыз ол емес, енді барлық ата балықтар атылып-оршып су бетін астан-кестен етіп жүр.

Бұл бұрылғандары үлкен өзеннің бір тармағы саналатын асты құм-кайрақ, сусы онша терең емес, кіші өзендердің бірі еді. Ертегі-кеш қой отарлары болмаса, маңайында ел де жоқ, тұйық жатқан бір бұрыш, тыныштық өлкесі екен, жорық осы өзенге бұрылды да жайылып кетті. Бірақ жем іздеген, тыныштық іздеген бір аналық жоқ. Ағысқа қарсы тұра қалып, ұсақ тас араласқан қайран құмды қарындарымен ысырмалап, тостағандай-тостағандай шұңқыр жасай бастапты. Жолшыбай әр түрлі апатқа ұшырап, сонау сусық теңізден бері қарай жосығандарға бар арман осы шұңқырларға ұрық төгу еді. Қазір мындаған аналықтар сол үрім-бұтак ұяларын жасап жатыр. Құм-кайранды қар-

нымен де ысырмалайды, кейде канаттарымен де қазғылайды. Аштық, тоқтық, демалыс дегендерді түгел ұмытқан. Тырбанып жатыр, тырбанып жатыр.

Көккасқа сияқты өрен аталықтар да қолма-қол жұмысқа кірісіпті. Қарны шермендеген қай аналықтың жұмысы өнбей жатса, дереу соның ұясын жасасып, су табанын миллиондаған шұнқырға айналдырып жіберді.

Шалдығып-шаршап, ашығып-арып келген балықтар өзен табанын екі күн, екі түн қазды. Біресе қазады, біресе аршиды. Ата балықтар содан кейін ғана шыдамсыздық көрсетіп аналықтарға сүйкене бастады.

— Тек уылдырығыңды!

Сарғыш уылдырықтар шұнқырдың тубіне аспаннан түсे қалған жұлдыздай жарқырап төгіле бастады. Бұл сәтке дейін жорық тәртібін бұзбай келген ата балықтар енді түгел естен айрылғандай. Уылдырық үстіне уыздарын төгуге асығып таласып кетті. Қыран тұқымы аспанда, адам баласы жерде жасайтын қызыл-шеке қырғын таласты балық қауымы су астында өткізіп жатыр. Барлық ата балықтар бір сәтте мас болғандай еді. Көз көруден, құлақ естуден қалғандай, қырғын төбелес он күнге созылды. Шұнқырларға төгілген уылдырық бетін қаймақтай қою ак уыз — ерекк дәні жауып болғанша қырғын төбелес токталған жоқ.

Ұрық шашудың алғашқы күндерінде бар тізгін көш бастаған, болашақ үрпақ қамын ойлаған естияр да әлуettі Көккасқалардың қолында еді. Бұлар төбелесе жүріп, уылдырыққа толы ұяларға кездескенде, бірін-бірі иықпен итермелеп тұрып, өз уыздарын ытқытып жіберетін. Өнер көрсететін, құшпен алатын. Күндер мен түндер етіп, арыстан Көккасқалар қалжыраған кезде тойдың қызығы құжың-құжың етіп, құлқын аңдығандардың қолында кетті. Олар қызу төбелеске жақындалмай, шеттеп жүрген. Балуан Көккасқалар арып-талған кезде, бұлар уылдырық ұяларына жабыла тап береді. Төбелесті басқаларға беріп, қызықты бұлар көріп жүр. Әуелі алтындағы жарқырап жатқан уылдырықты аузын толтыра бір асап жіберді де, қалғанының үстіне бойлары балқып, бөксе жақтары бұлк-бұлк етіп, асып-саспай өз уыздарын төгеді. Тоқшылық та соларда, қызық та соларда. Бұларда төбелесейін деген, еркектік көрсетейін деген ой жоқ. Өзара құжың-құжың жымындастып, өзара түсінісіп, қырғын майдан үстінде де, үрпақ қызығының үстінде де ылғи олжаға батып жүр. Бұлардың қолы қисаймаған. Өзге еркектер өлімші халіне жеткенде, бұлар туралы «қырғын майдан үстінде де қырттар семіреді» дегенді ғана айтуға болатын еді.

Ұрық түгел шашылып болып, шұңқырлардың беті құммен, ұсак тастармен бүркеліп болған кезде ата балықтардың бәрі де сен соққандай құр сұлдер еді. Айға жақын аузын ашпаған, жем жемеген, құні-тұні ұрпақ үшін тыным таппаған аталықтар қазір әбден жүдеген. Әсірессе, соңғы он күн бар қуатты сығып алғандай. Бұлар той үстіндегі таластарда көп қырылып қалды. Қапыл-құпыл уызын төгіп тұрып, тіл тартпай кеткендері де көп. Көзі соқырайып, аузы ашылып кеткен ата балықтарды толқын айдал жағаға шығарып тастап жатыр. Бірақ миллиондаған ұрпақ бесігіне бөленді. Енді төрт-бес айда қылаң-қылаң етіп жүзе жөнеледі.

Бұл құндерде Қекқасқа да қатты жүдеген еді. Қазір ол өзен қабырғаларын сүзіп жем іздеп жүр. Көз оттары сөнген, жүзуі баяу. Сыртқы ажары да сиңық. Аттаныс алдында солтүстүк теңізінде жүргенде бойында лапылданған от қызыу бар еді. Қазір жылы өзенде жүріп, бойы қалтырап кетеді. Аузына аз ғана жем өтсе болғаны қалғып кетеді.

Аз құндер ғана осындаған мен-зен ҳалде болды да, Қекқасқа есін қайта жиып алды. Бұл өзенде осынша көп қауымды асырайтын азық-түлік жоғын ол бұрын білетін, қазір де көріп жүр. Теңіздің балдырлы-балшықты шалаңына қайтпаса, ашыққан балықтар шашылған ұрықты өздері қазып алып жейді. Бұл-оның талай бастан кешкен қасіреті. Іші олқы түсіп қалған аналықтар қазірдің өзінде тойына алмай жүр.

Осыны сезінген Қекқасқа келер күні кешке жақын тағы да көсілтіп жүзіп кетіп еді. Бұл жолы ол жорық әніне басқан жоқ, жем іздеу сарынына салыпты. «Жем таптым!» дегендегі аңғарын байқатады. Ашыққан балықтар оның бұл сазына да түсіне қалыпты. Өзен бойын өрлей жайылған Азат-мая нәсілдес балықтар оңай ойысып, Қекқасқаның соңына ере бастады. Қазіргі қауыммен ұрпақ алдындағы парыз-қарызын тағы бір рет өтеп тастаған ата балықтар Қекқасқаның нені меңзеп жүргенін оңай аңғарып еді. Олар да көштің бетін теңізге қарай бұрыса берді.

Жарық айдың көгілдір сәулесі өзен бетін бүйралап қояды. Кейде теңізге қарай жосыған балықтар да жарқ етіп қалады. Бері келерде балықтар ағысқа қарсы жүзіп еді, қайтарда ағын бұларды өзі айдал әкеле жатыр. Арт жақты орап қайтқан бірен-саран аналықтар болмаса, көш ылғи төмен ағып, оңай жүйткіп барады.

Қекқасқа ұзак көшті сонау бір құламадан асырып салды

да кейін оралды. Әр шұңқырда ата-анасызың қалған миллиондаған жас үрпақты қоршап-қоршап өсіріп, өндіріп теңізге алып қайту ушін қалды.

Әлдебір балықшының қармағына өзі ілегіп қалмаса, сол үрпақты бастап өмірі бай, терең теңізге ораларын Көккасқа қалтқысыз сезінетін сияқты.

ҚЫРАН ЖЫРЫ

- Осының маган ұнады,
- Онда саган арнадым.
- Осының маган ұнаган жок,
- Онда да саган арнадым.

Автор.

— Кәл, кәл, кәл!..

Ауыл өмірінде күнде естілетін көп сөздің ішінде көміліп кетпесін деп, бүркітші қыранын «Кәл, кәл!» деп шақырады. Онысы басқа елдің де тілі емес, құстың да тілі емес, кәдуілгі «Кел, кел!» деген қазақ сөзі.

— Кәл, кәл, кәл!..

Қыран иесіне қайрылған да жоқ, қараған да жоқ. Құлаштай сермеп, қайқайып жоғары өрлең кетті. Томағасын сырырғанда-ақ көзі шалып қалған коянға да түскен жоқ. Торғайдай бұлдырап жоғарылап алды да қанатын қақпай сырғып кетті. Тауға барып соғылар наизағайдай сырғып барады. Апырау, немене көрді? Тұлкі ме, қарсақ па? Әлде тіпті қасқырдың өзі ме? Соңғы күндерде тыншыға алмай қойып еді, неменеге құмартты еken? Көзіне сол құмартқаны ілекті-ау, сірә!..

— Кәл, кәл, кәл!

Торы атты тебініп-тебініп қалып бүркітші де өрге қарай салып еді, омыраудан тіреген қалың қар ұзакқа жіберген жоқ. Беті шып-шып терлеп, аз ғана бусанып, күнге шағылысып жатқан аппақ қарды бауырымен сыйып төрт-бес аттап омбылады да торы ат тұрып қалды.

— Қап, айрылып-ақ қалғаным ба? Кәл, кәл, кәл!..

Алдыңғы күні Ержан аңшы үйіне екі тұлкі әкеліп еді. Екеуде алтайы қызыл, алтындағы жалт-жұлт етеді. Сызық түсірмей сойып алған екі теріні кергішке керіп, құба жонынан бір сипап қалғанда құлпырып сала берді. Қалың қызыл алтынның бетінде аз ғана ақ қылаң күміс сыйықтар бар. Пүшпактары қара алтындағы жалтылдайды. Төрт жа-

сар қызы тұлкінің мамықтай жұмсақ құйрығын мойнына орап ойнай бастады. Екі жасар Есентай: — Маган тұлкінің бүйрекін әпер,— деп, қыңқылдан жүр. Қой бүйрекін, қоян бүйрекін жеп үйренген балаға керегі де сол ғана.

Құттықтау айтып ауылдастары жиналып қалды.

— Е, бәрекелде, үйірімен үш тоғыз!

— Босағаң қандана берсін, аузың майлана берсін!

Аңшының аузы жалғыз майлана ма, жуаның жіңіш-керіп, жіңішкенің үзілер кезіне шыжымдап-созып әрәң үнемдеп отырған аз ғана етті ауылдастары жеп кетті. Құрт-май, шай-қант дегендердің де түбі көрініп қалды. Ауыл арақты судай сіміреді емес пе, Ержанның қалтасы да қағылып қалды.

— Пай, пай, сенің Сар-балағың құстың патшасы фой! — деген сайын сылқ-сылқ етіп арақ құйылмасқа не шара!

— Биыл сен осы бір жиырма тұлкі алғыздың-ау, Ержан! — десіп қояды.

— Жиырмаға жете қойған жоқ әлі... — дейді де Ержан қолын ақмойнаққа созады. Тағы сылқ-сылқ, тағы бұлк-бұлк...

— Бұркітке тұлкі алдырғаннан асар не қызық бар дейсің! Абай ағаның да бір құмары осы болған фой...

— Қар аттак, бұркіт қара, тұлкі қызыл.

Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға.

Қара шашын көтеріп екі шынтақ,

О да бұлк-бұлк етпей ме сипағанда...

дейтін бе еді?

— Фермаға бастық болмай аңшылық қуып кеткен осы Ержанның өзінде де Абайдан жүққан бірдеме бар...

Ақмойнақ қырлы стакандарға тағы да еңкейеді.

Тыстан қыран саңқылы естіледі.

— Пай-пай, бұркітің бабында екен-ay!. Құдай қосса, қызыл залымды тағы біраз үйпалақтар!

Салқын ауыз қорада тақтаймен қоршалған томарша тұғырда отырған қыран тағы санқ етіп қалды. Құн батқан соң тәқаппар шаншылған бойы қалғып кетуші еді. Бұғін екінші тұн бұркіт үйқыдан айрылыпты. Бұл оның бір тындыға алмай қойған кезі. Элде, өзі бүктеп-бүріп алған тұлкінің төсін сұрай ма, әлде, алдырмай кеткен бір тұлкіге ызасын шаға ма, әйтеуір қыранда тыныштық жоқ. Ұшуға сұранады, далаға сұранады, аспанға сұранады. Қанаттары тақтай қоршауды сырт-сырт тырналап, балак-бауларын

шойын тұмсығымен жұлып-жұлып қояды. Бостандық сағынышы, азаттық жыры, аспан жыры өн бойын өртеп бара жатқандай.

Қыранның сырын Ержан аңғарған жоқ. Бабына келген алғыр қыран аңға шығуды сұранып отыр деп жорыды. Қонақтары тарап кеткен соң әйелі Гулбалаға:

— Есетжанды төсегіне апарып жатқызыши. Өзің де жатсайышы... — дегенде де қыран зары есіне келген жоқ...

* * *

Жабайы торы атын бір күн тынықтырып, Ержан бүгін тағы да аңға шығып кетіп еді. Талма тұс кезінде тобылғы түбінен қоян ыршып шықты. Секіріп, атқылап, қалай қарай қашарын біле алмай, аз ғана бөгеліп те қалды. Әйелінің: — Бүгін бір-екі қоян әкелмесең, кешке қазандық астына от жағылмайтын шығар,— дегені де есіне түсті. Дағдылы қолмен томағасын сыпырып алды да, Ержан бүркітін қоянға қарай сермелеп қалды. Қыран қоянға қараған жоқ. Қанаттарын кере серпіп жоғарылай берді, жоғарылай берді.

— Апыр-ау, бұл не көрді. Таутеке ме, қасқыр ма?

Ондайға түсер ойы болса, қыран ендігі орай-орай жүйткіп шүйілер кезі болып қалды. Жоқ, шүйілер емес. Бұлтсыз көк торғын аспанды көсілте кезіп, ойнақ салып кетті. Біресе аспанға өрлеп көрінбей кетеді де, біресе төмен қарай ағады.

Үйіған денесін, талған қанаттарын жазып жургендей көк аспанды тілгілеп жұр. Кейде қос қанатын қомдап алып жерге қарай құлай шанышлады да, ұзамай желге қарсы жалт бұрылып қайта жоғарылағанда екі қанаттың асты күн көзіне айнадай шағылысады.

— Кәл, кәл, кәл! — Жоқ, қыран қайрылар емес. Оны үлken тіршілік толқыны айдалап әкетті.

Қыран көзі құмарын шалған еді. Ол оны мана сезінген, томағасын сыпырмай тұрғанда-ақ сезінген. Оған оны шаңқан ашық, жесіз тынық күн айтып еді. Биік аспанда зу етіп қалған қанат дыбысы барын құлағы айтып еді. Қыран болсан, бір талпындырмай қоймас жүргегі айтып еді. Тұтқында болған бесті бүркіттің бойына жиналған отты қызуы айтып еді.

Қыран құмарын енді Ержан да көрді. Көрді де түсіне кетті. Аңшы көзі ғана шалар биік аспанда екі қыран сайыс салып жұр екен. Үшінші бір үлken қара алыстан орай ұшып, сайыс немен тынарын бақылап жүрген сияқты. Бір

кезде бас балуанға өзі түсіп жұрген кәрі қыран енді соны көргөн қызығына қанағат ететіндей қызбай-қызынбай баяу қалықтайды. Ана екеуінен төменірек қалықтайды.

Сайыстың жаңа басталғанын алыстан-ақ таныған Сарбалақ бірден кимелеп кеткен жоқ. Екі жаққа алшақтастып кетіп, қарама-қарсы қайта үмтүлған екі қыранның арасы жақындаған бергенде нақ үстерінен бір зу етіп өтті де ағып алысталп кетті. Сайыста жұрген екі қыран желдетіп зуылдалап өткен үшінші қыранға амалсыз жалт етісп қалды. Ие, күш иесі еken, тәкаппар еken. Екпіні қандай еді өзінің! Дауылдай ықтырып өтті-ау!.. Аяқтарында салбыраған бірдемесі бар... Салбырағандарының ұшында жалтыраған бірдемесі бар...

Қыран құс қекте шағылысады. Оның алды ұзаққа созылатын үлкен сайыс. Болашақ ана, болашақ әкенін бар тауқыметін танып болмай, бойына дарытпайды оны. Ұсақ құлық, бос қалжақтың құсы болса, сайыса жүріп кеудеден теуіп жібереді. Бұл кезде жемсауына сақ болмаса, жабайы шәулі қалбақтап барып жерге құлап түседі. Кеудесі жарылып, жарбышп құлайды.

Ұябасар ана қыран сайыс ойынын тоқтатқан жоқ. Қызынып алған еken, кеудесін желге тоса шарықтап жоғары кетті де қайта оралды. Ата қыран бір айлакер Тас-қара, ол биіккө көтерілмей оралыпты. Айласы ма, аспан аязынан ығысқаны ма, әйтеуір төменірек ағып келеді. Бұл жолы ана қыран оның үстінен өтіп кетті.

Таң ата етек тауларды тұншықтыра жауып алған қалың қарағайдың ішінен ұшып шыққанда бірден кездесе кеткен ерекк қыран көзге қорашибеген. Әуелі тым жоғары көтерілмей төменіректе ойнады. Таныса келе жоғарылай беріп, қазір талма тұс шағында биік аспанда сайысып жүр. Жоғарылаған сайын аспан сұнына бергені рас. Ерекк қыран Тасқара содан ығысса, онысы көңіл қалдыратын құлық. Әзірге Ұябасар ойына ол келмеген сияқты, ұзап барып қайта оралды. Бұл жолы Тас-қара да ойдағы биіктен оралыпты. Соқтығысадай, қанаттасып қалардай екпіндесіп келіп, шалқайысып кетті. Тас-қарада тәсіл көп сияқты. Орайы келсе-ақ жабыса кеткелі жүр. Бірақ тәкаппар Ұябасар жақындарар емес.

Қыран баласына дүние әрі кен, әрі тар. Достары да аз емес, жаулары одан да көп. Азияның аязына, Африканың ыстығына шыдар үрпақ керек. Қарны тойса қалғып сала бермейтін үрпақ керек. Оңай көріп сарышұнақ аулап, ін күзетпейтін үрпақ керек. Қыран баласы осыны ойламай біледі. Қыран баласы осыны ойламай істейді. Оның аты — табиғаттылсымы.

Сар-балақ кешке дейін сайысқа араласқан жоқ. Анда-санда әлдеқайдан сап ете түседі де еркін жүйткіп, ағып өтіп кетеді. Бір-екі рет оңаша қалықтап жүрген кәрі бұркітке де барып оралды. Сәлем бере барғандай соқтықпай-ұрынбай бой тежеп, едәуір қатарласып ұшты.

— Қанат қағысында мін жоқ, неге шеттеп жүрсін, ақсақал?

— Өкшелес буын ойыныңа, ойыңа қараймын... Биік ұшсаң — қуаныш, төмен ұшсаң — өзің өкінерсің... Мен де қуанып көрген, өкініп көрген ағаңмын. Қызығып та қоямын, қынжылып та қоямын... Өзім ұшып жете алмаған биікті сендерге тілеймін. Өзің аспанда, ойың төменде жүргенше, өзің төменде, ойың аспанда жүрсін, жаңым. Биік деген немене, төмен деген немене, сонда тусінерсің.

Қыран мылжың болмасқа керек. Екі қыран бұл ойла-рын айтыспай ұғынысты.

Осы кезде сайыста жүрген Тас-қара мақтанам деп бір қатерге ұрынып қалды. Қор мінез көрсетіп алды. Ұябасарға бір ерлік көрсеткісі келіп төменде жүрген кәрі бұркітке қарай қадала ұшып кетті. Қуып тастамақ па, жұлып тас-тамақ па, әйтеуір қатал төніп барады. Қанаттарын біресе керіп жіберіп, біресе серпе қағып барып, кәрі қыранның үстінен түйілді. Жоғарыдан орай-орай айналып барып, төбесінен тік шүйіліп қалды. Бас салатын қалпы бар.

Бірақ бас сала алған жоқ. Кәрлі көздерін бір түйреп қалып, қат-қабаттап өрген темір сымдай шор саусактарын тоса берген кәрің, ұстасса-ақ айрылмastaй екен. Жемса-уын шалқайта ұстап, темір найзаларын тоса берді. Тыр-нақты да білекті екен. Шүйіліп келген сотқар қыран тайқып кетті, зу етіп соға алмай өтті.

Ұябасар оны өлімге жұмсаған жоқ-ты. Осындай ұлы ойынның үстінде қан төгіс болсын деп тілеген де жоқ. Бұл ерлік сыналар, еркектік сыналар ойын. Негұрлым мырзалақ, неғұрлым кендік, неғұрлым шыдамдылық байқалса, аналық соған бейім, соны таңдайды. Тас-қара мінезін ұнатпай қалған Ұябасар үнсіз томсарып, тау жоталарын бөктерлей, күншығысқа қарай тартып берді. «Өз бетімен жүрген шал-қыранға соқтығып несі бар еді? Соқтыққан екенсің көрсеткен ерлігің қайсы? Тақала бергенде тайқып кеткенің бе?

— Рақмет, жолдас... Сау болыңыз...

Ұябасар ұшқыр да, ағынды құс екен. Қанаттарын еркін сермеп, ұтымды сырғып барады. Тас-қараға қанаттарын тез-тез қағуға тура келді. Күн бойы биікке бір көтеріліп алып, жақыннан оралып, екеуі де қиналмай шарпысып жүрген. Енді еркекті ұзак ұшу сынына салғысы келгендей. Сайыстың бұ да бір түрі сияқты. Төбе шашына қырау тұрып ақ иықтанып алған ана қыран сұықты да, қарсы соққан жеді де елер емес. Қонактар жерін өзі ғана билетіндей алысқа тартып барады.

Тас-қара ат шаптырым жер еріп отырды да кейіндей берді. Сылаң қыздың бір оң жағына, бір сол жағына шығып қалбақтай беру дүниенің азабы екен. Антүрғаның алымдысы-ай! Аяңына желіп ере алмайсың... Қап, бәлем, ертең көрерміз... Аспанда шарпысып жүріп қарсы бір келіп қалғаныңда шап беріп шанышла кетпесем көр де түр!.. Шегедей шанышлармын!.. О, сонау қалбаңдан келе жатқан ақ бас кәрі ғой... Тәнірі деген, жұрттың соңы мен емес екемін...

Ұябасар бір сәт жалғыз ағып келе жатыр еді, қанаттарынан жел гүілдеп келіп Сар-балақ қатарласты.

— Есенсіз бе!..

— Шүкір...

Енді екеуі қатар сырғып келеді. Төбе шаштарына қырау тұрып екеуі де ақ иықтанып алған. Екеуінің ұшқырлығы да теңдес екен.

— Аяғындағы неменең?

— Балақ бау ғой.

— Жалтырағаны неменесі?

— Жез сақинасы ғой.

Қатар ұшып келе жатқан кос қыран біріне-бірі осыны айтысқандай көздерін бір шағылыстырыды да ұзай берді. Қайда баарын, қайда қонактарын екеуі де біліп келе жатқандай, айтқызбай ұғынып келеді. Енді абайласа екеуінің қанат қағыстары да, құлаш сермеулері де, серпіндері де бірдей екен. Төрт қанаттан саулап сұылдаған үндөрі де қосылып салған әндей үйлесе кетіпті. Суық аспанды иықтарымен тіліп, қанаттарымен сабалағанда екеуі де шімірігер емес. Шарықтау құмарын, екпіндеу құмарын тарқатар ұзак сайыс енді басталған сияқты. Жел қызығар екпін, тасқын қызығар жүйтку бар.

Күн бата екеуі тарбиған-тарбиған жуан бұтақтары бар кәрі қарағайға келіп қонды. Тау жоталарын жауып кеткен қалың қарағайды көп кезіп, таңдан келіп қонды. Қазір екеуі қарсы отыр, сақ отыр.

- Осыған ұяласақ қайтеді?
— Мен үяны сізben бірге саларымды қайдан білдіңіз?..
Қызық екенсіз...

— Мына бір жақын тарбиясқан үш жуан бұтақтың үстіне құрықтай-құрықтай он шақты жас қарағайды айқастыра төсесек, үяның іргесі тастай берік болатын сияқты... Одан соң осы қарағайдың бас жағында жалбыр шаш қалқаны да қою көрінеді. Жауын-шашиң кезінде балаларға пана да керек қой... Ұямыз көзге де көп шалына бермес еді...

— Еңбегіңіз босқа кетіп жүрмесін... Мен сізге әлі еш нәрсе дегенім жоқ қой...

— Оны ертең көрерміз де...

— Қойыңызшы, қызық екенсіз...

Кейін қалған Тас-қара да жетіпти. Құндізгі есек дәме үміті есінде екен, Ұябасарға жақын қонбақ еді, ол бір иығын қозғап қалды. Әрірек отыр дегені сияқты. Сар-балақтың көздері де қара жалын атқандай бір жарқ етіп қалды. Тас-қара сасқалақтап, тез орналаса алмай, қанаттарын қалбандатып, бұтақтан-бұтаққа көшіп, ақыры анау екеуінен биігірек барып қонды. Жоғарырақ отырып алған соң аруақтанып та кетті. Шен беріп, биік тұғырға отырыссан, қандай орынға болса да ұялмай-ақ отыра кететін сияқты, жараса кеттім деп ойлауы да мүмкін. Сәнді отыр, салмақты отыр...

— Е, мен бір жұмысқа айналып қалдым... Эйтпесе, сенен қалатын емес едім! — дегісі келгендей, Ұябасарға қыр көрсетіп қояды.

Қарағай бастарын желімен жайқап кәрі қыран да келді. Оның жастарда не жұмысы бар, оңаша қонақтап жатыр. Белбеуін шешініп, тымағын сілкіп, күйбендерген қарт адам сияқты, оралымы азайған ауыр дене біrnеше бұтақты сындырып барып әрең тынышықты.

Енді төртеуі де тым-тырыс. Ағаш басы, қараңғы тұн қырандар үшін ойын-сауық орны емес. Олардың ойын-сауығына шаңқай тұс, биік те кең аспан керек. Қызынған денелер амалсыз тынышталып қара тас болып қатып қалды.

* * *

Таң сәріден кәрі қыран жөнелді. Шор алақан қышығандай болды. Кім біледі қоян кездесер, суыр да шығып қалған шығар...

— Ұшпаймыз ба? — Сар-балақ иықтарын қозғап сілкініп қойды.

— Е, үшайық!

Ұябасар дүр сілкінді де ұша жөнелді. Ұйыған дене жазылғанша үш қыран қатар ұшып келеді. Сұңғақ денелі Ұябасар ортада. Екі жағында екі ерек қыран. Ұябасар көнілі Сар-балакқа біржола ауып болса да, Тас-қараны да қуып жіберген жок. Көк сұлуы да айналасында шұлғыма жігіттердің бола берегенін жек көрмесе керек. Көз қызығы екі қыранға да түсіп келеді.

Тұске тармаса қырандар таудан алыстап жазық дала-ның үстінде келе жатыр еді. Қауіп-қатер, жасырынар еш нәрсе байқалмады. Ал, енді бастаңдар дегендей, Ұябасар аспанға тік қарғып кетті. Қанат асты құнғе шағылысып жарқ етіп қалды. Сар-балақ пен Тас-қара да жоғарылай берді. Ұябасар суық аспанға шашыла қадалып, әлі биіктеп барады. Әуелі аз шегініп қалған Сар-балақ Ұябасарды қуып жетіп, алға түсіп кетті. Жемсауында алқымынан тіреп, бөгеп жүрген иленіп-жұмарланаңып қалған жұн-жүрқа бар екен, оны аузынан ытқытып жіберді де женілденіп кетті.

Көк сұлуы көпке дейін ойынға қатынаспай қойды. Ерек қырандар екі жағынан орап келіп шарпысуға ша-қырса да елең қылар емес. Не тік қарғып жоғарылап кетеді, не сұңғіп төмен кетеді.

— Өздерің біраз сайыссандаршы...

Қызынып кеткен ерек қырандар өзара сайысып кетті. Сар-балақ ұзақ ағып кетіп, кең орап қайтады. Тәсілқой Тасқара жақыннан орап, табан астынан тап береді. Бірақ тырнаққа тырнақ ілігер жерге келгенде тайқып кетеді. Төмен сұңғиді, бұрылып кетеді, Ұябасардың тасасына қарай ұмтылады.

Ойында қандай тәсіл қолдансаң да айып емес. Бірақ бар тәсілің бас сауға болса, оны қыран көп көтермейді. Сар-балақ ызалана бастады. Тас-қара тағы бір жақындей беріп тайқып кеткенде, қанаттарын қиғаштай беріп оң иығымен соғып кетті. Үстінен соқты. Иығы темірдей екен. Тас-қара сол жақ қанатым үзіліп кетті ме деп қалды. Енді көтерілер шама жок, құлай төмендеп, әлдеқайда төмпе үстінде суыр жеп отырған шал-қыранның қасына келіп қонды.

— Бір жапырақ асатып жіберші, көкем!..

Тас-қараның қарасы өшкен соң Ұябасар ойынға өзі түсіп кетті. Қыран құс жасырына да білмейді, сығалап сыйылықтаған ұры көздерді де, күнкілі тынбас күндерес көздерді де ұнатпайды. Бұл ойынға бөгесін керек емес. Бұл үрпақ ойыны, үрпақ күйі. Бұл ойынға аспан кеңдігі керек, жер биігі керек. Бұл ойынға қуана білер жүрек керек.

Сарбалак ызалы қабағын жадырата алмаған бойы ағып келе жатыр еді, Ұябасар жақындалап келіп, қылаң етіп

бұрылып кетті. Қыран қабағы да жадырап сала берді. Енді екеуі кең аспанды кере орағытып, қарама-қарсы келіп, төс тақасып қалардай жақындастып, қайтадан тік көтеріліп кетіп жүр. Қатты ағынымен келгенде төске төс тақасып қалса араларында сығарланған сұық аудан басқа еш нәрсе жоқ-ты. Бірінде аналық күйі, бірінде атальқ құмары, екеуі кешке дейін сайысты. Құн бата кешегі қарағайдың басына қайта келіп қонғанда біреуі әке, біреуі шеше болып қалғандарын таныды. Ұяны қалай салу, қайда салу дауы болған жоқ.

* * *

Жазғытұрғы екі сары үртек балапаны қазір қоңырайған-қоңырайған құс болып қалыпты. Енді ұшар кездері жақын. Әке-шешелері осының қамында.

Әуелі бұлар жұдырықтай-жұдырықтай көк-шұбар жұмыртқа еді. Бар қызыын, бар мейірімін соларға беріп, ана қыран қырық күн тапжылмай отырып басып шығарды. Үкідей сап-сары үлпа жүн екі балапан жұмыртқадан шыққан соң ғана қалжыраған Ұябасар бірінші рет үядан ұшып, арқан бойы барып қонды. Төс сүйектері сорайып, арықтап қалған екен. Қанаттары да әрен қағылады. Сар-балақ азық-түліктен кенде қымаса да қатты жүдепті. Ұш күндік ойын сайыс емес, армандары осы екі балапан еді гой. Ұябасар қалжырап қалғанына өкінер емес. Бүгін ол қанаттарын жазып алады. Таң сәріде суға шомылып қайтады. Жұмыртқа басып отырғанда көбінесе аузын қар мен жаңбырга тосып сусындал еді. Енді ол күндер артта қалды.

Қос қоңырлары адам болып келеді. Қоян жіліктерін бітеу жұта бастады. Тұлқінің төсіне таласып қалады. Өкпе тұстан тесіп жіберіп қызыл қанды сораптағанда кездері шатынап біріне-бірі ырық бермейді. Тыңақтасып та алады. Тек Сарбалактың ызғарынан ғана ығысады.

Ұя басуға отырған кезде аналық Сар-балақтың өзінен де жатсырап кеткен. Бауырындағы екі жұмыртқаны одан да қызғанатын. Қазір балапандар есейген сайын әке ызғары керектігін де мойыннады, ерлі-зайыптылық сезімі де қайта оянды. Қойшының төрт қанат үйіндей кең ұяның аналық пен атальқ екі шетіне қонақтайды. Ойнағылары келіп, ұшқылары келіп дамыл таппайтын ересектеніп қалған балаларын иықтарымен қағып, қанаттарымен жайқап ұяның ортасына қарай ығыстырады. Тезірек ұшса екен, дүние таныса екен... Қоянды ала алмай ызаланса екен... Аяз келіп қалғанша әке-шешелеріне еріп ұшып ананы-мынаны үйренсе екен... Ұяда күнде жеп жүрген тамақтары

жүгіріп жүрген төрт аяқ екенін таныса екен. Алысар, жұлысар барын білсе екен...

Ата-ана қарлы-боранды дауыл күтеді. Қара дауыл соғып түрғанда ықтап-ығысып отырған қос қоңырды желге қарсы итеріп жіберу керек. Қанаттарын еріксіз қафатын болсын. Кеудеден тіреген қатты жел құлатпайды да қанат қаққан сайын жоғары көтеріп әкете береді. Сонда балалар қорқып шырылдар ма, қуанып саңқылдап жіберер ме!.. Ата-ана осыны күтеді, қуана күтеді. Бұл олардың алты ай күткен арманы. Алты айға азаптың бар төлеуі осы ғана.

Күзгі қара дауыл көп күттірген жоқ. Соғар кезінде соғып кетті. Аналық қанша асықса да Сар-балақ дауылдың күшіне түсін күтті. Қалың орманның өзегі шіріген кәрілерін аударып тастап, барлық қоңысты, барлық іс-қоңысты айдап әкететін сұрапыл дауыл арман ғой бір! Ұрпағың сондай дауылда аяқтансын да.

Сар-балақ кешеден бері аналықтың өзін де шеттетіп тастап, екі балапанға дамыл бермей отыр. Ұяны айнала қып, еріксіз қанаттарын қақтырады. Еріксіз бұтаққа жармастырады. Құламау керек. Тырнақтар қадалып үйренсін, білек бұлшық еттері ширатылып үйренсін. Қанаттары қағыла берсін, қатая берсін.

Екінші күн соққан қара дауыл бәсендеген жоқ еді. Таң ата Сар-балақ саңқ етіп, жақын қарағайға қонақтаған қосағын шақырды.

— Немене, ұшырамыз ба?

— Ұшырайық!

Әуелі ата-ана ұяны айнала ұшып өз қанаттарын жазып алды да ұяларына қона беріп қос қоңырды желге қарсы итеріп-итеріп жіберді. Әшейіндегі нұқып қалу емес, темірдей тегеурін бар екен, балалар ұяға жабысқан жоқ. Тырнақтарын баурына қысып алып, қанаттарын тез-тез қағып, көтеріле берді. Шырылдаған да жоқ, саңқылдаған да жоқ, көздері ғана өжет түйіліп алған. Аумаған әкесінің көздеріндегі, ызғарлы қара жалын шашады. Әуелі тыптырай қағылған қанаттар енді байсалды қағыс тауып ала бастады. Дауыл ырғагын андай бастады. Ара-тұра қанаттарын қақпай, кеуделерін дауылға тосып қалқып-қалқып алады. Енді бір кезде ата-аналарына көз тоқтата қарап, бір қоңыр саңқ етіп қалды. Оған екінші қоңыр жауап берді. Бұл қуаныш саңқылы ғой!

— Түү, ұшу деген қандай жақсы еді! Негіп сонша ұшпай отырғамыз? Дүние деген қандай кең еді! Тар ұяға қалай сыйып отырғамыз? Дауыл деген қандай жақсы еді! Ұша алмасты ұшырып әкетеді екен-ау... Қанша уақыт

бөстегін бұлғап отыра берген мешеу едік қой. Дауыл көтеріп аспанға шығарды емес пе! Енді осылай шарықтай беретін шығармыз. Арман деген осы да, қуаныш деген осы да!

Манадан балапандарының астын ала ұшып келе жатқан ата-ана енді қатарласып ұшқалы жақындаپ келеді. Қауіп жоғалды. Құлау қорқынышы жок енді.

Дауылда ұшырған балапандарымен қатарласа ұшып келе жатқан ата-анада қуаныштан басқа бір сезім қалмаған сияқты.

БІЗДІҢ БИАҒА

«Еңбекші қазақ» газетінің жауапты хатшылығынан Сәбит Мұқанов босады да, оның орнына Бейімбет Майлин келді. Мен, әдеби қызметкер деген лауазымым бар, корректор едім. Орынбор рабфагінің студентімін.

Сабактан кейін редакцияға келсем, Бейімбет барлық белім бастықтары мен әдеби қызметкерлерді жинап алып, кеңесіп отыр екен. «Кешігіп келгенінді көріп отырмын» деген көзбен Бейімбет маған бір қарады да ескерту жасаған жок.

Мәселе газеттің тіл жағын жақсарту жайында сияқты. Жаңа келген жауапты хатшы газеттің жыл басынан бергі номерлерін алдына алып, әр түрлі мақалалардан үзінді оқып отыр. Ойы бұлдыр-буалдыр, тілі тіпті орашолақ мақалалар көптеу екен. Бұқараға түсінкті тіл Бейімбеттің бас сырқаты екенін бұрыннан билетінбіз.

— Осы мақалада ой бар ма, тіл бар ма? — дегендей Бейімбет белім бастықтарына айнала қарайды. Олар қызаңдастып біріне бірі қарайды.

Әсіресе сын белімінде мін көп. «Сын түзелмей, мін түзелмейді» деп басталады да сыңар езуlep кетеді. Оқығандық та мін — байлықтың белгісі, оқымағандық та мін — надандық белгісі. Қара басты мінеу көп, қорлау көп, кекету көп. Өнердің көбі осы жақта. Пролетариат жазушысы пролетариаттан шықпақ. Пролетариаты жок қазақта пролетариат әдебиеті болмақ емес... Осы бағыттағылар білімдірек те тілдірек. Бұл тұста Бейімбет жауапты хатшы емес, жазушыдай ойланып қалады.

Көмір төңірегінде, мыс маңайында бірер жыл болғандар — пролетариат жазушысы біз дейді. Бірақ жазып келістіргендері жоқтың қасы. «Айдағаны бес ешкі, ысқырығы

жер жарады».¹ Бұлардың түп нысаналары әлі баяғы «Пролеткульт». Содан безініп отырып, соған келе береді.

Қалайда үйымдасу, бірлесу орнына алшақтаса беру басым. Әсіресе, Орынбор, Ташкент болып екі жарылған топта келісім жоқ.

Бейімбетті газет маңайы, жазушылардың көвшілігі Биаға дейтін. Биағаң түнгі он екіге таянғанда қаулы-қараптардың аудармасына тоқтады. Бір-екеуін мен аударған едім. Әр қаулыға 3 сомнан ақша да алғамын. Бірақ, түсінбей аударыптын, түсінбейтін етіп аударыптын. Қасақылық жоқ, шамам сол.

— Кәне, қайсың түсіндің осы қаулыға? Ауыл қалай түсінеді? — деді Биағаң. Шынында да мынадай аударманы түсіну үшін Сократтай данышпан болу керек сияқты.

Мен үндемей ғана құтылармын, терлеп қана құтылармын деп отыра беріп едім, құтыла алмадым.

— Бұлай аударатын шала сауатты адамдарға ендігары аударма берілмесін! — деді Бейімбет. Сонымен, оңай олжа болып келген үш тенгеліктермен біраз адам біржола қоштастық.

Сағат түнгі үшке таянғанда Бейімбет жиналысты аяқтап, бес-алты әдеби қызметкерге бір-бір үлкен материал берді:

— Осыны өндеп газетке басуға жарайтын етіп әкеліндер...

Бұл жас әдебиетшілерге жасап отырған сынағы сияқты. Мен екі күн сұрап едім, Биағаң үш күн берді. Басқалар да сейтті...

Уәделі күні, тағы да кешке таман, мен материалымды Биағаңның алдына әкеліп салып едім, ол бастан-аяқ оқып шықты. Оң қолының сұқ саусағымен маңдайына түскен шашын бұрап-бұрап қояды. Ақырындан ысқырып-ысқырап қояды. Қой көзділеу адам. Бетінде қорасан дағы бар, кара емес, қоңырқай түсті. Маңдайынан тік түскен терең сыйық екі көзін қағазға тік төндіріп түрғандай.

— Өзің бірдеме жазушы ма едің? — деп сұрады Бейімбет, материалды оқып болған соң.

— Жоқ.

— Материалды өзің өндедің ғой?

— Өзім.

— Жазуға ыңғайың бар сияқты екен...

— Жүрексіне берем...

¹ Әңгіменің бірінші нұсқасы осы еді, басыла келе едәүір өзгеріп кеткендіктен түпнұсқасын қайта жариялауды мақұл көрдім.— F. M.

- Сонда да бірдеме жазып байқасаң қайтеді?
 - Байқап көрейін...
 - Бірер жұмадан кейін Қызылордаға көшеміз ғой.
- Сен көше аламысың?
- Жок, енді бір жылдық оқуым бар.

Пресногорьков жоғары-бастауыш мектебін бітірерде еркін тақырыпқа орысша жазған он бет әңгіменен 150 қате шыққан. Әр бетте 15 қате! Жас оқытушы Сильвия Михайловна оныма бес қойған. Қасында қызыл кресі бар. Басқа оқытушылар оны жарты сағат талағанына бой бермей, женіп шыққан-ды.

- Жазушы болады,— деген.

Сол байғұстың болжалын ақтағым келіп, талай талаптансам да бұл күнге дейін еш нәрсені келістіре алмай, үміт үзуге бет алған кезім еді. Бейімбет сол сөне бастаған үмітті қайта оятқандай болды.

Екі-үш күннен кейін Биагаңа жиырма бір жолдық бірдемені әкеліп бердім. Ол «Шашауша» деген маңдайша қойып газетке басып шығарды.

- Төрт-ақ сөзді өзгерттім... Үзбей жазып көрші,— деді.

Бейімбет сияқты атақты шебердің жәрдем берерін сеziнген соң, мен төрт таңды көзімнен аттырып, «Тулаған толқында» деген үзақтау бір әңгіме жаздым. Бірақ онымды Биагаңа үш рет әкеліп, үш рет көрсетпей алғып қайттым. Аяғында рабфактың қабырға газетіне бердім. Оның редакторы Үміт Балқашов болатын. Мақтауға сараң Балқашов едәуір мақтады.

Бір күні екі сабактың арасындағы үзілісте мен класта отырып қалып едім, сабактас жолдастарымның біреуі келіп:

- Ойбай, жүр! Төменде Бейімбет Майлин қабырға газетінен сениң әңгіменді оқып түр,— деді.

Екі баспалдақтан бір-бір аттап үйдің екінші қабатынан бірінші қабатына түстім. Бейімбет қабырға газетін оқып түр екен. Екі қолы артында. Қисық жағалы ақ жібек кейлек киген, өрме қара жібек белбеудің шашағы бір тізесіне қарай салбырап түр. Бейімбет киім жарасатын сұлу да сұңғақ денелі тіп-тік болатын. Студенттер оны қоршап алышты.

Мен оның көзіне түспей, коридордың екінші басына кеттім де, коридордың бұрылма бұрышына тасаланып тұрып, алыстан бақыладым. Ол аз енкейіп әлі оқып түр. Қоңырау соғылғанда мен тағы да Бейімбеттің көзіне түспей класқа бұрын кіріп кеттім.

Кешкі тамақтан кейін жатақханада бір бөлмеде тұра-

тын төрт жігіт сабагымызды әзірлеп отыр едік, Бейімбет кіріп келді.

— Махорканы да бұрқыратқан екенсіндер! — деді, біз ұсынған табуреткеге отыра беріп.— Сабақ әзірлеп отырыңдар! Рахат қой! Біз мұндайды көрмей-ақ өтетін болдық.

Содан кейін бізге өзі темекі ұсынды.

Бейімбет біздің бойымызды үйретіп, аナンЫ-МЫНАНЫ сұрастырған соң ғана маған бұрылды.

— Қалай, жігіт, тағы да жазғаның жоқ па? Қабырға газетіндегі әңгіменді оқыдым. Жаман емес екен... Маған неге көрсетіп алмадың?

Мен бата алмағанымды айттым. Әңгімеге Бейімбет қолы тиетін жерлері бар екенін де түсіндім.

Әдебиетіміздің жаңа аяқтанып келе жатқан кезінде аға жазушылар жас талаптарды іздеуге ерінбейтін. Әрқайсының өз әдісі бар. Сәкенге жастар өзінен өзі ағылып жатады. Сәбит болса болмаса ат үстінде, Илияс ол кезде Орынборға келген жоқ. Бейімбет бұл кезде әрі үлкен жазушы, әрі мәндай алды журналист. Ол жас күштерді қабырға газеттерінен көбірек іздейді. Қазақ институты, рабфак, совпарт сияқты оқу орындарының қабырға газеттерін іздеپ келіп оқиды екен. Бойында бірдемесі бар жас үн шығармай отыра ала ма! Ізденгенге сұраған кездесе кетеді. Бейімбет бізге Тайыр деген жас ақынды, жалынды жасты тауып алғанын айтты. Сол бір кеште біздің қабырға газетке жазып жүретін Әміралы Ержанов, Біржан Манкин, Пастухов, Қойдосов және бір татар студентімен кездесіп, бір рабфактан алты-жеті тілші тауып әкетті. Ертеңіне қолымызға тілші деген қағаз беріп, елге қайтқанда газет тарата жүргүре жүз даналық квитанциялар берді.

Біз Биағанды түнгі екі кезінде үйіне апарып салдық. Ол үйге кіріп шай ішуге шақырды. Біз бата алмай, кетіп қалдық.

* * *

Осыдан кейін мен Бейімбетпен үш жылдан кейін кездестім. Казиздаттың бас редакторы Сәбит оқуға босанып, сол орынға крайком мені шақырыпты.

Бұл екі арада менің ең бірінші жазған повесім «Тулаған толқында» басылып шыққан еді. Бейімбет маған «Шикі жерлері де аз емес екен, бірақ алғашқы адымыңа қатты қуандым» деген мағынада хат жазған. Сол Бейімбет мені вокзалда қарсы алды. Мен онысина әрі қысылдым, әрі қуандым, әрине.

Ертеңіне Казиздатқа келсем, Бейімбет сонда редактор екен. Бейімбет бар жерге мені қалай бас редакторлыққа шақырғандарына таң қалып, мен жүгіріп крайкомға келдім.

Үгіт-насихат бөлімін басқаратын Садықбек Сапарбековке кіріп:

— Бейімбет Майлин қатардағы редактор болып отырған жерге мен бас редактор болып бара алмаймын,— дедім.

Сапарбеков турасынан кететін адам еді:

— Сен әулие болсаң Бейімбетті бас редакторлыққа көндіріп берші! Біз мойнына қыл аркан салудан басқаның бәрін істедік. Көндіре алмадық! — деді.

— Бір-екі күн уақыт беріңіз, мен жалынып көрейін.

— Пожалоста!

Бейімбетпен бір жұма саудаластым, көнбей қойды.

— Мен сізге жәрдемші болып көрейін,— деп мен жалынам.

— Жоқ, барлық ауыр жұмысынды мен-ак істеп берейін.

Жауапты редактор сен бола қойшы... Мен болсам, екі айдан кейін бәрі бір босанып кетемін. Ауруға ұшырамасын десең, сен бол,— деп Бейімбет көнбеді.

Бірде Сапарбеков келіп әңгімелесті, Бейімбет бәрібір көнбеді. Кейін білдім, Бейімбет жиналысқа да президиум сайланып болған соң кіреді екен. Ондағысы жиналысты басқаруға сайланып қалам ба деп қорқады. Бірдемеге бастық болуға жоламау Бейімбеттің ерекше мінезі еді. Өзгеміз ондайдан қашып көрген емеспіз.

Илиястың оқыс үйқастарымен, қыыннан қыстырытын теңеулерімен Бейімбет мені осы кездерде таныстырыды.

— Өзін әлі көргенім жоқ. Бірақ осы аса күшті ақын! — деді.— Ызалаңа жазады, күлдіре жазады, күйіндіре жазады. Серпінді ақын!

Бұл аспандатып, жалындарып Тайыр таныла бастаған кезі. Комсомолдатып, «Сәулетайлатып» Асқар өндіре жазып жүр. Әбділда мен Фали еміс-еміс...

Көп ұзамай екі ірі шығарманың айналасында тартыс басталды: біреуі Сәкеннің «Қекшетау» поэмасы, енді екіншісі Мұхтардың «Қылы заман» романы. Бейімбеттің бет алысы — екеуін де басу керек. Газет айналасы, «Каз АПП» төңірегі әр түрлі шалғай-шалыс ойда.

Пікір таласы әзір баспасөз бетіне шықпаса да көлбеп-көлденендең өрістеп алған. Сыбырлап-күбірлеп, еңбектеп-итшілеп бізге де жетіп жатыр.

Бейімбеттің жаны жек көретін нәрсесі сыйыр-күбір болатын. Ұмытпасам осы тұста Бейімбет маған ұмытылmas бір ескерту жасады.

— Осы жылымнан аулақ бол, бұған бір түсіп кетсең, түбі бар екен деп ойлама! — деді.

Газет, журнал беттерінде қым-қиғаш айтыстар болып жатқан күндерде Бейімбет бір жазушы туралы жаман сөз айтқан емес. Бет тырнаска, кеудем соқ сынга ренжіп қарайтын еді.

Түн бойы әңгімелесіп отыруға ерінбейтін Бейімбет, таң атқанша жазып отыруға жалықпайтын Бейімбет, іркіс-тар-тысы байқала бастаған жиналыстарда тез шаршаушы еді. Көзін бұлдыратып, сезін тұмандатып, қызыл желдетуге шебер ұсақ «саясатшылардан» алыстау жүретін. Жиналыстарда сондай ыңғай белгі берсе-ақ «кетпейміз бе?» деген бір ауыз сөз жазған бір жапырақ қағаз жібереді маған. Өзі сыйылыш шығып есік алдында күтіп жүреді.

Осы екі шығарманы редколлегияға салдық. «Көкшетау» бір ауыздан мақталып өтті. Коллегияда бірауыздылық бола қоймаса да бөгесінге жол жоктығын көрнекті әдебиетші Молдағали Жолдыбаев бірден ескертті. Ол бір оқыс сөйлейтін адам екен:

— Эй, сен шырақ, жақсы редактор боламын десен, сыйырлак сынға пысқырма да, қыстырма! Оттай берсін! — деді.

Мұхтар романын талқылауды таң ата бітірдік... Алғы сөз жазып, басуға үйғардық. Бұл қаулыға да Молдағали-дың үлкен әсері болды.

— Романда сын көтермес жерлері жоқ емес. Бірақ, жолдастар, Мұхтар деген ұзаққа шабатын жазушы. Екеуміз Батыс Қазақстанды ай жарым бірге аралағанымыз бар. Ұрысып та қалғанбыз... Мен бірдеме білсем, ол түптеп ізденетін адам... — деді.

Сәкеннің үйіне барып, шай іштік те қайта жұмысқа келдік. Ол кезде арақ ішетін бір жазушы болмайтын.

Сәкен өте көңілді екен. Қарқылдалап құліп қарсы алды. Бейімбет екеуі дос болу керек, актарыла, ақ жарқын қалжындасып отырды.

Сәкен жақсы көретін адамдарына қалжың мінездеме беруге өте шебер еді. Еңбектерінде күлкі-сықақ аз кездессе де, ауызша жасаған мінездемелері езу жидырған жоқ. Біздің жаңа ғана аяқтап келген редколлегиямызда кімнің қалай сөйлегенін, не айтқанын естіп-көріп келген адамдай, айна-категісіз дәл бейнелеп шықты.

Мен осы үйде бірінші рет Тайырмен таныстым. Ол маған бір шекесінен одырая қарап аз тұрды да, қолын ұсынды:

— Өзің екенсің ғой! — деді.

Сәкен үйінен шыққан соң Бейімбет маған:

- Сәкенмен таныс па едің? — деп сұрады.
- Жүз таныстығым бар. Бірақ сыр алысқан кісім емес.
- О, Сәкен қызық адам...

Сыр сандықты ашып қара,
Ашып қара, сырласым.
Сым пернені басып қара,
Басып қара, жырласын,—

дейтін өлеңін білесің гой?

- Білемін.

— Білсөн, Сәкен көлденең көзге тәқаппар көрінеді. Иріленіп келген адамға тіпті ыңғай бермейді. Шын Сәкен — бала мен бала, өте кішіпейіл адам,— деді. Сәкенге берілген көп мінездемелердің ішінде ең ерте айтылғаны да, ең дұрысы да осы сияқты...

Бейімбет Сәкеннің қазақ совет әдебиетінің бірінші бетін ашқанын қатты бағалайтын еді де, Сәкен Бейімбеттің үзбей совет тақырыбына жазатынын, және ұтымды да өнімді жазатынын қатты бағалайтын еді.

Осы 28-жылдың күздінен бастап 37-жылдың күздінде дейін Бейімбет екеуіміздің тіземіз айырылған жоқ. Соның жеті жылы баспасөз маңында, қалғаны көркемөнер майданында.

Отыз ушінші жылдың аяғында Бейімбет екеуіміз Казиздаттан бірге босандық: ол таза жазу жағына босанды да, мен әуелі Оку Комиссариатының көркемөнер секторына, кейінірек «Еңбекші қазақ» газетіне ауыстым. Мен газетке барған соң Бейімбетке көп салмақ түсіп отырды. Кейде бұрын жіберіп қойған материалды гранкадан ұстап қаласың. Оның орны бос тұрады. Тұнгі сағат екі-үш демей Бейімбетке телефон соғасын:

- Бір-екі жұз жолың жоқ па?
- Жоқ еді.
- Тауып бере алмассың ба еken?
- Қысылып тұрмысың?
- Несін айтасын!..

* * *

1933 жылы Л. И. Мирзоян келгеннен бастап аз уақыттың ішінде Қазақстанның қаны толыға бастады. Өмірдің әр саласы байсалдылық тауып, тез көтерілді. Әсіресе, әдебиетімізben көркемөнеріміздің қарыштап өсуіне жақсы жағдай жасалды. Мәдениет майданына мейірім келді. Мирзоян қазақтың ән-күй театрлын ашуды жедел қолға алды. Ол кезде көркем-өнер секторы Оку Комиссариатын-

да болатын, бастығы мен едім. Халық Комиссары Темірбек Жүргенов тілді де тісті, жігерлі де іскер адам еді. Маған бір жылдың ішінде ән-күй театрын ашуды міндеттеді.

Сол күні кешке таман қолға түскен жазушыларды жинаттырып алып, әңгіме өткізді. Бейімбет «Жалбыр» мен «Шұғаның белгісін» либреттоға айналдырып беруді уәде етті. Мұхтар «Айман — Шолпанды», мен «Қыз Жібекті» алдым. Бейімбеттің тағы бір ерекшелігі — ескі тақырыптарға жоламайтын.

Мұхтар бәрімізден бұрын бітірді. Бұрынғы-соңғысына қай жағынан салыстырып қараса да мен «Айман — Шолпанның» сол ең алғашкы вариантын артық көремін. Бір шығармадагы бар кейіпкердің бейнесі түгел өз орнында болып шығуы ете қыын. Ал «Айман — Шолпанның» алғашкы вариантында бар характер, бар образ әлеуметтік жағынан да, көркемдік жағынан да даусыз сәтті шыққан еді.

Қазақ ән-күй театры жылға жетпей-ақ, «Айман — Шолпанмен» ашылды. Ойын көрушілер үлкен қуанышпен құттықтады.

«Айман — Шолпанды» көріп қайтқаннан кейін Бейімбет маған:

— Бізде ең іргелі драматург Мұхтар ғой. Мен оннан артық пьеса жаздым, біріне де көнілім толған емес. Екеуміздің «Аманкелдімізде» толып жатқан шикілік бар. Тегі, соған қайта оралғанымыз дұрыс болар,— деді.

1936 жылы Москвада өтетін бірінші онқүндік кезінде Аманкелді жайында киносценарий жазу шұғыл қолға алғынып кетті. Бұл мәселені Мирзоян бұдан бір жыл бұрын көтеріп, сценарий жазу Бейімбет пен И. П. Шуховқа тапсырылған болатын. Сценарий әлі тумапты. Шухов қолға түспей кеткен. Картинаны қоюға уәде еткен «Ленфильм» тықырши бастапты.

Тұнгі сағат 2-нің кезінде Бейімбет мен жатқан номердің есігін қақты. Жузінде азырақ қобалжу бар. Отыра беріп-ақ сөзін бастап кетті:

— Мирзояннан шыққан бетім... Шуховы түскір өз бетімен кетіп, «Аманкелді» сценарийін жаза алмаған едік. Екеулеп қолға алсақ қайтер? Мен Мирзоянға жалғыз жаза алмаспыш, серік іздеп көрейін дедім. Таңертең тағы бар-мақшымын,— деді.

Мен әзір екенімді айттым:

— Бірак бір орыс жазушысын қосып алсақ қайтеді?
— Дұрыс болар еді.

Жерлесіміз Всеволод Иванов өске түсті. Онымен менің аздаған жүз таныстығым болушы еді. Бейімбет екеуіміз

дачада тұратын Ивановқа жөнелдік. Жымысқылау жылы күлкісі жүзінен кетпейтін Всеволод Иванов бізді жақсы қарсы алды. Бейімбетпен тіпті етene шүйіркелесіп кетті. Бір ретте Бейімбетке:

— Сіз менің көптен таныс, дос адамдарымның бірі сияқтанасыз. Бұрын қайда кездестік еken? — деді. Бейімбет бұрын кездеспегенін айтты.

Дачаларды аралап жүріп Александр Фадеевке кездестік. Иванов бізді таныстыра бастады. Фадеев құңгірт дауысты, қызығылт жүзді, шашы ерте ағара бастаған, сұңғақ денелі адам. Ол Ивановтың таныстыруын аяқтатпай-ақ:

— Всеволод, сен білемісің, қазақ әні Москванды басып кетті ғой! Қазақтың қандай талантты ел екенін білгің келсе, «Қыз Жібегін» көр! Құләш Бәйсейітова артық-кемі жоқ — бұлбұл! Жиырма төрт-ақ жаста! — деді.

— Мені мына екі қазақ бірігіп сценарий жазуға шақырады,— деді Иванов.

— Тіпті ойланба! Бар! Сен өзің қазақ жерінде туған жоқпышың! Бар!..

Осыдан кейін Бейімбет екеуіміз Аманкелдінің туған еліне — Торғай, Батпаққара аудандарына жүріп кеттік. Он-күндікке қатынасқандардың өзгелері Алматыға қайтты.

Аманкелдінің елінде 70-80 адаммен кездестік. Бейімбет бес дәптер толтырды, мен — бір жарым-ақ... Бейімбет кездескен адамдарымыздың көбіне мінездеме жасапты, мен — он шақты-ақ адамға...

Сол сапардан қайтқан бетте сценарийге отырдық. Құзге қарай Всеволод Иванов келгенде «Аманкелді» сценарийінің бірінші долбары екі тілде дайын еді. Ивановпен айдан артық отырып, соңғы вариантын жазып шықтық. «Лен-фильм» қабылдады. «Новый мир» журналы жыл аяғындағы 12 санына басып шығарды. 1938 жылдың соңғы тоқсанында қазақтың бірінші көркем фильмі экранға шықты. Бірақ Бейімбет ол еңбектің қуанышын көре алған жоқ.

Сценарий бірыңғайланған соң Бейімбет екеуіміз Аманкелді бастаған қозғалыс жайында очерк жазуға кірістік. Жиырма шақты тақырыпқа бөліп алып, біреуіміз бас жағын, біреуіміз екінші бөлімін жазуға келісіп едік. Бейімбет бұрқыратып жазып кетті де, мен кешеуілдей бердім. Соңдықтан Бейімбет мені қатал тәртіпке көшірді.

— Бір очеркті мен жазамын, келесі очеркті — сен. Маған екі күн, саған үш күн.

Осыған еріксіз көшіп, очеркке отырдық. Бейімбет ылғи үлгіреді, мен созыңқырап кетемін. Әрен деп, ілесе алдым-ау, әйтеуір...

— Болдың ба? — дейді Бейімбет, тұнгі екі-үштің кезінде телефон соғып. Болмағанымды біледі, бірақ, жазып отырмын ба, жатып қалдым ба, соны тексереді ғой деймін...

Ол очерктердің ең соңғы жағынан басқасы «Социалистік Қазақстан» мен «Казправда» газеттерінде басылып шықты.

Прозада қаламы төсөліп болған Биағаң «Қызыл жалау» деген романын бітіріп еді. 1937 жылы жазды күні Илияс-тың кабинетінде Сәкен үшеуімізге оқып берді. Сәкен өте қызыға тыңдалған болып отырып еді, өзгемізден бұрын байладам сөзді де сол айтты:

— Жақсы екен, Биағасы. Өкірткен екенсін, Бисақал... Той қылатын роман. Тек соңғы төрт-бес бетін бере тұршы... Былжырлау аяқтағансың ба қалай... — деп қолжазбаның соңғы беттерін сұрап алды.

— Өзім де дүдәмал-едім... — деді Бейімбет күлімсіреп. Илиас пен Бейімбет қатты ойнайтын.

— Дәл керек кезінде қатының шай қайнатып бермеген ғой! Біздің үйге келе қойсаң етті! — деп, Илиас қалжын айтты.

Жақсы шығарма жақындастыра түскен сияқты. Бірге қуанар, бірге қайғырар жаңа қауым осылай болу керек те. Күндеу де жок, енжарлық та жок, кең көніл, дос көніл, қанат бітіреп көніл.

Әттең «Қызыл жалау» жарық көре алмай кетті. Әлде-кімдер кездесер, қырын көздің көре алмағанын, қырағы бір көз шалып қалар да, қолды болған халық мұлқін орнына салар деп үміттенуден басқа не айтамыз.

Күзге қарай Бейімбет «Дударай» либреттосын бітіріп еді. Қарақастекте «Аманкелді» картинасы түсіріліп жатқанда Бейімбет соның басы-қасында болатын. «Дударайды» сонда аяқтады...

Бұдан кейін «Дударайдың» да қандай қолға түсіп кеткенін ешкім білмейді. Мүмкін о да бір қырағы көзге шалынар әлі...

Бейімбет енбектері жаңа өміріміздің шежіресі еді, биік белесіне енді шыға бергенде үзіліп кетті.

ЕКІНШІ БИАҒА

Дала жолы қатар жылжыған үш жыландаидар ирелендеп, екі жағына кезек ойысып отыратыны шоферімізге қатты ұнамай келеді. Кейде машинаның оң доңғалағын, кейде сол доңғалағын жол табанынан шығарып алады да:

— Осындаидар жарықшақ борбастың ортасымен жол са-

лады екен! — деп әлдекімдерге үрсып кояды. Осы жолды салған түйенің қаңқайған басын, аттың құлағын боктап келеді. Өз ауданының жерімен келе жатқанымызда еріндері көп жыбырламайтын сияқты еді, көрші ауданың жеріне шыққалы үдетіп кетті. Сонымен бірге Дайыrbек әдепті жігіт. Оның боктау айтып келе жатқанын сез аяғын ысылдатып тоқтағанынан ғана аңғарасын. Ара-тұра ол әдептілігін ұмытып та кетеді: боктап жібереді де, қипалақтап, атақты аға жазушы Бейімбетке жалт етіп қалады.

Жеңіл машинаның брезент төбесін тесердей торсылда-тып бұршақты жаңбыр құйып жіберді. Үлкендігі жидектей ірі бұршақтар жерге қыры сынбай келіп түсіп жатыр. Қалың қара бұлт төбемізден төніп бір алды да, жер бетін бұршағымен, наизағайымен атқылай бастады. Аспан жа-рылып кетердей гүрсілдейді.

— Мылтығыңды тығып қойши,— деді маған Бейімбет. Корқып отырғанын жасырғысы келіп, жұмсақ айтты.

Мен мылтықты жаңа ғана жол-жөнекей атып алған екі дуадақтың астына тықтым.

— Тұмсығын өз жағына қаратып тық...

Биағаң бірдемеден қорыққанда қалжың айтуға болмай қалатын. Мен өз жағыма қаратып салған мылтықтың тұм-сығын көрсеттім.

— Даудақтың қанаттарымен қымтап таста...— Машина дегеннің үсті-басы темір екенін мен Биағаңа бұл жерде айта алмай, кешке қалдырыдым...

Осынша шексіз-шетсіз қазак даласын жауып тұруға тым үлкен аспан керек. Біздің аспан керіле-керіле қарны жұқарып өнімді бұлт жинай алмайды. Сондықтан, әлде-қайдан адасып келген бұршақты жаңбыр тарсылдатып, гүрсілдетіп тез етіп кетті. Әлде қай қабатында үйіріліп қалған дөңбек тастарын олай да бұлай дүмбірлетіп-дома-латып жер бетіне құлатып жібергендей болып аспан да тынды. Бір бүйір ойыса берген қара бұлттың батыс жақ етегін шұрық тесіп құн кірпіктері көріне бастады. Борбас даланың саз балшығы машина доңғалақтарына асыла жа-бысып, кесек-кесегімен былш-былш құлайды. Екі-үш құн-нен бері қырынбаған қара ауыз шофердің еріндері қатты жымырылып, тістерінің арасынан ысылдаған дыбыс шығады. Боктап келеді. Бір олай, бір бұлай жұлқынған ма-шинамен де алысып келеді.

Тегі, Дайыrbек шофер боктампаз жігіт. Таңертең тап осы машинаның доңғалақтарын кезек-кезек тепкілеп бок-тап жүргенін көргемін. Ол өзі машинаға ауысқалы да көп болмаса керек. Машинаны малша боктайды: құлағынан бастап боктап, «арам қатқырлап» кояды.

— Былтыр ғана бәрі жақсы атқа таласып жүруші еді, енді бәрі осы машинаға жармасады! — деп аудан басшыларының да сыбағасын беріп жүр екен.— Күзгі лайсанға бір жетейік, содан кейін немді мінер екенсіздер...

Машинамыз борбасқа біресе алқымынан тіреліп, біресе тойтаңдаپ тулап, сазды қопарып, жолға қолденендең тұрып қалады. Қақалып-шашалып, ырылдаң-қырылдаң қояды.

— Шаршадың-ау, жігіт! — деді Бейімбет.

Сол-ақ мұн екен, шоферіміз жарылып кетті:

— Алдыңғы құні құн бойы земотделмен жүрдім. Кеше райисполкоммен, бүгін міне, сіздермен. Тұнде оралып ауданға жетіп, райкомды обкомға алып жөнелем. Пленум... Ауданымызда жалғыз жеңіл машина осы. Бәрі осыған міңгеседі. Мұның да ұлтаны қарамай сіңген қағаздай жып-жылтыр. Өзгесі емес-ау, үшеуінің үш помощнігі бар, солардың қылышы батады. Сен қалжырап қайтасың, олар сені шақырып алады да түстерін сазартып — таңертенгі алтыға дейді, өңкей бір қу аяқ...

— Сонау көрінген бұлынғыр белеске дейін бір боқтамасаң бір коробка «Сафо» темекісін сыйлаймын,— дедім шоферге.

— Ол белеске жетсек өзім де боқтамаймын. Арғы жағы құмайт,— деді ол. Темекіні алып қасына қойды.

Жалпақтығы он бес шақырымдай борбастан екі сағатта әрең өттік. Ар жағы құмайт, бетегелі дала екен. Жаңбыр бұл тұсқа соқпай өтіпті. Машина жабысқан балшықты тез-тез лақтырып, зырылдаң кетті.

Құн еңкейіп көкжиекке жақындаій берді. Жайдары жатқан көк дала кешкі қунге кеудесін тосып еркелей керіледі. Боз торғайлар ұясының үстінде қалықтап, шексіз даланы толтыра тыныштық әнін салады. Бір-ақ ән, бір-ақ тілек, мөлдір таза сұлу ән... Жайдары кештің, жайдары даланың әні.

Көлденең жатқан, бір саянда кеудесіне дейін ғана қылтиған адам көрінді. Борбастан құтылған соң шофер машинаны орғытып-жүйткітіп қатты айдалап келе жатқан. Саяңға тез келіп қалдық. Әлгі адам енді түгел көрінді: жеңіл машинаның иығына шығып алып, бензин құятын өңешіне шүмектетіп тұр екен. Біздің шофер қарқылдаң күле бастады:

— Ойбай, мынау келе жатқан аудандарының райисполкомы!.. Бензині таусылып, сайдан шыға алмай қалыпты... Сол, сол!..

Райисполком қапыл-құпыл түймеленіп машинадан се-кіріп тұсті. Құнге қүйген қара торы жігіт үялғаннан күренқызылданып кетіпті. Бізге жақындаң келіп Бейімбетке қолын созды да тез тартып алды.

— Сіздердің келе жатқандарынызды естіп... асырып келе жатсам... бензині құрғырдың таусылып қалғаны...

Біз машинадан түсіп амандастық. Аты Бекіш екен. Біз одан келе жатқан ауданымыздың жайын сұраймыз, ол айналактап өзінің жаңағы халіне орала береді:

— Аудан орталығына дейін отыз-ақ шақырым... бензині құрғырдың таусыла қалғаны ғой. Амал бар ма, әуелі шоферім, содан соң өзім...

Дайыrbек Бекіштің машинасына бензин ауысты да кейін қайтты. Біз Бекіштің машинасына ауыстық...

Шолақөзек ауданымың орталығына іңір қараңғысында келдік. Орталық дегендері — өзен бойын өрлей орналасқан елу-алпыс үлі ауыл сияқты. Бірінің сырты сары балшық-пен сыланған, бірі сыланбаған қара қыртыс балшық үйлер бар салмағымен жерге батып бара жатқан сияқты. Машина жарығы үй төбелерінде үрпіп өскен емен мен жусанды жұлып-жұлып өтеді. Эр үйдің қасында жатқан қой-ешкінің көздері көгере жарқырайды. Өзен толы ордалы көлбака болса керек. Солардың у-шуынан тұнгі ауыл бұлк-бұлк ететін сияқтанады.

Ауылдың орта түсында екі ағаш үй — райком мен райисполком екені танылады. Осы екі үйдің арасында төрт-бес адам түр екен. Бекіш машинадан тез түсіп, солармен аз күнкілдесті де бізге келіп:

— Кеттік... қонақ үй әзір екен... — деді. — Аудан болғалы әлі жылға толған жоқ. Өз үйлеріміз әзір онша жайлыш емес...

— Қонақ үйіңіз қайсы? — деп шофер күнк етіп қалды. Даусында дүдемалы бар. Бекіштің тізесі шофердің тізесін қатты нұқып қалды. Біздің тізелеріміз де тұртісіп қалды. Бекіш оны бастырмалатып:

— Тарта бер, тарта бер... Қарагайдың ар жағындағы қонақ үй... — деді. Бір салт атты жігіт алдымызға түсіп шоқыта жөнелді. Машина жарығы әр үйдің алдында іш-дәрет алып отырған кемпір-шалдарды түгендей кетіп барады.

Ауыл иттері бізге ерекше «құрмет» көрсетіп, едәуір жерге шығарып салды. Жіңішке жол бір сайдың бойын азғана қуалап барып, қарсы жақтағы қабакқа көтеріле берді. Машина жарығы наиза сабағындай тіп-тік тығыз өскен күнбағысты сыйыра көрсетіп келеді. Сабактары сояудай үзын, қалпақтары жez түймедей ғана елестейді.

— Қарагай дегеніңіз мыналар емес пе? — деді Бейімбет.

— Е, естіп келеді екенсіздер ғой! Осы екені рас еді... Ант үрғанды қоп-қою қылып-ақ егіп едік... сорайды да кетті... Көрші аудандар бізді қарагай егіпті деп мазақтай-

тын болды. Енді өзіміз де соған үйреніп кеттік,— деді Бекіш.— Тегі, келер жылы пыржымайт қылатын шығармызы...

Қонақ үй он метрдей ұзын коридорлы, есіктері коридорға шығатын екі бөлмелі, бір шоланды, тап-таза ағаш үй екен. Коридорда көк қағазбен жапқан ұзын стол... бауырсақ, май, қант, қызғылт-сарғылт мампасие... Жұқалап туралған бауыр, бауыр үстінде құйрық... Төр жақта қырық ру орындықтар, тәменгі жақта тақтай скамейкалар. Стол астында жәшіктер. Столды айнала қатарланған аудан басшылары... Бәрі де әйелдерімен келіпті: күрең барқыт, көкшіл барқыт, қына сары барқыт, қызыл барқыт, қара барқыт. Семіз саусақтар, арық саусақтар... самауыр... Қыпша бел жас келіншектер.

— Ауданың орталығын осы қыранға көшіретін болып, әүелі қонақ үй салудан бағтастық,— деді Бекіш.— Өздеріңіздей қонақ келгенде қысылып қалатын болдық та сөйттік... Қазір тіпті жаксы болды. Ал, енді қонақтардың денсаулығына деп алып жіберейік.

Сүргін қонақасы ұзаққа созылды... Қол алыстық та қол жуыстық. Содан бері стол қасындағы. Қырлы стақандар кемерінен келеді де тұрады. Осы кеште айтылған тілектердің оннан бірі орындалса, бұл аудан келер жылы-ақ озықтардың озығы болмақ. Бейімбет — Толстой болмақ, мен — Горький...

Тұн ортасы ауғаннан көп кейін ауытқи жүріп, бұлғалаңдай жүріп, тәлтіректеп келіп бөлмемізге кірдік. Жіңішке темір төсек біресе алыстанап, біресе жақындаған қояды. Көйлек түймелері біресе ағытылып, біресе қайта салынып қалады. Бөлме аздап ауытқып қоятын әдеті бар сияқты... Төсекке қалай құлағаным есімде жоқ, бір алыстанап, бір жақындаған жүргенде асыла кеткен болуым керек...

Біреу терезені қатты тақылдатып тұр, енді біреу сыртқы есікті зіркілдетеді. Манағы кезде сыртта зіркілдеген бірдеме бар еді, ол тоқтаған, шам сөнген. Үш іші қап-қараңғы.

— Өліп қалдындар ма? Ашындар! — дейді терезеден ашынған бір дауыс.

— Шырақтарым, ашпасаңдар болмай қалды... ашындар! — деп есіктегі дауыс қылқылдан тұр. Екеуі де мосқал адамның даусы. Терезе қақсан адамнан: — Кім керек? Не керек? — деп сүрадым.

— Әлгі доғдыр қыз керек... Мына бір келін босанып қалайын деп отыр. Соны алып келдім.

— Бұл қонақ үй ғой, аксақал. Әйелдер босанатын үйді анау орталықтан іздеңіз...— дедім.

— Шырағым, тәлкекті қой енді! Терезенді биенің бір сауымы қағып тұрмын... Доғдыр қызбен жатқан болсаң, бір мезет босата тұр... кейін қайта жатарсыңдар! Қыздың өзін шақыршы бері, өзін!

Шалдың тілі удаій екен... Ұйқы ашылып кетті. Мастық та бітті.

— Бұл не айтып тұр? Қайдағы қыз? — деп Бейімбет өз бөлмесінен шығып, менің қасыма келді. Байқаймын, Биағаңың дауысында да менің бөлмемде қыз бар-ау деген дүдәмал бар...

Есікті қағып тұрған адам:

— Шырақтарым, мен құзетшімін... Есікті ашындаршы, түсіндірейін,— деді.

Мен есікті аштым. Құзетші ақсақал шал шоланды ашып, бірдеме алды да: — Сірінке тұтатшы, шырағым,— деді.

Білтелі шамды тұтатып, ойран-ботқа болған ұзын столдың үстіне қойды да, құзетші бізге тұра қарап:

— Шырақтарым, үят та болса айтайын, бұл қонақ үй емес, әйелдер босанатын үй еді... Сіздер келе жатыр деген соң, бос тұрған үйдің мұртын бұра салып едік, көрмейсің бе, құдай онымызды қостамалты,— деді.

— Құдай абырой бермейін дегенде өстеді ғой. Ұш күн бос тұрып еді, бүгін мына бір қатынның толғағы келе қалғанын қайтерсің!..

Терезе қаққан шал да үйге сөйлей кіріп келеді:

— Енді доғдыр қызымың да жұмысы бітті осымен! Шаң жүқтырмай жүруші еді, батпақтаған екен ғой белшесінен!..— Шал былығып жатқан стол үстін көріп, тіпті құтырып кетті.

— Пәле, құлама да сұлама болған екен ғой. Сен әлгі политоделіміз емес пе ең? — деп аяғында шал маған тап берді.— Жетіседі екенбіз, доғдыр қыздан бастасаң!

Бір шалды бір шал әрең токтатып, шала-шарпы сеніскендей болдык.

— Е, мейілдерің... қызды мен қайтейін! Ана толғатып келген қатынды түсіріп алыңдар! — деді де шал шығып кетті.

Құзетші шалдың бір аяғында күпшектей ағаш... бір қолтығында балдақ...

— Мына бір кенеп теңге салып көтеріп әкеліңдер. Менен қайран жок,— деп құзетші бізге әлдекәйдан ағашқа керген кенеп көтерме тауып берді.

— Бірің арқасынан, бірің тақымынан көтеріңдер! — деп

әдептенген ақылын айтты. Ағаш күпшектің темір өкшесі баспалдақты бір-екі нұқып қалды да тынды.

Әйел әрі аяншақ, әрі үялшақ екен. Арқасынан алсаң да ойбай салады, аяғынан алсаң да ойбай салады:

— Қолтығыма неге апарасың қолынды? — деді.

Бейімбет екеуміз әрещ дегенде әйелді көтеріп, мен жатқан бөлмеге әкелдік... Төсекке жатқыза алмадық. Көнбеді. Матрацты еденге төсеп, ақ жайманы жайып, байғұс әйелді жатқызық-ау, әйтеуір.

Бейімбет екі шалға барып:

— Ал доктор әйелді қайсың шақырарсындар екен? — деді.

Күзетші шал:

— Мен ауылға барып қайтқанша таң атып, күн батады. Доғдыр қыздың қайда тұратынын да білмеймін,— деді.

Толғатқан әйелді әкелгенді шал жайдак тараптасқа жеккен өгізін бұра беріп:

— Мен бұл орталықтың өздеріңен басқа бір итін де білмеймін,— деді де кете барды.— Әкелдім, тапсырдым. Райком алдында сендер жауапты!

— Жақынырақ жерде тұратын ешкім жоқ па? — деді Бейімбет күзетші шалға.

— Жоқ, шырағым... Нәнке қатын үш күнге босанып, бригадқа кетті...

— Онда енді доктор қыздарың келгенше әйелдің қасында сіз бола тұрарсыз.

— Жоқ, шырағым... маңына жолаған жұмысым емес.

Екі жазушы, бір ақсақ шал далада жүрміз. Үйде ауыр толғатып әйел жатыр. Жазу-сызуымызда Әйел — ана, бар күрметті анаға көрсетейік! — деп шын жүректен жазатынбыз. Енді сол ананың қасына бара алмай тұрмыз. Әйел «Доғдыр, доғдыр!» — деп айқай салды. Даусы ышқынып шығады. Бейімбет маған, мен Бейімбетке қарап қалдық.

— Сен Горькийдің әңгімесін аударып едің ғой. Есінде бірдеме қалған шығар, баршы! — деді Бейімбет.

Әйел тағы да бір айғайлап қалғанда мен жүгіріп қасына бардым. Әйел шалқасынан жатыр. Басы жастықтан түсіп кеткен. Үсті-басын жұлмалап, әлденені тістелеп жатқандай.

— Жақын ба? — дедім әйелге.

— Басымды көтерші.

— Биаға, шамды бері әкел!

— Әкелме, керегі жоқ.

— Жақын ба?

— Мен қайдан білейін.

Шамды қалқалай үстап жақындаій берген Бейімбетке:

— Жылы су әзірлөтіп қоярсың,— дедім. Ол стол үстінде тұрган самаурынға қарады.

— Қазір...

Әйел алас үрады. Жұлынып жатыр. Мен әйелдің бас жағына келіп, арқамды қабырғаға тіреи, аша бұттанып отырдым да, әйелді өзіме қарай тартып, арқасын қеудеме сүйедім. Қолдарын үқалап, қеудесін сипап, бет-аузын сұрттім. Әйел мениң шынашағымды тістеп алды, мен оны жақтан тартып жібердім. Бір әңгімесінде Горький сөйткен сияқты еді.

— Құдай, құдай, кімнің ғана қолына түсірдің? Абыройымды кімге ашқызайын деп тұрсың, құдай! Ал өйткенше, өзің ал!

Әйелге бір-екі рет жылы сөз айттым. Ақылды сөз мениң аузыма да түсе қойған жоқ, ақылды алар әйелде де жай жоқ. Бұл бір әйел біткеннің еркектен безінер сәті. Әйел оны тілімен айтып жеткізе алмайды. Үнімен, бар денесінің бұралып-узіліп жатқан зарымен айтады екен.

Әйелді өзіме тарта түсіп, ішін аздап төмен қарай қысыңқырай түсіп қоямын. Мен оған: — Жақын ба? — деймін. Ол маған: — Кет, жібер! — дейді. Бейімбет есікке жақындал келіп: — Болды ма? — деді. Құзетші шал әйелдің жанталасын естігісі келмей, алысқа кетіп бірдемені ыңылдал отыр.

Әйел шыңғырып жіберді де ышқынып қалды. Құшамынды керіп отырған әйелдің іші де босай берді.

— Бері кел, Бейімбет, кіндігін кес!..

Ақ жайманы жыртып жіберіп, баланың кіндігін байладық.

— Самаурында бір-ак кесе су қалыпты,— деді Бейімбет.

— Қымыз қалды ма екен?

— Бір шелек толып тұр!

Горький жаңа туған баланы теңіздің тұзды сұына шомылдырды ғой, біз қымызға шомылдырдық. Бала жаңа дүниеге келгенін сезініп баж етіп қалды. Сол екі арада қалғып кетіп, сұлық жатқан ана:

— Ойбай, баланы өзіме беріңдерші! — деді.

— Баланды ешкім жемейді сенің! Өуелі өзің жуынып ал! — дедім. Манадан бері мен оны бір-екі рет ұрсып алғамын. Бұл жолы да зекіп айттым.— Үсті-басың тер... жуынып, тазаланып алмай баланы емізуге болмайды!

— Манадан бері білмей жатсам, сіз доғдыр екенсіз ғой...

— Ие, доғдырмын.

— Жаңадан келгенсіз ғой?..

— Ие, кеше келдім.

Таң ала көлеңке, құланиектеніп келеді. Бейімбет баланы орап-шымқап, көтеріп алып далада жүр. Бала бажылдаپ қояды. Мен үй тасасында әйелді қымызға шомылдырыдым.

— Қымыз иісі келе ме, немене? — деді әйел.— Обал-ай..

— Үндеме шомыла бер... Қымызды әдейі қостым.

— Бригадта жүріп жалғыз көйлекпен келіп едім...— деді әйел сүртініп жатып.

— Үндеме, табылады.

— Мынауыңыз еркектің киімі ғой.

— Сөзді қой, киіп ал. Ереккө де жарайды, әйелге де жарайды. Пижама!

Орысша айтылған сөзге әйел қарсылық көрсете алмады. Киіне бастады. Енді әйелді Бейімбеттің төсегіне жатқызып, баласын қасына салып бердік.

— Атын кім қойсам екен? Доғдыр қойсам ба екен? — дейді әйел.

— Биаға деп қой,— дедім мен.

Әрі би, әрі аға деген ат әйелге қатты ұнаса керек. «Айналайын, күнім, Биағам» деп, баласын бауырына қыса түсіп жатып, әйел қалғып кетті. Бар бейнеті ұмытылған. Жадыраған жүзіне ана сұлулығы, ана бақыты шыға келіпті... Мұндай мейірімді сұлулық ана жүзіне ғана шыға алса керек... Жүзіне осындаған мейірім шыға келгенде ғана ана сұлулығы танылса керек...

Сүйтіп, екінші Биаға дүниеге осылай келді.

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ӘҢГІМЕ

(Ескі дәптерден)

— Сол ауылға барып келуді созып кеттің-ау,— деп, райком хатшысы маған екі рет ескертіп еді.

Мен Бурабай орман техникумында беретін сабактарымнан босана алмай жүргемін.

Райком хатшысының мені асықтыратын да жөні бар. Ауданың шетірек бір жағында алты-жеті ауыл бастарын құрастырып, колхоз құрғалы жатқанына үш-төрт ай болды. Бірақ сол ауылдардың нақ ортасында отыратын ең бір шұрайлы жердің иесі — Жаңбыршы ауылын колхозға алғылары келмейді екен. Ол ауылдың колхозға кіргілері де келмейді.

— Өздері тақыр кедей, мінездері түсініксіз... Райкомның жауапты инструкторы екі рет барып — «алланың жазғаны болад та» деген сөзден басқа еш нәрсе әкелген жоқ... Сен тезірек барып, сол ауылдың сырын ашып келші,— деп райком хатшысы бұл жолы маған салмақ сала айтты. Ойында тықыршу барлығы байқалады. Жаңа ғана басталып келе жатқан үлкен іс түсініксіз бір кедергіге ұшырап қалған сияқтанады.

Тек қана орақ бастығына, қара мақпал түсіне қызығып, қотырлау екеніне де қарамай алған беске шығарым бар еді. Салт мінсен, сылаң ғана жүрісі бар, арбаға жексен, айналышқ жегендей, айнала беретін. Соны жегіп алып, бір жағынан үйрете қайту да ойда болып, мен жүріп кеттім. Қасыма техникумның екі оқушысын алдым. Үш жас жігіт, қара дөненді еріксіз жөнге көндіріп, кешке қарай Жаңбыршы ауылы деген ауылға жеттік.

Бұл ауылдың ең бір шұрайлы жердің иесі екенін манадан көріп келеміз. Қалың қара қыртысты, ат шашасынан келетін қалың бозды жер байлықты айтып бусанып жатыр. Алыстан орағытқан қайыңды ормандар осы жердің күннен, желден қорғайтын қорғаны сияқты. Құм-қайран құміс көлдер кемерін кере, кең толқып, толып жатқан әңгіме шертетіндей сезіледі. Жазғытұргы жадырау дүниенің барлық сұлулығы қалай бас қосып, қалай иесіз жатқанына таңданғандайсын.

Жаңбыршы ауылы биік болғанымен селдіреп кеткен ағаштың ішіндегі қыстауынан жаңада ғана жылжып ұзын бір сайдың бойын өрлей қонған екен. Айналасы он шақты қараша үйлер шығыстан батысқа қарай шұбала қоныпты. Ауыл манында анда-санда бір жылқы, екі-үш сиыр, бесеу-алтаудан бөлек-бөлек жүрген қой-ешкі көрінеді. Бұл маңайдағы ең арық малдарды осы ауыл жинал алған сияқтанады, бұл маңайдағы малы аз ауыл да осы болу керек.

Осынша бай жердің иесі неден жұтап отырғанына қайран қаласың. Өткен қыс өте жұмсақ, басқа елдердің күйлі шыққан бір жылы еді.

Шұбатыла қонған ауылдың орта деңгейінде жеті-сегіз ерекк, алқа-қотан отыр екен. Әр үйдің сыртында көздерін күнге сығырайта қарап, аяқтары мен аяқтарын қысып тұрған қыз балалар көрінеді. Ерекк балалар жоқ сияқты.

Біз еректердің қасына келіп тоқтап, сәлем бердік. Күн жылы болса да тымақтарын тастамаған бастар аз ғана еңсесін көтерді де, тіл қатқан жоқ. Жыртық төбелерінен

жүн жұлынып шығып тұрса да тымақтарда бір тәкаппарлық бары аңдалады. Сөйлесіп қайтар адамдарымыз осылар болар деп, мен арбадан тезірек түсіп, бір шетінен бастап отырғандарға қолымды ұсындым.

— Өуелі ана кісіден баста, шырағым,— деді ең шеткі еркек, ортада отырған сирек бурыл сақалды, опырық ауыз, сары шалды иегімен нұсқап. Қусырып алған қолдарын өз жеңінен де шыгарған жоқ.

Мен амалсыз сары шалға жақындағамда ол басын тіпті шалқалай көтеріп алып:

— Уақаләйяйқұм-өшалям...— деді. Басын мен-мен көтеріп алуымен аузын шүршітіп «уакаләйқұм-өшалям» дегеннің арасында түк жарасымдылық жоқтығын ол өзі аңдамаса керек. Онырақ ауыздан еріндері бірін-бірі қатты қапсырып, ауыз қақпағын қисайта жауып алды да сонымен тынып қалды.

Шалдан кейін мен оның солжағындағы мосқалдау адамға қолымды созып едім, ол қолын созбастан, сірексен күйі отыра берді. Оның орнына әлгі ең шеткі еркек:

— Енді Атекемнің оң жағындағы адамға қол бер,— деді.

Атекесі жаңағы опырық шал екенін түсіндім де, мен оның оң жағындағы сақалы бар, мұрты жоқ біреуге қолымды ұсындым.

— Ұағалайқұм әссәләм,— деді ол, молдаларша нақыстай айтып.

Сәлемді енді соның қатарымен жағалатып кетейін деп едім, жеті атадан келе жатқан дәстүрді бұзуға болмайды екен, манағы шеткі еркек:

— Енді әлгі кісіге қол бер,— деді.

Сонымен, Атекеңнің екі жағына отырған адамдардың үлкенді-кішілі ретін тауып, айқыш-үйқыш қол беріп шыққанша, олар кезегімен сәлем алуды айтып болғанша, бір ауылды қөшіріп-қондыратын уақыт кетті.

Содан кейін гана ортадағы опырық шал:

— Қораш, сен әрірек ысырыл. Жас қонаққа сол орын лайық,— деді. Шалдың Қораш деген адамы көңілсіз ысырылып орын берді. Кең далада, аспан астында орын талғасып, үлкендік жасасып отырған жандарға тек қана таң қалғандай едің! Басқа елдерде, басқа ауылдарда мұндай ескілікті мен бұрынды-соңды көрген емен. Бұл адамдар маған әрі қызық, әрі бір қайғы көрінді.

— Шырағым, жол болсын,— деді, ортада отырған шал.

— Әлей болсын... Сіздің ауылда жұмыссымыз болып келіп едік,— дедім мен.

— Элей болсын дедін, болды сол. Ар жағын кезегі келгенде айттар болар,— деп, шал мені ауыздықтап қалды.

Түсінде көргендей кәрі тағылықтың мән-жайына мен енді түсіне бастадым да қатемді тез түзеп:

- Иә... Элей болсын...— дедім.
- Қай елдің баласы боласын?
- Керей боламын.
- Қай керей?
- Қызылжарға қарайтын керей.
- Елдерің аман ба?
- Біз аттанғанда аман еді.
- Бұгін қай жерден шықтың?
- Бурабайдан шықтым.
- Жол шетің қай жер?
- Осы сіздің ауыл...

— Ендеше, Есенгелді, бұл балаларды үлкен үйге апартып түсір...— деп, шал макұлдау күткендей, екі жағына кезек қарады.

— Атекем дұрыс айтады: ізден келгені осы ауыл болған соң, бұл балалардың жөні үлкен үй болады,— деді, шалдың оң жағында отырған сақалы қауғадай, мұрты жоқ адам.

— Атекем дұрыс айтады: ізден келгені осы ауыл болған соң, бұл балалардың жөні үлкен үй болады,— деп, шалдың сол жағындағы адам да сөзбе-сөз қостады. Бұл бір үнірейген көсе қара екен, көз құйрықтары сүйірленіп, екі шекесіне қарай созылып кетіпті. Өзгелердің үйғарғанын аяқтап келгенде сол бекітетін сияқты. Айтты да қара тас болып қатып қалды.

Содан кейін ғана Есенгелді деген, манағы ең шетте отырған еркек орнынан тұрып:

— Қонақ балалар, үлкен үйге жүрініздер,— деді.

Қонақтар орнымыздан тұрдық...

Қасымдағы оқушылар жарылып кетуге жақын қыптылдасып келе жатыр. Мен езу тартсам болғаны, күлкілерін тыя алар емес. Ең алдымен солардың ойын бөліп, күлкілерін ыдыратқым келіп:

— Есеке, күн әлі ерте... Біз келген жұмысымыздың жәйін сөйлескіміз келеді, қалай болар екен? — дедім.

— Шырағым, бұл ауылға адамның не жұмысы барын Атекем өзі сұрайды. Өзі сұрағанда, айтасын,— деді Есенгелді.

— Ол кісіге сіз айтсаныз қайтер, тезірек сөйлессек деп едік...

— Шырағым, бұл ауылға келген адамның не жұмысы

барын Атекем өзі сұрайды. Өзі сұрағанда, айтасың,— деді Есенгелді, жаңағы айтқанын айнитпай қайталап. Бұл жолы күлмей қалуға шын-ақ ұстамдылық керек еді...

Енді түсіндім, бұл ауыл атам заманнан да әрі бір кезде қабылданған дәстүрді бұзбай келеді еken. Үлкен біреуі айтқан бір сөзді, үлкен орнатқан бір дәстүрді ешқайсысы бұзбайды да өзгерпейді.

Жаңағы қайталаудан кейін Есенгелдінің бет-аузы тасқа айналғандай сазарып, өзге қазақта кездеспейтін тәкаппарлыққа көшті. Алдақашан тысы оңып-бозарып кеткен тымағының төбесіндегі жыртығынан суырылып шыққан түйенің жүні де тәкаппар шошаятын сияқты. Есенгелді опырайған үлкен қара үйге қадаған көзін аудармай ұстаған бойы сықыр-сықыр, киқаң-шиқаң еткен шілтерлі есікті ашты да:

— Мархамат! — деді бізге. Біз үйге кірдік.

Ішкі достығы жоқ шет бір елдің өкілдеріне көрсетілетін сырт сыпайылық осы сияқты болуға керек. Біз ішімізден күліп, көне бердік.

Үлкен қара үйдің іші де ертедегі байлықтың, қазіргі күндеңі жұтау кедейліктің жайын айтып тұр еken. Ең алдымен, бұл мен көрген киіз үй біткеннің ішіндегі ең жыртық-тесігі көп үй. Мұндай көп жыртықты, мұндай үлкен тесіктерді мен қойшының қосынан да көрген емеспін. Қойшының әйелі мына қара құрымды да жамап қойған болар еді. Бес-алты уығы алақандай жалпақ, бір кезде сырланғандығы, зерленгендігі байқалады. Өзге уықтары қырық ру — бірі жіңішке, бірі иінсіз, шаңыраққа тік тіреліпти.

Тағы бір бес-алты уықта жосаның ізі де жоқ, ыстың ізі ғана бар. Аңырайған іргеден бір төрт көз қара ит кіріп келе жатыр.

Оң жақ босағада аласа жұқаяқтың ұстінде темірмен белдеуленген аруақты бір ескі сандық, бетінде екі-үш жerde ғана сүйектелген өрнектің ізі қалған ескі кебеже... Көрпе-жастық дегеннің ізі байқалмайды. Екі басы қайықтай қақырайған ағаш төсектің ұстінде сырмақ сияқты, құрамыс көрпе сияқты бірдемелер қоқып жатыр. Төр алдында тай, тайынша, ешкі, лақ терілері шикі күйінде төсептеген. Бір кезде көк сауырлатқан, күмістеткен үйрек бас ер осы үйдің төріне мың жыл бұрын ілінген күйі қала бергендей, қаусап тұр. Тарапғылары қырқылып, күмістеткен үзенгілері үзіліп түскелі тұр.

Біз Есенгелдінің нұсқаған төріне келіп отырдық. «Үлкен үй!» осындай болса, өзге үйлері қандай еken деген ой

келеді. Есенгелді бізді қозғалмай қарайтын көздерімен бір түгендерді де шығып кетті. Содан кейін ғана біз еркімізбен құліп, әрең дегенде езуімізді жидық.

— Бұл үйдің жандары қайда? — деді оқушының бірі.

— Осы үйдің иесі мына қара ала ит болмасын... Үйге іргеден кіріп, іргеден шығып жүрген түрі жаман екен,— деді екінші оқушы.

— Үндемендер, бұл ауылдың сырын түгел көрейік,— дедім мен.

Жігіттер атты ағытып, өзіміздің төсек-орынды үйге енгізіп, астымызға техникумнің қара одеялын төседі.

— Осы одеял осында қалсын өзі,— деді біреуі.

— Арам болар! — деді екіншісі.

Ұзамай алысырақтан шыққан Есенгелдінің даусы естілді:

— Қарааш, үлкен қонақ келді. Атекем сізге қонақтардың қызметінде болсын деп бұйырады...— деп тұр.

— Қайдағы қонақ, қандай қонақ? — деген әйел даусы естіледі.

Біз қандай күтушіге душар болар екеміз деп, қауіптеніп отырғанымызда Есенгелді үйге қайта кіріп:

— Бұл ауыл қонаққа ат ағыттырмайды, өзі күтеді,— деді.

Онымыздың үлкен наразылық туғызғанын мен аңғармай қалып:

— Оқасы жок, отағасы, үшеуміз де жас жігіттерміз фой, өзіміз-ақ күтеміз... Рақмет,— дедім, осы ауылдың ыңғайына қарай сөйлескім келіп.

Бірақ, Есенгелді жібіген жок, сөгіс жариялауға лайық қатал дауыспен:

— Бұл ауыл қонаққа ат ағыттырмайды, өзі күтеді,— деді де тағы да шығып кетті. Біз тағы да еркін құлісіп алдық.

Осы кезде ірі денелі, мосқал тартқан қара торы әйел есіктен еңкейіп кіре берді. Біздің «есенсіз бе?» деген амандығымызға әйел қалыпты қазақ әйеліндей жауап қайырды:

— Шүкір, шырақтарым... Айналып кетейіндерім-ай, қайдағы бір молаға қайдан кездесіп жүрсіндер? — деді әйел, бірден-ақ бізді бауырына тарта сөйлеп. Бұл ауылдың мән-жайын сұрап алатын адамың да осы әйел сияқты. Ептең қана келген жұмыссымыздың ұшығын аңартып едік, ар жағын әйел өзі түсініп, оймызыдағымызға жауап берे сөйледі:

— Бұл бір ертеден қырсығы арылмаған жадау төре-

лердің ауылы, тамтығы қалмай біткен ауыл. «Бақ ауысады, ырыс жұғысады» деп, бізден бұрынғылары да тырп етпей отыра берген екен, біз де тырп етпей отырмыз. Ауысқан да, жұғысқан да дәнeme жоқ. Отыз үй төлеңгіт болушы еді, олар алдақашан тастап кетті. Өздері әп-әдемі ауыл болып, онаша отыр. Колхоз болып жатқандар да солар. Кеше ғана керіп келдім, бір қырқаның қыртысын айырып, егін салып жатыр. Ал, бұл ауыл колхоз түгіл, әшейін ауыл болып отыра алатын да жайы жоқ. Осы ауылдың он шақты еркегінде өз атын ерттеп міне алатын біреуі табылар ма екен? Бір арба отын әкелетін біреуі бар ма екен? Ондайларына төлеңгіт қызы — мен жүрем. Елуі жиналып ешкі соя алмайтын өлімтіктер, қалқып отырған. Өңкей бір пирақыло!.. Өздерің де қөрерсіндер, шырақтарым... Енді мен шай қояйын,— деп, әйел шығып кетті.

Әйел үйге бір кіріп, бір шығып жүріп, ауылдың арғыбергі жайларынан бірталай таныстыруды. Бір кезде төре тұқымының біреуі қонып-түстенген, біреуі туған, біреуі өлген, ас берген, ат шаптырған жерлерінің бәрін де баяурына баса берілті бұл ауыл. Бірак, сол жерлерге қағылған жалғыз қазық та жоқ. Бұлар адам еңбегі дегеннің ешбір түрін білген емес, әлі күнгө дейін қабылдамайды да. Бай жер өзі асырап келген: жер малды асыраған, мал бұларды асыраған. Атын ерттеп, қолтырынан көтеріп атқа мінгізу төлеңгіттердің міндеті болған. Енді олар да тастап кеткеннен кейін төре ауылы біржола титықтап, құларманға келіп отыр. Бірак баяғы пандық сақталып қалған.

Әйел қайнаған самауырды үйге кіргізді де:

— Шырақтарым, бұл ауылда бір қайнатым шай жоқ. Ақ су ішесіндер,— деді. Бізде шай барлығын естіген сон, шайнек іздеп басқа үйлерді кезіп кетті.

Қалайымен ноқталанған шайнекке еріп, әр үйден жиналғаны көрініп тұрған он шақты шыныаяқтар келді. Көп жамалған, көп кір сіңген сіреу дастарқан жайылды. Біз дастарқаның үстіне өзіміздің орамалымызды жайып, қаладан алып шықкан наң, қант, майымызды төктік. Осы кезде әлі де ауыл сыртында қалған еркектер де үлкендете үйге кірді.

Атекем деген опырақ шалдың отыратын дағдылы орнына мен отырып қалған екем. Шал басын қақшитып алған бойы тұра маған келіп тірелді де тұрып қалды. Мен тәмен ығысып, орнын босаттым. Екінші біреуіне тағы орын берейін деп, тағы да тәмен қарай ығыса берім ем. Атекен аз ғана сақалын алдына қарай шошайтып:

— Ендігі жол қонақтікі, қозғалма,— деді. Бірак, жол-

дастарым сырғи-сырғи, менен алыстап кетті. Аз ғана тамағымыз ауыл адамдарының алдында қалды. Олардың ортасында мен ғана...

Опырақ шал нан мен майға обырдай тиіп жатыр... Тісі жоқтығы бөгей ме десен, шайнамай-ақ қылғи беретін сияқты. Біз бір-бір шыны аяқ шай ішіп үлгіргенше, дастарқан үсті тып-тыйпыл болды. Мениң екі жолдасымның нанға қолдары да тиген жоқ. Мынау адамдардың арасында тамақ жеуге болмайтын да сияқты. Бәрі де құмыға қимылдан, өгіздей орып, дастарқан бетін сипап салды. Бір адам дыбысын шығарып, бір ауыз сөз де айтқан жоқ. Бағанағы пандықтан да түк белгі қалған жоқ, нан мен майға қарай бірінен-бірі қолдарын асыра созады. Әбден жеп болған соң ғана Атекен шал байсалдылық тауып:

— Жеуге болатын жаңа май екен,— деді.

— Атекем дұрыс айтады, жеуге болатын жаңа май екен,— деп, манағы оң жағындағысы қостады да, оның айтқанын аудармай қайталап сол жағындағысы қостады.

— Мына бір шекерді көкетайыма апарып берейінші,— деп атекен дастарқан үстінде селдіреп қалған аз ғана қанттың екі түйірін сүйреп әкетті.

— Атекем дұрыс айтады, мен де шөкетайыма апарып берейінші,— деп, сақалы бар, мұрты жоқ адам екі түйірді өзіне қарай тартты. Басқалары да соны істеп, сіреу дастарқаннан басқа еш нәрсе қалдырған жоқ. Енді олар шыны аяқты саусақтарының ұшына ғана қондырып, сылдыр шайдың өзін ғана сораптап отыр. Пандықтары да қайта оралған сияқты: көздері бұл дүниенің ар жағындағы бірдемеге қадалғандай; бет-ауыздарында қатып қалған тас менмендік қана бар... Біздің аш қалғанымыздан қысылып отырған жалғыз әйел ғана.

Қонақ атын бұл ауылдың өзі күтеді деген Есенгелді қараңғы інірге аттың маңайына да барған жоқ. Өзі сұрайды деген Атекесі бізден әлі бір ауыз сөз сұраған жоқ. Сық-сырайған білте шамның шалағай жарығында, әлдекім біріне бірін сүйеп кеткен киімшеш өліктер сияктастып, біреуі қыбыр етпей, ауыл иелері отыр. Таң қалып біз отырмыз. Өлі ауыл тып-тыныш...

Атекен бір кезде тамағын қырынып, аз ғана еңсесін көтеріп алды да:

— Үлкен үйге түскен қонақтарға қой сою керек,— деді.

— Атекем дұрыс айтады, үлкен үйге түскен қонақтарға қой сою керек,— деп, оң жағындағысы қостады.

— Атекем дұрыс айтады, үлкен үйге түскен қонақтарға қой сою керек,— деп, сол жағындағысы қостады.

Осыны айтысты да едәүір уақыт тағы да сіресіп қалысты. Менің қой союға қарсылық білдірген әдепсіздігіме ешбір жауап қайтқан жоқ. Ұялғаннан үндемеуге тұра келді. Жалғыз-ақ «біздің қызметіміздегі» әйелдің қатты тықыршып отырғаны сезіледі. Әйел әрқайсысына бір қарап, азғана шыдаپ көрді де аяғында кесек кетті:

— Соятын болсаңдар, неге әкелмейсіндер тезірек? Ауыздарың айтып, арттарың көтерілмейтін адыра қалғырды қашан қоясЫндар осы? Жандарың бар ма, жоқ па өзі? — деп, жайдан жай есікті тарс еткізіп жауып жіберді. Есіктің бір шілтері ұшып кеткені байқалады. Жалаңдап үйде жүрген төрт көз ит те есіктен емес, тесіктен атып шықты. Бірақ, еркектер жағы қаласын бұзған жоқ. Тағы бірталай уақыт өткеннен кейін ғана Атекен байламын айтты.

— Қарааш дұрыс айтады, соятын болсаңдар — сою керек,— деді. Қасындағылар тағы да сөзбе-сөз қайталасты да қозғалған жоқ.

Енді әйел еркінде, жұмысты тездетуге кірісіп кетті. Бірсесе отын көтеріп әкеліп, бірсесе қазан мен ошақты әкеле жүріп:

— Қай үйдің қойын алдыруши ендер? Алдырсандашы,— деп үйден шығып кетеді де далага шығып алып одан көрі де қаталырак аяқтайды.

— Есенгелді, сары әжең үйінің бір боз қойы болса керек еді, соны сойған дұрыс болар. Алып келші,— деді Атекен. Алдақашан өлген Жаңбыршы төрениң әулеті, тегінде, біріне-бірі еншілес сияқты көрініп кетті.

— Атекем дұрыс айтады, сары әжең үйінің бір боз қойы болса керек еді, соны сойған дұрыс болар...— тағы да екі рет қайталаңды.

Есенгелді содан кейін ғана орнынан тұрып, есікке қарай беттеді. Асығысы жоқ, паң басып барады.

Үй іші тағы да жым-жырт... Сыртта ашықкан қара дөнен ғана оқыранын қояды. Safat он бірден өтіп барады.

Бір кезде Есенгелді келіп:

— Сары әжең үйінің боз қойы бүгін-ертең қозылайын деп тұр екен... Обал болады ғой дейді Айша келініңіз,— деді.

— Айша келін дұрыс айтады, боз қойдың бүгін-ертең қозылайын деп тұрғаны рас,— деді Атекен.

— Атекен дұрыс айтады, боз қойдың бүгін-ертең қозылайын деп тұрғаны рас деп үңірек қара мен сақалы бар, мұрты жоқ адам, бұл жолы қабаттаса қайталасты. Тегі, бір ет болып қалуын іштері тілеп отырған адамдар енді маңағыларынан гөрі ширайын деген сияқты.

Атекен де үн-тұңсіз қалуды ұзаққа созбай:

— Ендеше. Қанша апай үйінің қоныр қозысын алып кел. Ол ерте туған қозы болатын, ендігі союға жарап қалды,— деді.

Бұл сөздер де екі рет қайталанып, мақұлданып болған соң, Есенгелді тағы да жөнелді. Манағыдай емес, енді тезірек басып барады. Бірақ оның бұл сапары да онына айналмапты. Есенгелді есіктен кіре бере-ақ:

— Жұма күні Қанша апайдың жылы толады екен... Соған сақтап отырмын деді, Айжан келіндерің, — деді.

— Ие, ие... Айжан келін дұрыс айтады, жұма күні Қанша апайдың қайтқанына бір жыл толады. Соған сақтап отырғаны рас,— деді Атекен. Қалыптасқан әдет бойынша қасындағылары да осыны қайталасты.

Атекен енді біржола дағдарып қалғандай еді, ашыққан қарын тағы бір тамақтан өтерді есіне салған екен:

— Енді сөзді қойып, Кәрекен үйінің көк серкесін әкелип сой! — деп бүйірды. Басқалары енді бүйіркты қайталады.

Сонымен көк серке келгенде сағат он екіден асып кетіп еді. Ол өзі серке емес, ісі мүнкіген теке екен. Төре тұқымының бұл иістен қалай жеркенбейтіндеріне таң қалғандайсың. **Жоқ**, жеркенер емес, көздеріне қарасаң көк текені тірідей жұтып қойғандай! Әрқайсысы бір теке жұтқысы келіп жұтынып отыр...

Тағы бір үлкен кедергі пышақ іздеу айналасында кездесіп қалды. Атекен қай үйде қандай пышақ барын да біледі екен. Ол айтып, өзгелер қостап, аяғында Есенгелді бір пышақ таба алмай қатты. Текесі құрғырдың күлімсі ісі тұншықтырып барады.

Әбден шыдамы таусылған жолдастарымның бірі атып тұрып:

— Лұқсат етсөніздер... мен...— деп, кішкентай ғана қарындаш ұштайтын бәкісін көрсетті. Сөзі әдепті сияқты болғанымен, өзі ішінен қайнап тұрғаны байқалады...

Таң ата көк теке бір астau ет болып алдымызға келді. Бірінің сонынан бірі сәлем етіп, он шақты әйелдер кіріп келді. Бәрі де бір-бір баласын жетелей келіпті. Ұйқыдан оятып алған ірің көз қызы балалар, жасынан-ақ кетілген тістерін жасыра алмай, есіней кірді. Бәрі де жүдеу, бәрі де науқас, бәрі де шала жан балалар... Төре тұқымы мәңгіден бері бірінің қызын бірі алып, әбден азғындал болған, балаларда тіршілік белгісі болымсыз ғана сезіледі.

Осынша еркек-әйел бір көк текеге жабылып кеп кеткенде тұн үйқысын бөліп келген еңбектеріне тұрса жарар еді-ау, деген ой келеді.

Еркектері есесін жіберген жоқ... Бастың бір құлағын кесіп менің алдыма тастанады да, Атекең басты өз алдына алып қойды. Жамбастан бір жапырақ етті менің алдыма тастанады да, сақалы бар, мұрты жоқ адам о да жамбасты өз алдына қойды. Өзгелері де солай, өздеріне тиісті мүшелерді ұстап-ұстап алып, алдарына қойып жатыр... Қалған ондай-мұндай туралып бір жапырақ табаққа түсе бергенше біреуінің өңешінен өтіп те кетеді.

Ет жеу ырымы аяқталып, сорпа ішліп болысымен-ақ тере тұқымдары бір-бір сүйекті балаларына ұстатьп, тез тарасып кетті. Бізге, әрине, тыныш үйқы, қайырлы сапар тілеп тарасты...

Жұрт аяғы басылған соң, манағы Қараашаш деген әйелмен біраз кеңестік те «Атекеңнің өзі сұрауын» күте алмай, біз де жүріп кеттік. Молаға айналған ауылдан қашып кеттік. Мен-мендігін қоя алмаған, қасқырдай обырлардан қаштық.

— Апырау, бұл ауылдың бір ауыз сөз айтуына қанша уақыт керек?! — деп таңданады екі жолдасымның бірі.

— Ал сонша паң айтылған сөздердің болмашы бір іске айналуына қанша уақыт керек?! — деп, екіншісі таңданады.

Маған осылар неше заман ел билеп отырғанда, сол елдің неше ғасыр өмірін осылай босқа өткізді екен деген ой келді. Әлденеге рақымсыз ызаланғандай боласың.

Ертеңіне райком хатшысына келіп менің жасаған баяндамам мынау ғана болды: — Жаңбыршы ауылында он колхозға еркін жететін жер бар. Аса шұрайлы жер, текке жатыр. Колхозға алатын бір-ақ адам бар, аты Қараашаш,— дедім.

— Өзгелерін қайтеміз? — деді райком хатшысы.

— Өзгелерінің орны өзге жерде,— дедім мен.

Райком хатшысы ауыр ойланып қалды...

ТӨРТ ТОҒЫС

Әңгіме

1

Үлкен көгілдір көзді, ұзын қою кірпікті, үнемі құлімдей қарап, қоңыраулы даудыспен жымия сөйлейтін медсестра Люба санаторияға жаңа ғана келіп түскен жас инженер Меңетай Мұсінді жетінші палатаға алып келді де:

— Сіздің төсегіңіз мынау,— деп, көк керуетке жабылған ақ жайманың аз ғана түрлілікіреп қалған бұрышын сүйріктей салалы, жылмаң қақкан ажымсыз ақ саусақтарымен бір ғана сипап қойды.

Электр жарығы жаңа ғана жағылған, жұрт кешкі тамаққа кеткен, палатада ешкім жоқ екен. Люба екі көк керуеттің ортасында тұрган түмбочкениң үстін жинастырып жатып:

— Түмбочке екі адамға біреу ғана... Көршілеріңіз ерекше жақсы адамдар, көңілсіз болмас. Бірдеме керек болса, маған айтарсыз,— деп, әлденеге асықкан адамдай, бар айтарын бір-ақ айтып, королевалар мен балериналар қызыққандай әдемі аяқтарын әсем басып, есікке қарай бұрылды.

Менетай, өзін аурумын деп санайтын әрбір адамның әдетінше, салқын ғана:

— Рақмет, қарындас. Маған еш нәрсе керек те бола бермес,— дегенде Люба «оны кезінде көрерміз» дегендей үнсіз ғана жымиды да шығып кетті.

Әдемі көздерге, әсем аяқтарға, ажымсыз ақ саусақтарға Менетайдың енжар қарайтын бір кезі болмаса, үзай берген Любаның тық-тық басқан дыбысы әсем бір күйдің ырғындай бар еді. Менетай сол күйді естіді де үққан жоқ: өзі осында, ойы әлдеқайда жүргендей, Люба шығып кеткесін палатаның іші ажарынан айрылып, салқын тарта қалғанын да сезген жоқ.

Менетай палатаға кіре берген таң қаларлық бір нәрсені көзі шалып еді де ондайға үңіле қарауды ұнатпайтын әдеті бойынша көзін тез аударып әкеткен. Енді аңдаса, көзі тағы да соған түскен екен. Ол — сол жағындағы көршісінің төсегі болатын: тақтайдан жасалған тапшанқаның аяқ жағына екі қатар етіп төрт орындықты жалғапты да үстіне ұзынды-көлденеңді бес-алты матрац салып, әрен дегенде төсек етіп шығарыпты. Жалғастыра жапқан екі ақ жайма төсек үстін әрен жауып тұр. Әрі ұп-ұзын үйме-төсек тау қыранының үясындей, не ақ иыққа, не алыпқа ғана лайық сияқты. Бұдан басқаның бәрі де бір қалыптан шыққан көкпен сырланған темір керуеттер.

— Бұл қандай алыптың төсегі екен! — деп, Менетай еріксіз таңданған күйі әлі отырған да жоқ еді, оң жағынан өзіне қадалған екі қара көздің отын сезінгендей болды. Жалт қараса, оң жағындағы өзі ортақ болатын түмбочкениң үстінде қалың қара шашын қарсы қайырған, қаймықлай қарайтын қара көзді, аз ғана ат жақтылау келген, әдемі бір аға лейтенанттың суреті қадала қарап тұр екен. Әлде, қою

қара қастарының аз ғана түйіліңкіреп түскенінен бе, әлде маңдайынан тік түсіп екі қастың ортасына дейін созылған анау бір сызықтың ізінен бе, әйтеуір сурет ойындағысын тұра айтатын адап жаннның ашық жүзділігін, албырт жастың қажырлы бейнесін байымдап тұр. Сурет айттар бір сезін қадап айтып сап, енді ғана езу тастауға айналғанда, әрі қатал ызғар беріп, әрі жылы тартады. Менетай ғана әсіресе ұнап кеткен маңдайдан бастап аз ғана толқындағы барып қайырылған қажырлы қара шаш, ойындағысын түбіне дейін айқын айтып тұрган қара көздер еді. Менетайда мұның екеуі де болмайтын.

Менің де шашым мен көзім тап осылай қызылып келсе, Зейнет мені осынша азаптамас еді-ау деген ой сап ете түсіп, Менетай өз жүргегіндегі жараның аузын бір тырнап алды. Бірақ, басқаның қадыр-қасиетіне қызғаныш етпей, өзін-өзі өзімшілдіктен тының ұстайтын әдеті бойынша, бұл ойын пышақ кескендей доғарғысы келіп:

— Сипат, сымбат бар жерде қажыр-қайрат та жүреді,— деді, суреттегі жігітке бейтарап адамның сынын беріп, мұнысы ой жүйесімен салыстырғанда шалыс тұргандай көрініп:

— Олай емес, қажыр-қайрат бар жерде сипат, сымбат та бар,— деп түзетті ішінен. Бірақ, мұнысы да суреттегі аға лейтенанттың әрі сымбатты, әрі қажырлы бейнесіне қызыққандықтан келіп тұрган ой екенін байқаған жоқ.

Дегенмен өзімшілдік сияқты улы бір тырнақтың өткір ұшы жүргегіне қадала бергендей болғасын, өзін-өзі бақылай қойып еді, ойы:

— Ерлердің көркі ақылында, әйелдің ақылы көркінде! — деп, көптен құлағына шалынған ескі қағиданы соғып тұр екен. Менетай ақыл мен көрікті біріне бірін атарман-шабарман етіп қарсы қоюды теріс көретін. Өзі онша көрікті жігіт болмағанмен, көріне көлбей тартқан емес-ті. Өзін өзі бақылай қойғанда түгел аңғарғаны, тап осы арада тағы да өзіне тартып, шашының қарсы қайрылмайтынын, көзінің аздал қысықтығын ақылымен жапқалы тұр екен. Ойы:

— Сенің бетіңде де бұдан гөрі ұлкенірек көз сиятын еді-ау, сенің басыңда да қара бүйра шаш жарасатын еді-ау! — деп тұр.

Өзінен гөрі көркемірек жігіттің сын-сипаты не себепті жүргегіне шаншудай қадалғанын, неліктен ойына Зейнет түсे қалғанын анық аңғармай, Менетай далаға шығып кетті.

Ол осы санаторияға аттанарда көптен бері азапқа салған бір арманынан үміт кешуге айналып, аз да болса

содан сейілер ме екем деп кеткен. Өзіне өзі тыйым салып ұстаймын деген әдеті бойынша, бес-алты күндік жол бойында өзін-өзі сынға алып, өзімшілдігін шенеп-мінеп, моянындастып та болған сияқты еді. Жаңағы сурет «кінә-шашың мен көзінде екен!» дегендей, ол байламы қайта босап кетті.

Ойна нелер келіп, нелер кеткенін айқын абайламаған бойы, Менетай көл жағасына келіп тірелді. Мәңгіден бері ескерусіз жатқан жантакты даланы санаторияға айналдырыған осы түзды көл болатын. Қыс түсе еріп, жаз келе бетіне бес елі болып тұз қатып қалатын шор көл Сырдариядан бұрыла кеткен соқыр ішекке ұқсайды екен. Иргесінен ғана өтетін темір жол соқыр ішекті дәл түбінен қырқып, дариядан бөліп тастапты. Айлы түннің жарығында көлдің суы тереңірек жерлері жарылған айнадай бір жері ашық, бір жері күңгірт жарқырап, құрғақ жақтары меруерттей жылтылдаپ, қызылды-жасылды үшқын шашады. ҮІСТЫҚ қүннің отты лебінен кешкі салқынға дамығып жеткен бір алаң ғана көкше құрақ тұн самалына мұңын шаққандай, тұтас теңселіп, сылдыр қағып тұр. Бір ғана шоқ егілген ағаштардың ішінде санаторияның он шақты ғана ақ үйлері, жалғыз ғана ұзын мойын көрінеді. Шыңылдаған шіркей, өзенге қарай әлсін-әлсін зу ете түсіп өтіп жатқан үйректер жазғы түннің тыныштығын бұза алмай тұр еді, алыстан шыққан дабыр естілді. Сыр бойының жалғыз аяқ жолымен шұбаған көп адамдар жұмыстан қайтып бара жатыр.

— Айлы тұн ақыр заманға дейін тұра берсе, көрерміз! Ертең есіңе түспесе әпкел қолынды! — деген ашулы дауыс айқын естіледі. Оған жауап бере бастаған қоңырлау баяу дауысты шаңқылдаш шыққан әйелдер дауысы басып кетті:

— Асықпай-ақ қой қайнага. Арқаң кең, артығың мол... Кім оза қояр дейсің сенен!..

— Ту бүгін «Төмен арыққа» қарап желбіреп тұрғаны болмаса, оқасы не!..

— Ертең жел ауыспас деймісің... Сонда өзімізге қарай қайта желбірейді...

— Обком хатшысы сол жақтан келе жатыр деген. Жел де солай қарай ауысар...— десіп, әйелдер әлдекімді өлтіре сықақтап келеді.

Шұбап қайтқан көп адамдар үйме-жүйме тұра қалғандай, дауыстар да бытырлап, қосарлана шығып барып, тына қалды. Кінәлі үнмен шыққан қоңырлау дауыс:

— Бүгін бір арқам құрыстай қалғаны рас еді. Жарайды, болсын дегендерің,— деп, кінәсіна мойындаған сөздермен бастады да:

— Еріксіз айтқызасың, біздің қырман бар планыңды үш күнде жалғыз орындаң берген жоқ па! — деп мақтанаң болып, — тоқтай тұр келіндер, мәндайларыңнан қара тер ағызбасам, көр де тұр! — деп қалжыңмен аяқтады.

— Кінә артына кінәрат жоқ! Бұл ерекше қасиет кой,— деп ойлады Менетай.

— Біздің қайнаға сөйтеді ғой!

— Арыны болмаса, алтын ғой! — дескен дауыстар енді кейін оралғаны байқалады. Алғашында ашумен шыққан ерек дауысы енді байсалды үнге көшіп:

— Сөйтпесек болмайды, Бәке! Ай орталанып барады. Енді бір жеті қимылға шыдауымыз керек. План орындалады дегенмен, биылғы егінді жиып алуға колхозшыңа қанша уақыт керек болып тұр? Жан-жағың түгел гүрсілдеп тұрғанда үйқың у болмай `ма! — дейді.

Ұзамай қырман басының белгілі гүрсілі басталып та кетті. Менетай көлдің қабағына шыға бере айналада бірнеше қырман барын аңғарды. Тыныш түнде тұра қалып тыңдаған Менетайға қырман гүрсілі әлдеқайда алыстан басталып, Сыр бойын қуалай Арап теңізіне дейін тұтасып жатқандай сезіледі. Ұзын Сырдың өң бойындағы бар қырманның гүрсілі құлағына естіліп тұрмаса да көнілі:

— Бұлай шыққан еңбек күйінің үзігі болмасқа керек! — дейді. Кешкі самалдың аз ғана лебімен біресе айқын, біресе құңгірт естілген еңбек күйінде үзік жоқ екені де рас еді. Әлде жазғы түннің тыныштық әсері ме, әлде, күйдің күштілігінен бе, әйтеуір Менетайдың ойы мен бойын түгел куаныш тербетіп, тұрған жерінде үзак тұрып қалды. Қозғалса-ак, ұлы күйдің бір нақысын ұқпай қалатындей, тырп етпей тыңдады.

Ш

Менетай қайтып оралғанда палатадағылар қыран-топан құлісіп жатыр еді. Олар Жюль Верннің романындағы арғы гректердің бір ойынын өздерінше өзгертіп алып, күнде кешке соны ойнайтын. Ойын аты «Сапар». Сапарға шыққандар — Черчилль, Трумэн, Франко, Цалдарис, Уэллес, сапар жолында — «жар» «шыңырау», «мұхит түбі» «сот», «түрме», «дара» сияқты қауіп-қатерлер де бар, «тәуекел», «бійік», «женіс» сияқты куаныштар да бар. Иірілген екі асықтың қалай түсуіне қарай сапаршылардың қандай халде екені, қайда баратындары айтылады.

Ақ орамалды басына сәлдеше байлап алған ұзын бойлы Семенов Петр:

— Асығым аққа тарт! Аямай адалын айт! Ұлы тәнірі аққа жақ! — деп, шын-ақ Индиядан келген сәуегейлерше көзін жұмып тұрып, екі асықты ііріп тастайды. Ол отызға келгенше әйелге ғашық болып көрмеген екен, сондықтан, сәуегейлік соған тиген. Алғашқы іірілген асықтардың ту-суніше — Франко мен Уэллес «жар» басында түр еді де, Черчилль «шыңырау» түбінде, Цалдарис пен Трумэн «бiiкте» болатын. Семенов асықты тағы ііріп тастағанда отырғандар шу ете түсті:

— Ойбай, Черчилль «шыңыраудан» шығып барады!

— Тыныштық, тыныштық, дүние азаматтары! — деді Семенов, даусына ең салқын үн беріп,— дүние дөңгелегі айнала бермек. Сапар әлі аяқталған жок. Кезек Франконікі! Асығым аққа тарт, аямай адалын айт, биік тәнірі аққа жақ! — деп екі асықты ііріп тастады.

— Ойбай, омпы! — деп, отырғандар тағы шу ете түсті. Омпының мағынасын өздері де біліп отырса да «ұлы сәуегейдің» шешуін күтіп, қылпылдағасқан пішінмен сәуегей-ге қадалды.

— Дүние азаматтары, тыныштық! — деді Семенов ең бір тұнжыраған дауыспен,— Франконың дүниелік сапары дарамен тынды!

— Әмин!..

— Әмин!

— Кезек құдай құллы Цалдаристікі! — деп, асықты ііріп тастағанда, «құдай құллы» түрмеге барып кірді.

— Әмин! Әмин!..

Осы күлкінің үстіне Менетай келіп кірді де ойын тоқтап, палатадағылар жаңа көршілерін қарсы алды.

Үйме төсектің иесі — басына ақ сәлде байлап алған Семенов екенін Менетай бірден таныды. Бойы екі метрден артық. Амандасқанда байқап қалып еді, Семеновтың шалбарының ышқыры Менетайдың дәл иығынан келеді екен. Құнғе қүйген, күректей күрен алақан Менетайдың жіңішке саусақтарын баланың қолын алғандай қапсырып алды.

— Сталинград трактор заводынан, Петр Семенов,— де-генде құркіреген қоңыр дауыс бөлменің төрт бұрышын түгел дір еткізгендей болды. Төсекке сүйелі түрған сыңар балдағы Менетайдан жарты метрдей биік екен. Менетайдың көз ілеспестей ғана таңдана қалғанын байқап қалып:

— Азырак сөлеметтеу жарапғанмын... Амал не? — деп, ақ көніл Петр кеңкілдей құлген де бөлменің идені дүңкіл-дегендей болды.

Бұл көршісінің осындай алып денелі екенін Менетай мана төсегінен-ақ жорамалдаған. Енді оны таңдандырған

он жағындағы көршісі болды. Бет-аузы өртөнген танкідей қара шұбар, қарыс маңдайы мен мұрнында бірнеше жараның ізі бар, көзін қадай, кірпігін қақпай қарайтын, өте бір сүйк түсті жігіт екен. **Жаңадағана жалғанған мұрнының** бет-аузыдан түсі де бөлек, әлі тігіс жүйесі де жойылған жок. Тумбочкенің үстінде тұрган көркем жұзді аға лейтенантпен мына жігіттің түк үқастығы жок.

— **Жапар Болатов**,— деді қара шұбар жігіт, салалы саусақты әдемі қолын созып. Осынша сүйк түсті адамнан мақпалдай жұмсақ қоңыр үн шыққанына Менетай шын қуанып кетті. Аға лейтенанттың суретіне қайта бір қарап еді, қара шаштың қайырылудары үқасып тұр екен.

«Осынша өзгерктен соғыс-ау!» — деп ойлады Менетай.

— Көршілеріңзге көзіңіз үйрене алмай тұр ма? Оңай да емес,— деді **Жапар** күлінкіреп.

Менетай қысылынқырап «жоқ...» дей беріп еді, Жапар киіп әкетіп:

— **Жоқ** демеңіз, ол жасыра алмайтын сырымыз... Петр болса, бір алып. Мен болсам, әзір өз түсімді өзім айқын көре алмағанмен онбай қалғанын жақсы білемін...— деді. Менетай тағы да еріксіз суретке қарады.

Жапар мен Петрдан басқалары көрші палатаның жігіттері еді, олар сыпайы ғана танысып, кетіп қалды.

Әрбір алғашқы танысада болатын аз іркілісті Менетай немен тезірек жойып жіберуді таба алмай тұр еді. Петр еске салды:

— Тұн болып қалғанын көрдің бе, әйтпегендеге, жаңа келген көршінің құрметіне бір бөтелкені табуға болатын еді,— деді.

— Есіме жақсы салдыңыз-ау,— деп, Менетай чемоданын ашып, «бес жұлдызды» бір бутылкені сұрып алды. Ұзамай, «сіз-біз» қалып, бәрі де «сен-мен», Петя, Мишаға көшіп кетті.

Санаторияның шамы сөнер сағат он бір кезінде жігіттер бірін-бірі білісіп те қалып еді. Алдымен әрине, аңқылдақ Петр бар өмірін айтып берді. Өз ісіне өз көңлі толмаған адамның қалпымен үзіп-жұлып, әр жерінен қысқартып айтып, ең аяғын:

— Мұның бәрі де, түкке тұрмайды. Әркімнің-ақ қолынан келе беретін істер! — деп бітірді.

Ол бүкіл Сталинград жорығын басынан кешірген. Содан Шығыс Европаны түгел кешіп өтіп, Берлин төбесіне жеңіс қызыл туы шанышылған күндерде жарапанған.

— Ахмақтық сонда ғой! — деді Петр, қалай жарапанғанын айта келіп,— мен алғашқы алты ретте ылғи дұрыс

жараландым. Ал мына соңғы жолы! Ақмақтықтан басқа себебі жоқ!

Жолдастарын күлдіргісі келіп, Петр:

— Фылымнан қайсыңың толық хабарың бар, айтыңдаршы — мен сияқты ұзындар қыздардың бір кішкенесін сүюінде, жасы келіп қалған адамдардың кейде бір жас қызды сүюінде қандай заң бар? — деп бастанды. Бірақ, оқиғаның аяқ жағы қайғылы болу керек, даусы кенет езгеріп, қоңырқай тартып кетті:

— Мен тарактор заводындағы ең бір кішкене қызға ғашық едім. Құыршақтай еді!.. Бар ғашықтығым бір гана құшақтап көтеріп алып, бір көшे бойы барып қоя бергім келетін. Мендей сөлекет ғашықтығын да айта алмайды фой, әрине. Мен неше көріп, неше кездесіп жүріп, Катяға еш нәрсе айта алған емеспін... Тек, әр кездескенде көзім қарауытып, басым айналғандай болатын едім... Осы тұста Меңетай Жапардың аз гана күрсініп қалғанын сезді, Петр әңгімесін қайта жалғап кетті:

— Екінші жағынан сонша нәзік бір жанды өкпелетіп алам ба деп қоркушы ем. Мынау шоқпардай жұдырықтармен Катяның қолын қалай қысарсың? Соғыс кімді кімге кездестірмеді, Сталинград қоршауының кезінде Катяны тағы бір ұшыраттым. Медсестра екен... Тағы бір қызығы, менің бағым ылғи бір қол жетер-жетпес жерде жақын жүреді де енді бас салам дегенде жылжып кетеді. Паулюс тізе бүгерден бір-ақ күн бұрын, Сталинград босаған соң Катяға шынымды бір айтуға бел байлап қойғанда жаралып қалдым. Қандай жағдайда десеңізші! Шошқадай салтақ-салтақ болған неміс офицерін айдал келе жатқамын. Ұстап алған да өзім едім. Оқ бұршақтай жауып тұрған. Мына бір үйдің тасасына жетсем, құтылғаным фой оқтап дей бергенде, белім шойырыла қалды. Қаңғырған бір оқ белдеме тұсынан сақ ете тұскен екен. Айта кететін бір қызық, мені жұрт ұзын дейді (өзім де солай ойлаймын), бірақ осы екі метр бес сантиметр бойыма белімнен жоғары бір оқ тиген емес. Соған қарап бес жыл ішінде неміс солдаты мені бір көздел атпаған-ау деймін...

— Сонымен, жаралып қалдым. Көзім қарауытып кеткенін бір аңғарып қалып ем, қалай құлағанымды білмеймін: сөлекет дene гұрс ете тұскен болар... Көзімді ашсам, әлгі Катя, қасыма плашын жайып, мені соған қарай аударып жатыр екен:

— Сен алыпқа қалай шамам келер! Сүйреп әкетуге тура келеді-ау...— дейді. Өмірімде әрі бірінші рет, әрі соңғы рет мен оған «Катя!» дедім.

— Катя, сүйреп те әкете алар ма екесін... Өзім ұмтылып көрейін,— деп едім, басым мен қолынан басқа денем қозғалмайды еken. Ұялғаным білем:

— Бір-екі немісім бар еді, кетіп қалған шығар,— деп басым сылқ түсе бергенде:

— Біз мұндамыз! — деп, үйліген кірпіштің ығынан екі офицерім де шыға келді. Олар қашпапты...

Олар өз тілінде осыны айтты ма, болмаса басқа бірдеме айтты ма, оны мен қайдан білейін. Әйтеуір салтақ-салтақ пішіндер «Петр мырза, біз қашқан жоқпыз, құдай біледі қашқан жоқпыз, осындағыз!» дегендей, бебеу қағып тұр. Мен осылай үғындым.

Катя мені екі офицерге сүйретіл, өзі оларды алдына салып, айдап әкетті. Денемді көшениң бұдыры тастары түйгіштеген сайын есімді жиып, халімді аңғардым. Автоматы қолында, көк көздері екі немісті тесіп өтердей қадалып, аяқ жағымда Катя келе жатыр. Жаным мен жүргегім бір кідірмей «Катя, Катя!» деп келеді, өзімде тұқ үн жоқ. Мұндай үят халдан кейін бұдан былай Катяға қарай алмайтынымды да сезіп келем... Содан кейін Катяны ұшыратқан да жоқпын... Өліпті...— деп, Петр ұзақ тоқтап қалды.

Тындаушыларын аяныш мұндан шығарып, әңгіме аяғын күлкігे аударғысы келіп Петр:

— Манағы ақмақтық бұдан үш жыл кейін болды. Тап Берлин көшесінде ұшырасты,— деді.— Біз Берлинді жарып өтетін Шпрее өзінің бергі жағасын түгел алып болғамыз. Мен тас жағаны тасалап күзетте тұр едім. Оң жағымнан:

— Айуандар! Сендер үятсыз айуансыңдар! — деген әйел даусы шаңқ ете түсті. Неге екенін білмеймін. Катяның даусы ма деп қалдым. Жалт қарасам, тас жағаға өрмелеп келе жатқан әйелдің шашы дудыраған басы көрінді. Ар жағында екі бас тағы қылтылдайды: ерек бастары.

Үміттен айрылып, үрейден көшкен неміс офицерлерінде әр түрлі қылышқа барын білетінмін. Мынау да соның бірі. Екі ерек мені көрді де өзенге күмп берді. Мен де күмп бердім. Автоматпен екі-ақ тарататын жер! Баяғы «тіл» әкелуге үйренген бас басқаны ойлаған жоқ.

...Соғыс жылдарында қай бөлімде болсам да жолдастарым мені ылғи «Баһадүр, батыр» деп тіл қатысатын. Соның әсері болу керек онаша жүргенде немістің он шақты солдатымен қолма-қол бір кездесіп қалып, үйме-жүйме қылсам деп арман ететін едім. Әлде, сол арман сезімі билеп кетті ме, әйтеуір суға мен де күмп бердім...

Екі қу зытып барады. Жете алар емеспін.

— Тоқта! Енді атам! — дедім. Сірә өзімнен гөрі да-уысымның әсері күштірек болды ғой деймін, екеуі де судан мойындарын қылтитып тоқтай қалды. Су толған жеңдері бүйендей бұлтиып, қолдары жұлдызызы нұсқап тұр. Екеуін де желкеден іліп алып, суға бір батырып, бір шығарып, қылқылдатып отырып жағаға әкелдім де лақтырып тастадым. Енді өзім тас жағаға асыла бергенде ту сыртымнан парабеллум шанқ-шанқ ете қалды. Екпін күшімен жағаға шықтым да екі немісімді астыма ала жата қалдым... мынау аяқтан сол жолы жараландым. Айтыңдаршы, осының өзінде бірталай-ақ есерлік бар емес пе? — деді Петр.

— Ал, әлгі шашы дудыраған әйел қайда екен? — деді Менетай. Бұл әңгімені бұрын бір естіген Жапар үндемеп еді.

— Эйел жағада тұр екен: — Өлтір екеуін де, өлтір, қызыл жауынгер! — деп, тепсініп қасыма келді. Оның кім екенін қайдан білейін, жақындан бергенде етегінен тартып қалып, оны да астыма салып алдым. Мені осы халде тауып алды...

— Аяқта, аяқта! — деді Жапар.

— Аяғы тіпті қызық емес,— деп Петр аз бөгелді де: — Жарайды, аяқтайын. Жасырмай-ақ қояйын,— деп, оқиғаның аяғын айтты: — біздің полктан Рейхстаг төбесіне жеңіс туын орнататын топтың ішінде мен де бармын-ды. Ондай топтар әр дивизиядан да жасалып, қайсымыз бұрын жетер екеміз деп, өзара бәсекеде болатынбыз. Жаңағы жаралы халде бөлімге келгесін Рейхстаг жолы кесіліп, ендігі жолым госпиталға қарай түсіп жатқандай сезіледі. Бірақ ұп-ұзын болып Рейхстаг төбесінде қызыл туды бір көтеріп тұру — арманың да арманы ғой, жігіттер! Майор Гардинге келгенше жаралы аяқты тас қып таңып алып, майордың алдынан сылтымстан өттім. Майор менің жағадағы жатысымды айттып біраз күлді де:

— Енді дем ал біраз... Рейхстаг көрініп тұр...— деді. Жаралы екенімді білген жок.

...Біраз дем алғасын, аяқтың ауырғаны да бәсендегендай сезілді. Тақымға жақынырақ жерден қара еттен өтіп кеткен оқ ауыр жарага да қосылмайды ғой. Елеусіз сылтып жүре бердім. Тұнде Берлин басына соңғы тамүқ орнаттық, Рейхстагқа да жақындал келеміз. Енді маған жұз неміс өлтіруден гөрі Рейхстагқа екі метр жақындан бергенім қымбат сияқтанады. Амал не, етік қонышым қанға шылқылдай бастады. Ұзамай қатардан шығатынмын. Алдымыз

алаң. Екі аттасам алаңдан өтіп, Рейхстагқа жететіндеймін: екі-ак жүз метр! Оның үстіне Рейхстагтың айналасында қатты айқас жүріп жатыр. Не істеу керек? Ораулы қызыл туды ала сала ата жөнелдім... Бірақ... жете алмадым, жете алмадым!..— дегенде Петрдың үлкен қара көздерінен бұршақтай жастар шып-шып кетті. Тыңдаушылар да ауыр күрсініп қалды.

Иә, жете алмадым. Құлап түстім. Жолдастарым менің қолымдағы туды ала салып, ілгері кетті. Өмірімде бір ғана рет, сол жерде өгіздей өкірдім. Содан соң Берлинді көргем жоқ. Шынында мен ол жолы да Берлинді көргенім жоқ. Берлин жоқ болатын...

СӨЗ ЖОҚ, СОНЫҢ ІЗДЕРІ

Жатар алдындағы желіпініске мен ылғи сағат он бірде шығамын. Осы кезде ғана дабыр-дұбырға толы мазаң шақ аяқталып, жұрт аяғы сирей бастайды. Жанталасқан жастар жосыны тыным тауып, ешкім сені қағып та кетпейді, бұралқы-бейпіл сөздер де естімейсің. Тау қойнындағы қаланың еспесі шағын тынық ауасы да осы кезде тазара бастайды.

Құнделікті әдетім бойынша қарсымыздағы бақшага келсем, сескене қоярлық бейсаут адам байқалмады. Қала бастығы қатал деген қауесет тараи қоймаса да, заң қаталдығына сүйсініп, әдетте, жүретін жерлерімнен ұзаңқырап та кеттім. Түгел түлей қоймаған күзгі бақша жапырак қанаттарын су-су сілкілеп, ауаны тез тазартыпты. Аз ғана қырбық қар түсіп, асфальт бетіне ақ дастарқан жапқандай екен. Адам серуендейтін жінішке жолдар жолақтанып, ұзарып кеткендей сезіледі. Кешкі жөңкілістерден қала беретін қоқыр-соқырды да жаңа жауған таза қар жаба кетіпти. Бақшаның тап осындай таза бір шағы адамның бойын ғана емес, ойын да тазартып қайтарады; тазалық-тазалыққа, настық-настыққа шақырады да.

Серуен жолдарынан аз ғана қалтарыс тұратын ресторан тұсынан өте бергенімде, осылай қарай баяу аяңдап келе жатқан әйел көзіме түсті. Із кесіп жүрген аңшыға ұсап, анда-санда төмен қарал, кідіріп қалып келеді. Жақындаса келе тани кеттім. Нәзікен екен. Мен оны көрмегелі көп жылдар өтсе де, бірден таныдым. Сұнғақ денелі, сұлу емес сүйкімді, ұяңдық пен әдеп бірге кездессе бірін-бірі жасырыңқырап тұрады да, ашықтық пен абайсыздық бірге кездессе, бірін-бірі асырыңқырап тұрады ғой. Нәзікен он-

дайдан аман, адамға ақ жарқын шыраймен, қалтқысыз сеніммен қараушы еді. Мениң есіме оның сонау жас көзі, сол қыз мінезі түсे қалды. Бір сәт сол қыз Нәзікенге кездесіп тұрғандай болдым. Осындай таза күнде соған кездескеніме куанып та кеттім.

— Апырау, Нәзікенбісің? Кайдан, қалай кездестік,— деп, апалақтай амандасып, мен қолымды бұрын создым. Саусақтары жұмыр да балғын болушы еді, енді едәуір ысқаяқтанба бастаған екен. Қолы сүйікті те сұық тиді.

Бардың жұптыны киінгені де, жоқтың барша киінгені де белгілі тұрады ғой, Нәзікеннің тұрмысы қоңыр-төбел екендігі байқалады. Бірак қапелімде аузыңа түсे қоймайтын бауырмал сөздер тауып, амандасқанына қараганда, бұрынғы ақ жарқын мінезі қалпында сияқты.

Нәзікеннің алдында мен бұрын да абыржыңқырап қалушы едім, соның салдарынан әлі де арылмаган екемін, екі ауыз сөзге келмей-ак, ең бір сұрамасты сұрап қалдым:

— Балаң есейген шығар? — дедім.

Мениң бұл долаңдығым Нәзікеннің көңіліне екі бірдей жаракат салатыны даусыз. Ең алдымен, алты-ак ай отасып, ұшты-куйлі айырылған жарын — Жантасын есіне түсіреді. Екінші, амалсыздық қыспағында қосылса да, қазіргі жолдасы Айдарбек болғандықтан, бұрын аралас-құраласы бар дос-жарандарының шеттеп кеткенін есіне түсіреді. Нәзікен үшін мұның екеуі де ескірмеген, егіз-егізек жаралар. Сұрауын сұрап қалсам да, өзім қысыла бастап едім. Нәзікен қысылмай жауап берді:

— Сейілжанды айтасың ғой. Биыл оқуын бітіріп, Алтайға кетті. Бойшаң да иықты жігіт болды. Аумаған Жантастың өзі! — деді. Әуелі аз ғана реңсіздеу шыққан дауысы сөйлей келе ажарланып кетті: әрі алғашқы күйеуін, әрі алғашқы баласын көз алдына әкеліп тұрғаны сезіледі. Сол екеуі жайында ғана сейлескісі келіп тұр. Мениң ойым да бір кездегі ең қадірлі жолдасым Жантасқа ауысты.

Ол бір дарынды туған жігіт еді. Орта, жоғары мектептердің екеуін де ойран-ботқасын шығарып, еркін бітірген кен инженері болатын. Оның ең алғаш жазған «Алтай кендері» деген еңбегіне «Алтай поэмасы» деген алғы сөз жазылып еді. Қазір Жантастың өзі де жоқ. Алтай поэмасы да жоқ. Ана бір жылдары екеуі бірге тұтқындалып кетті. Жантас «барса келместен» қайта алмай, біржола жоғалды да, еңбектері енді ғана басылғалы жатыр.

— Қызық жағдай кездесе береді екен, Жангөбек... Сейіл Алтай комбинатына, баяғы әкесінің орнына алышыпты,— деді Нәзікен. Мен құттықтап қолын қысып едім, жаңағы екі арада қолы жылышып кеткен екен.

Жантастың Алтайға аттанар күні Нәзікенің есінде өмір бойы қалар қаралы күн еді. Жаңа ғана қосылған екі жас барлық ой-жігерін өрісті еңбекке арнап аттанғалы жатқанда Жантас ұсталды. Қанын ішке тартып сұрланып алған, екі жігіт кіріп келді де:

— Жантас Асылбеков, жүрініз! — деп есікті нұскады.

«Халық жауы» деген сұмдық сөзбен келіп тұрған екі жігітке қарап тұрып, өз халқының досы қандай болатынын білмей қалуға да болатын еді. Сүр киінген, қанын ішке тартып алған сіріңкі сұрдың екеуі де ысқырынып тұр. Бірінің он жақ бетінің томпағынан бастап миықтығына дейін ығы-жығы безеу — әдейі басылған қара таңба ма дерсің. Екіншісінің бетіне қарап, адам жұзінен ешбір ізгі сана-сезімнің саңылауы байқалмайтынына таңқалғандайсың. Бұл екеуі өз қызметтерінің елдік мәніне біржола түсіне алмай қойған Шыңғыс хан заманында тамүкқа алынып, қазір содан шығып келіп тұрғандай, тым жат еді. Көздері қызыра жортып, бәрімізді де бір-бір тінтіп шықты: бірінің көзі қара тышқандай тіміскіленіп келіп менің көк ала галстугіме қадалғанда, мен мойныма қыл-бұғау тұскендей булығып кеттім. Безеу беттің екі құлағы да бүрісің-кіреп, әлденені тыңдай қалған бөрінің құлағына ұсап, алға қарай қалқия қалыпты. Ол маған осы үйдегі барлық жанның қалай дем алғанына дейін естіп тұрған сияқтанды.

Жантас төсек-орын, шағын ғана кітапханасын бұдан бір-ер күн бұрын Алтайға жөнелтіп жіберген екен. Жолға әзірленген екі чемоданды тұтқындаушылар иесімен бірге әкеткелі есікке қарай бір-бір қозғап қойды.

— Бір чемоданда әйелімнің киім-кешегі ғана бар. Көріндер де тастап кетіндер,— деді Жантас.

— Оны барғасын көрерміз. Акты жасалады... Кеттік! — деді безеу бет сұр, екі чемоданның бірін қолына ала беріп.

Мұндай пәлені өңі түгіл түсінде күтпеген адап жас Жантас таңқалғандай ғана қалпын көрсетті, қорықан жоқ. Таңданып жымынып әйеліне жақындаі беріп еді, тағы жаңағы безеу бет:

— Кейін! — деп жекіріп қалды.

Жантас әлі де сол жымыған бойы тоқтап қалды да:

— Жолдастар, тарап кетпендер, мен қазір қайтып келуге тиіспін. Сөз жоқ, қазір қайтып келемін,— деді. Біз ішімізден ғана бас изестік.

Жантастың ақ-қарасы айқын тұратын, адап қарайтын көздері, биік те жалпақ ақ мандайы, желкесіне тұскен ірі толқынды қара шашы сыртқа шығар есік ашыла бергенде

түгел бір жарқ етті де жоқ болды. Есік бір зәрмен жа-былды да, құлағымызыда тағалы аттардың тапыр-тұптырын-дай, тақтайлы коридордың дыбысы қалды.

Төр үйдің босағасына сүйенген бойы, қатып қалғандай Нәзікен тұр. Күзгі жемістерден майысып тұрған ұзын стол — отырындар деп шақырғандай. Бокалдар «құйындар» дегендей болады. Столдың төр басына біз әкеліп қойған бір құшақ гүл өзінен-өзі өңінен айрылып бара жатқандай. Жалғыз гүл емес, сол үйдегі адамдардың бәрі де өңсіздене қалыпты. Біз тез тарасып кеттік, тым тез тарадық. Жантастың қазір қайтып келемін дегеніне ешкім де сенбепті. Бұл бір жаппай сенімсіздік, үрей мен құдік кезеңі еді ғой, өң мен тұстің арпасында тұрғандай Нәзікенге кез қызымен әрен ғарап, айыпты адамдай жылыса-жылыса шығып кеттік. Ерніміз қоштасқан болып қыбырлағанымен бір ауыз сез естілген жоқ. Нәзікеннің ең бір жалғызырап тұрған кезінде жалғыз тастап кеттік. Жасы әлі жиырмаға толмаған уылжыған жас жалғыз қалды, жалғыз...

Жантас өте бір үйірсек жан еді, дос-жарандары көп жиналған екеміз. Қолы босамай, жалғыз Айдарбек қана келе алмаған. Жантас пен Айдарбек бір мамандықтың адамдары еді. Айдарбек Алтай комбинатында төрт жылдай қызмет істеп, өз айтуынша, бастықтармен келісе алмай, боссанып кеткен. Қазір ол Өлкелік бір комитеттің ауыр өндіріс бөлімін басқаратын. Жантас Алтайға сол Айдарбектің орнына жіберіліп жатқан. Егде тартып қалған инженер Алтай туралы кейбір ойларын Жантасқа өзі әкеліп бермек екен, дәл аттанарында келе алмай қалды. Жантас осыған едәуір қынжылып, өзім келіп алып кетейін деп еді, Айдарбек телефонмен — бір жерлерін қайта қарап, ертеңнен қалдырмай почтаға саламын деп уәде етті.

Саясат пердесін жамылғанымен, саясатқа сыя бермейтін жайларды түсінуге әйел ойы зирек келеді. Мен үйге келіп, әйеліме Жантастың жайын айта бастап едім, ол кідірместен екі түрлі жорамал айтты.

— Естірсің де білерсің, бұл қылмыстан Айдарбектің қолы таза емес. Жантасқа қандай бәле жабысса да Айдарбектен келді. Оның қолы таза емес, таза емес! — деп екі қайырды да: — Ол күншіл адам. Жантас Алтайға баратын болғалы ол жарылғалы жүр... Жантас пен Нәзікен екеуі тым бақытты жастар еді ғой, тым жарасымды еді ғой. Біразымыз сонысына қызықсақ, енді біреулер күндейтін. Күншілдік әкетті, күншілдік! — деп жылап жіберді де, кініне бастады. Мен оған қосыла да алмадым, қарсы айтaryм да болмады. Әйелім тез шығып кетті.

Мен балалар катоктан қайтқанша шам жаңпай отырдым. Егер Жантас сияқты кіршіксіз жасты да күншілдік әкетсе, адам санасының өскені кәне? Айдарбек сияқты инженеріміз осындайға бара алса, өскен ел болғанымыз кәне?

Кой, бұл қате болар. Ой барлап үлгіргенше сезімі құрғыр алып-қаштыға салып әкеткен болар деп байлам жасадым. Сенбей жасадым.

Қаранды үйде жалғыз ойға әр нәрселер түседі. Барлық адам баласының есінде сақталып қалған Варфоломей тұні көз алдыңа келеді. Адам жүрегіне үрей, сеніспеу егіліп жатқан құдіктер балалап барып әлдекімнің айбарына тіреледі де, түйікталып қалады. Шешуі жоқ, шегі жоқ көп үрейдің ортасында қалғандай, өзің үйде, ойың тұтқындалып қалған. Біраздан соң әйелім қайтып келді де:

— Сүмдыш ай, Нәзікеннің өзін де шақырып әкетіпті. Кім шақыртқанын ешкім білмейді. Есірі жабық тұр,— деді.

Екі күннен бері төсек тартып жатқан әйелім ол тұні кірпік қаңпай шықты. Мен сыйырлап сөйлеймін, ол қаймықпай, әлдекімге үрса сөйлейді.

Ертеңіне, мен қызметке кеткенше, әйелім Нәзікенге тағы бір барып келді де, өзінің қатты абыржып қайтқанын айтты:

— Жангөбек-ау, мына дүниене не болып бара жатыр? Мен түгіне түсіне алмай қайттым. Нәзікенді кеше Айдарбек шақыртқан екен! — деді.

— Иә? — дедім мен де, түгіне түсіне алмай.

— Алып қалуға шамам келмеді, Жантасты Алтайға халық жаулары әдейі жіберіп жатыр екен. Өзің білесің, Алтай деген алтын қордамызың ғой. Соны бұлдіруге жіберіпті. Мен әлі Жантас ондайға араласпайды деп қарсыласудамын. Бірақ, материалы құрғыр тым көп екен... — депті.

— Эйтеуір, үміт бар дей ме? — дедім мен.

— Нәзікен бала ғой әлі. Сеніп қайтыпты,— деді әйелім.

— Е, сенсін,— дедім мен.

Осыдан екі жұма кейін Нәзікенді дәрігерлер институтынан шығарып жібергенін естідік. Оның ертеңіне сол екі сұр келіп, мені де алып кетті. Екі жылдан кейін Нәзікеннің Айдарбекке қосылғанын естіпті әйелім. Содан былай қарай Нәзікеннен барлық дос-жарандары қара үзіп кеткен. Сол Нәзікенге мен, міне, бүгін тұнде кездесіп тұрмын...

Алғашқы абыржуым басылғаннан кейін, мен оған қайда бара жатқанын, не болмаса қайдан келе жатқанын сұрадым. Жаңа ғана ажарланып кеткен даусы қайтадан ко-

ңырқайлана берді. Тегі, мен оның нағыз ауыр жарасының аузын тырнап қалдым білем.

— Жангөбек-ай, несін сұрайсың. Мен сордан сорға ұшырап жүрген бір жанмын ғой,— деді Нәзікен, күрсініп қалып,— Айдарбекті іздеп жүрмін... Ол ішетін болған: кейде үйді тауып келе алмай, тұні бойы қаңғырып жүреді, кейде әлде қай жерде құлап қалады... Таңертең пенсиямды алғып келейін деп кетіп еді, әлі үйге қайтқан жок...

Айдарбектің маскүнем болып алғанына мен таңданған жоқтын. Оның болашағы сондай бірдемеге апарып соғарына әр түрлі белгілер ертеден бар еді. Шала оқыған кен инженері, бір мекеменің өндіріс бөлімінің бастығы, ішкі істерді басқаратын облыстық мекеменің өндіріс жақтарын бақылайтын адамы, ГАИ-ды басқарып Гантанин атанған адам, жасы елуге жетпей-ақ пенсионер болса, ол жүріп кеткен бұраң жолдар да көз алдыңа келуі мүмкін. Сондай бұраң жолды адамның қармағына ілініп қалған Нәзікенге ашуым келе бастағанын сездім. Ең ауыр жарасы осы болса, қаттырақ бір тырнап қалғым келіп:

— Пенсияға шығуға оған әлі ерте емес пе еді? — дедім.

— Біле тұра сұрасаң да айтайын, ана жылдары көп жүртты жазықсыздан жазықсыз халық жауы етіп шығарғандар бар емес пе? Айдарбек солардың бірі болып шықкан... Кейін пенсия беріп, жұмыстан босатып жіберген,— деді Нәзікен.

Мен оны аз-ақ шапалақпен тартып жібермедім. Еріндерім жыбырлап, көздеріме ып-ыстық қан құйылып бара жатыр. Денем қалышылдап кетті.

— Енді сен, Нәзікен, есті Нәзікен, тұн ішінде сол маскүнемді іздеп жүрсің! — дедім. Дауысым әлем-тапырық шықты.

Нәзікен үндеген жок. Мұңайып қалды. Мен шапалақ емес балтамен ұғанымды сезіндім.

— Жә, бірге іздейік. Қай жерден іздеуші едін? — дедім.

Екеуміз ресторан айналасын шарлап, көп іздедік. Подвалдарға бардық. Базарға жақын бір подвал әлі гуілдеп жатыр екен. Нәзікен сонда кіріп шықты да:

— Осында болған екен, жаңа ғана шығып кетіпти, — деді.

Енді Нәзікен алдымға түсіп, толып жатқан ларектердің маңайын аралатып әкетті. Әлгіде бақшада кездескенімде Нәзікен, із кесіп жүрген адам сияқты еді, енді көк базар маңының қалтарысына көптен кәнігі адамдай, іркілмей шарлап кетті. Мен ере бердім.

Базардың бір бұрышынан: — Ей, әйел! — деген дауыс естілді. Нәзікен де тоқтады, мен де тоқтадым. Брезент башлығы қаба сақалдан басқаның берін жауып кеткен еңгезердей зор денелі адам бізге жақындап келіп:

— Оның қайда барып аяқтайтынын билетін едің ғой, сұлуым! Әуелі сыйғанша қарынға құяды, сыймаганын қоюнға тыбып алып, бөрі-құлақ екеуі бірге кететінін білуші едің ғой, сен! Жуан бексенің үйінен ізде! — деді. Орыс адамында жалған сыйпайылықты керек қылмай, нені болса да бадырайтып бетке айтатын бір мінез бар ғой, мына қаба сақал да соны істеді. Мен Нәзікеннің осындай сез естуге жеткеніне назаландым. Нәзікен: — Рахмет,— деді де базар алаңынан шыға берді.

Ұзамай қаланың орталығынан алыстап, қараңғырақ көшелерге шығып кеттік. Қала түгел үйқыға кеткен, тыптыныш. Анда-санда қақпа астынан безілдей шыға келген шәуілдек иттер ғана мазалап қояды.

— Е, мынау соның ізі! — деді Нәзікен тоқтап қалып. Асфальтты жауып кеткен қырбық қарда екі адамның ізі айқын жатыр. Екеуі де аяқтарын сүйрете басатын адамдар сияқты. Екеуінің аяқ киімдері де түр-сиқынан айрылған, мылжа-мылжа бірдемеге ұқсайды.

— Қолтықтасып-құшақтасып кетіп бара жатқан түрлөрін көрмейсің бе? — деді Нәзікен. Кейде қатар түскен, кейде асфальттан тайып кетіп арыққа барып тіреліп, қайта оралған іздер адам жарықтықтың мас кезінде қандай қор болатынын асфальтқа жаза берген сияқты. Бетін ақ қар жапқан асфальтқа жазыпты! Қайда болғандықтары, қандай халде екендіктері сайрап жатыр.

Тағы бір көшеге бұрыла бергенде, Нәзікен үлкен бір ақ теректі айналып, алыстанқырап өтті. Мен бәрібір көрдім: екі мас ақ терекке иყіктарын сүйеп қойып, қарама-қарсы шумектеткен екен. Теректің түбіндегі іздер суга қарық болыпты да, одан әрі қарай ақ қар жамылған асфальтқа тым баттиып түсіпті.

— Сенің әкен қажыға екі рет барған! — деген мастьың дауысы естілді.

— Сенің әкең ше? Алматы мен Ташкентті құртқан бірінші капиталистің бірінші приказчигі болмап па екен? — деп екінші мас өлтіре жауап беріп жатыр.

Қалжың жаңағы теректің түбінде басталып кетіп, енди-енди қыза бастаған әллpetі бар.

— Солар,— деді Нәзікен.

Дауыс шыққан маңайда бір кішкене терезеден жарық көрінеді.

Жалғыз қабат ескі ағаш үйдің терезесінен сыртқа қарай асылып тұрған әйелдің басындағы қызыл шұбар орамалы да айқын көріне бастады.

— Ей, сосунчики мои, заходите же! — деп орысша сөйлеген әйелдің дауысы естілді. Бұл әлгі базар қүзетшісінің айтқан «жұан бекесі» болу керек.

— Жангөбек, сен тұра тұр. Мен Айдарбекті алып келейін,— деп Нәзікен тезірек жүріп кетті.

Екі мас қыза қалжындастып, алғашқы ақ қар жауған әдемі тұнді аяусыз ластап, әрбір бейпіл сөздерін тұн аспанына бәсекемен шегелесіп тұр. Әкелерден асып, шешелерге дейін барысып қалды. Бірақ, екі жағы да әлсіз де кінаратсыз боктасатын сияқты.

Аздан кейін Нәзікен Айдарбекті сүйрелеп маған қарай бетtedі. Жалғыз емес, қасында мен барын айтып келе жатқаны сезіледі.

— Ә?! — деп Айдарбек қалт тұра қалды.— Жангөбек? Ол әкеңнің көрін... қайдан жүр?

Біресе Нәзікенге сүйеніп қалып, біресе оны бірге сүйрей екінші жағына қарай ауытқып кетіп, Айдарбек маған жақындап келді де:

— Жангөбекпісің-ей?! Ит-ай, саған да өлім жоқ еken! — деп мойныма асыла кетті. Мұрны иттің мұрнындаи сүп-суық еken. Көптен қырылмаған сақал-мұрт он жақ бетімді тырмалап өтті де, былжыраған, лас еріндері жағалықтың астына сілкейін жібере бастады. Мен ішімнен: «Мені өлімге жіберген де сен бе едің?» деп ойладым.

— Бір кезде достас емес пе едік, неге қашқалақтап, қолға түспей кеттің? Нәзікен, ал қолтығынан. Үйге алып барайық! — деді Айдарбек.

Әуелі бір сілейте боктап алып, іле құшақтап сүйіп, енді, міне, айыққан адамның сөзін айтып тұр.

Біз бұлғандап Айдарбектің пәтеріне жеткенде тұн ортасы әлдеқашан ауып кетіп еді. Он үш-он төрттегі қыз бала әлі жатпай, шешесін күтіп отыр еken. Арт жағы ішіне қарай жемірілген тапочкины аяғының басына ғана іліп, бір қолымен жағын тіреп алып, сабағын әзірлеп отыр.

Нәзікен үйге өтірік айта кірді:

— Жангөбек-ай, тап бір қар жауған күні қонаққа шакырып, үсті-басымызды қарашы, малмандай болғанын,— деді.

Шешенің қызынан жасырап қасірет сыры ғой бір. Нәзікен осыған дағдыланып қалған еken. Бірақ, бізді әдемі қара көздерінің қырығымен ғана жанап өткен жас қыздың жүзінде сенгендік белгісі байқалған жоқ. Бұл шешеге тағы

бір ауыр қасірет: адал етіп өсірермін деген қызын алдау қасіреті, сендіре алмау қасіреті, сендіре алмайтынын білу қасіреті. Ертелі-кеш кездесіп отырған қасірет.

— Сен енді жат,— деп Нәзікен Айдарбекті екінші бөлмеге алып кетті.

Мен қозғала берсең бір сықырлап қалатын орындыққа отырдым да, үй ішінде көз тоқтатар басқа еш нәрсе болмағандықтан, болмағандықтан емес-ау, иықтап алған жүдеушілікке қарағым келмегендіктен, сабагын әзірлеп отырған қыз балаға қарадым. Аумай, ауыспай шешесіне тартқан екен. Қыз күніндегі Нәзікенді тағы бір кездестіргендей болдым. Шебер қол қыз Нәзікенді қайта бір құйып шығарғандай. Сүйкімді келген бет пернелері, көгілдір көлеңке түсіріп тұратын қою кірпікті қара көздері, талдырмаш, сұңғақ денесі — бәрі аумай түсіпти.

Мен Нәзікенді судан шығып келе жатқанында бір көрғенім бар еді. Жантас екеуі Балқаштың құмқайраң жағасында, шомылатын киімде ғана, бірге кездескен. Белі үзіліп тұрған, мықынды да дөңгелек санды жас қыз ығыспай келіп амандақсан. Белтірлігі қызылып тұрған, өкшелі де үсітті аяқтың қып-қызыл саусақтары жымдасып тұрғандай еді. Ұлы ақынның «Тап осындай енді бір пар аякты»,— дегенін еріксіз есіме алып едім. Қазір мен сол Нәзікенді көріп отырғандаймын.

Қарай келе жас қыздың жүзінде сергектік те, сенбестік те барын байқадым. Күнәсіз жас қыз шешесінің «қар жауған күні қонаққа шақырып» дегеніне де сенген жок еді, енді менің көлденең кездескеніме де сенбей отыр. Осы үйді торлап алған көп қасіреттің бір шетіне мені де жанастырып, ұнатпай отырғаны анық. Мен бірдеңе десем-ақ, тіл кесті жауап қайтарғалы отыр. Қыз жүзінде әлдененің іздері бар.

Балғын жастың сеніспеу дәуірінде туып, сенімсіз әкеден түңіле өскені байқалады. Маскүнем адам үй ішіне күнде бір өтірік айтады. Өтірік айтып кетеді, өтірік айтып келеді. Оның өтірігін өндеймін деп шеше өтірікші болады. Шеше арқылы қыз бала не барлық дуниеге сеніммен қарайтын болып өседі, не болмаса, өмірден тұрақтылық таппай, сенім іздемей, сеп іздеу жолымен кетуі мүмкін. Қыз баланың жүзіндегі із жүрегіне айғыздап түскен көп іздердің сыртқы елесі ғана.

Осындай өкініші көп ойлардың үстінде отырғанымда, әлде ғана Нәзікеннің: «мынау соның ізі» дегені есіме түсті. Иә, соның ізі... Теріскей шығып алып ұзак соққан ызырырак дәуірдің ізі, үрей кірмеген үй қалмаған дәуірдің ізі. Сол

ызырыққа қосылып алып бірге ысқырған, қияға шығып алып ысқырған, аяғында сол киядан құлағанда батпаққа батып кетіп, енді содан шыға алмай қойған әкенің іздері.

— Сөз жок, соның ізі!

Мен бір сактанбай сөйлейтін адаммын. Жас қыздың көз жанарында жұмсақтық сыңайы байқалмағанымен, сөзге тартқым келіп, ауызға не түссе, соны сұрай салдым.

— Жаздығұні пионер лагерінде болған шығарсын, қалқам? — дедім.

— Жок, ертең интернатқа кетемін.

— О, интернат осы күні жақсы ғой!

— Жаман болса да кетем!

Қыз жауабы ойлаған жерден шықты. Әке-шешемен келісімге келуден біржола безініп, үзілді-кесілді бел байлаған, қатты бұралған домбыра шегіндей ширығып алған жастың жауабы.

Үзамай Айдарбегін жатқызып, Нәзікен қайта шықты да:

— Сәулеш, әлі отырсың ғой, жата ғой, күнім,— деді.

Сәулеш дыбыссыз тұрып, жатуға кетті. Шешесіне де жауап қайтарған жок, менімен де қоштасқан жок. Енді ас ішетін кеңдеу бөлмеде Нәзікен екеуміз ғана қалдық. Үй іші тым сырдан. Тамақ столын жапқан көнетоз клеенканың әр жерінде темекі сөндіргеннен қалған қара таңбалар бар. Төбеден салбыраған жалғыз шам шақырайып жанады. Үй қабырғаларында сала-сала жарықтар... Ескі диванның темір қаңқасы зығырланған лидерінді алдақашан тесіп шығып, бадырайып-бадырайып тұр.

Нәзікен тамақ столының бір шетіне жақындалп келіп отырды да, сол қолыммен мандайын көлеңкелеп жылап жіберді. Ол үнсіз жылап, бақытсыз өмірін көз жасымен, ығысып отырған бар қалпымен баяндай берді, мен үнсіз тындаі бердім.

— Ұяламын...— дейтін сияқты Нәзікен.— Өлімнен үят күшті болса, қазір мен сол күйдемін, өлімнен де ауыр халдемін. Ел ішінде емес, жапан түзде жалғыз қалғандаймын. Бізден безінбеген бір таныс адам қалған жоқ. Осы үйде қан исі бар, азап үні бар. Жантастың тартқан азабы мен төгілген қанына ортақ үйде отырмын. Ақталарым жоқ, алданғаным бар. Алай-түлейде жөн таба алдым ба? Алданғанымды кеш білдім. Бұғау мойныма түсіп болғанда білдім. Әлсіз екенмін, үзе алмадым. Содан бері бірінші рет досқа ұшырасып, жалғыздық зарын, ел-жүртты сағынған мұңымды шағып отырмын. Тас болып жатқан шер-шемен енді ішіме сыяр емес. Құр көріп, құр естіп кетпе, достық қолын соз...— дегендей Нәзікен егіле берді.

Көрден шыққандай күнгірт ағараңдап, Айдарбек қайта осы бөлмеге шықты. Бір қолы сатпақ-сатпақ ақ дамбалдың ышқырында, қасынып келеді. Көз құйрықтары түгел қосылып кетіпті де, қарашықтың тұсынан саған бір жыланның көзі жылт-жылт қадалатын сияқтанады.

— Эй, осы сен үйге неге келдің? Темекің бар ма? — деді Айдарбек маған жақынданап келіп.

Мен темекі бердім, тұтатып та бердім, тек жауап бермедім. Айдарбек темекіні бұрқыратып, будақтатып бірекі сорды да, столды шетіне жаныштап сөндіріп тұрып:

— Сен бұл үйге үйір бола берме, достым! Баяғы Нәзікен бар деп келген шығарсың. Ол біткен, енді бұда қырғыш болды,— деді.

Үш бұрыштанып келіп қадалған жылан көз маңдайымды тесіп кетер ме деп едім, тесе алған жоқ.

Барлық маскүнемдерге ортақ бір әдет — әйелдерін көрінгеннен қызғанады. Шынына келгенде олары еркектің қызғанышы да бола бермейді. Күнде мас болып, әйелінен күнде ренжү естітін маскүнем сол әйеліне бір қарсы дау — карғаша салып қойғысы келеді. Бірақ, сол дауын қайталай-қайталай, бір кезде соған өзі де сеніп кетеді.

Айдарбектің маған келіп соқтығуынан Нәзікен де қысылған жоқ, мен де елеген жоқпын. Маған: «Бұл сорлы неге осынша құлдилап кетті екен»,— деген ой келді. Мұндағы батпақтаған адамдар онша көп те емес, бірақ жоқ та емес. Кейде жетілдім-boldым деген адамның сырт жылтырағанына тырнағың тиіп кетсе болғаны, мысы шыға келеді. Шала білім, шалағай мәдениет бір құлаттай қоймайтын мансап жолына түсіреді. «Биік мансап — биік жартас, киялай ұшып қыран да шығады, өрмелеп жылжып жылан да шығады». Сол биіктен құлап түскен Айдарбекке не айтпақсың?

— Сен менімен ойнама! — деді Айдарбек, екінші бір ойға ауысып.— Ойнама, білдің бе? Мен сені ит жеккенге тағы бір жіберіп алуға шамам келеді. Түсінесің ғой?

Содан кейін еріндерін жымырып алып, арқасын күдірейтіп, абайсыз отырған Нәзікенді теуіп жіберуге оңтайланған берді. Мен отырған бойымда Айдарбектің көтере берген аяғын көлденеңнен теуіп қалдым. Ол айналып барайп құлап түсті. Нәзікен не болғанын сезген де жоқ. Мас Айдарбек өзі құлап қалды деді білем, қозғалмай отыра берді. Айдарбек екеуміздің арамызда не болғанын Сәулеш қана көрді. Ол бөлмесінен шығып, есіктің жақтауына арқасын сүйеп, қарап түр екен. Экесінің маған не айтқанын түгел естіген де болуы керек.

Мен тез орнынан тұрып, шығып кеттім. Ешқайсысымен қоштасқаным да жоқ. Нәзікеннің жалғыз қалғанын екінші рет көргендей болып кеттім.

Осыдан екі күн өткен соң, танертең әлдекім ақырынға есікті тықылдатқанға шыға келсем, есік алдында Сәулеш тұр екен. Жұпның ғана киінген. Жұзі ал қызыл жадыраңқы, көзі жарқырап, құлімдеп амандасты. Сәулеш емес, қыз Нәзікеш келіп тұрғандай көрінді. Мен құшақтай алып, бауырыма тартып едім, Сәулеш іркілген жоқ, жыпжылы болып жабыса кетті.

— Апам жіберді. Бізді вокзалға шығарып салмас па екен деп еді,— деді Сәулеш. Бұлтызыз биік көк аспаннан құлімдей қараған күн Сәулештің тереңнен қопарыла көтерілген ішкі қуанышын жарқыратып тұр. Мен бәріне түсіне қалдым. Жарқын жұз бәрін дәл ұғындырды.

— Жолдарын болсын, Сәулеш! Келемін,— дедім.

Сәулеш жүргегі барлық ауырлықтан арылғандай, жүзіне тек бақыт іздері шыға келген екен.

БОРАНДЫ ТҮНДЕ

Қайсар біздің үйге желіге сөйлеп, екпіндей кірді:

— Әлгі, қайын атам болмай кеткір, Бекберген кәугөрік Қурентөбелді сұратып кісі жіберіпті!—деп алқынып тоқтады. Даусында кернеген ыза, құйінгендік бар екен.

— Е, ол қай құтырғаны! — деп, мениң әкем де түршігіп қалды.

— Бес жасар баласын піштіртіп, сонда қожасы құрғыр баладан сұндет-атынды айт деп сұрағанда иттің ғана баласы мениң Қурентөбелімді атапты дейді. Енді, міне, баланың аузына құдай салған шығар, атын берсін, қалың малымды кештім депті. Мына арамдықты көрдің бе! Қалғанының өзі екі-ақ бұзаулы сиыр? — Қайсар сөз аяғын қайын атасының арғы-бергі үрім-бұтағына тұқыл наизадай қадап, локсытып тоқтады.

Оның айттырып қойған қалындығы барын біз, ауыл балалары түгел білетінбіз. Бірак, Қурентөбелге татитын қыз болар-ау деп кім ойлаған!

— Қайын атаңа сен не деп жауап қайырдың? — деді әкем.

— Оттамасын деп қайырдым,— деді Қайсар.

Аздан кейін ашуы басылғандай болып:

— Жалғыз атынан айрылсам, қызын ұзатып әкелерде жаяу барып, жетелеп қайтам ба?.. Бере алмаймын дедім. Теріс пе осыным? — деп аяқтады сөзін.

— Ие, енді не істемексін?

— Ертең тұннен қалдырмай қызын алыпқашқа салам!

Әкем ондайдың аяғы көрші отырған елдердің арасына дау-жанжал, кектесу туғызарын ескерте бастап еді, Қайсар бұрылмайтын ыңғайын көрсетті.

— Ағайын, дау-жанжалдан қашқалақтасаң отыра бер үйінде. Мен қызды алып қашқан бойым орыс арасына тайып отырамын. Сонан соң маған соктығып көрсін! — деп кесіп тастанды.

Біраз үндеспей қалысты. Әкем қол-іске бара алмайтын адам. Аулымыздың аяулы бір жігіті дау-жанжал әкелгелі отыр. Дау дегеннің егіздел кететін де кезі болады. Әкем осыны ойлап қысылады. Қайсар үзілді-кесілді жауап күтеді. Мен болсам Қайсардың ер жүректігіне қызығып отырмын. Ұзындау қылған қара көздері қызылт ұшқын шашып тұрғандай екен.

— Кәне, ертең бір балаңды қосып бересің бе маған, жоқ па? — деді Қайсар.

— Бала дегендеге үлкенірекі кісі есігінде. Иміштің үйінде... Мынау боқ мұрын босандау ғой,— деп, әкем көселеу иегімен мені нұқсады.

— Маған осы боқ мұрының болады! Балаңды қостың, басың бәлеге қалды! Даушылар алдымен осы үйге келіп түсетең болды,— деп Қайсар қарқылдай күліп алды.

Бір қажетке жарап кеткелі тұрғаным мардамсып, мен шалбардың ышқырын бір көтеріп, мұрнымды бір тартып қойдым. Қайсар сол күлгөн бойы шығып кетті.

— Төбелес бірдеме бола қалса маңайына жолама! — деп әкем маған ақыл айта бастанды.

Қайсар өзінен басқа туысқаны жоқ жалқы жігіт болатын. Жалғыз Қүрентөбел аты бар. Қекдауыл атанған, таншадай ірі, сұрғылт көк иті бар. Желкесінен басталып иығына дейін созылған сирек қара қылышық. Қекдауылдың атақты бір тұқымнан екенін көрсетеді. Қайсарға осы екеуінен басқа, анау бір қоңыр сиры, аздаған қой-ешкілері жараспай тұратын сияқты еді.

Қүрентөбел мен Қекдауыл ауылымыздың аруағы Кейде біздін ауыл Қүрентөбелдің аулы деп те атала бастаған. Ауыл әйелдері Қүрентөбелдің алдынан өткен емес. Жаз күндерінде Қекдауыл ыстықтап келіп төрдің алдына сұлай кетсе, оны ешкім орнынан қозғамайтын.

Қыс бойы Қекдауыл жылы үйге тұмсығын сұқпайды. Ауыз қораның бір түкпірінде талдан тоқып, астын тақтайлаپ, қалың шөп төсеп тастаған үйшігі бар, сонда жатады. Таң ала көленкеде ауылды айнала шауып жүріп қасқырдың

ізін көрсө, иісін сезінсе, Қекдауыл қораға кіре бере бір «ауп!» деп қалады. Қайсар Қүрентөбелді ерттей бастайды. Ол күні Қүрентөбелдің беліне көлденен түсіп, азу тістері ырсыып, мұрнына жұдырықтай болып қанды көбік қатқан бір қасқыр келе жатады.

Осылай болған соң Қүрентөбелге татитын қыз болсын ба, Қекдауылдай ит болсын ба?

Қайсардың шешесі Бәден апай шалқып сөйлейтін, есіп отыратын адам:

— Қүрентөбел мен Қекдауылдан қасқыр құтылған емес! Қекдауылға түлкі деген не тәйірі, тышқан ғой әшейін! — деп бір қояр еді.— Ақ қүйрығы болмаса, өзгесі адыра қалсын, шай емес! — деп тағы бір беткейге серпіп кетер еді.— Қайсаржан-ау, балаларға беріп отыратын кәмпіт-сәмпітім азайып қалды, қалаға соқсаң тағы бір дорбасын ала келші! — деп мырзалық қиясынан бір атой беріп жіберер еді.

Қалайда Бәден апай балалардан барын аямайтын адам. Біз, ауыл балалары, қыс болса ол кісінің отынын жарып беруге, жаз болса бұзауын айдал келуге таласып жүреміз. Қүрентөбелді көлге жұздіріп алу керек болса, балалар үшін ол бір қиянкескі төбелес...

Ертеңіне іңір кезінде Қайсардың үйіне келсем, он шақты жігіт шай ішіп, қызара бөртіп терлесіп отыр екен.

— Мынау да қыз алып қашуға бара ма? Қой, бір жерде аласып қалар! — деп жігіттер мені мазақтай бастады.

— Қызды алдыңа өңгертіп берсек ауылға алып келе аласың ғой?

— Мінген атың қандай? Қорқылдақ шабдар бие ме,

— Ие...

— Қап, келе жатқанымызды Бекберген күндік жерден естіп отыратын болды-ау!..

Бәден апай жігіттерді бұдан әріге жібермей тоқтатып таstadtы:

— Барады! Тым болмаса, Қайсар ағасының атын ұстап тұруға жарамай ма? Қайсар ағасын жаңындей жақсы көреді. Иштерінде күнә-сүмдықтан таза бір бала болса, жолдарың болады. Барады! Шайға кел, қасыма отыр,— деді.

Ауыл жатар кездे, біреуі мен, он үш жігіт атқа қондық. Бәден апай менің қойныма екі домалақ ашы құрт, бір уыс кәмпіт тығып берді:

— Ұйқың келсе ашы құрт же, қарның ашса кәмпіт же!..

Қар қою қапалақтап тұр. Суық емес. Жел аз ғана еңеп қояды. Қай жаққа шығып алып соғарын байқатпай, айнала үйтқып тұратын кезі. Әзірге қай ауылдың қамсыз отырғанын анықтап алуға айнала торып жүрген сияқты.

Жігіттер ауылдан шыға шұбала жөнеліп кетті. Ішнің корқылдағы бар шабдар байталмен ең соңында мен келе жатырмын. Баар жеріміз алты-ақ шақырым екен, тез жетіп қалдық.

Кәдүілгі, ағаш арасына ықтайды ауыл... Бір үйден жарық көрінбейді. Бораннан иттері де қораға шығылып, бұйырып жатса керек, біреуі үрген жоқ.

Жігіттер екі топқа бөлініп, Бекбергеннің үйінде екі жақтан жаяу бармақ болды. Бір топтың аттарын ұстап тұруға бір ересек жігіт пен мен қалдым. Қайсар басқарған топ ауылдың екінші жағына шығып кетті. Қызыдың, әкешесін байлап тастап, өзін далаға алып шығысымен «Ат!» — деген айғай салынбақшы. Сол кезде біз аттарды тоса беруіміз керек.

Сібірдің бораны бір оянып алса, бұл ауылдарды қарға көміп болмай тоқтаған емес. Қазіргі беталысы да Солай. Қар алай-түлей қатты борап кетті. Жел де анда-санда ішін тартып қояды. Таң ата ышқына соққалы тұр.

Жігіттерден недәуір уақытқа дейін дыбыс болмай кетті. Шабдар байтал аузы тек тұрмайтын әдеті бойынша қар теуіп, бірдеме тауып алып шайнай бастады. Қазақ баяласы атының оттағанына қарсы болғаны бар ма, мен оның ауыздығын алдым. Шабдар байтал тұғжындал қап тәнкен сайын ер-тоқымы ишінде қарай жылжи түседі. Е, өттай түссін деп мен де отыра бердім.

Бір кезде ауылдың орта тұсынан әйел даусы шықты. Қызы даусы емес, жарықшағы бар, мосқал әйелдің даусы.

— Оңбаған... бейбастақ! — дегендегі естіледі.

— Қоя бер эрі! — деген Қайсар даусы сияқты.

— Аттан! Жау-жау! — деген даусы қосарлана шығып, ауылды кезіп барады. Сол маңайдан аз ғана шетірек екі рет мылтық атылды.

— Аттарды, аттарды! — деген дауыстар да екі-үш рет қайталанды.

Мен осы кезде ғана жерге түсіп, байталдың ауыздығын салып, ерін кейін жылжытып, шап айылын қаттырақтарып болғанша, қасымдағы жігіт тізуілі тұрған аттардың жетелеп алып, маған:

— Бол енді! — деп бір ақырды да кетіп отырды.

Ауылдың әр тұсынан шаба жөнелген жігіттердің бір андалап қалдым.

— Бері қарай!.. Әрі қарай! — деген дауыстар әр түстан естіледі.

Мен атымды шаужайлап, дауыс шыққан жаққа қарай шабамын. Өзіміздің ауылдың жөні қай жақта екенінен байталымды оттатып тұрғанда-ақ айрылғамын. Енді әр түстан шыққан дауыстарға қарай шауып жүрмін...

— Бері қарай! — деген дауыс кейде оң жағымнан, кейде сол жағымнан шыққандай болады. Бұрыла сала солай қарай шауып кеп жөнелем... Атты қеудесінен тіреген күртікке соғыламын да, екінші жаққа бұрыламын. Эйтеуір, жаңағы ауылдан алыстай бергім келеді.

Бір кезде бүкіл дүниеден алысталп кеткендей екемін. Адам дауыстары біржола жоғалды. Мен адасқанымды сезіндім. Бүкіл дүниеде жалғыз қалыптын.

...Меніреу тұнде меніреу боранынан толып жатқан жат үндер естіледі. Бала ойына сыяр дүние әлдекайда тұтас көшіп бара жатқан сияқты ың-жың... Адам баласының ой-сезімі балаң шағында осындағы тұндерде жын-перінің, ақ сайтан-албастының үндерін естісе несі таң?

Мен де таңданғаным жок. Әзір қорықканым да жоқ. Шабдар байтал аттамалап-омбылап әлдекайда әкетіп барады. Беталысы ыққа қарай. Мұнысына мен де қарсы болмадым. «Адассаң — атыңа сен!» — Мен байталға сен-дім. Қурай, тобылғы бастарын шала жүріп шабдар байтал әйтеуір бір жаққа әкетіп барады. Ашы құрттың біреуін ұрттыма тығып алдым да, байталды еркіне жібердім.

Бір кезде байтал байғұс осқырынып қалды. Қасқыр көрген еken деп қорқып кеттім. Жоқ, құдық еken. Сорайып тұрған сөре ағашын таныдым. Біздің ауылда мұндай құдық болмайтын. Ат тұяғы тықырлап қатқыл сурлеуге тиді. Мұрныма ауыл иісі келді. Ұзамай ауылдың өзі де табылды.

Біздің жақтың үй салуы біріне-бірі ұқсайды. Ауыз кораға кірген соң балшық үйдің қабыргасын бойлап жүре берсең есігіне кездесесің. Есік ән салып ашылды.

— Бұл кім, әй? — деді қаранғы ауыз үйден шыққан еркек даусы.

— Мен...

— Мен дегенің кім?

Мен атымды айттым. Ол мені қайдан білсін, білмеді. Мен әкемнің атын айттым.

— Е, сен қайдан жүрсін?

— Ауылдан...

— Нагып жүрсін?

— Жәй...

— Осы боранда тұнделетіп жәй жүре ме еken?

— Жәй жүрмін...
— Өй, мынау бір кісендеп тастайтын кәззап қой! — деп ол киіне бастады. Қимыл-қозғалсынан, ашық даусынан жас жігіт екені байқалады.

Төр бөлмеден мосқалдау адамның даусы шықты:

— Ол, кім, әй, Асылқан? Кім де болса бері алып келсөнші! Тұр, қатын, шам жак.

Төр бөлмеде, шам жағылды. Асылқан осы үйдің баласы болу керек, мені желкемнен итермелеп төр үйге алып келді. Қайсармен шамалас жігіт екен, тебіндеп келе жатқан мұрты екі езуінің ойпатына таман едәуір қарауытып қалған.

Арқасына күпісін жамыла салған елулер шамасындағы адам көзін шамнан көлеңкелеп маған қарап тұр. Асылқанның әкесі екені оңай танылады. Екеуі де шықшыты, екеуі де қонқақ мұрындылау, екеу де сүрғылт түсті.

Төр алдында көрпелерін бастарына дейін жауып алған екі бала жатқан сияқты. Ағаш төсектің алдында мосқалдау әйел тұр.

Мен үй иесіне сәлем бердім.

— Е, кім баласысың? — Мен тағы да әкемнің атын айттым.

— Қайдаң жүрсің?

— Ауылдан...

— Негіп жүрсің?

— Жәй...

— Осы боранда тұнделетіп жәй жүре ме екен?

Әкесі баласының сұрауларын сөзбе-сөз қайталады, мен де өз жауабымды сөзбе-сөз қайталадым. Бірақ, әзір үлкен кісіге өтірік айтып үйренбegen кезім ғой, үй иесінің соңғы сұрауына шынымды айттым...

— Бір қыз алып қашуға шығып едік... — дедім.

— Қай ауылдың, кімнің қызын?

— Ауылын білмеймін, Бекберген деген кісінің қызы деп еді.

— Бекберген деген кісінің қызы?

— Иә, Бекберген деген кісінің...

Төрде жатқан екі баланың кішілеуі үлкендеуін шынтағымен нұқып қалып күліп жіберді. Қөрпесін тістелеп жатқан сияқты. Сықылықтағаны әрең естіледі.

— Қызды алып кеткен шығарсындар?

— Білмеймін... Мен ат ұстап қалып едім.

— Енді бұл ауылға неге келдің?

— Адасып келдім...

— Мынауың нағыз бауқеспе болып шықты. Кісендеп

тастамаса болмас! — деп Асылқан айбар көрсетті. Даусында нағыз ызғардың өзі байқалған жоқ.

— Эке-шешен аман ба, шырағым? Динаның дені сау ма? — деп үй әйелі жылы бір сөз қосты. Әсіресе, шешемнің аты аталғаны қөңілімді босатып барады. Үй иесінің мұртына да күлімдеу орала бастады.

Төр алдында жатқан екі жеткен кішілеуі сақылдап күліп басын көтеріп алды. Қос бұрымдап өрген шашы ешкінің күйрығындай ғана, жас қыз екен. Үлкендеуі қозғалған жоқ. Анда-санда көрпесінің бүлкілдеуіне қарағанда ол да күліп жатыр: Ол да қыз болу керек. Жас қыз маған қадала бір қарады да мазақтай күліп, көрпенің астына қайта көміліп кетті.

— Балам, сен енді шешін. Отырып кеңесейік... Қатын, сен шай қой. Балалар, сендер де тұрып, қонақ балаға орын беріндер!.. — деді үй иесі.

Жас қыз атып тұрды. Үлкені бой жеткен қыз екен. Ол сыпайы қозғалып, теріс қарап отырып киіне бастады. Бұрымы толық, шашы қою көрінеді.

Мен шешінейін деп қайыс белбеуімді ағыта бергенде қойнымдағы қызыл ала, көк ада кәмпитеттерім домалап-домалап жерге түсті. Домалақ ашы құрт тіпті әрірек кетті...

Жас қыз өзімді итеріп жіберіп, «кәмпит!» — деп бір айғайлап қалды да бәрін жинап алды.

— Ойбай, мынасы ашы құрт! — деп тағы бір айғайлап жіберді. Жаздығуні көл жағасында кездесе қалса, төрт таспалап өрген қоғажаймен ышқындырып-ышқындырып алатын қыздың өзі екен де.

— Мынауың бір құдайдың еркесі ғой! — деп Асылқан ыржияды.

— Біреуі саған, біреуі маған! — деп жас қыз апасымен кәмпит бөлісіп жатыр. Үлкен қыз сыпайылық көрсетіп:

— Қойши, Кәмер,— деді. Маған да бір күлімдей қарап қойды. Келбетті, жылы жүзді қыз екен.

— Мә, ашы құртың өзіңе! — деп, жас қызы құрғыр құртты менің қолыма ұстата салды. Алмайын деп едім, сайтан қыз алақаныма еріксіз қыстырып жіберді. Мен құлағыма дейін қызарып кеткенімді сездім.

Қыздар төсек-орындарын жинап, өзара күлімдесіп ауыз үйге шығып барады. Үлкен қыздың басында екі шок үкі таққан құндыз бөрік, женсіз қүрәң барқыт қамзол, қына сары қос етек көйлек. Аяғында мәсі. Сұлу емес, сүйкімді, сұнғақ бойлы екен.

Үй иесі мені қасына таман жақын отырғызып, қайтадан сұрау қоя бастады:

— Бекбергеннің қызын неге алып қашпақ болдыңдар?
— Ол бір жаман кісі екен... Күйеуінің жалғыз атын сұратыпты. Ол жаз бойы бәйге бермейтін, қыс бойы қасқыр соғатын жүйрік ат. Күрентөбел атқа тұратын қыз болады деймісің! — дедім.

Неге екені белгісіз үй иесінің көздері төсегінің бас жағына құйрығын иденге тигізе іліп қойған қасқыр терісін бір сипап өтті.

— Мынадай қасқыр терілері Қайсардың шошаласында үйіліп жатады,— дедім мен. Оным асырыңқырап айту болса да, өтірігі жоқ болатын.

— Солай де, тіпті! Күйеудің өзі жақсы жігіт пе?

— Жігіттің сырбазы. Біздің ауылда ондай жігіт жоқ!

— Жақсы жігіт болса қайын атасын неге өкпелетеді?

— Жоқ, ол өкпелеткен жоқ. Ертең қызын ұзатып әкелдерде жаяу барып жетелеп қайтам ба депті. Дұрыс емес пе?..

Үй иесінің көздерінен намыстанған, кектенген белгілер байқалмайды. Қайта, Қайсардың жауабы зердесіне қона бастаған тәрізді.

Шай келді. Екі қыз самауырдың екі жағына отырып шай құя бастады. Маған бір алтын жиекті кесе келе жатыр. Тегі, мен әлдекімдерге ұнай бастаған болуым керек. Жас қыз кесені қолыма әпере беріп нұқыңқырап қалды. Мұнысы манағы мазактау емес, басқа бір леп, келісім лебі...

— Сонымен, Қайсардай жігіт жоқ дейсін, балам, ә? — деп үй иесі аз кідірді де,— атсыз қалсам қалыңдығымды жаяу барып, жетелеп қайтам ба дегені сөз-ақ! — деп үй ішіне түгел бір қарап өтті.

— Сенің бір асықпай-саспай созбаққа салып отыратының ай, әйтеуір!.. Айтарынды бір-ақ айтып қоймайсың ба? — деп әйелі қысталай бастады. Кіші қыз маған ойнақы қарап, астыңғы ернін маған қарай бір қисаң еткізіп қалды. Мен тағы да көл жағасында бір кездесер ме едің деп ойладым.

Үй иесі әйелінің айтқанына мән бермеген пішінмен өз сөзін жалғастырып кетті:

— Балам, сен ештеңені аңғара алмай отырсың-ау деймін... Бекберген менің немерелес інім болады... Қызы мынау шай құйып отырған Кәмен, аяулы бала,— деп үлкен қызға көзін аударды.— Сендердің келерінді естіп қалып, Кәменді біздің үйге жіберіпті,— деп тағы тоқтады.

— Ауылдарында Загипа деген бір өсекші қатын бар

емес пе, хабар берген сол қыл-ауыз! — деп әйелі кіжіне қосарланды.

— Қайсардың жалғыз атын сұратқанына біз қатты наразы болдық. Ертең балаң баратын жерді тақырлап кеткің келе ме деп аямай ұрыстым. Еті тірі жігіт, тауып алады әлі, пәлен де түген деп айнала оттап, көнбей кетті... — деді үй иесі.

— Оның сөзінің кімге керегі бар!.. Тұн бойы зығырданың қайнап, қыз алып қашатындардың біреуі кездессе Кәменді артына мінгестіріп жіберер едім деп жатқаның қайда? Сөзді қойып, осы балаға мінгестір де жібер! — деді әйелі.

Мениң Кәмендей аяулы қызды артыма мінгестіріп, шабдар байталды қорқ-қорқ еткізіп жортып бара жатқаным көз алдыма келді. Ол бір үйлеспейтін де болмайтын іс қой! Кіші қыз астыңғы ернін маған қарай тағы бір қисаң еткізіп қалды.

Кәмен қыздың көзіне жас келіп қалыпты. Жасқа толы көздері құлімдей үй әйеліне алғыс айта қарайды.

Ол екі арада үй иесі байламын жасап үлгірген екен:

— Асылқан, екі атты ертте де, Кәменжанды Бәден құдағибың үйіне өзің апарып сал. Таң атқанша оралатын бол! Бекбергеннің жанжалын көріп алармыз,— деді.

Кәменнің жасқа толы көздері үй иесіне де алғыс айта қарап, сол қарауымен мені де сипай кетті. Шай ішіліп болған соң үй иесі қызға батасын беріп:

— Бетіңнен жарылғасын, балам, бақытты бол! — деді.

Кәмен үкілі бәркінің сыртынан қызыл ала шалы жамылып, қызыл беренмен тыстаған тұлкі ішіктің сыртынан көк судыр шапан киіп, беліне қызыл жібек белбеу буындыпты. Үй иесіне көрісіп қоштасты. Өтірік жылап, өтірік айғайламай:

— Қадыр аға, бұлай аттанармын деп ойламаушы ем... Менен кінә болса кешіріңіз. Өз қолыңыздан аттандырған соң елім жоқ, жұртый жоқ екен демеспін. Жолыңыз түссе соға жүріңіз. Әкем де, шешем де сіздер боларсыз... Аттанған үйім — ата мекенім осы үй болар,— деді.

Әр сөзін анық естірткен даусы да, қимыл-қозғалыстары да, өзін өзі ұстай білуі де барлық бала қызыққандай екен. Мен Кәменді мың Қүрентебелге бермейтін қыз екен деп ойладым.

— Тұнде жыламас болар, қарағым,— дегенімен үй иесінің де жүйесі босап кеткен. Ойнақы кіші қыз өкіріп жылай бастады. Қасымнан өте беріп мені ту сыртымнан түйіп-түйіп қалды, жынды қыз!..

Үлкен бір қабажал торыға Асылқан мінді. Жатаған келген жарау қара атқа Кәмен мініп алыпты. Қорқылдақ шабдарыма міне бергенде жынды қыз мені тағы бір түйіп қалды.

Асылқан алда, одан кейін Кәмен қыз, соңдарында мен, жүріп кеттік.

— Жол жоқ. Қасқыр шоқақпен отырамыз,— деді Асылқан, шоқытып жөнеле беріп.

Кәмен де іркілмей жөнеп берді. Шабдардың қалай шоқыта жөнелгенін өзім ғана білемін...

Қар әлі борап тұр. Күшейіп бара жатқан жел әйтеуір бір қырындау екен. Алдыңдағылар жинақы шоқытып барады. Мен далбаң-далбаң шауып келемін.

Бір кезде Кәмен атының басын тежеп, мені тосып алды:

— Інішегім, атың шабандай білем. Шылбырыңды маған бер де қамшылап отыр,— деп шылбырымды алды.

Жаңа түскен келіншектер ұзатылып барған ауылының барлық балаларына өзінше бір ат қойып алады: тентегім, еркебала, кішкенем, тағы-тағылар. Біздің ауылдың балаларынан Кәменнің бірінші ат қойған баласы мен болдым... Оның үстіне «Інішегім» дегені қандай жақын, қандай ыстық естілді.

Біздің ауылға да жеттік-ау әйтеуір... Асылқан Кәменмен қоштасты да, аттарын алып өз ауылына қайтып кетті. Қайсар үйінің қақпасы іш жағынан салтқымен бекітілетін. Мен терезесінен қақтым. Қайсар ұйықтамай жатқан болу керек, тезбе-тез:

— Бұл кім, әй? — деді.

— Мен...

— Бок мұрынбысың, әй?

— Иә, мен... қақпаңды аш.

— Аман жеттің бе, әй, боз собалақ! Жүгір, үйіңе бар!

Әке-шешенә жоқтау айтып жылап жатыр...

— Жоқ, қақпаңды аш! Қасымда кісі бар...

— Мына шіркін не дейді?

Қайсар қақпасын ашты. Кәмен екеуміз үндеместен үйге кірдік. Бәден апай шам жағып жіберді.

— Қалқам-ау, сенбісің? Келдің бе, әйтеуір? Тұн бойы жер-көкті шарлап таба алмай келіп, таң атқан соң тағы да аттанғалы жатыр еді Қайсар ағаң. Айналайын-ай, аман таптың ба ауылды!..

Бәден апай бетімнен сүйіп, мені шешіндіре бастады да, қасымдағы жолдасыма бұрылып айғайлап жіберді:

— Жаным-ау, Кәменбісің! Садағаң кетейін жарығым-ау, көктен түстің бе, қайдан келдің? Құлымның, өкпем!..

Әйелдер аймаласып, жылай жүре күлісіп, қүле жүре жыласып жатыр...

Қайсар мені жұлмалап:

— Сен бе, ей? — дейді.

— Мен...— деймін.

— Қап, мына бок мұрынды-ай!

Жынды қыз сияқты, біресе мені түйгіштеп қояды, біресе қеудемнен итеріп қалады. Не айтып жүргені құлағыңа кірер емес, мағынасыз сөздер...

Бәден апай Қайсарға бұрылып:

— Қүрентөбелді енді осы бок мұрынға бересің! — деді.

— Өй, сен қайтып?.. Қалай? — деп Қайсар әлі сөз таба алмай жүр. Кәменмен қалай тілдесерін де біле алмай қалыпты.

Кәмен шеше құшағынан әрең босанып, Қайсарға қалжыңдай қарап:

— Көріп тұрып «сен бе?» дей бергенің не?.. Кім болсын басқа! Өздерің құр дәрілеп атқан мылтықтан қаша жөнелгенде қорықпаған жалғыз осы інішегім болыпты... Мен жасырынған жерімнен үйге қайтып келе жатыр едім. «Кәменбісің! Мінгес артыма!» деп ақырды келіп! Қорқып кеттім де артына мінгесіп жүре бердім,— деді.— Қүрентөбелінді бересің!

— Сен бер десең бермесіме бола ма? Бердім,— деді Қайсар.

Сонымен шай ішіп болғанша Қүрентөбел ат менікі бола тұрды. Қайсар шынымен-ай атынан айрылып қала ма деп зәрем ұшып барады. Ол ат Қайсардан басқа адамға жа-распайтын сияқты. Қүрентөбел біздің әкейдің қолына бір түссе, ол кісі айрылмайды. Бөркінің арт жағын түріңкіреп алып, Қүрентөбелмен ауылдан ауылды кезеді де жүреді.

Осылай қысылып отырғанымда Қайсар маған:

— Атыңды сатамысың? — деді.

Кәмен қалжыңдалап:

— Сатпа, інішегім, өзің мін! — деді.

— Сатамын,— дедім мен.

— Не сұрайсың?

— Жазғытурым бір қара көк құнан алып бер!

— Әкел қолынды!

Екеуміз қол соғыстық. Мен үйге қайттым. Кәмен жеңгеміз біздің ауылдан бірінші баланың бетінен сүйіп жатып тағы да:

— Інішегім! — деді. Қандай жақынның айтары, қандай жылы сөз!..

Бәден апай тағы да қойныма бір уыс кәмпіт тығып жіберді...

ДОСТАР ҚАЛЖЫҢЫ

Әбекен — Орысша балтаны не дейді, Қалеке?

Қалекен — Немене, мен соны да білмейді деп ойлайсың ба? Тапор дейді!

Әбекен — Оттапсын, Қалеке! Орысша балтаны мәліятек дейді...

(СССР Халық артисі Қалибек Қуанышбаев пен Қазақстан халық артисі Әбікен Хасенов достардың қалжыңдарынан)

Қатынасушылар:

Мұхтар.

Ғабиден.

Мұқсан.

Екі бригадир.

Үш шофер.

Мен.

Тобымызды тұтас алғанда біз көп әкетіп, аз әкелетін аңшылар қатарына қосыламыз. Әкету — үйден, әкелу — түзден. Бұл тұтас алынғандағы жайымыз. Жекелеп алғанда бірлі-жарымды көп әкетсе де, көп әкелетіндеріміз де бар. Бірақ аз әкетіп, көп әкелетініміз жоқ.

Аңшылар әлденеше класқа бөлінеді:

— Атты — тиді, бұл — бірінші класс.

— Атты — бірде тиді, бірде тимеді, бұл — екінші класс.

Түсінде атты — тиді, өңінде атты — тимеді, бұл — үшінші класс.

Атты — арақ бөтелкесіне тиді, тағы да атты — конъяк бөтелкесіне тиді, бұл — төртінші класс.

Бұл кластардың өздері де әлденеше сапқа бөлінеді. Біздің топ сол екінші кластың үшінші-төртінші саптарының біріндеміз. Қара құйрықты машинамен қуып бергенде, не болмаса отыз-қырық метр жерде марқа қозыдай болып отырған дуадақ кездесіп қалса, біз де бірінші класқа кіре аламыз. Солай бола тұрса да біздің ішімізде Тургенев те, Новиков-Прибой да, Пришвин да, индеец жазушы Сұр-Жапалақ та жоқ. Біз аңшылығы ит жүгіртіп, құс салуда болған елдің баласымыз. Әзірше біздің көпшілігіміздің

жанымыз аңшы, өзіміз нағыз аңшы емеспіз. Біздің жантәніміз дала баласы екенімізді ұмыттырмайды. Біздің аңшылығымыздың өзі у-шуы, иіс-қоқысы жоқ таза даланы сағынумен байланысты екені даусыз. Мысалы, мен өзім жетпіс жасқа толғанша бір рет курортқа барған емеспін. Демалыстарымды ылғи далада, өзен-көл жағасында өткізуші едім.

Міне, үш машина «Ақ Сенгір» өзеніне келіп тірелдік те тоқтадық. Бастап әкелген Мұхтар машинадан түсе беріл-ақ риза көнілмен:

— Ойбой-ой! — деді, жіп-жіңішке өзеншенің жағасына шыққан селдір құрақшаны көзімен нұскап. Үлкен бір өзен-нің қағаз бетіне көшірілген бейнесін көргендей қуанып кеткені байқалады. Өзен деп тұрғанымыз бес жасар бала секіріп өткендей тым жіңішке екен.

— «Ақ Сенгірің» осы ма? — деп қалдым мен.

Менің сұрауымда бір астар барын сезініп Мұқан марқұм — «қиик» деп қалды. Ол солай құлуші еді.

— Осы! — деді Мұхтар,— дуадаққа Еділ — Жайық керек емес. Осындай құйрығын суға малмай отырып сусындал кететін таяз су керек.

Ғабиден мені отқа қарай итеріп:

— Немене, менсінбей тұрмысың? — деді маған.

Мен отқа қарай оның өзін итеріп:

— Сенің жолшыбай айтып келгенің есіме түсіп тұр,— дедім. Осыдан әрі барыса алмай тоқтасып қалдық.

Мезгіл тамыздың орта кезі болса да, күн әлі ыстық. Машинаның іші әрі шаңға толып, әрі қайнап кетіп, зықымызды шығарып келген. Біз де Мұхтар бет алған өзенге қарай беттедік.

Күн батар алдында дала ерекше бір балғын қалыпқа көшеді. Күннің кезі бар ыстығын жерге төгіп болып, енді сонау алысынан ризамысың дегендей, мейірім көзімен қарап баяулап барып батады. Мына ыстық кездे шаңтып, қуаң тартып жатқан әлі даланың бетіне қан жүгіргендей, ыстық кезде бүрісіп-бұксиген көгалдар түгел жазылып даланың жаны кіре бастайды. Осындай жерде болмаған жан иесі дүние жүзінде болмауға тиіс сияқты көрініп кетеді.

Өзенді жағалай жүріп, аңшылық жайына көштік.

— Мұқан, сен қашаннан бері аңға шығып жүрсің? — деп сұрады Мұхтар.

Мұқан ішіміздегі ең жасымыз. Кергіме-кеудем соқтығы жоқ, биязы жігіт. Даусыз талантты композитор. Мұхтармен анда кездесіп тұрғаны бірінші рет болуы керек. Мұхтар соны еркінірек болуға тарту үшін сұрап тұр.

— Бірінші қырғауылды отыз төртінші жылы әкелгенім есімде,— деді Мұқан.

— О-о, көрі аңшы болдың ғой!

— Қалекең екеуміз Жұмат ағай мен Елекене еріп шыққамыз...

— Иә, Жұмат Шанин. Елубайлар біздің қауымнан бірінші болып шыққан жақсы аңшылар... Мылтығың қандай?

— Мұқа, менде осы күнге дейін мылтық болып көрген емес...

— Пәлі, қырғауылды құр ұстап алдың ба?

— Қызығы бар. Мұқа, қииқ... Осы күнгі Мәдениет паркінде ауыл шаруашылық техникумының екі қабат ағаш үйі болатын.

— Ие, ол үй әлі түр.

— Сол үйдің тоқыма шарбағына арқамызды сүйеп, көлеңкеде сыраны тартып қойып, Қалекеңнің әңгімесін тындалп отырғамыз. Күн осы мезгілден аз-ақ ертерек еді. Ар жағымызда жатқан сайдан, қонақтап қайтқандай шұбалып қара ала, қызыл ала қырғауылдар шыға келді. Екі қос ауыз сүйеулі түрған... тарсыл-гүрсіл болды да қалды... Маған да екі қырғауыл тиді...

— Апыр-ау, сол кезде қырғауыл қорамызға кіріп жүреді екен-ау!..

— Ие, солай еді ғой.

— Тап сол сендер сырға ішіп отырған қара ағаштың түбінен мен де бір-екі қырғауыл атып алғаным бар,— дедім мен. Аңшылықтың бір ақ сайтаны болады, тұртіп қалды — болды, аңшы сықпырта жөнеледі. Мені де сол сайтан тұртіп қалды білем, шыдай алмай кеттім. Эйтпесе тап сол жерде тап сол әңгімеге қыстырыла кететін жөнім жоқ-ақ еді...— Екеуі де шекесінен қарайтын бесті айғырдай, ақ мойнақ қара көк күреңнің өзі екен! — деп әрәң тоқтадым.

Қашанда аңдысып жүретін әдетіміз бойынша Фабиден мені бас салды:

— Үшеу емес пе еді? — деді сақтандыратын жылымды даусымен.

— Жоқ, екеу!

— Ана бір жолы үшеу деген едің...

— Деген емеспін!

Аңшылық қалжыны аралас азды-көпті асыра сөйлегенді Мұхтар жек көрмейтін. Қайта өз қолынан келмей қойған бір қасиеттей, қызыға қарайтын еді. Тек аяқ-қолы ербе-

лендеп, не шындыққа, не қалжыңға үйлеспей тұрмаса болғаны.

— Сен ғой, өмірінде бір қырғауыл атынп алған адам емессін?! — деді Мұхтар Ғабиденге.

— Өзі айтқанда бұл кісінің де бір оғы дәарымай кеткен емес,— деп Мұқан қалжыңға араласты.

— Біз қаз бен дуадақтан кіші хайуанды атпаймыз! — деді Ғабиден панданған дауыспен.

— Тигізе алмайды! — деп мен де оны бір түйіп қалдым. Ғабиден онымызға былқ еткен жоқ.

Күн де батты, жып-жылы түн де орнай қалды. Құлагына қадалар бір дыбыс жоқ, мұрның безінегер бір иіс жоқ. Шоферлар от жағып, шай қайнатып жүр. Далада жағылатын отты, тұтінді сағынып қалыптыз. Сеүссейілдің тұтіні түгіл, тезектің тұтіні болса да будак-бу дағымен жұтқандаймыз.

Өзімізге өзіміз «тоқым қағар» жасап қызыза берген кезде даланы қатты дүрсілдетіп, екі салт атты - адам айғайлап келіп, кимелей тоқтады.

— Кім сендерге совхоздың жеріне келіп, от жағуға лұқсат еткен?! — Біреуі осы сездерді орынша айтып еді, екіншісі қазақша қайталады.

— Сендер неменеге көки келіп тұрсындар? Адамша сөйлесуге болмай ма?

Өзгеміз осылай тіктеу келе жаздал едіңк. Мұхтар тез бұрып әкетті.

— Әуелі танысайық... дастарқанға келіндер,— деді.

Келгендердің дәмеленгендері де сол қастарқан болу керек, екінші рет шақыруды күткен жоқ, әттарынан түсе бастады. Аттарын әрірек апарып матастыра салып, тез оралды. Біреуі шөпшілер бригадирі, біреуі қойышылар бригадирі, келін түсірген тойдан келе жатқандар болып шықты.

Дастарқан үстінде Мұхтар бізді танытыруға кірісті:

— Мынау отырғандардың екеуі бірінен әріпі асқан үлкен жазушылар... Бергі отырған Мұсрепов Ғабиит.

— А, Әбекең бе! Білеміз, білеміз...

— Одан арғы Мұстафин Ғабиден.

— А, Мұстафа!.. Білеміз, білеміз.

— Қастарында отырған музыка дүниесінде жаңа көтеріліп келе жатқан жарық жұлдыз Төлебаев Мұқан!

— А, Мұқанов білеміз, білеміз!

Келген жігіттер — бірі орыс, бірі қазак, мәдениет майданына жана спаған адамдар екені байқалаңды. Біз оларға әкпелеген жоқтыз.

— Мен «Абай» романын жазған Мұхтар Әуезов боламын...

— А, Абай! — Абай! Білеміз, білеміз!..

Қазақ жігітінің бір көзі соқыр. Өз қауымының орта-сында кеуделі адам екені байқалады:

— Өзіміз де тойдан келе жатыр едік. Ішетін-жейтін жеріміз жоқ. Сонда да мынаны сіздің денсаулығыңызға алып қоймасақ болмас! — деді Мұхтарға қарап.

— Жә, алып қояйық!

— «Абай» романын оқыған екенсіндер ғой?

— Мен өзім бас алмай оқып шықтым... Аудан орталығында жеңіс тойы болып, содан алып келіп едім, таң атқанша оқып әрек бітірдім. Мениң бригадамда «Абайды» оқымаған небір еркек, небір әйел, небір бала қалған жоқ. Қыстығұн «Қан-Шенғел» жаққа бір келсөңіз көресіз.

— Мен де естеріңен шығып кетпейін, киик...

— Жоқ, түгел барамыз.

— Тағы басқа дос-жарандарыңыз болса, бәрін де ала келініздер... Кәне, сіздердің келулерініз үшін!

Бұдан кейін қойшылар бастығы барлық ала мойнақ, ақ мойнақ, сары ала мойнақ бөтелкелерді өз алдына қарай ііріп алып:

— Бұғін мен сіздерге бір қызмет етіп жіберейін! — деді.

Қызметкерге жарыдық та қалдық. Ол өзі бір нағыз сырттан, нағыз дархан жігіт екен. Екі-үш рет әр түрлі себеп тауып бақал көтертеді де, бөтелкені ту сыртына қарай лақтырып жібереді. Бір көзі соқыр болса да, қолы мерген болу керек, бөтелке арт жағымызда сыйдырап ағып жатқан өзенге барып шолп ете түседі.

— Апыр-ау, нағыз мерген екенсің ғой! — деп Мұхтар таңданып қалады.

— Аздаған ондайым да жоқ емес.

— Бұл маңайда дуадақ бар шығар?

— Қойдай өріп жүреді!

— Біздің ізден келгеніміз сол дуадақ...

— Қырып аласыздар.

— Қайсы күні қаяққа жүретіндерін кім білсін. Бірақ қаяққа қарай жүрсендер де бәрібір қырып аласындар. Тіпті осы жерден қозғалмасандар да болады. Түс кезінде су ішуге келеді...

— Мен білмесем бастап әкелем бе? — деп Мұхтар бір мактанаң қалды.

Көңіл біржола тынды, бейіл біржола кеңіді. Өзіміз төрт аңшы, үш шофер — жетеу едік. Келген екі жігіт ішіп-жеу

жагына келгенде біздің жетеуімізге тұрады екен. Қолдарын қақпадық.

Тұн ортасына жақын қалжырай бастаған кезімізде тәнірі жарылқағыр Мұхтар әңгіменің бетін өзіне бір бұрып алды да, одан кейін ешкімге сөз берген жоқ. Әуелі дастарқандағы тамактар мен басқаларын мол-мол жіберген әйелдерімізді мақтай келіп, сөз аяғын Абайға бұрып әкетті:

Абайдың:

Сорлы Кекбай қор болды-ау,

Осыншадан құр қалып,

— дегені бар. Кекпайды білетін шығарсындар? — деді жігітерге бұрыла қарап. Олар тағы да «білеміз, білеміз» десті.

— Білсеніздер, ол Абайдың ең жақын досы болған. Өзі де ақын адам. Абай әуелі өз шығармаларын Кекпайдың атынан бастырған...

Ғабиден маған қарап көзін қысты. Басымен сырт жағымызды нұсқап қалды. Мен де соны істедім. Бұл біздің «әңгіме таң атқанша созылады, ептең жылышып кетуге де болады» дескеніміз еді.

Жылышып кетудің ретін таба алмай, тағы да біраз отырып қалдық. Мұхтар орағытып әкеліп Абай мен Тоғжанды жағыстырып болған соң, аз кідірген кезде Ғабиден менен:

— Сенің картешің көп пе? — деп сұрады. Тапқан айласы түсінікті еді.

— Жоқ, бесеу ме екен, алтау ма екен... Мен далада жасап алармын деп оқ-дәрімді ала шықтым,— дедім.

— Оны қашан жасайсың?

— Таңертең болмаса, біле алмай отырмын,— дедім.

Мұхтардың жалпы сақ отыратынын білемін, әдейі қаттырақ айттым.

— Жоқ, жоқ,— деді Мұхтар.— Машинаның жарығымен қазір жасап алындар... Дуадақ күн шықпай, тан құланиектене бергенде-ақ өре бастайды!

Құдай берді, біз бір машинаны алып үзап барып тоқтадық. Тәменгі әлсіз жарығын жылтыраттық тақұладық...

— Қиик...— Мұқан да келіп сұлай кетті...

Мұхтар бізді өзі айтқан таң құланиектене бергенде ояты.

— Какой шорт сендер ахотниксіндер! Мен, әне, шай қайнатып қойдым.

— Дұрыс... Ақсақал кісі ерте тұру керек...

— Мен, тіпті, жатпаған болсам қайтесіндер...

— «Мал ішінен айналып,
Көнілі жақсы жайланып,
Аяңшылы жылпылдалад...»

келе жататын бір ақсақал бар еді ғой, соған үқсатсақ не айтасың?

— Мұқан, сен байқаймысың мына екі қу мені Абаймен жеңгілері келеді.

— Абайға жүгінбеске шара жоқ шығар,— деді Мұқан.

— Үшеулеуге келісіп алған екенсіндер ғой. Онда жеңілдім. Жүріндер, шай ішіп алайық.

Мұхтар шын-ақ ұйықтамаған сияқты. Түсі ашаңданып, аксүрләндып, ажарланып кетіпті. Біз бетіміз ісіңкіреп боржысып тұрғамыз. Басымызды суға бір-бір тығып алған соң ғана ажарымыз түзеле бастады.

Әңгімесінің жалғасын Мұхтар шай үстінде айтты:

— Бір тамшы ішімдік, бір жапырақ ет қалған жоқ. Екі бөтелке шампан, бір сыңар қазы қалып бара жатыр екен, «сіздің келіндеріңізге беріп жіберген сарқытының болсын» деп оны да алып кетті,— деді.— Бірақ ішкен-жегендерін ақтайтын жігіттер екен. Қазір осы араға екі аңшы жігіт келіп, бізді тұра дуадақтың ортасына алып барады.

— Е, онда ішкен-жегендері ас болсын!

— Ол аз болса, «Ақ Сенгір» өзені осы жерден бес шақырым ұзаған соң қамысты-құракты көлге құяды екен. Соған он шақты балықшы жіберіп бір тонна балық ұстап береміз деп кетті.

— Пәле-е-е-!

— Тегі, сол жерде бізді қонақ етіп аттандыратын болды ғой? — деді Ғабиден.

— Ол да болмай қалmas.

— Мен мына соқырмен «Абайды» жазудан бұрын та-
нысқан болсам, Құнанбайдың бейнесі қазіргімнен анағұр-
лым толығып шығады екен. Нагыз Құнанбай осы ғой!

— Ие, келісімді жарапан жігіт.

— Бас қандай, кеуде қандай! Кейде бір шалқалай беріп қарағанда жалғыз көзі шын-ақ «Оқ Жетпестің» иығына қонып отырған мұзбалаша қырандай көрініп кетеді.

— Аты кім екен өзінің?

— Сейфілмәлік пе, Шейхелмәлік пе, сондай біреу.
Оның атын қасындағы орыс жігіт айтып еді, шалараш айтты.

Біз шай ішіп болғанша күн шықты. Шықкан күн тұрар ма тұрақтап, наиза бойы көтеріледі. Бұл дуадақтардың

тойынып болып, енді қай қалыңды тасаланамыз деп ойланар кезі. Келеді деген аңшылар әлі жок. Бұл біздің де ойланар кезіміз болғанын андатады. Біз Мұхтарға қараймыз. Мұхтардың өзі де тынышсыздана бастады. Ұзамай күннің көзі жабықтан түсер кезі болып қалды. Ол кезде тәжірибелі аңшы аттың басын ауылға қарай бұра береді.

— Қой, енді отырмайық.

— Бізге басшы болар аңшының керегі не? Жүрейік!

— Ие, көзіміз бар. Астымызда машина. Осы жазық даланы үш жағынан кіріп кезетін болсақ, тірі тышқан болса көзге түспей қоймайды.

Мұхтар да көнді.

— Аңшыларды машинамен жібереміз деп еді. Әлде машина табылмады ма, әлде жолда сынып қалды ма...

Сондай бір бөгесінге ұшыраған болар деп, «нағыз Құнанбайға» актау айтып барып көнді.

Үш машинамен үш жағынан орай жүріп кеттік. Қазір сағат сегіз. Он екіде осы арадан табыспақпыз.

Тамыздың орта кезі, даланың ұшпалы шебі курап біткен. Кең дала құп-қу. Бұл, енді жазғытырым болмаса, жан-жануар жүрер жер емес. «Ақ Сенгірге» жақынырақ жерде ұзынша ғана болса да жоңышқа етілген жер бар еді. Одан арғы жағы тұтас көгалсыз еken. Жазғытырым қар суы ағатын, тубінде қоңыр құм жатқан жыралар әлдеқашан құрғап кеуіп кеткен.

Өзеннің оң жақ бетін ұзақ шимайладық. Шоферлар өз іздеріне де, ана машиналардың іздеріне де әлденеше рет кездесіп қалғанымызды айтып келеді. Өзеннің екінші бетіне өтуге көп жоқ.

Түске тармаса үш машинадағы аңшылар дуадақтан үміт үзіп, бәріміз де Мұхтар айтқан «бес шақырым» жердегі көлді іздеппіз. Іздең келеміз, іздең келеміз. Өзеніміз жіңішкеріп, тайызданып барады. Бір кезде құмға кіріп, үзіліп кетті. Көл жоқ...

Үш машина осы маңайда қайта түйістік. Бұл, енді Мұхтарға тиісетін жер емес... Фабиден екеуміз бірімізге біріміз тиісе бастадық.

— Баяғыдан бері аңшымын, әйдікпін деп жүргенде немді бітіргенсің! — дейді Фабиден, маған тиісіп.— Осында жерде аң бола ма еken?

— Неге болмасын? Жазғытырым қар еріп, жер көгере бастағанда, құдай біледі, осы далада дуадақ пен безгелдек сыймай кетеді.

— Онда сен жазғытырым неге экелмедің бізді?

— Аңшы қай уақытта, қай жерде не болатынын түгел біле жүру керек...

Ол мені отқа итеріп тұр: — Бастап әкелген мен емес қой! — деп қалса еken дейді. Мен де «бастап әкелген» деген сөзге жақындағым келмейді.

Біздің нені айтып, нені тұспалдалап тұрганымыз Мұхтар үшін үлкен жұмбақ емес еді.

— Эй, екеуің не оттап тұрсындар? Қойындар былшылды! Манағы қонған жерімізге барып, бір шай ішіп алайықта, қайтайық,— деді.

— Сол болар дұрысы.

— Мен бір киіз үй көріп едім. Маңайында қара-құра көрінбеген соң бұрылмай кеттім,— деді Мұқан.

— Қай жерде? Алыста қалды ма?

— Алыс емес, мына бір қырқаның арғы етегінде.

— Жүріндер, соға кетейік...

Киіз үйге Фабиден екеуміз кіріп едік. Мен кіре бере таң қалып тұра қалдым. Бұдан қырық жыл бұрын тап осылай, көрпесі қеудесінде, аяқ жағы ашық жатқан бір жігітті жазғаным бар еді. Оның да денесі осындай толық, оның да екі аяғы осындай қара қайыспен әдейі ноқталап тасталғандай еді.

— Өй, мынау тұндеңі жігітіміз емес пе? — деді Фабиден.

— Тап өзі!

Фабиден есіктен Мұхтарға қол бұлғады:

— Бері кел! — Мұхтар кіріп келді де таныды.

— Өй, Сейфілмәлік ұбықтап қалыпсың гой... тұр! — деді.

«Нағыз Құнанбай» жалғыз кезін ашып бізге танымағандай, өзінің бір қол астындағы адамдары деп қалғандай міnez көрсетіп — «ертең, ертең!» — деді. Сол жағына қарай аунап түсіп, қорылдай жөнелді.

Біз Мұхтар мен «Нағыз Құнанбайдың» арасына енді түскіміз келмей, шеттей бердік.

Мұхтар дауысы қatalырақ шыға бастады:

— Ей, сен өтірік қорылдамай, аш кезінді! Кімді алдап құтылғың келеді? Тұр! — деді.

«Нағыз Құнанбайымызың» кезін ашты.

— Тұнде берген уәден қайда? Аңшыларың қайда? Балықшыларың қайда?

— Мас кісі не айтпайтын еді, ақсақал!.. Өзіңіз қызық адам екенсіз гой!..

Бұдан әріге шыдай алмай, біз үйден шығып кетіп күлдік. Мұхтар да көп ұзаған жоқ. Жігітке қатты бір сөгіс жариялағанын естідік, не деп сөккенін естіген жоқпыз. Мұхтар оны өткен тұні қандай аспанға көтеріп мақтаса,

енди оны жеті қабат жердің астына тыға жамандай алатаңын білеміз. Үн шығарыспай, түнеп шыққан жерімізге қарай бұрылдық.

Тұнде қонып шыққан жұрттымызға келсек, жау талағандай астан-кестең болып жатыр екен. Дастарқанымызда жұмыртқа, сары май, аптақ уыз балапан шошқаның тілінен жасалған жуан колбаса қалып еді, зым-зия жок. Барлық дүниеміз тінтілген, шашылып жатыр...

— Ойбай, менің сумкамды алып кетіпті! — деген Фабиденнің жан даусы шықты.

— Ана жатқан сол емес пе?

Фабиден сумкасын өзен жағасынан тауып алып, бізге қарай бұрылып:

— Сумкамның быт-шытын шығарып жарып кетіпті! — деді.— Нарыз жан даусы осы жолы шықты. Индияға барғанда әкелген ағылшын қолынан шыққан қымбат дүниелік екен...

Шай, қант орнында. Киім-кешек аман, ас ішетін ыдыстарымыз құлап жатыр. Тонаған кім екені айқын танылып тұр — тұлкі! Тұлкі кү!

Ет пен майдың иісін күндік жерден сезінген сары балақ тұлкі кү бізді түн бойы торыған болар. Бұл оның қашаннан бергі әдеті.

Іле, Балқаш бойындағы көлдерде, даланқы жерлердегі суларда әр аңшының соңында әлденеше тұлкі жүреді. Атқанынды тезірек жинап алмасаң, қағып әкетеді.

Осы жаққа бастап әкелген Мұхтарды қалжыңмен қолға алатын бір жер осы еді, бірақ онымыз тым батып кететін қалжың болар деп оған барыспадык.

— «Құнанбайымыз» қалай болып шықты? — деп өзара қалжындасқан болып едік, Мұхтар онымызға ере қоятын ыңғай көрсеткен жок.

Жолымыз болмағанға ішіміз аши тұра құлген болып, аман қалған ыдыстарымызды жинай бастадық. Шай қайнатайық десек, тұлкі иіскелемеген неміз қалды дейсін деп оны да істемедік.

Мұқанның шофері машинасына су құйып жатыр екен. Соған қарап тұрып, Мұқан бір орынды қалжың айтты:

— Нарыз тұлпар су таңдайды... Мен үйге «Құлагерімді» «Ақ Сенгірден» суарып қайттым дермін-ау. Сіздер үйге не бітіріп келдік деп қайтар екенсіздер! — деді. Ишімізде іркіліп қалған барлық қалжың түйіншектері түгел ағытылып кеткендей қарқылдастып күлдік. Бұдан кейін бірімізге біріміз қандай қатал қалжың айтсақ та зілі болар-ау деп қауіптенген жоқпыз.

Жүріп кеттік... Күн қайнап тұр. Дала жолының шаңы бұрқ-бұрқ етеді. Бұл көбелек қанатының лебінен көтеріліп кететін құлдей ұсақ шаң. Машинамыздың іші сол ұсақ шаңға толып бұлттанғандай буалдыр тартып кетті. Машинамыздың терезелерін ашпасақ тұншығып барамыз, ашсақ — ұсақ шаң будақ-будағымен өкпеге соғады.

Бір жарым сағат уақыт жүргүгінде әрең шыдадық. Біздің жолымыздан бес километрдей бұрыс бір поселке көрінді. Алдымызда келе жатқан Мұхтар машинасынан түсіп, бізге соны нұскады. Біз бас изестік.

Поселкенің шетірек жағында қорасындағы құдықтан су тартып алып жатқан жас қазақ әйелі көрінді. Тұра қалдық. Тұра қалдық та түсе қалдық. Түсе қалдық та, жапа-тармағай құдыққа қарай жөнелдік.

Әйел бізді шырамытқандай, су толы шелегін жерге қойып, азғана жымып тосып тұр. Біз жақындағы бергенде:

— Мұхтар аға-ау, осынша шаң-шаң болып, қайдан келесіздер? — деді әйел.

— Бадишамысың, айналайын... Әуелі шайыңды қайнат... кейін естірсің.

— Ал үйге жүріңіздер.

Бұл — Мұхтардан оқыған, Қазақ университетін бітірген мұғалима екен. Өз пәтері жоқ, совхоз бухгалтерінің бір бөлмесінде тұрады. Шайды тез қайнатып әкелді. Біздің «шаңнан тұншыға жаздадық, ыстықтан еле жаздадық» дегеніміз бір-ақ шайлышқазап екен. Шаңы бұрқыраған тас жарып көрмеген, темірді балқытқан пеш аузын көрмеген жандардың күйректігі екен. Шайға қандық та, жадырап сала бердік. Қалжынымызға қайта бастық...

Асфальтті жолға жетіп, машинамызды қағып-соғып алған соң, кең машинадан шалқайысып отырып, Ғабиден екеуміз бір ауызбірлікке кеттік. «Заговор!»

— Мына шалды бір тотиту керек! — дестік.

Мен идеяның авторы Ғабиден деуіме болады. Ғабиден де мені атауына болады. Куә да жоқ, дәлеліміз де жоқ. «Қап, мына шал қылды-ау қылықты!» десіп отырдық та, аяғында «өзін бір тотиту керек» деп сөз байластық. Онымыздың ауыр-женіл боларын, орынды-орынсыз боларын ойласқанмыз жоқ...

Қалай тотитудың ретін келтіре алмай, бір жеті сандалдық. Әлдекімнен үлкен бір кегімізді алатындағы, кек болғанда анау-мынау емес қанды кегімізді қайтаратаңдай ойландық. Ойланана келе ауыр-женіл болар жағы да еске түсті. Тұрпайы да болмау керек, тұздықсыз да болмау

керек. Әуелі бізге ашуланатын болсын, артынан өзіне өзі күлетін болсын. Ақырында таптық, өзінен өзі табылды.

— «Ақ Сенгірде» көрген азабымызды өзіне бір көрсетіп алсақ-ау! — десіп құлісіп отырганымызда орала кетті. Ғабиден менен бұрын «Е!» дедім десе таласпаймын, мен таптық деген арнадан ауысқым келмейді.

— Шалды келістіріп тұрып алдап, «Ақ Сенгірге» жалғыз жіберіп алайық!

— Ретін таба алсақ, ең қызығы осы ғой! — Тоқтайық осыған!

— Болсын! «Нагыз Құнанбайын» тағы бір көріп қайтсын, несі кетеді.

Енді сол қақпанымызға қалай түсірудің жайын ойластық. Әрбір жазушы драмалық, трегедиялық, не болмаса комедиялық жағдайлардың бәрінің де өрістеу логикасын жақсы білуі керек. Оның әрқайсысының өз логикасы бар. Шығармаңа араласатын әр жастағы, әр түрлі кейіпкердің өзіне тән мінез логикасы бар. Адам мінездерінің құбылыстарына бармайтын, бара алмайтын жазушы ол жабайылықтың жаршысы!

Мұхтар мінезінде қандай өзгешелік барын жақсы білеміз. Соның бірі, бірі болғанда ең керексізі, өзіне де, өзгеге де ең зияндысы — сенімпаздығы еді. Бірінші көрген адамына да, бірінші айтылған шағыстыруларға да оңай сенетін. Балаша сенетін.

Қырық төртінші жылдың не алдында келетін, не артында келетін қысы еді. Орта Азия мен Қазақстаннан көркемөнер апталығын өткізуге Ташкентке бардық. Бізді «Өзбекстан» қонақ үйіне түсірген. Бір күні қоныр інір кезінде қонақ үйімізге қайтып келе жатсам Мұхтар сыртта, есік алдында бір қазақ жігітіне ақша беріп жатыр екен. Өңкей қара ала жұз теңгелерді сыйырлатып санап тұрып: «Мың жарым жете ме?» — деп жігітке ақшаны ұсына бергенде, мен келдім.

— Е, жақсы келдің. Мына бір ініміз ертең қонақа шақырып тұр. Мен екеуміздің атымыздан келеміз дедім. Дұрыс қой? — деді Мұхтар.

Жігіттің басында таз адамша кептей киген қоныр кепке, үстінде резинка иісі бұрқырап тұрған плащ. Маған қолын ұсынып еді, алақаны сұп-сұық су екен. Адам тартар кескіні де жоқ. Базар қарақшысы сияқты.

— Мың жарым жете ме? — деп Мұхтар жігітке ақшаны ұсына бергенде, жігіт:

— Тағы бір-екі қағаз қоссаныз дұрыс болар еді,— деп қалды. Тебінгідей қара ала жүздіктерді көріп жұтынып тұр.

— Қонаққа шақырған адам сұрай ма екен? — дедім мен.

— Ертеңгі ішім-жемізді алуға ақшасы жетпей түр екен.

— Бұрын танитын жігітің бе еді?

— Жоқ. Ана тұрган машинаны көресің бе? Мені білетін әке-шешесі сол машинада отырган көрінеді. Қазір таныстырады бізбен...

— Мен сол машинаның қасынан өттім. Онда екі жігіт, екі әйел отыр. Төртеуі де орыс жастары. Оның ішінде әке де жоқ, шеше де жоқ.

Дәл осы кезде машина қозғалып та кетті. Мұхтардың ақша ұсынған қолы да шегіне берді. Жігіт те тайып отырды.

Біз де Мұхтардың осы сенгіш мінезіне сендік...

Сөз байласқан күні Ғабиден Мұхтарға телефон соғыпты:

— Мұқа, біз кеше анау күнгі «Ақ Сенгірден» келдік. Қырып әкелдік... деп бастапты.

— Е, ондай ит сарып кеткен жерге қалай барып жүрсіңдер?

— Біз «Айдарлы» жаққа кетіп бара жатқамыз. Ұзынағаштың бер жағында анау күнгі соқыр сіздің жолыңызды тосып жүр екен... Машинасында қой, қымыз, конъяк, шампан... Мені бір жер шақырып қалды... Ар жағын Ғабиттен сұраңыз,— депті Ғабиден.

Мұхтар маған телефон соқты. Мен де Ғабиденше бастай беріп едім:

— Ол жағын Ғабиденнен естідім, ана соқыр қалайша менің жолымды тосып жүр екен, соны айтсайшы,— деді.

— О, ол қатты ұялған екен... Мас күйінде ұялып айта алмапты. Біз де өкпелеп құлақ аспаппыш. Жай былай болыпты: орыс жігіт орталықтан машина алып, уәде еткен адамдарын жинап әкелемін деп барса, бастықтардың бірін таба алмайды. Күн жексенбі еді ғой, есінде ме? Содан ол салпақтап кешке қарай оралыпты.

— Пәлі...

— Содан кейін сол екі жігіт ұятымызды аршиық деп келесі демалыста сені күтіп жүргенде бізге кездесті. Бар-масақ бола ма, бардық. Төрт-бес дуадақ атып алдық... Біраз балық ұстап берді...

— Ана соқырды мен нар жігіт, нағыз Құнанбай екен дегенімде мені мазақтағыларың келіп еді! Енді не айтар екенсіңдер!..

— Енді бәріне сендік...

Мұхтар бізге де оңай сеніп қалды. Біз бәсек-бәсек шыжымдап тартатын өнер де көрсеткеніміз жоқ. **Жалғыз есебіміз** — Мұхтардың өзі сеніп қалған соқырын аз ғана майлап жіберсек, ар жағын өзі өндеп, өзін өзі сендіріп әкетеді деген ой болды. Сол беталысқа ойысып болды-ау деген кезде: — Мұқанды демалыс құндері күзге дейін күтеміз. Енді бір жетіде қой отарлары осы «Ақ Сенгір» мен «Жирен айғыр» өзендерінің маңайында болады. Күтеміз, күтеміз! — деп қалды дедім.

Атақты жазушы Марк Твен Париж көрмесін аралап жүріп адамнан басқаға көзі түспегенін айтады. Бұл шындық қой, жазушы шындығы Біз де Мұхтарға сол адам жағынан, «нағыз Құнанбайы» жағынан келіп едік, қуанып кеткендей сенді. Енді қайтер еken деп Мұхтарды екі жақты бақылауға алдық.

Бір жеті бойы хабарласқан жоқ. Жұма күні кешке Фабиден телефон соқты:

— Кетіпті!

— Жолы болсын!

Дүйсенбі күні таңертең қыдырған болып Мұхтардың үйінің алдынан өтіп бара жатсам, шофері арықтан машинасын жуып жатыр еken. Қара машина баттасқан шаң. Анау күні өзімізді тұншықтырып келген ақ құба шаң, күлдей ұсақ шаң...

— Ие, бір жаққа барып па едіндер? Қанша әкелдіндер?

— Ну, Вас!.. — деді шофер. Оның үніне қарағанда Мұхтар ашуланған болуы керек.

Біз істерімізді істеп алып, енді соны қалай жуып-шашырызды таба алмай қысылыңқырап жүргенде, бірер жетіден кейін Мұхтар өзі телефон соқты:

— Эй, сендер, екі дорақ, әуелі мені алдай алғандарыңа мәз болып күліп, енді менің көзіме көрінуге бата алмай жүргендерінді мен білмейді деп жүрсіндер ме? Валентина Николаевна екеуміз күнде күлеміз екеуіңе. Менің туған күнім естерінде шығар, келіңдер, қосыла күліп алайық,— деді.

ҚАРЛЫ ЖАҢБЫР АСТЫНДА

Қатынасушылар:

Қалибек, Мұхтар, Елубай, мен.

Мен оқ жасап отыр едім, Қалекең телефон соқты:

— Уай, мен бүгін бара алмайтын болдым.

— Да, не болып қалды?

— Қазияның он төртіне толмай құтырған қызы бар емес пе, сол ақ тоқтымыз бүгін кешке қүйексіз қара қошқармен ми-палау жасайды екен. Ми-палау!..

Түсінбейтін еш нәрсесі жоқ. «Отелло» қойылатын болғаны да. Қыз әкесін ойнайтын Қалекең соны Шекспирдің ез сөздерімен айтып жатыр.

— Онда сен бұл жолы бара алмайтын болғаның ғой?

— Уай, сен не сандалып отырысқың өзің? Тірі болсам — өзім, өлсем — сүйегім жетеді ертең Шабынды көлдің жағасына!

— Онда болды, Қалеке, болды!

Мен Мұхтарға телефон соқтым:

— Ана шал бүгін бара алмайтын болды. Бүгін «Отелло» екен.

— Қап!.. Далаға шығып бой жазып қайтайық деп құтырынған өзі еді, бара, алмайтын болғанын қарашы...— Мұхтар кәдуілгідей ренжіп қалды.

— Қынжымай тұра тұр. «Тірі болсам — өзім жетем, өлсем — сүйегім жетеді,— деді — Шабынды көлге».

Мұхтар қуанып кеткен дауыспен:

— Онда жасай бер оғынды. Көп жаса! Бір оғына бір үйректен аласың менен! — деді.

— Келістік! Одан арзанды Ташкентге барсаң да таба алмайсың!

Отан соғысының орта кезі. Жасаулы оқ жоқ. Уқалаған газет қағазымен тығындал оқты қолдан жасаймыз. Өзіме жүз, Мұхтарға елу оқ жасауды керек. Ол маған оқ басына бір үйрек атып бермекші... Сонда өзіне қанша үйрек қаларын екеуміз де ойлаған жоқпыш. Аңшыларға есеп-қисаптың керегі не? Аңшылардың арасындағы есеп-қисаптан еш уақытта алашақ-берешек туған емес. Аңшыға асырып айту айып емес, өтірік айту айып.

Кешке Мұхтар, Елубай үшеуміз вокзал басында кездестік. Елағаң Мұхтар екеуміздің арқамыздағы рюкзагімізді басып-басып байқады да «Нешауда!» — деді. Алматы мен Іле арасында жүретін жергілікті поезд қозғала берді. Міндік те жүріп кеттік.

Біз «Жеті жиде» стансасына жетіп түсे қалғанымызда тас қараңғы тұн еді. Қарлы жаңбыр күшейе түсіпті. Бұл қалың. Бұл пен тұнгі аспанның айырмасы сезілмейді. Бұл біздің құдайдан тілеп келе жатқан жағдайымыз. Қуннің қалпы осылай болып тұrsa, топтанып келе жатқан үйрек-қаз төмендеген бойымен көлге құлай қонаады. Жердің миң шығып жатыр. Қызыл асықтан батпақ. Барар жеріміз әлі бес-алты километр.

Шабынды үлкен көл. Аспанда бір құс келе жатса, бұл көлге қонбай кете алмайды. Жемі мол, орталығында айдыны бар, ығы бар, тасасы бар. Көлге жақын ауылдарда бір аңшы жок.

Жүріп кеттік... Елағаң алдымызға түсіп алды да, қақшаңдаپ тартып берді. Ол өмірінде май бітпеген қырық сіңір адам. Денесі тіп-тік. Бұлшық еттер мен сіңір, сүйек. Аяғында өгіздің жон терісінен тіктірген қос ұлтан, қос жұлық, аша бұттан келетін етік. Киімдерінің бәрі ықшам, нағыз аңшының киімі. Ең сыртынан киген жалбағайлы су өтпесі тағы бар. Біздің қауымда жиырмасыншы жылдардан бері аңшылықты үзбей келе жатқан нағыз аңшы жалғыз сол — Елағаң.

Мұхтар екеуміздің киінген түріміз түр емес. Мұхтардың үстіндегі қазақы қоңыр сырмалы шапан, аяғында қазақы қоңылтайқ етік, бозға да, бозғылға да қосуға болмайтын күлді-бадам күнгірт түсті кепке. Мұхтар әшейінде сол кепкесін былай мақтайды:

— Осы кепкенің астында Әуезов деген аңшы отыр деп бір құс ойламайды! — дейді.

— Құс түгіл мен де ойламас едім. Көріп жүрген соң амал не?

Менің киінген түрім одан да сорақы. Үстімде қызыл асығыма түсетін Ленинградтан шығарылатын құстаңдай тоқылған қоңыр драп пальто. Бұл су өткен соң құстың көзіне қап-қара болып күндік жерден шалынуға тиісті. Аяғымда ескілеу ботинка. Шалбарымның балағының аузы отыз сантиметр. Басымда күзгі қозы құйрықтай төрт құбылаға түгел жайылып кеткен қалпақ. Қалпақ бейнесі жоққа жақын.

— Аңға шыққанда осылай да киіне ме екен! — деп Елағаң маған ұрысып қояды. Оңашада: — Саған ұрысқаным Мұхтарға да ұрысқаным... біліп қой! — деді.

Біз мылтықты отыз жетінші жылы қабына салып тастағамыз. Содан бері Ұлы Отан соғысының от нөсерлі бұлты неміс жеріне қарай біржола ауып болғанша, аңға шыққан емеспіз. Ерсі көрдік. Сондай ауыр жылдардың кезінде аңшылық киімі қайдан сақталсын? Біз оған осы жайларымызды айтып болғанша Елағаң арқан бойы үзап кетеді.

— Аяндандар, аяндандар! Сен әй, Мұқанды сөзге айналдыра берме!

— Елағасы-ау, жүріп келеміз ғой...

Әрі киінген түрімізден қысылып, әрі жүрісімізден қорынғандай болып, Мұхтар екеуміз Елағаң не айтса да бас иіп бағынып, пенде болып келеміз.

— Менің етігім үйде кигенде аяғыма әрек сыйып еді, енді қолқылдаш барады,— дейді Мұхтар.

— Су өткен жоқ па, әйтесін?

— Қайдан өтпесін! Башпайларым жүзіп жүр...

Мен журе келе Мұхтардан гөрі де мұсәпірлеу бола бастадым. Ұзын пальтоның етегінен сорғалаған су ботинкемнің ішіне құйылып келеді. Кең балактарым мен пальтомның ұзын етегі аяғыма оралады...

Бір километрдей жүрген соң Мұхтар екеуміз Алматыдан оны-мұны алып қайтқан әйелдердің ортасында қалдық. Төрт-бес еркек поездан бізben бірге түсіп еді, олар артына да қараған жоқ. Елағаң да қара үзіп кетті.

— Ішімізде бір-екі еркек қалғаны жақсы болды-ау... Қымсынбай, қорықпай осылай ақыре-ен жүріп отырып, үйге де жетіп қаламыз,— деді мосқалдау әйел даусы. Мұнысы «бізді тастап кете көрмендер» дегені ғой бізге.

Бұл қалжыңсыз даусы. еді. Мұхтар да солай түсініп:

— Иә, бізді «үй жолдас» деулеріңізге болады. Алматыдан бірге шықтық, поезда бірге келдік. Біздің баратын жеріміз де сіздің ауылдарыныздың манайы болар,— деді.

— Е, бәрекелді, көнілім жана орнықты ғой,— деді жаңағы әйел.

— Апа-ау, жол-жөнекей кездескенге сене берме деген сез де бар емес пе? — деді екінші бір әйел даусы.— «Үй жолдастарымыздың» біреуі артына қараған жоқ қой!..

Бұл дер кезіндегі әйелдің даусына үқсайды. Қалжыңдаса кетуге де, айтыса кетуге де дайын, өзіне өзі сенімді, бабындағы әйел даусы. Екінші бір жастау әйел даусы оны қостай кетті:

— Әзір елбесіп еріп келе жатырмыз ғой. Қай жерде бізді тастап озып журе беретіндерін кім білсін...

— Озғымыз келсе мана озып кететін едік қой... Бірақ үй жолдас болған соң...— дей бергенімде бір аяғымды су толы жыраға тығып алып, аз-ақ ұшып түспедім.

— Ойбай, құлай көрменіз,— деді жаңағы әйел. Мені сүйей бергісі келгендей оң қолын соза беріп кейін тартып қалды.

— Пальтоныздың етегі аяғыңызға орала бермегендеге алдақашан озып кеткендей екенсіз,— деді тағы бір жастау әйел даусы. Мен бір ұпай ұтылғанымды мойындал, үндей алмай қалдым.

Жағдайың осындаш болған соң аузыңа жөні түзу жауап қайдан түсे қойсын? Пальтомның етегі аяғыма оралған жоқ дейін бе, құлай жаздағаным жоқ дейін бе, не айтайын? Әйелдердің арасынан сыпайығана шықса да, менің шымбайыма инедей қадалған сыңқыл күлкі естілді.

— Шырағым, бұлардың қалжынын ауыр ала көрме. Жанбырлы күнде жабыға берсөң, өзің жабыға айналасың деген сөз бар ғой... Келіндер мына жаңбырдан жасымайық деп қалжың айтып келеді. Әйтпесе, ерігіп жүрген біреуі жок, бәрі де жұмыстағы адамдар,— деді сөз бастаған мосқалдау әйел.

Бұл кісінің сезі магыналы шыққанын қанша жақсы түсінсем де, менің жаныма сөніп бара жатқан отты үрлеп қалғандай тиді. Әлгі жерде оқыс жеңілгенім ұмытыла салудың орнына, ішімді қайтадан тырналап, мазалап кетті. Мен!.. Мен бола тұра!.. Нағып!.. Нағып оп-онай жеңіліп қалдым? Нағып сол жеңілгенімді жауапсыз қалдырып, үндемей арқалап кете беремін?!

Есіме Марк Твен түседі. Ол былай дейді: «Менің ақыл-оыймың өзі шегі-шеті жок мол болу керек. Соны жинап алғанымша көп уақыт өтіп кетеді де, дер кезінде қайтарар жауапты таба алмай қаламын»,— дейді. Қолма-кол жауап қайтара алмау жағынан Марк Твен менің кешіме де ере алмайды. Сөйте тұра, кінә өзімде екенін біле тұра күйініп келемін, күнәсіз әйелдерден кегімді алғым келеді. Ұзамай сөз таба алмаған кінә өзімде ғой деген ой жене бастағанын сезіндім, қарсыласқаным жок. Әйелдермен қайта қалжындастып кеттім.

«Жеті жидеден» екі километрдей ұзаган соң Елаған бізді тосып алды. Енді ол қашанғы әдетінше біздің мылтықтарымызды өз мойнына асып алады.

— Аяндандар, аяндандар! — дейді содан кейін. Онда да жүрісіміз онала қоймаса, азық-түлік салған рюкзагімізге жармасады. Енді біз, амал жок, ұлғаннан еріп отырамыз. Елаған біздің командиріміз, тықсырып отырады. Тағы да баяулай бастасақ, маган ұрса бастайды. Қалекен мен Елаған ұрса жүріп, еркелете білетін адамдар еді.

Біз қып жеткен соң Елаған бізге:

— Кәне, мылтықтарыңды бері әкеліндер! Әкеліндер! Дауай! Мен сендерді Шабынды көлдің жағасында тосамын. Сендер жеткенше таң да атар, ет пісіп, шай да қайнап тұрап,— деп Мұхтар екеуміздің мылтығымызды сыптыралып, мойнына асына бастады.

— Бәсе, мениң де бір сандырағым келетін болды,— деді манағы дер кезіндегі әйелдің даусы.— Үй жолдастарға жарыған екенбіз.

Тағы бір әйел:

— Бұл кісілердің жүк артатын түйелері де бар екен ғой! — деді.

Елағаң жалт бұрылып, жаңағыны айтқан әйелдің алдына тізерлене кетті де:

— Елуге жеткенше кім екенімді біле алмай жүр едім. Түйе екенімді тауып бердің ғой, шырағым... Кәне, жүгінді арқама арт та, өзің иығыма міне ғой! — деді.

Әйелдің қатты ұялғаны байқалды. Даусы жыламсырай шықты:

— Ағатай-ай, байқамай қалдым... кешіре көріңізші. Аяғына жығылайын, кешіре көріңізші,— деді.

Елағаң атылып тұрды.

— Айналайын-ай, ойнап айтам деп жылатып алдым-ау... өзің кешіре ғөр, айналайын,— деді әйелге.

Мана сөз бастаған мосқалдау әйел басалқа айтты:

— Ие, ойын-қалжыңды көтере алмасаң үйінен шықпа. «Әзілің жаарасса атаңмен ойна» деген бар. Күн жаңбыр, түн қараңғы, қызыңыз байқамай қалды... ауыр ала көрменіз, отағасы...

Осылай бір ұтылып, бір ұтып жаңбырлы түнді қалжыңмен жеңіп, әйелдердің колхозына — айрылысар жерге жақындал қалдық. Әйелдердің аяңы ширай бастады.

— Міне, үй жолдас деген осы болады, ауылдарыңызға жеткізіп салдық,— деді Мұхтар.

Оған мосқалдау әйел жауап қайырды:

— Шырактарым-ау, мынау қарлы жаңбырлы түнде қайда барып паналайсыңдар? Одан да біздің ауылға қонып, баратын жерлеріңе ертең бармайсыңдар ма? — деді.

Бұл ой мені манадан бунап келе жатқан. Мұхтар да ойлаған жерден шыға келді:

— Үй жолдас болып келе жатқан адамдардың бұл сияқты мырза бейілдеріне ырза көңіл білдірген дұрыс болар? — деді Мұхтар маған ақырынғана.

— Мен шақырмаса да осы ауылға қонбай кетпес едім,— дедім.

— Елағаңды қөндіріп көр.

Елағаң біздің ыңғайымызға бір шарт қойып қөнді:

— Сонау шығысқа кетіп бара жатқан үйрек ерте ұшады. Төрт жарымда маяның үстінде болуымыз керек. Үште оятамын. Оянбағандарыңды таставмын да жүре берем.

— Болсын, Елаға, болсын! Тұспалдаپ тұрғаның мен ғой, оянбасам обалым өзіме. Қалып-ақ қояйын...

— Сирағыңнан сүйресем де алып кетем.

Оған да қендім.

Ұзамай алма іісі аңқып, мұрныңды жарып тұрған жып-жылы үйге кірдік-ау, әйтеуір... Осы күні сол әдеттері сақталды ма, жоқ па, білмеймін, ол кезде Алматы облы-

сына қарайтын қазақ ауылдарының бәрінде де сандықта сақталатын алма болушы еді. Жеп көрген емеспін, ал, енді иісі! Сол кездегі жаман үйлердің ішінде алманың піскен кезі сақталып қалғандай сезілуші еді. Өз салмағынан өзі майысып тұрған алма бағы көз алдыңа келетін.

«Үй жолдастар» бірімізді біріміз шам жарығында көрдік. Үй иесі манағы мосқалдау дауысты деген әйел болып шықты. Ашаң жүзді, әлі де ажарлы, аршынды, айбарлы жаралған адам. Көрген жерден құрмет көрсеткің келіп тұратын жаратылышы бар. Аты Жамал екен.

Манағы дер кезіндегі әйел дегеніміз осы үйдің келіні, аты, бұл елде гүлсіз әйел аты сирек кездеседі, Еркегүл екен. Бұл да ақ жарқын, жұғымды жаралған, сүйкімді әйел. Жұбайы майданға алынғалы үш жыл, ақ қағаз да жоқ, қара қағаз да жоқ...

— Ал, енді ойын-қалжың өз алдына, шын өз алдына, шешініңіздер, жігіттер. Су киімдеріңізді тастап төрге шығыңыздар,— деді Жамал апай.

Бір ғажабы осы екі әйелдің екеуіне де су жұқпаған сияқты. Еркегүл сыртқы киімдерін тастай сала самауырды көтеріп далаға шығып кетті. Жамал апай ауыз үйде бірдемелерді айналдырып жүр. Жаурау түгіл тоқазымағандай.

Мен ботинкелерімді шамалығана сілкіп қалып едім, былш етіп табалдырыққа соғылып барып қылжиды. Екеуінен шөлейтті жерде кездесе қалса екі түйені суаруға жететін су сорғалай бастады.

— Шырағым, пальтоңды маған берші, пешке жауып қояйын,— деп Жамал апай менің пальтомды ала бергенде үйге кірген Еркегүл:

— Сейт, апа... түйенің су болған жабуын пешке бір тұн жауып қойсаң таң атқанша кеуіп қалатын еді ғой,— деді.

Бұл маған атылған оқ.

Қалжың өрістеп кетсе жалғыз болмайын деп мен:

— Мына кісінің жауабына да орын қалдырыңыз,— дедім. Содан кейін енді Еркегүлдің өзіне тиіскелі аузымды аша бергенде Еркегүл:

— Ағай-ай, тұра тұрыңызышы. Мына кісі Мұхтар ағай екен ғой! — деді.

Бұл кезде Мұхтар сырт киімдерін шешіп, «құсқа көрсетпейтін» кепкесін тастап, Мұхтардың өзіне едәуір ұқсастығы бар қалпына келіп қалған екен, жас әйел тани кетіпти.

— Мұхтар аға, кешіре көріңіз... Өзінізге қадап еш нәрсе айтпасақ та, сіздің алдыңызда айтылмайтын бірдемелер айтылып-ақ кеткен шығар, кешіре көріңіз...

— Жоқ, айналайын, кешірім сұрауға түк себеп болған жоқ. Мен сондай қарлы жаңбырда қабақ шытпағандарыңа әрі қуанып, әрі қызығып келе жаттым. Арасаса кетуге үлкенді-кішілі біріңе лайықсыз соқтығып қаламын ба деп аузымды ашпай, іштей қалжыңдастып отырдым да үндемедім. Мынаған, бұл Ғабит деген аған, сен тайынба деп итермелеп едім, бұл оп-оңай жеңіліп қалды... Анау түгіне түк жұқпай төрге барып, сұқсыр алған қаршығадай шашылып отырған Елубай аған... Ол болса поездан түсे сала кетіп отырды.

Еркегүл ауыз үйде біздің киімдерімізбен әуреленіп жүрген енесіне дауыстап:

— Апа-ау, өзің айта беретін, ғайып-ерен, қырық шілтенді түгел шақырып әкеліппіз үйге... Бері келші, бері келші, апа! — деді.

— Естідім, айналайын. Бәрін де естіп, орнымнан қозғалмай қалдым... Аман-сау болдыңыз ба, Мұхтар аға! — деп екі қолын бірдей созды.

Мұхтар қазақтың бірінші номерлі жентельмені, тұра келіп амандасты. Төрт қоңырқай қолдар тоғысып, бірін-бірі ұзағырақ қысып қалыпты. Мұхтар етігін тастап үлгірген, жалаң аяқ. Балақтарынан су сорғалап, жігі ашылған иден тақтайлардың арасына қарай жыландај жылжып барады.

Жамал апайға мен қолымды орнымнан тұрмай ұсындым. Басымды да идім. Шын жүректен құрметтеген қалпым жүзіме де шыққан болу керек. Қолдарын қысып отырып:

— Жамал апай, Мұхтар ағаңнан аққан су арықтай болып барады, мен тұрып амандассам, менен сорғалаған су сіздің Шабынды көлдей болады,— дедім.

Жамал апай «іштеңе еттес» деп аз ғана езу тартты да, басқа сөз қатқан жоқ. Төрде отырған Елағаңа барып амандасты. Содан бізге қарай орала беріп:

— Сіздер екеуіңіз де балақсыздарың бар шығар, шалбарларыңызды шешіп берініздерші маған, кептіріп берейін,— деді. Мен шеше бастадым, Мұхтар бөгеліп барып шешті. Жамал апай Мұхтар екеумізге екі көрпе әкеліп берді.— Жамылып төрге шығып отырыңыздар.

Өмірінде бірінші рет иყітариында көрпе, екі жалаң сирақ, екі жалаң аяқ жазушы бірінші кездесіп отырған үйдің төріне барып отырды.

Шай ішіле бастағанда үш еркек, екі әйел едік. Шай аяқтала бергенде он бес әйел, үш еркек болып қалдық. Екі домбыра, бір сырнай келді.

Бұл араның әйелдері қалаға жи қатынасады екен.

Алматыда болып жатқан жаңалықтардың бәріне таныс. Алғаш қойылған операларға барған адам бір-бір ән алып келетін кезі. Бұлар да сол опералардың әндерін түгел білетін болып шықты.

— Мұқа, келіндеріңіз сіздердің құрметінізге концерт бергелі жиналып келіпті. Ауылдың «алты ауыз» дейтіні де сол болар. Содан кейін Елекенің «Нақ-нағын» естуге құмартып отырғандар да аз емес,— деді Жамал апай.

Концерт басталып кетті. Бұл кездегі қазақ операларының бәрі де қазақтың қолтума әндерімен, өз күйлерінен құрастырылған екен. Сол опералардан күнде естіп жүрген әндеріміздің өз топырағында, өз сахнасында өз даусымен, оркестрсіз салғандағы әсері бізді баяғы ауылға, «Алтыбақан» басына апарып тастағандай еди. Әрбір өнердің бүгінгі көрінісі мен сенің көкірегінде сақталған түпнұсқасын салыстыру отыру әшейін ермек емес ол. Бар мен жоктың, асыл мен жасықтың мөлшерін салыстыру арқылы ғана танылмақ.

Дала қызының еліне еркелеген, жеріне еркелеген, назданған, қайғырған, қарғаған үндери таза күйінде, анайы сәби күйінде естіледі. Мұнмен бірге жігер де бар. Жалынышы мен бірге жалыны бар. Жан тазалығы, саудаға салмас ар-ұят тазалығы бар. Сен де сондай кіршікіз тазалығыңмен тыңдасаң ғана ләzzат аласың. Біз бір сәт осындағы жайда болдық.

Бұл әйелдерде опералық дауыстар жоқ, әрине. Бірақ ән ырғағымен бірге толқындаған адаптацияның да жоғарыларынан да бар, күту де бар, сенім де бар. Соғыс тұсындағы ерлік, қайрат-жігер әндері түгел. Баяғы «Айналайын, қарағым, сәүледайымдар» жоқ. Күйдім-жандым, құшақ құмарлығына тыйым салынғандай, бірінің аузына түскен жоқ. Сол бетке қарай жетелейтін кейбір ескі әндердің қолдан илеген жаңа өлеңдермен айтады.

Қызығы мынадағой: бұл үйде тозығы жетпеген бір нәрсе жоқ. Домбыраның шегіне дейін түйіншек-түйіншек. Қайғы-мұңсыз бір жан жоқ бұл үйде — біреудің әкесі, біреудің баласы, біреудің жары соғыстан қайтпай жатыр. Салған әндері де, ақ жарқын жүздері де сол қайғы-мұңға қарсы ұстаған қарулары сияқты. Мана келе жатқанда Жамал апай «жабыға берсең өзің жабыға айналасың» дегені менің есімде осы мағынада қала барды.

Әйелдер бізге толық мағынасында көніл толарлық концерт берді де, әрі беті жарық, әрі үзік шекті домбыраны Елағаңның алдына әкеліп қойды. Елағаң домбыраны бірер қағып қалды да:

— Эдейі менің даусыма арнап жасалған домбыра екен,— деп жүртты бір күлдіріп алды. Жарты сағат «Ақ сұңқар», «Ақ Айшаларымен» біраз айналдырып еді, аяғында «Нақ-наққа» көшпеске амалы қалған жок.

- «Нақ-нақ!»
- «Нақ-нақ!» — деген эйелдер қоймады еркіне.
- Ал, ендеше «Нақ-нақ!»
- Сөйле десең сөйлейін сөз келгенде... e-hay!..

Менің білуімше «Нақ-нақ» сөзсіз Елағаңның өзі шығарған ән, өзі шығарған өлең. Мұндай әнді, мұндай ән текстін өзі ыңылдан, домбырасы дыңылдан отырып, мың рет бұзып, мың рет түземесе жасап шығаруы мүмкін емес. Мен 16—18 жылдарда Елағаңның елінде болдым. Талай-талай шілдехана, тойларда Қостанай елінің әндерін естідім. Сонда «Нақ-нақтың» өзі түгіл, алыстан ұқсайтын ән естіген емеспін. 23—26 жылдарда Елағаң да, мен де Орынборда оқыдық. «Нақ-нақ» сол кезде туды, сол кезде түгел аяқтанды.

«Нақ-нақтың» әні де, өлеңі де қызық. Өлеңі 11 буынды қара өлең өлшемінен басталады да 12-13 буынды өлеңге ауысып, аяғына қарай 7 буын, 4 буын, 2 буынмен тынады. Мысалы:

Сөйле десең сөйлейін сөз келгенде — e-hay (11-12 буын)
Киер көйлек шаруа без келгенде тамаша-ау... (13-14 буын).

Денің сау ма, құдаша-ау? (7 буын).

Тобылғыны түбінен қазып алдым, былқ-былқ (13 буын).

Бөдененің етінен азық алдым, сылқ-сылқ (13 буын).

Абай, қыздар абаубак, (7 буын).

Тырнамақтай туай тақ (7 буын),

Қыр басында қыз ойнақ, (7 буын).

Күндіз мәжіліс, тұнде ойнақ (7 буын),

Екі манақ (4 буын)

Нақ-нақ (2 буын).

«Нақ-нақ» халықтық өлеңдерге де, әндерге де ұқсамайды. Өлеңнің ішінде «тырнамақтай, туай тақ, екі манақ» деген сияқты бұлдыңыр сөздер де бар. Мен «тырнамақтай туай тақ» дегенді тырнадай шулап деген мағынада түсінгім келеді. Ал, енді «екі манақ, нақ-нақ» деген сөздер, даусыз, ойда бұрын туған ән ырғақтарының, қазақша айтқанда бос қалған құыс-құыстарын толтыруға алынған. Сонысының өзі әннің атына айналып кеткені ән шығарушының құнды бір табысы болғаны да!

Мен «Нақ-нақтың» өлеңін түгел келтіріп отырғаным

жоқ, көркемдік құрылышындағы ерекшелігін көрсеткім келді. Менің ойымша «Нақ-нақтың» ерекшелігі сонша, мұндай өлең де, мұндай ән де екінші рет қайталанбайды, ешкім қайталай алмайды. Оның себебі «Нақ-нақтың» әніне бұрынғы өлең өлшеулерінің бір де бірі сыйыса алмайды.

Елағаң «Нақ-нағымен» тағы жарты сағат үстады. Сағат түнгі екі жарым болыпты.

— Кініне бастандар! — деді Елағаң. Жылы үймен, жылы жүзді, бауырмал жүректі адамдармен жыртылып айрылардай болып киіне бастады.

Көл жағасына жеткен соң бізге:

— Үшеуміз үш маяда бөлек-бөлек отырамыз,— деді Елағаң.— Әйтпесе сендер бір-екі үйрек құлаған соң соны мақтаныш көріп, сөзге айналып кетесіңдер. Аңда жүргенде бойың көрінбесін, дыбысың шықпасын!

Содан кейін Елағаң үш мылтық пен үш рюкзакты бір маяға апарып тастанап келді. Екінші кезекте Мұхтарды, үшінші жолы мені арқалап әкетті. Су мұздай сұық. Терендігі тізеден ғана болғанымен асты батпақ.

Бізде суға киер етік жоқ деп Елағаңа үйден шықпай тұрып айтқамыз.

— Судан өзім көтеріп өткіземін де бір маяның төбесінен үй жасап беремін. Үйрек-қаз алдыңа келіп қонады. Жамbastap жатып ата бересін,— деген Елағаң.

Біз Елағаңның сезін қалжың көріп едік, қалжың емес, шын болып шықты. Жағадан жетпіс метр жердегі маяға Елағаң бір сағаттың ішінде үш рет барып оралды. Маялардың арасы да сондай жер. Мұхтар екеуміз екі шеткі маядамыз, Елағаң ортадағы маяға орналасты. Орналастырып болған соң, Мұхтар екеуіміздің мылтықтарымыз бен рюкзагімізді әкеліп берді. Менің нәрселерімді әкеліп бергенде Елағаң мынадай әмір берді:

— Енді жарты сағаттан кейін үйректер ұша бастайды. Біреуі ұя салам деп қалпағыңа келіп қонса да атпа! Ол жергілікті үйрек. Батыс жақтан топ-тобымен келе жатқан үйректі атамыз. Ата бастайтын кезде мен монокпен белгі берем. Дарқоңырдың моногі. Ұмытып та қалма, ұйықтап та қалма!

— Бәрін де айтқаныңыздай орындеймын, Елағасы!

— Жоқ, айтқаныңды орындауға келгенде сенен Мұхтар жақсы!

— Елаға-ау, Мұхтармен салыстырғанда мен көш ілгері аңшы емеспін бе!

— Көш ілгері екенінді әуелі аңшылықтың тәртібін сақтауда көрсет!

— Бұлк еткізбей орындаимын, Елаға. Енді кішкене отырыңыз, темекі тартайық.

— Міне, міне, сен аңшыны осылай бұзасың! Сені Қалекен еркелетіп қойды да, өзгеміздің айтқанымыз құлагыңа кірмейді. Бүгін мен оны сенен бөлек орналастырамын.

— Өйтпеніз, Елаға. Қайсымызben бірге орналасамын десе де еркі білсін.

Елағаң кеткен соң мен маяның құс келер жақ шекесінен ұнғып барып үя жасап алып едім, жылына бастадым. Кешірек шауып, кептіріп үйген көкше құрақтың иісі де көптен бері мұрныма келгені осы. Жылына бастадым деу мен үшін үйықтап кетіппін деудің астарлап айтқан баламасы ғана ғой — үйықтап қалыптын. Елағаңың дар-коңыр моногін естімеппін. Олар Мұхтар екеуі атыстың қызығына түсіп кетіп, менің ұямнан жарты сағат бойы үн шықпанаңын аңдамапты да.

Дәл төбемнен мылтық даусы үш рет қат-қабат гұрсладегенде оянып кеттім. Елағаң тағы атқылайын деп отыр екен, мен мылтығымды көтеріп «бармын» деген белгі бердім. Елағаң маған жұдырығын түйді.

Үйректер лек-легімен төмен ұшып көлге құлай қонып жатыр. Мұхтар мен Елағаң маяларының айналасы едәуір шұбартып қалғандай екен. Мен де ата бастадым. Төмен ұшып көлге тобымен тәңкеріле берген үйректің аз ғана алдын ала мылтықтың кос құлағын біріне-бірін жалғастыра тартып үйренсен, бұл осы күні адам иланбайтын қырғын. Мұндай топтанған үйрек тұқымы үшеумізге де жиі кездесіп қалып, сиреп кетіп барады. Елағаң үйрек тобымен құлап жатса да қозғалмайды, қаз құласа маядан түсе сала ұмтылады. Алып келіп маяның үстінде бауыздайды. «Жараланған» құсты азаптамай, тезірек өлтірген дұрыс!

Карлы-жаңбырлы, буалдыр-бұлыңғыр таң алды. Батыстан шығыска қарай топтанып ағылған үйрек-қаз, акқу, тырналар мындаған километр жол бойында екі рет — жазғытурым және күзді күні үлкен қырғынға ұшырайды. Жазғытурым, ең кемі екі жеті құс жолындағы елдердің барлық аңшылары бізге ұсал, ертелі-кеш, қарлы-жауынды, қалың тұманды, буалдыр-бұлыңғыр күн райын тілеп, қазір әрқайсысы бір тасада отыр. Құзге қарай тағы екі жеті осылай болдық.

Танертеңгі жетіде әлі таң атпағандай сезіледі, қаранғы Сегізден асқасын да атуды тоқтата алмадық, құс бейшара ағыла берді. Жаға жақтан біреу айғай салды. Таныс дауыс — Қалибек! Қайран Қалибек! Қайран Қалекен!

Қалекен менің тұсыма жақынырак келіп тұр екен. Мен

басымды көтеріп «маған кел!» — деп қол бұлғадым. Елағаң дар-қоңыр моногін үш рет дар-дар еткізіп маған қатал сөгіс жариялады. Кейін білдім — біреуі басымды көтергенім үшін, екіншісі — қол бұлғағаным үшін, үшіншісі — бейсауат жүрген бөгде біреуді лұқсатсыз маяға шығарып алғаным үшін...

Қалекең іркілмей суга етігімен түсіп жүре берді. Жақындай келе аяғындағы үзын қонышты етікті таныдым — қала бастығының етігі, басындағы бөркін таныдым — Құнанбайдың беркі. Қазір өзі де толық денелі, биік қеуделі, кен жауырынды, жауын соғып тұрған жағындағы көзін қысыңқырап алған екен, аумаған Құнанбайдың өзі! Сахнада өзі жасаған Құнанбай! Құнанбай өрмелеп маяға шығып келеді.

— Соз қолынды!

Маяға шығып алған соң Қалекең: «Бері әкел!» — деп менің мылтығымды жұлып алды.

— Келген қонаққа орын берер болар! — деп менің орныма орналасып алды.— Өзіңе орын тауып ал! Бірінші атқанда тимесе мылтығынды суга лақтырып жіберем!

Әрі аға, әрі құрбы, ерке шалға не айтасын?!

Үйрек әлі қалың ұшып тұрған. Қалекең бірінші атқанда-ақ екі үйрек дәңгеленіп түсті.

— Пай-пай, Қалибек Куанышбаев! — деді өзіне-өзі.

— Пай-пай, Мұсреповтің мылтығы — дедім мен.

— Не дейсің, әй?

— Пай-пай, Қалибек Куанышбаев деймін...

— Бәсе, солай болар. Құй жұз грамды..

Қалекең кейде құсқа тигізіп, кейде кек жібек шымылдықтай дірілдеп-дірдектеп тұрған жаңбырға тигізіп ата бастады. Мен су өтпеген кек құрак маяға аяғымды тыға түсіп, Қалекене қарадым да жаттым.

Қалекенді мен театр сахнасының аруағындағы көремін. Артистердің талайынан — «Қалекенмен бірге ойнағанда өзіміз құтырынып кетеміз, кейде бұрын істей алмаған бірдемелерді оп-оңай істеп кетеміз» — дегендерін ылғи естүші едім.

Жаңа жазған сахналық шығармаларын театрға апарып оқығанда Қалекенің алыстан орап, жанынды ауыртпай айтатын әр түрлі ескертпелері жазушыға да көп ой салатын еді. Не болмаса, қабылданған шығармада Қалекен ойнай қалса, өзінен қандай олақтық кеткенін жазушы ойын үстінде көруші еді. Тегінде, аруақ дегеннің бере алатын жәрдемі болса осылай қолма-қол болу керек қой. Оның аты — Қалибек Куанышбаев, Қалекең болу керек!

Қалекең — орысша оқымаған адам. Қазақшасының өзі де оқыған деуге үйлесе бермейтін шамада. Тегінде, заты

зейінді, зирек адам — қараптан-қарап жүріп үйреніп кеткен болу керек. Бірақ, енді адам өмірінен байқағандарында, түйгендерінде түп жоқ қой, түп жоқ! Адам өмірінің әрі зерттеушісі, әрі зергері сияқты еді.

Ленинград, Москва театрларында «Ревизорды» көрген адам аз емес шығар. Өмірінде қала бастығы дегенді көрмек түгіл, естімеген Қалекең қала бастығының бейнесін сол театрлардан тәмен шығарған жоқ. Соғыс жылдары Алматыда сол екі астананың талай-талай басты режиссерлары көріп таң қалатын еді. Қалекең шет елдерге де барған емес. Венецияның дож дегені кім, сенатор дегені кім, білген емес. Солай бола тұрса да Венеция сұлулы Дездемонаның әкесі Брабантио мен падуан тентек қызы Катаринаның әкесі Миноланың бейнелерін біріне-бірін ұқсатпай екеуін де нанымды, екеуін де танымал бейтаныс етіп шығару Қалекенің ғана қолынан келді. Қалекең үшін адам мінезіндегі қалтарыстар мен құбылыстар қайта-қайта оқылған, қайта-қайта жатталған кітаптай еді.

Менің осы күнге дейін есімнен кетпей қойған Қалекең жасаған Абай мен Абайдың әкесі Құнанбайдың бейнелері. Бұл да бір нағыз дарынның сиқырлы құдіреті болар — Қалекең бүгін Абайды ойнаса — Абай, ертең Құнанбайды ойнаса — Құнанбай еді ғой!

Мұхтар жасаған Абай да, Құнанбай да ақыл-ойға терең, сират-көпірден де тайсалмай өтіп жүре беретін күшті адамдар. Әке мен баланың арасында ой биіктігі, сезім тереңдігі сыналатын қырқалар бар. Әке бір баспалдақтан түсіп келеді, бала сол баспалдақпен жоғары өрлеп барады. Арада әкелік пен балалық дәстүрі бар. Әkenің жеңілери, баланың жеңері ата-ананың жүректерінде дақ қалдырмай өтуі керек. Бірақ, әділет жолында, тартыс жолында келісім жоқ, ымырашылдық болмасқа керек. Осында тар өткелдері көп, аяқ басқан сайын дарын сыналар, түптеп келгенде қарама-қарсы бейнелерді жасағанда Қалекең бір сүрінген емес. Абайына да сенесің, Құнанбайына да сенесің. Қалекең Абайды ойнаған күні Құнанбайды кім ойнаса да іш төрөндігі жағынан Құнанбай жеңіледі. Қалекең Құнанбайды ойнаған күні сол тереңдік жағынан Абай жеңіледі.

Менің есімнен кетпейтін Қалекең жасаған тағы бір-екі бейне бар... Мүмкін, бейнесіздердің бейнесі деуге де болар. Шахмет Құсайыновтың «Алдар Қосесінде» Қалекең уәзірдің ролін ойнайды. Сонда уәзірдің мыс қазанды жалап отыратын бір жері бар. Қазан жалау деген түк емес қой. Қалекең сол түк еместен есте қалар ойлар туғызуышы еді. Хан дегендеріміз, уәзір дегендеріміз кім, кімге бағына

беріппіз, қандай замандар басымыздан өтіпті? Қалекең соны сөзсіз-ақ үлкен сұрау ретінде қойып ойнайтын еді.

«Ақан сері — Ақтоқтыда» мылқаудың ролін ойнайтын Қалекең маған шындалап кетсе Ақанды да, басқаларын да басып кетердей сезілетін еді. Анаїылық, көнбістік, мең-реулік тұтқаны бір кездे зұлымдықты бар күшімен, жан күшімен, жүрек күшімен түгел сезінгенде сол тозған қауымды талқандап тастардай болатын еді. Мылқау балуан тілі бар адамнан анағұрлым көп ой айтатын.

Қайран Қалекең, өмір бойы ойнаған рольдерінде бір рет сынға ілікпей өткен жалғыз-дара сен едің-ау!

Аңшы айызы қанарадай болды. Құлаған үйректі санау үят болардай көп. Түске тармаса күн де ашылды, ату да тоқтады. Мылтықтарды сүртіп, құрғатып, көкше құрактың арасына тықтық. Елағаң атылған құстарды жинай жүріп маған:

— Сен әй, Қалекеңнің етігін киіп, атқандарыңды жинап ал! — деді. Мен маядан түсіп Елағаңа үйрек жинастым.

— Уай, бері келіндер! — деп Мұхтар айғайлады.— Бері келіндер!

Мұхтар дауысы көңілді шығады. Бірінші қазды мана Мұхтар түсірген. Біз жақындалап келген соң:

— Бірінші түстік біздің маяда болсын. Елеке, сен Қалекеңнің етігін өзіне апарып бер де екеуің бірге келіндер. Фабит, сен маяға қазір шығып ал да қал осында. Кәне, соз қолыңды!

Мұхтар үйректерін шөптің арасына таман әрегірек тығыпты. Қазы шалқасынан түсіп, басын қайырып әкеліп төсіне салып берірек жатыр. Қартаң жолбасшылардың бірі болу керек, үлкендігі дуадақтан кем емес. Кеудесін кере құлағандай жап-жаппақ.

— Ал келдік жәнәбыңызға.

— Хош келіпсіз... физзат, уа хұрмет, уа елтифат!.. Мынаны көресің бе?

— Көріп тұрмын. Қыыр шығысқа сапар тартқан барлық қаз атаулының генералы болар!

— Маршалы!.. Алдыңғы жағынан бір метр ала тартып жіберіп едім, тәнірі жарылқағыр төңкеріліп түсті. Тілге де келген жоқ.

— Пан-пан! Тілге де келген жоқ па?

— Келген жоқ.

— Бұл енді той жасауға тұратын қаз болды.

— Той ауылда болады, қазір давай, түстік әзірлейік.

Екеуміз түстік әзірлеуге кірестік. Жазушы көнілі қопарыла көтерілу үшін де, қопарыла құлау үшін де көп

нәрсе керек емес. Атқаның қаз ба, үйрек пе, саршұнақ па, оның бір де бірі не қуанышқа, не мұңайысқа себеп бола алмайды. Аттың — тигіздің! Әңгіме осында ғой. Мұхтардың көңілі тасып, төгіліп отырған бір кезі еді.

Маяға өрмелеп шығып келе жаткан Қалекенің бел-уардан жоғары жағы көрінді. Мұхтар қолын соза бергенде Қалекенің арт жағынан арс етіп қалған қасқыр Қалекенді кейін қарай жұлқып қалғандай болды. Қалекен айғай салды:

— Елубай, Елубай! Қасқыр, қасқыр! — деді де тынып қалды. Содан кейін үн шығармай сұлай кетті. Жаман састық. Маяның етегінде Елубайдың даусы шықты.— Кет-ай, кет! Ә!. Кенірдегің түсті ме қолға! ha! han!

Маяның етегінде, тізеден жоғары суда адам мен қасқыр жан таласып алысып жүр. Бірсесе қасқырдың ырылы мен ырысылы басым шығады, бірсесе адамның ақырғаны, айғайы басымырақ шығады. Кейде қасқыр мен адам даусы араласа шығады. Төбеде тұрған біз адамды да көре алмаймыз, қасқырды да көре алмаймыз. Қалекенді қолынан тартып маяның төбесіне шығарып алдық. «Қалеке, Қалекел» дейміз, Қалекен қабағын тыржитады, дыбыс бермейді.

Бір кезде адам мен қасқырдың алыс-жұлысы бәсендер, қасқырдың әуелі қылғынып-ырылдағаны, ұзамай суды борылдатып тұншықкан, құмықкан дыбысы келді. Маяның үстіне Елағаң шыға келіп:

— Мұқа, қасқырдың үні өшті! Байланызы,— деді. Қалекен басын көтеріп алып:

— Шайна! — деді оған.

Ойын екенін біз сонда ғана түсіндік.

Манадан бергінің бәрін істеп жүрген адам да, қасқыр да жалғыз Елағаң екен. Біз аң-таң болып аузымызды ашып қалыптыз.

Әсіресе Мұхтар шексіз таңданған екен:

— Міне, артист! Міне, Елағаң! — деді Мұхтар.— Табан аузында тапқан қандай ғажап драма, қандай қанды айқас! Өзім көрмесем иланбас едім. Басқалардың ойна өмір бойында бір келместі табан аудармай суырып салу қандай тапқырлық!

— Елубай артес қой ит, сегіз қырлы артес! Мені аяғынан демеп маяға шығара беріп, арт жағымнан «арс» етіп қалғанда мен де жаман састьм. Аумаған қасқыр! Артынан: «Е, Елубай ант үрғаның ойы бірдемеге кеткен екен. Мен аралассам бұлдіріп алармын» дедім де, құлай кеттім...— деді Қалекен.

Екі атакты артистеріміздің бірін-бірі сөзсіз түсіне кеткені бізді тағы таңдандырды.

Тұстігіміз ең берісі «тоқал қатынның» тойынан кем болмай өтті. Үш жылға созылып бара жатқан соғыс кезінің күйзелістерін «қатын-балаға» қалдырып, бой жазып қайтуға шыққамыз. Кесілте бір серуендейікші дескеміз. Енді, міне, ауылда болдық. Қалекең де келді. Мұхтар бар, Елаған бар. Елаған жоқ жерден ойын көрсетті. Құс көп. Атқан оғың дағаға кетпейтіндей көп. Серуен деген осы емес пе! Еркелікті көтере бермейтін соғыс уақыты «жетер, жігіттер!» дегендей бәріміздің ойымызда ауызға жақын отыр екен.

— Қашан қайтамыз? — деді Қалекең.

— Қайтқан дұрыс болар,— деді Мұхтар.

Аңшы төртеу, атылған қаз үшеу-ақ еді, кешке қарай тағы бір қаз атып алдық та, қалаға қайтып кеттік...

ҚАСҚЫРДЫ АТҚАН ҚАЙСЫСЫ?

Аңшылар үшеу едік. Біреуі министр, біреуі ғалым, үшіншісі мен — жазушымын.

Арқамызда тотыдай құлптырган қызылды-жасылды бірбір байлам қырғауыл. Әрең көтеріп келеміз. Үлғи еркегі — атасы, әкесі, баласы... Әжесіне де, шешесіне де, қызына да тигеніміз жоқ. Атпадық.

Аңшылық құмары әбден тарқады. Көп аттық. Биылдық-қа аңшы келмеген соныға кездестік те, аңшысы келіссе екі жыл жыр болатын қырғауыл аттық. Қырғауыл қырынан да құлады, шалқасынан да құлады, тәйкесінен де құлады. Шаншылып құлап келе жатқан бойы қоржынға өзі де кіріп кетті...

Ілеңің төменгі жағында осындай бір соны қорық барын естіп құмартып келгеміз. Шын еken. Өзеннің ортасында қалған үш арал. Екеуіне былтырдан бері адам аяғы тимеген, тұнып тұр. Қалың қара ағаш, шытырман жиде мен жыңғыл. Белуардан келетін қорық көк өлең. Ушінші арал үйір-үйір жыңғыл, шенгел еken, аппақ құм қырқаланып жатыр. Дәл ортасында жалғыз өскен жуан тораңғы көрінеді.

Таңтереңгі бір шарлауда сонша көп қырғауыл атып, енді демалуға біз сол үшінші аралға келе жатырмыз. Шын аңшы аң көп кездескен жерден алыстап кетіп демалу керек. Біз де соны істеп, қырғауылы көп екі аралдан қашықтап барамыз.

Август айының аяқ шені болса да күн әлі ыстық. Суда жылды. Ушінші аралға ауысу үшін қырға шықпай-ақ су кешіп келеміз. Үшеуміз де орта бойлының о жақ, бұ жағында болсақ керек, арқадағы қырғауылдың қызылды-жасылды құлптырган құйрықтары суға жүзіп келеді.

Аңшылық алабұртуы басылған соң, артығырақ кеткеніміз де еске түсе бастады. Алынған лұқсат бойынша үш аңшы үш-үштен тоғыз қырғауыл атпақ едік, қазір тоғыз-

тоғыздан асырып жіберсек керек. Осы бір түйткіл еске түсіп үшеуіміз де үнсіз келеміз.

Министр бәрімізден бұрын қырағылық көрсетіп:

— Асыра сілтеп жібермедік пе? Ұсталып қалсақ ұят болып жүрмес пе екен? — деді, бізге бұрылып.

— Тұнде қайтамыз фой, ұстала қоймаспыз... — деді ғалым.

Мен үндемедім. Арқадағы қырғауыл салмағы ауырлай түскендей болды.

Үшінші аралға келіп орналасқаннан кейін аңшылық қалпымызға қайта оралыппыз. Әркім өз атқан қырғауылын қоюырақ қөлеңкеге тығып жатыр. Ғалым өз қырғауылдарын бір құмның етегін қазып жіберіп, сызды салқынға көмді. Жуан жалғыз тораңғы үй орнындаі дөңгелене біткен қалың жыңғылдың дәл ортасына өскен екен, айналасына кою қөлеңке түсіп тұр.

Шын аңшылар орынды-орынсыз от жағып, тұтін бұрқыратпаулары керек. Біз де алдымызға термостарымызды әкеліп қойдық. Шын аңшылар мырза келеді, біз де сумка біткенді, дорба біткенді ортаға қойдық. Ақ мойнақтар, қызыл мойнақтар қылтия бастады. Шын аңшылар дабырлап сөйлеспейді, біз де ақырын ғана күбірлесіп отырмыз. Шын аңшылар үнемі сақ отырады, біз де қолымызда кесе, көзіміз айналада, құлағымыз әр дыбысқа елең етіп қалып отыр.

— Ойбай, елік! — деп ғалым газет дастарқанының үстіне бұға қалды. Мойны оқыс бұрылып, көздері «елік!» деген жағына қадалып қалыпты. Тырнақтының көзі, тістінің көзі, аңшының көзі!.. Кесесі қисайып, қара қошқыл конъяк төгіліп жатыр.

— Елік емес, қара құйрық! — деп министр де бұға қалды. Оның кесесі де жантая құлап, оның конъяғы да төгіліп жатыр.

Мен еш нәрсені көрмей-ак бұқтым. Менің конъяғім де төгіліп жатыр... Министр де жоқ, ғалым да жоқ, жазушы да жоқ, аңшылар қалыптыз...

Жыңғыл шыршасының аз ғана селдіреген жерінен жел жағымыздағы суға жақындал келіп тоқтаған үш қара құйрық көрінеді. Екі лағын ертіп келген ана киік елең қағып, елгезек тұр. Қауіп барын сезінгендей селк етіп қалады. Екі лағында табиғи сергектік, ата жөнелуге әзір түргандық бар. Сонымен бірге анасына сенген балалық, балаға лайық ойнақылық бар.

Екі лақтың бірі суға тізесінен ғана түсіп, суды бір үрттады да басын көтеріп, тамсанып айналасына қарады. Тағының сақтығын, лақтың сақтығын істеп тұр. Лақ байғұс басын суға қайта еңкейте бергенде бір бүйірінен етіп

қалып, суға атылып түсken кекжал арлан қасқырды көрдік. Ана киік қасындағы лағымен бірге жалт бұрылып, орғып-қарғып қыр асып кетті. Суда қалған лақ аз-ақ бас салмаған қасқырдан ыршып, біздің аралға қарай қашып келеді. Орғып атқылап, секіріп ыршып, ұшып келеді. Суға лақтан гөрі салмақтырақ батып, қасқыр да қалмай келеді. Біздің екі жігіт мылтықтарын қолдарына алды.

— Қасқырды, қасқырды! — десіп, ысылдасып қалдық.

Лақ қашып, қасқыр қуып келе жатқан су Іле өзенінің өзі емес, ұш аралды күн шығыс жағынан орап кеткен жіңішке жармасығана. Терен де емес, ені де елу метрдейғана. Байғұс лақ бір секіргенде екі метрдей кетеді де қасқыр одан шалымды емес, ауырлау малтығып келеді.

Қоян көжегіндегі сұрғылт лақ күм аралға қалжырап шықты. Кекжал арлан бес метрдей кейін шықса да болдырмалты. Қайрақ күмға тырнағы іліккен соң-ақ лақпен арасы жақындей берді.

Тағы баласы қарауытқанға жақындаамай, біздің он жағымызыдағы күм бүйрараттың қырқасымен қашып келеді. Арлан қасқыр аузын арандай ашып алған. Кеңірдек түбінен шыққан ызалы ырыл естіле бастады. Қашқан лақ, күған қасқыр дәл біздің тұсымызға келгенде аралары үш метрдей-ақ еді. Қездері шұбартып кеткен көк тажал бар ызысмен енді бір арс етіп қалса, қорқақ лақ ұшып түскендей. Екі мылтық жалғаса гұрс етіп қалды. Мен селк ете түстім. Қорыққаннан емес екен...

Лақ байғұс өз екпінімен доңғаланып барып, тұмсығынан шашыла құмға құлап түсті. Бар қамқорлығымыз — азаптамай, тез өлтіргенімізде болад та... Қасқыр жалт бұрылып, атжал құмның тасасына түсіп кетті. Жоқ болды.

Аңшылар бірімізге-біріміз қарадық та үндеспей қалдық.

— Қасқырды, қасқырды! — деп, ысылдасып қалғанымыз қайда?

Термос қақпағы ашылған жоқ. Әркім үнсіз орнынан тұрып, өз бүйымдарын жинай бастады.

Сол бетімізбен машинамызыға қайттық. Тұнық қара кездері әлі мөлдіреп, мейірім тілеп жатқан өлі лақты ешкім алған жоқ.

Содан бері сол аңшы достарыммен кездескен емеспін.

ТИМКА-ДИМКА

Мен Ұлы Отан соғысы басталған күннен бері бірғана моншаға барып жүремін. Оның қараңғылауына да, кірлеуіне де, кейде сағаттап күттіретін кезегіне де бойым

ұйреніп кетіпті. Басқа моншалардан маған мұның ыстығы да ыстық сезіледі.

— Сүпірға бар ма? — деймін үйғыр шалына. Ол маған: — бағ! — дейді. Шынында «бар» да демейді, «бағ» да демейді, мен естіп-білмеген бір дауысты дыбысқа апарып соғады.

— Веник есть? — деймін орыс шалына.

Ол ұндемей ғана сыпыртқы әкеліп береді.

Билет он бес тиын, сыпыртқы он тиын. Моншада осыдан басқа не бар сөз боларлық? Мен осы сөз аздыққа ұйреніп кеткенім сонша, басқа моншаларға барғым келмейді.

Тим... Тимоша... Ким... Симка... Дим... Димка... осының бәрі бір-ақ адамның аты. Оның шын атын ешкім білмейді. Мен өзім сұраған емеспін. Бұл тыриған арық, денсаулығы қыл үстінде, оқымаған, жұмыскер адам. Жаңағы ұндемей ғана сыпыртқы әкеліп береді дегенім осы кісі.

— Оден! — дейді ол моншаның ішкі есігін ашып, алдыңғы залда кезек күткен адамдарға. Бұл оның бір адам кірсін дегені.

— Назат! — дейді, біреудің орнына екі адам кіріп бара жатса.— Назат!

Кезегінмен кірсөң, билетінді алады, орнынды көрсетеді, сыпыртқы сұрасаң — береді. Сырт айналып жүре береді.

— Оден!

Бұл тоя жеп көрмеген, қызыға киініп көрмеген, жасынан-ақ өнімсіз еңбектен аса алмаған сорлы адам. Өзі де «оден», көптің бірі емес, жалғыздардың бірі.

Бір күні ол маған жақынырақ келіп:

— Ағай, он сом ақшаңыз бар ма! Керек еді,— деді ыржып.

Ширек ғасыр ішінде маған тіл қатқаны да осы, ширек ғасыр ішінде менің бетіме тұра қарағаны да осы.

Мен барымды бердім. Алды. Алғыс айтқан жоқ.

Содан кейін талай рет кезекте тұрып моншага түсіп жүрмін. Кезек тым ұзақ болғанда кезексіз өткізер ме екен деп Тима-Димка-Симкаға талай жалтақтады. Бірақ, оның көзі маған бір түскен емес. Кезегімен өткізеді, билетімді алады, сыпыртқы сұрасам — береді, он тиынын алады, сырт айналып кете береді.

Екеуміздің арамызда әдетке айналған амандасу да жоқ, таныстық та жоқ. Аты-жөн сұрасу да жоқ. Ширек ғасыр бойында баяғы бейтаныс қалпынызда келе жатырмыз.

Бір күні тағы да сол моншада өзіміздің сүбелі жазушыларымыздың бірі кездесіп қалды. Ол менің арқамды

біраз сабалап берді, мен оны арқасын сабалап бердім. Ол менің арқамды ысқылап берді, мен оның арқасын қызылшака қылып бердім. Енді екеуміз жайласып отырып алып, қаланың жаяу есегіне көше бергенімізде Тимканың: «Назат!» деген қатты айғайы естілді. Шешінетін жерге өтіп кеткен біреуді шегіндіріп жүр.— Назат! Назат!

Осыған ұштасып біздің әңгімеліз де Тимкаға көшті. Менің сыйбайласым Тимканың біраз қызық мінездеріне кездескен еken. Бір жолы Тимкадан сыпыртқы алғанда бір бес тиын, екі үш тиындық берген еken, Тимка бір тиынын қайырып беріпті... Мен жолдасыма өз басымнан кешкен жоғарыдағы әңгімені айттым. Кінәсіз-кінәратсыз күлісіп алдық.

Күлкі аяқтала бергенде сыйбайласым маған шүғыл бұрылып:

— Сен бұл әңгімені маған неге айтып отырсың? Әлде менің де қарыз сұрағым келіп отырғанын сезіне қалдың ба? — деді.

— Жоқ, сен қарыз сұраушы ма едің? Отыз баспа табақ кітабың баспада жатқан жоқ па?

— Бес ай кешігіп шығайын деп тұр.

— Пожалуйста, қанша керек еді?

— Екі жұз.

— Болады. Ертең соға кет!

— Бірақ, мен мына моншашиға ұсап жұз таныстықтан ажырасып кетеді еken деп қорықпа... Кітабым шыққан күні әкеліп беремін.

— Болды.

Осыдан біраз күннен кейін мен ұзағырақ жолаушылап кеттім. Қайтып келісімен қаланың сыртында тұрдым да тәрт-бес ай моншаға бара алғаным жоқ.

Күзге қарай қалаға қайтқан соң моншаға келіп едім, үйғыр шалы мен орыс шалы мені күлісіп қарсы алды. Тимошка жоқ еken.

— Ие, жайшылық па?

— Сұрамаңыз, қызығы бар...

— Не қызық?

— Тимка осы айдың басында демалысқа шыққан... хи-хи-хи.

— Содан бері күнде келіп моншаға түсетін болды... ха-ха-ха...

— Әдетте сіз моншаға келетін сенбі, дүйсенбі күндері таңтертең келіп, түнге дейін моншадан шықпайтын болды. Ха-ха-ха...

— Неге?

— Сізге кездесем,— дейді.

— Сізге айтатын сөзім бар дейді... Ха-ха-ха...— Бұлардың ойында Тимканың біреумен сөйлесем дегені бір таңқаларлық іс болса керек.

— Бүгін дүйсенбі ғой, келеді қазір...

Шалдар күлкіден аузын жиғанша болған жок, екі аяғын кезек-кезек сүйрете басып Тимка келді. Шалдар күлкіден тез тыйылып теріс айналып кетті. Тимканың менімен не сөйлесетінін сыртынан бакыламақшы.

Тимка менімен бұл жолы да амандақан жок. Жақындалап келіп шалбарының ышқырына үш саусағын тықты да орап-бүктеп, насыбай шақшаның тығыныңдай нығарлап тастаған бірдемені менің алақаныма қыстыра салды. Ып-ыстық екен... Мен не арыз, не хат болар деп қалдым. Ашып қарасам, жабысып қалуға жақындаған екі бес теңгелік екен!..

Мен қызарып кеткен болуым керек. Екі бетім ду ете түсті. Тимка оныма қараған жок, теріс айналып жүре берді.

— Өй, Тим... тұра тұршы!

— Қазір...

Тимка шығып кетті. Шешінген бойым моншаға түспей-ақ терлеп мен отырып қалдым. Қолымда базарға мың кіріп шыққан екі көк бес теңгелік... Әлі жып-жылы.

— Ныма? ныма? — деп, үйғыр шалы қасыма келді.

— Што? што? — деп орыс шалы жақындалап келеді.

Бұларға не айтарымды білмей мен отырмын.

Ұзамай Тимка қайтып келді. Жүзінде қуанышты адамның жымиою.

— Өй, сен, бері келші, отыршы! — дедім мен, қасымнан орын беріп. Тимка отырған жок, келген бойы маған бірталай ұсақ ұсынды:

— Мынау ұсағы, ағай, елу жеті тиын...

Тимкамен сөзге келу қандай қын болса, ақшасын қайырып беру одан да қынға түсті. Мен оған қарызға бермегенімді түсіндіргім келеді, ол басын шайқайды. Мен күштеп екі бес теңгелікті оның алақанына саламын, ол алақаның жұмбайды. Бес теңгеліктер жалл етіп еденге түсіп кетеді. Бес тиындық, он тиындық ұсақтар дөңгелеп-дөңгелеп, жан-жаққа жүгіріп кетті.

Жалғыз-ақ ем қалды. Мен оның мойнынан құшақтап алдым да:

— Айналайын, бауырым, сен ақшанды қайырып алмасаң, мен бұл моншаға келмейтін боламын. Сен мені жек көреді екенсің, — дедім. Жалғыз айтқаным бұл ғана емес, әрине. Момын адамға, қарапайым адамға жетер-ау деген сөзімді аямаған болуым керек.

Тимка ақшаны әрең алды. Мен тынышталып моншага түстім.

Сыпыртқымды балқытып алып шабынатын сөреге шыға бергенде қызара бертіп сабаланып жатқан сыйайласымды таныздым. Ол да мені көрді. Көрді де әрі қарай бұрылып отырды. Мен де оны қысталамадым. **Жақындағаным жок.**

Моншаның қараңғылауы жақсы екен... Шабынатын сөреде бұрқыраған тұманның қоюрақ болғаны жақсы екен. Мен жуынып болғанша ол үйіне кетіп те қалыпты. Содан бері көшеде кездессе де танымай өте береді... Танымай өте беруге жеттік, енді оның ар жағында таныстықтан айрылуғана қалмаса жарап еді...

СІЛЕКЕЕВТЕРДІҢ КЕНЖЕСІ

Жас жігіт менің кабинетіме ордандай басып кірді.

— Сау боларсызы!

Бұдан он минут бұрын телефон соққанда да, сөйлесу әлпетінде де бір ірілік барлығы байқалып еді, мен онысина қарамай, кел дегемін.

Қағазға толы сұрғылт папка бар салмағымен менің столымса сылқ ете түсті. Жігіттің өзі кең креслоға шалқая отыра беріп:

— Темекі тартатыныңыз жақсы екен... Лұқсат болар? — деді менің темекіме қолын созып.

— Лұқсат...

— Біз болсақ, «Беломор», «Бұркіт», «Прима» тартамызғой. «Лайка» деген ерекше бірдеме болар?

— Ерекше ештеңесі жоқ.

— Сонда да...

Екі аяғы есерлік, ессіздік дейтін екі баспалдақта тұрған адам сияқты екен.

— Ие, жұмысынды айта отыр. Жаңа айттым ғой, жарты сағаттан кейін жиналышымыз бар еді.

— Айта отырсам, мен сізге екі рет хат жазып едім, жауап бермедіңіз...

Күніне ондап, айна жүзден келетін хаттардың көбіне жауап бере алмайтыным есіме түсіп, мен бұлтарыс жасағаным жоқ.

— Мүмкін... Ондай жалқаулығым жоқ емес,— дедім.

Жас жігіт онымды қолма-қол пайдаланып, мені ығыстыра бастады:

— Осыларыңыз кімге болса да ұнамайды. Қою керек қой! — деді. Мен басымды изедім.

— Өзіңіздің бір әңгіменізге аздалып сын айтып едім, әлде соным жақпай қалды ма екен? — деп, енді менің екінші жағымнан жармаса кетті.

Тісі бар, тілі бар жас сияқты. Сондықтан әңгімені анықтай түскім келіп:

— Ие, қандай сын айтып едің? — деп сұрадым.

— Сіздің «Сөз жок, соның ізі» деген әңгіменізде екі мастың ағаш түбіне көлдетіп тұрғандарынан басқа не бар? Идея деген атымен жок қой. Совет адамдарын маскүнем етіп көрсетуді қалай дұрыс көрдіңіз? Мен осыларды айтып едім.

— Сондай бір сынға жауап бергенім есімде. Алмадын ба?

— Жок, алғаным жок.

— Атың кім сенің?

— Сілекеев.

— Онда алуға тиіссің, фамилияң есімде қалыпты.

— Менің фамилиям есімде қалыпты дегениңізге қалай сенсем екен, ә? Өзіңіз сенеді деп айтып отырысыз ба?

Жігіт мысқылдай жымып маған қарады. Өлтіре жауап берген адам сияқты. Темекісінің күлі еденде жатқан кілемге түсіп кетіп еді, оған шіміріккен жок, табанымен тапай салды.

— Менің есімде қалған бір сенің фамилияң емес, ағалы-інілі, нағашылы-жиенің үлкен бір топ адамдарым бар еді көптен білетін. Солардың бәрінің фамилиясы Сілекеев екен... Бұзау көздеу, бұқа бұғақтау, өнімсіз де болымсызыдау... Талант-талабы таяздау, талап етуі шексіздеу... Солар жайында жазайын деп жүргенім бар еді...— деп, мен жігіттің көзіне туралап қарап едім, аңғармады.

Ол мені ығыстырдай болып ірі отырғанда үнай бастап еді. Жастық қызыумен орынды-орынсыз соқтыға сейлегенін ауырлаған жоқпын да. Жап-жас жігітті, танып-біліп болмай, үр да жық, сотқар деп қалай айтарсың? Тасада тұрып тас лақтыратындарға қалай қиярсың?

— Сын жазушы ма едің? — дедім, үзіліп қалған әңгімеге қайта оралғым келіп.

— Жок, фельетон жазамын,— деп, жас жігіт папкасын алдына қарай жақындастып қойды.— Кезінде аудандық газетке үзбей басып жүрді. Соларымды оқып берсеңіз деп келіп едім.

— Жарайды, оқын, қалдырып кет.

— Бірақ, көбі шимай-шытырман қолдан жазылған қалпында еді.

— Онда қалай, машинаға бастырып әкелесің бе?

— Соған ақшам болыңқырамай тұрғаны...

— Е!...— дедім мен, дауысъма ең кемі екі-үш түрлі астар беріп.

Жігіт көзі лайланып, ақша керектігін айтып тұр. Менің

көзім онысына түсінбегендей қарайтын сияқты. Жігіт маңдайының терін сұртті. Еркектің ең аянышты халі дәрменсіз ыржиган кезі ғой. Оның ар жағында жаутандау ғана бар. Мен оған жібермей:

- Фельетонист екенсің ғой! — деп сүйемел жасадым.
- Шама шарқымша... — Жігіт жүзі өнднене бастады.
- Бір фельетонның материалын көзіне көрсетейін, жазасың ба?
- Жазам.
- Жүр...

Мен Сілекеевті ертіп алып, жаңа моншаға кеттім.

«Жаңа монша тамаша екен!» дегенді естіп, мен мана таңертең ғана жуынып қайтып едім. Монша шын-ақ жақсы, жылы да жарық екен. Моншаны ашқан күні ірі сөздер сөйленгенін монша бастығының өз айтқан:

- Біздің Сандановский!
- Астананың ажары!
- Орындалған ұлы арман! — дегенге дейін барысыпты.

Бірақ, біздің барлық кеңседен қызып шыға алмай жүрген қағазқұмарлық, жазуқұмарлық үйір-үйірімен осында келіп орнапты. Мен жас фельетонистке осыны көрсеткім келді.

Фельетон материалдары моншаға кіре бере-ақ кездесе кетті.

Екі жерде екі касса: еркектердікі, әйелдердікі.

Екі жерде киім іletін екі қоршau: еркектер үшін, әйелдер үшін.

Залдың екі басында екі контролер: еркектер үшін, әйелдер үшін. Бұлар моншаға кірерінде тексереді.

Есік алдында тағы екі контролер: еркектер үшін, әйелдер үшін. Бұлар шығарында тексереді.

Бәрі де жусап отыр, таңертең де жусап отырған: жұмыс жоқ.

Үлкен залда уш әйел, екі ерекек жуынып шығып, демалып отыр. Бізбен жетеу болдық.

Мен еркектер кассасына келіп:

— Номерге екі билет,— деім.

Жұмыс жоқтықтан талмаурап отырған кассир әйел жалқау қозғалып, екі билетті жыртып алды да, қолдан номерледі. Содан кейін кіріс-шығыс кітабына тіркеді. Содан кейін маған берді.

— Көшшілік бөліміне екі билет,— дедім. Ол билеттерді тіркемей берді. Бірақ, осы билеттер үш түрлі күлкіге ұшыратарын таңертең көргемін.

Мен қасымдағы жігітке он тыын бердім де:

— Су ішейік, кассаға барып ұсақтата қойшы,— дедім.

Жігіт кассаға барып еді, кассир әйел ұсақтамады:

— Уактауға хақым жоқ. Ана бұрышта отырған жас жігітті көресің бе, сол ұсақтайды.

Алдында жарық-жарық жалпақ стол, аяқтары серейген жас жігіт отыр. Стол үстінде қой отарында жайласып жатқан көп ұсақ... Осы ақша ұсақтауда кезектесіп істейтін үш қызметкер бар!

Біз жоғарғы қабаттағы көпшілік бөліміне өте бергенде төменгі залда отырған контролер әйел бізге қолын созды. Біз билетімізді ұсындық. Ол билетіміздің үштен бірін жыртып алды да:

— Мына бөлегін моншашыға бересіндер, мына бөлегін моншадан шығарда анау есік алдында отырған контролерге тапсырасындар,— деді.

— Түсіндік...

Мен бұл жолы моншаша түскенім жоқ, әрине. Ерек-терге арналған ерекше демалыс бөлмесіне кірдім де:

— Қалай фельетондық материал көре алдың ба? — дедім.

— Артығымен! — деді жігіт. Ол менен артығырақ көрген еken: — Мынау дегеніңіз бір сұмдық қой! — деп қорытты.

— Жазасың ғой?

— Жазамын.

— Ал ендеше кеттік...

Біз моншадан шығуға бет алғанда есік алдындағы контролер қолын созды:

— Билеттеріңіздің контрольдық құлақшасын!

— Жоғарыда тастап кеттік... — дедім мен.

Әйел тынышсыздана бастады. Азырақ ұрсып алды.

— Тауып әкеle алмайсыз ба?

— Жоқ... мусор жәшігіне тастап жіберіп ем...

— Контроль құлақшаны маған тапсыру керек еkenін нағып білмейсіздер?

— Бір құлақшаны ана контрольге беріп едік қой!

— Ол өз алдына, мен өз алдыма...

— Амал не, кешіресіз де...

Далаға шыққан соң фельетонист жігітке:

— Мә, саған жиyrma бес сом... Осыдан фельетон шығара алсаң, қайтып сұрамаймын. Шығара алмасаң, он күннен кейін қайтып әkelіп бересің, — дедім.

— Ойбай, аға, болады!

Содан бері он төрт ай өтті, фельетон да жоқ, жиyrma бес сом болса-болмаса да жоқ... Монша тәртібі, құдайға шүкір, өзгеріп, анадан-мынадан арылып та үлгірді.

АРҚАНЫҢ ӘҢГІМЕСІ

Арқаңнан бұлай түйіп жібергенді білген емеспін. Басым қайқайып барып өкшеме түді білем. Доғадай иіліп қалдым. Егер азды-көпті спортсмен болмасам, не мойным үзіліп кететін еді, не болмаса — белім.

Бұдан үш-төрт жыл бұрын өзім де талай баланы түйіп қалған болуым керек. Өз сыбагамды да алатынмын. Ал, мына түйіс оқыс та орасан екен. Машинаға тиелген кранның тұмсығы түйіп жіберді ме екен деп едім. Егер мен емес бір мосқалдау адам болса, әсіресе, не әйел, небір жас бала болса, мойны үзіліп, басы көшемен домалап бара жатар еді.

Мүмкін, бүгін талай бастар домалаған да болу керек...

Басым кілт қайқайып шалқалай бергенде түйіп жібергенді көріп қалғым келіп, арт жағымды шолып үлгірдім. Ешкім жоқ. Бұл қас қаққанша дерлік, көз ілеспес сэтте болған оқиға. Бірақ, адам ойы одан шабан емес екен, мен де біраз нәрсені аңғарып қалдым. Арт жағым иық тірескен биік тас үйлер еді. Ұшып кеткендей біреуі қалмапты. Орындары қара тақтадай. Үлкен өрттерден. қаланың опартопарын шығаратын жер сілкіністерінен, қара күйік үй қабырғалары, сорайған тұрба, шаң басқан ағаштар, құлаған үйлердің үйіндісі сияқты апат белгілері қалушы еді ғой, бұл жолы келген апат еш нәрсе қалдырмаған, жалап кетіпті. Айналаң тып-типыл... Әшейінде биік үйлердің тасасынан көріне бермейтін жұндес таулар өркеш-өркеш болып, ап-айқын көзіме шалынды. Таулар орнында екен.

Аспаннан қат-қабаттасып қалықтап мен көріп-білмеген жалпақ тақталар құлап келеді. Жұздеген үйлердің төбелері дүр етіп бірден аспанға ұшып, енді жерге қайта құлап келе жатқандай. Әлденелер аспанда әлі қалықтап жүр.

Жалпақ тақталардың ара-арасында құлап келе жатқан

адам денелері танылады. Олар да үй төбелерімен бірге ұшып келіп, аспанда ажырасып, ауыр-жеңілге бөлініп, бөлек-бөлек құлап келеді. Кейбіреуінің құлашы керіліп кіреске ұқсайды. Енді біразын адамға тән дene белгілерінен танырылық. Тағы біраз адам аспанға енді көтеріліп барады.

Мен бұл апатты доғадай иіліп тұрып көрдім. Басымды көтере беріп көрдім, тұра беріп көрдім, құлай беріп көрдім. Ес пен сезімнің апар-топар кезінде көрдім. Ақты қарадай, қараны актай сезінген кезімде көрдім. Қасыма түскен қара тас шоқтай қып-қызыл жаңып жатқан кезінде көрдім. Эр жағы қараңғылық, әр жағы меңреулік... тылсым...

Биік тас үйлері иық тірескен кварталдарды мен жаңағана көлденең кесіп өткемін. Қаланың тар көшелі, бір қабат үйлі шет жағына жеткенім осы. Жапон қалаларының бір қабат үйлі шет жақтары адам тұруға әрі жайлышы, әрі көркем келеді. Бұл бабалардың бабасы мен әжелердің әжесінің қолы тиген үйлер. Мұндай үйлердің ауласындағы әрбір бүршақтай тасты адам қолы ойып орнатқан. Эр үйдің шағын-шағын ауласынан жапон географиясының бір ал-қабын көргендей боласың. Кішкене-кішкене таулар, кішкенелігіне қарамай тауға ұқсайды. Алакандайғана көлдер көлге ұқсайды... Өзендер, көпірлер. Аласа-аласа шие ағаштары, тырық қарағайлар, шатыр жапырақты ағаштар. Хризантема гүлдері. Түкті кілемдей көк алаң... Соғыс кезеңі қанша қыспаққа алса да жапон әйелі бұл ауласына шаң жұқтырмай, күтімді ұстайтын.

Жапонның музыкасы да, әлемге таныс сурет өнері де өзінің жаратылыс табиғатынан көшіріп алғандай. Сондықтан болу керек, жапон баласы бір бұттаны сындырмайды, жапон көгалдарын адам аяғы таптамайды.

Алдыңғы жағымнан жапонның мұнды бір музыкасы естіледі. Абыроисыз соғысты басынан кешірген жапон бұқарасы бұл кезде ылғи мұнды музыканы ойнайтын. Күн ыстық, музыка үні әлдекімнің ауласынан келеді. Мені тап осы сёкунда арқамнан түйіп жіберді. Бір қабат үйлі кварталдың не болғанын мен андай алғаным жок. Бұл кезде менің миым асты-үстіне келіп қайнап кеткен...

— Ояндым ба, есімді жидым ба, қай жерде, қандай күйде есімді жидым, оны мен осы құнгеге дейін білмеймін. Ораулы, таңулы күйімде жата беріппін. Мен өзімше, бір-ер күн ессіз болған сияқтанамын. Бірақ, Америка институтының адамдары, әсіреле бір соғыс докторы маған екі ай бойы ұрысып жүріпті.

— Не деген қырсық адам, арқасының қалай күйгенін, бомба жарылған эпицентрден қанша жерде күйгенін неге

тезірек айтпайды?! Соғыс ғылымы үшін оның қандай маңызы барлығын түсінбей ме екен! Жок, ол жақсы түсінеді. Қасақана айтпайды. Намыстанған болады, қорланған болады!.. Елің жеңіліп, тізе бүгіп, бас иген шақта мұнықі қай қорлану екен? Елің бас иді, ақымақ жапон, императорың бас иді, күнің бас иді!..

Бұл кезде менің ойыма қорлану келген жоқ-ты. Кейін келді. Арқа күйігінің утыы бәсендей берген кезде келді. Мүмкін, арқа күйігінен қорлану күйігі үйттырақ болған шығар, бірақ, кейін келді. Америка докторы маған бекер ұрыпты... Бекер ренжіпті.

Мен ол кезде неден таңулы жатқанымды да білген емеспін. Айлар бойында ойымда жалғыз-ақ елес жатты. Ол әлгі арқамнан түйіп жібергенде көргендерім. Соның өзі немене? Мен оны да түсінеп алған жоқпын. Кейін түсіндім...

Есім кіргеннен кейін ақ халат киген доктордан неге жатқанымды сұрадым.

— Арқаң Жапонияның географиялық картасында,— деді ол.— Оң жақ жауырыныңа Хоккайдо аралын салыпты... Ұлы Хонсю түгелімен оң жақ жонында... Мықынында Симоносеки қылтасы... Санында Кюсю... Құдайға шүкірлік ет. Осының бәрі сол жағында болса, оянуың қын болатын еді.

Мен мұны неше айдан кейін сұрадым, оны да білмеймін. Талай күндер әлденені сұрағым келіп, сұрауға тілім келмей жатқаны есімде.

Келер бір жолы доктор менің арқамды мақтанқырай суреттеді:

— Арқаң енді айта қалғандай... Бедерлі де бұдырлы... Фудзиама тауы да, Асахи тауы да бар. Тюгоку, Кюсю жоталары да бар. Хиросима, Нагасаки қалалары да өз орындарында... Соғыс уақытында шыққан бедерлі карталардың ішінде бұдан әдемісі аз болар...

— Доктор, осының бәрі неден болған өзі? Соны түсіндіріңіш! — дедім.

Доктордың көзілдірігі жарылып кете жаздады. Шатынап бара жатқандай көрінді. Жапон үлкен көзді ел емес. Ойлы көзді, азғана мұңды көзді ел. Маған қалжың айтып жүрген доктордың көзіне едәуір кек қорланған екен, көзілдірігін жарып жібере жаздады.

— Танека Урико! — деп, есікке қарай тез бұрылып кетті.— Осы күнге дейін айтпап па едіңіз?

Орта жасты әйел Урико-Сан келді:

— Айтып көріп едім. Ұфына алмап еді.

Ие, ұфына алмағаным рас еді. Екі үлкен қаланың қақ

жарты халқы қас қаққанша қырылып қалды, жоқ болып кетті деген кезде миым тағы да қайнап жүре берген. Енді андасам одан бері де он күн өткен екен.

Доктор аз ғана басын шайқап қасыма келіп отырды да:

— Сіз енді ереккек ылайық шыдаммен тыңдаңыз. Біздің екі қалаға американецтер атом бомбасын тастаған,— деп бір тоқтады.— Неге? — Шыдаммен тыңдаңыз демедім бе? Тәжірибе жасаған көрінеді. Алғашқысы — тәжірибе, екіншісі — тәжірибелің дұрыс екендігін біржола анықтау... Ә? Ол туралы екі түрлі жорамал бар. Жапония жеңіліп тізе бүксе де оның ар жағында біржола бүқтырып тастау болса керек... Одан соң, одактастарының өзін де ықтырып алу... Соғыс арты қашан да бірдемені бөлісу, соғыс атын әрірек апарып арқандаумен аяқталатын әдеті бар емес пе... Жұрт аузындағы жорамалдар осы. Енді демал. Жат...

— Менің шешем бар еді, қарындастым бар еді... Солармен хабарласуға болар ма екен?

— Фамилияң кім?.. Қай көшеде тұрушу едіндер?

— «Жазғы таң» кварталында...

— Ол квартал қазір жоқ, күнім...

— Шешем орталық бақшада қызмет ететін еді...

— Орталық бақшаның орны ғана бар, күнім... Ал, енді демал, үн шығарма...

Доктор дұрыс айтыпты, үн шығармау керек екен... Қорланған ел аяншақтап, қайғы сарынын қорек етіп отыра берсе, сары ауру болудан басқа не шығады дейсің!..

Содан бері, міне, жиырма жыл өтті. Мен аурұханаға он алты рет жатып шықтым. Арқамды он алты рет жаматтым. Бір елдің бедерлі географиясын арқалап жүре беру ауыр болды. Жапон географиясының бір беті ұлы Мұхит теңізі, бір беті Жапон теңізі фой. Сол теңіздер сияқты, менің денемде де сау жер қалыпты. Содан тілдіріп алам да жаматам, тілдіріп алам да жаматам... Терісін тіліп алған жерлерде жаңа жараптар пайдада болады...

Қазір мен ақ қанды адаммын. Қызыл қан азая-азая сарқылып келеді. Жиырма жыл жасау үшін де аз арпалысқаным жоқ. Әлі де алысып көремін... Жасым әлі қырыққа жеткен жоқ. Кейде үйленгім келеі. Қиқы-шойқы, шалажансар бір мүгедек туып жүрсе қайтерміз?

Тегінде, доктор дұрыс айтқан болар. Ереккеше шыдау керек болатын шығар...

КӨЗДІҢ ӘҢГІМЕСІ

Айконы мен сонадайдан таныдым. О да мені танып, күтіп тұр. Өзге қыздар машинаға мініп алыпты. Жапон қызында айғай салу әдеті жоқ, Айко мені асықтырып, термос салған торламасын бұлғады.

Мен өзім де асығып келе жатқамын. Бүгін біз көршілес бір поселкенің мектебін жөндесіп қайтуға баратынбыз. Қарама-қарсы келе жатқан екі трамвай ортақ аялдамасына жақындей бермегендे мен де көшені көлденең кесіп өтіп кететін едім.

Трамвайлар өтісіп кеткен соң, өзіміздің мектептің бақшасына қарай тезірек басып кеттім. Мектебіміз сол бақшаның ішінде, трамвай үні естілмейтін жерде болатын. Машинаға мініп қалған қыздар шуласып өлең айта бастады. Айко термос салып алған торлама дорбасын тез-тез бұлғап кетті. Термостың жарқыраған қақпағы күнге шағылысып күміс доңғалақ жасай бастады. Айконың ылғи сөйтетіні бар. Еркелей біледі. Құлдіре біледі. Жабырқай білмейді.

Оқиға мені осы арада ұстап қалды. Жапон аспаны жарылып кеткен шығар деп едім. Тегі, ол жарылып кеткен менің құлағым-ау деймін...

Аң-таң, аспанға қарадым. Аспан мен қала арасына ақ қардан жасалғандай аппақ ақ шулан, от пен қарды араластырып жасағандай от шулан бір баған орнап қалыпты. От төгіп тұр, көзің қарай алмас жарық төгіп тұр. Жоғарғы жағы ақ қалпақтанып, бұрқырап қайнап, кеңейіп барады. Төменгі жағы қаланың қай жеріне қадалғанын андай алмадым. Жуандығы дейсіз бе, қалай десем екен?.. Біздің қаланың орта тұсында көрме сарайы болатын. Дөңгелектеу салынған сарай еді. Соның қаңқасы әлі құламай тұр дейді... Бағанның жуандығы маған сол сарайдай сезіледі...

Сасқалақтап мектеп жаққа қарадым.

— Айко! Айко! — Өз дауысым өзімे естілген жоқ.

Айко да жоқ. Машина да жоқ, мектеп те жоқ екен. Бәрі де ұшып кеткендей. Қара күйік бір дала елестейді. Мектеп түгіл оның ар жағы да қара күйік дала. Бүкіл дүние қара күйік дала...

Бақшаның мен жақ шеткі ағаштары кесе көлденең жапырылып, жер бауырлап, бұксие берді. Әріректегі ағаштар жоқ. Жапырылған ағаштардан ыстық леп келеді. Көйлек түймелері денеме шегедей кіріп барады. Дөңгелене бергенім есімде... Ар жағы қараңғылық...

Сол қараңғылықта мен жиырма жыл отырмын. Жаңағы көрдім дегендерім әдеттегі түсініктердің баламасы. Оның

бір де бірін көзбен көруге болмайды. Көңіліңмен көресің... Менің от, жарық, ақ қар, ақ шулан, от шулан дегендерімнің бәрі де үстірт баламалар... Ол әлі аты жоқ бәле, ол әлі теңеуі жоқ бәле. Өзгесі былай тұрсын, қырғын дегендердің өзі соған баламаға жарай алар ма екен..

Тас балқып, темір еріп деген сөздер қай елде де болу керек. Ал тас пен темір қас қаққанша күйіп, күл болып кегінен неменеге теңейміз? Үлкен бір қала көзінді ашып-жұмғанша күл болып аспанға ұшып кеткенін неменеге теңейміз?

Ие, енді ол менің жұмысым емес. Мен жиырма жыл қарандыра отырмын. Қала өңделіп, қалпына келді деседі. Бұрынғысынан көркем де бай деседі. Мендеңі арман қалпына келген қаланы бір көру болар еді. Бір-ақ рет! Содан соң көзімді біржола жұмып алар едім!. Жұмып алып қарандырыма қайта көшер едім.

Осы арманымнан мен әлі үміт үзгім келмейді. Ұзе алмасам керек... Ауруханада алғаш есім жиналғаннан кейін доктордан сұрағаным да осы, көзімнің жайы болатын.

— Жеңеше-жан, шыныңызды айтыңызы, көзім не жайда? — дегемін.

— Қарағым-ау, оның несін сұрайсың... Көзің жайнап тұр! — деді мұдірместен.

— Соқыр болып қалған жоқпын ба, әйтеуір?

— Жоқ, жоқ!.. Көрмей қалғаның рас. Ұзамай көретін боласың...

— Бет-аузым не жайда?

— О, бет-аузыңда елеулі еш нәрсе де жоқ. Ақ мрамордай бұрынғы қалпында...

— Шашым ше?..

— Шашыңды алдырып тастауға тұра келді. Оп-оңай есіп кететін шашты қойшы, тәнірі...

Екі қол, екі аяғым қайда? Бар ма, жоқ па, оны мен білмеймін, сезінбеймін. Алдымен екі көзімді, бет-аузымды сұрастырып жатырмын. Көздерімді сипап көргім келеді. Екі қолым таңулы сияқты. Мүмкін, кесіліп те қалған болар. Аяқтарым да сондай.

Қалайда екі көзден үміт үзе алмаймын. Көздерім қалпына келсе, бет-аузызды оңай-ақ ажарлап аламын ғой. Ажарланбайтын не болды дейсін. Ақ мрамордай қалпында демеді ме? Мрамор емес, ақ құба болатынын. Жапон қызының көбі ақ құба ғой. Айко маған көзіңе қызығамын деуші еді: — Көзіңнің қарасы меп-мелдір, ағы көгілдір жарқырап тұрады. Кірпіктерің қою, үш жағы азырақ қай-қайып тұрады... — дейтін.

Жиырма жыл бойы менің бөлмеме кірген бір адам мені, мына қыз соқыр ма деген жоқ. Соның бәріне кім үйретіп қойды дейсін. Сондықтан мен бетімді ашық үстаймын. Дауыс шыққан жаққа ығыспай қараймын. Амандаасам, езу тартам... Сіздерге де соны істеп отырмын. Егер менің көздерім ағып кеткендей, қабактарым инемен тігіп тастағандай желімденіп тұрса, сіздер де шошынып кетпес пе едіңіздер? Оның үстіне бет-аузым ілбісін тырнағандай білем-білем болса, қасыма келер ме едіңіздер!..

— Жоқ, жоқ, көздеріңіз жарқырап тұр. Жат елдің адамы ретінде айтқан сыпайылығымыз емес, мәлдір қара көзіңіздің қалай көрмейтініне таң қалғандаймыз. Жат елдің адамы ретінде іркілуді лайық көреміз, әйтпесе, осы бөлменің жарығында сіздің көзіңіздің едәуір еншісі бар дер едік...

Мен қазір отыз беске шықтым. Жарық дүние мен тіршіліктен айрылған күні он бесте болатынмын. Өзім араласпаған соңғы жиырма жылды өмірге де санағым келмейді. Баяғы он бесімде жатырмын. Көзден үміт үзбейтінім де сондықтан. Осы үміт мені қартайтай келеді.

Көзім жазылған күні мектебіме барам. Баяғы жапырылып қалған ағаштар басын көтеріп, қайтадан әдемі бақша болып кетті деседі. Бұрынғы екі қабат мектептің орнына бес қабат мектеп салыныпты. Фотограф келіп суреттімді түсіріп әкеткен. Оны үлкен залға іліп қойыпты.

Мектепті бітіруге бір-ақ жылым қалып еді. Ең алдымен соны бітіріп алсам деймін. Токио университетінің бірінде жас балалар тамағының факультеті ашылыпты. Соған түскім келеді.

Мен бір көріп қалған қара күйік дүние қайтадан көгеріп, қала қайғысын ұмытқан деседі. Қайғылы қала, қара жамылған қала жақсы емес, әрине, ұмытқаны жөн. Бірақ, адамдар бекер ұмытады. Көзім жазылса, сол күнгі көргенімді жазу арманы да бар... Мен оны көзімді беріп көрдім фой! Көңілімде бәрі сайрап тұр. Алғашқы жылдары көңілім күнде үстемелеп, анықтай түсуші еді, соңғы жылдарда кей бірдемелер күңгірттене бастады. Көзім тез жазылмаса, біраз нәрселер ұмытылуы да мүмкін... Менде айғайлап айтар дауыс жоқ. Ақырын тізбектеп қағазға түсірсем бе деп едім...

Хиросима тәбесінде атом бомбасы жарылғаннан кейін дүние шулап қарсылық білдіріпті. Ол кезде мен әл үстінде едім. Қарсылық қatal болды ма, қорқу, ықтау араласты ма, мен оны білмеймін. Сіздің елдер қайтты? Ә, солай болған шығар.

Біздің қаланың қақ жарты халқы екі секундта қырылып қалды. Жанып, күл болып кетті. Күл болып кетпегендегі қолдан өртелді. Бұл соғыстық қала емес, қатын-қалаш, бала-шаға, кемпір-шалдың бейбіт қаласы болатын. Біреуге істеген зұлымдығы да жоқ, әзірлеп жатқан қауіпі де жоқ, қызығары да жоқ қала еді. Мениң балаң ойым әлі жетпейді, біз не жаздық, кімге жаздық? Ерек жоқтықтан көрші поселкенің мектебін жәндесуге кетіп бара жатқан қыздардың жазығы не? Жиырма екі қыз бір сэтте күл болды, тозаңға айналып кетті. Жиырма үшінші мен ғана аман қалдым. Аман қалдым деймін-ау, қай бір амандық... Бұлтысyz күні жаңбыр күткен шерменде.

Айко қандай еді! Тар үйшіктерде аш-жалаңаш тұратын төрт-бес кемпірдің сүйеніші болатын. Ерке дауысымен, ақ жарқын мінезімен сүйеніш болып тұрып еді. Айко бір түйір күріш, бір уыс жуа, бір балықтың құйрығынан бір үйге жететін тамақ істей алатын... Сен айтып болғанша, ол істеп үлгіретін еді. Екі қолындағы он саусағы он қолға тұратын. Ол менің көзіме қызықса, мен оның саусақтарына қызығушы едім.

Кейде жапа көрген ой жәбіршіге қарғыс айтқысы келді. Дүние желі олай соғып, бұлай соғып, бір тенбіл шаңды соның ішіп отырған шайына апарып түсірсе қандай жақсы болар еді дейді. Ар жағы белгілі, о да сондай мүгедек... Туатын баласы қызы-шойқы, жарымжан... Баласының баласы тағы сондай...

Жоқ, бұл ойды мен өсірген емеспін. Мұндай ой келмеді, келмейді десsem, сенбеніздер. Талай келді, булықтыра келді. Біраз жылдар бұқтырып қойып жүрдім, осы кезде түгел өшіріліп кетті. Қай елде де «бұл жамандықты жауыма да тілемеймін» дейтін сөз болу керек. Ол бізде де бар. Ел жапон қонақжай, мейірімді халық. Мен ол бәлені ешкімге де тілемеймін. Әсіресе, тоқсан қабат жұз қабат үйлердің мұндай апатқа ұшырауын тілемеймін. Сол үйлердегі құмырысқа илеуіндей ығы-жығы тұратын адамдардың үйіліп, өртеніп жатқанын тілемеймін. Дүние желі ерсілі-қарсылы соққанда өңкей бір таңбалы шандарды, тенбіл шандарды бұрқыратып жүруін тілемеймін. Сондайды жоқ ететін күштердің өсуін тілеймін.

Көп адамдармен жолыға берген соң, көп қайталап айта берген соң, мүмкін, менің сөздерім өзімдікі емес — үйретінді, өзімдікі болса — жаттанды көрінер. Оған істер амалым жоқ.

Менің тіршілігім үмітімде. Үмітім өз қолымда емес.
Басқалардың үміті неде, оны өздері айтар...
Ай, көзім жазылса екен, көзім!..

ТАСТЫҢ ӘҢГІМЕСІ

Мен қара мрамор, қара таспын. Адам қолынан өткен соң айнадаймын. Алдымағының бәрін көремін, түгел ке ремін. Адам құнға қарай алмайды. Мен қарай аламын. Адам қызыға қарайды, қуана қарайды, қорқа қарайды. Мұның бірі де дұрыс көру емес. Менде ондайдың бірі де жоқ, мен анық көремін. Мен түнде ғана көре алмайдын.

Мен қара мрамор, қара таспын. Қөргенімді ғана айта аламын. Мен адамның қуанышын да сезінбеймін, қайғысын да сезінбеймін. Менде қөргенімнен бұзылар көңіл де жоқ. Мен қалай көрсем солай ғана айта аламын. Менің куалігімнен адам өзі қандай қорытынды жасар, оны адамның өзі білсін.

Ол мейрам күні емес-ті. Бұл кезде бұл елде мейрамға ұқсар еш нәрсе жоқ-ты. Соғыс салмағынан жаншылып, жеңіліс азасын енді ғана сезіне бастаған ел езу тартуға ұялатын. Менің алдынан ылғи жабырқау адамдар өтіп жатты. Көпшілігі балғын жастар, оқушылар, әйелдер мен кәрілер. Жемірлген өкшелер, жырым-жырым шалбар ба-лақтары өтіп жатты. Қабақтары түюлі, үсті-бастарына қара май, көгалжім, сарғылт бояулар жүккән, шалбар тізелері бұлтиып кеткен жұмыскерлер мана, күн шықпай өткен.

Соғыстан бұрын қыздар менің тұсындан өткенде көздері бір жарқ өтіп қалуши еді, қазір ол да жоқ. Балалар мойны жінішкерген, әйелдер еңсесі түсінкі, барлық адам кішірейіп, шөгіп кеткен. Бірен-сарандаған соғыс машиналары үн шығармай, ұрланып қана кетіп барады. Бұған дейінгі кеудем соқ, әңгі жүрістің уақыты өтіп кеткендей.

Аспан бұлтсыз, күн шаңқан ыстық еді. Қаланың орталығын түгел орап алған орманды таулар ыстықтан балбырап, мұлгіп тұр. Менің бетіме жібек көйлектің желлігениндегі де леп келмейді. Көше бойындағы ағаш жапырақтары әлдеқандай дыбысқа тоса қойған құлаққа ұқсап тынып қалыпты.

Қала төбесінен жарты километр биіктегі әлдене бұрқ етті де от — жолақ, аппақ бағана орнай қалды: жоғарғы жағы бұрқырап қайнап, бүйраланған ақ қалпақ, түбі қаланың дәл орталығына қадалыпты. Жан-жаққа мен көріп-білмеген от тасқыны, жарық тасқыны гу ете түсті. Қала отқа түскен қағаздай бұрсіп бір қалды да жоқ болды. Темір жанып

кулге айналды. От пен жарық сұрапылы көзінді ашып-жүмғанша қаланы тозаңға айналдырып да да үлкен бір өңеш барлық шаң-тозанды суырып-сорып аспанға үшырып әкетті. Қала орнында кедір-бұдырлы қара күйік қалды. Мен, құлағым болса, аспанның жарылғанын естідім дер едім Содан саңырау болып қалдым дер едім. Бірақ, мен қара таспын, еш нәрсені естігенім жок.

Аспаннан жерге наизадай қадалған от тасқыны менің алдыма әкеліп бір топ адамды үйіп таstadtы. Бәрі де атышып келіп түсті. Бәрі де зенбірек өңешінен атылғандай пәрмендеп келіп соғылып жатыр. Аяқ-қолдар узіліп кетіпті. Біс қар мылжа-мылжа... Адам басы тасқа келіп соғылмауға көрк екен де... Менің бетіме шұбатылған адам шектері келіп жабысты, адам қаны шашырады. Шектер жабыса бер іп күйіп кетті, қан шашырай беріп күйіп кетті. Ауа отқа айналды.

Трамвай аялдамасында ығы-жығы адам. Іші-тысы толған адам, трамвай орнынан қозғала берді де лап етті. Трамвайдың темір қаңқасы бір сәтке ғана көзге ілекті де жок болды. Ығы-жығы болып тұрган адамдар да ғайып болды. Адам күйгенин сезінген жоқ, өлгенін сезінген жоқ. Егер жетпіс бес мың адамның күйгенин сезініп, ауырсынып ыңыранғанын естісең не болар едің?! Мындаған жас балалардың мәлдіреген қара көздері күйіп жатқанын көрсөң не болар едің?! Мындаған мектеп қыздарының киімдері лып етіп кетіп, жалаңаш қалған балғын дененің қуырдақтай шыжылдал қуырылып жатқанын көрсөң не болар едің?! Әйтеуір мен соны көрген жоқпын. Жылан тілі жылтеткендей ғана уақыт етті, қала жоқ болды. Ілеңде қала орны кедір-бұдыр қара күйік дала болып жапырактары жұлқына бүйраланып алай-түлей болды да күзді күні топталған қара торғай сияқтанып бүрк етіп үшып кетті. Тау бектерінде мындаған піл өліктері жатқандай.

Қаланы өртеп, шаң-тозаңға айналдырып, үшырып әкеткен бәлені тұра қуғандай жел аңырап кетті. Жолында жеңіл үйлер кездессе бұ да жұлып әкететін. Құйындастып, үйытқып соғады. Қаланы талай кезген жел, қала бақшаларын талай иіскеген жел бүгін қара күйікті иіскелеп жүр. Қара күйік тым үлкен, бүкіл бір елдің басына қара жамылуға жететін.

Қара күйіктің алау-жалауы басыла бергенде тіршілік қозғалысы белгі берді. Алдымен аң-таң алақтаған балалар көрінді. Аң-таң болмасқа амал жоқ. Бала түгіл үлкеннің ойына мундай апат барлығы келген емес. Бұл дүниеге бірінші рет келген апат. Адам жасаған, адамның өзін қыру үшін жасаған апат.

Балалардан кейін қара күйіктің маңайына әйелдер,

шалдар келді. Айнала қаранады, қаланы іздейді. Таба алмай жүр. Таныс дүниесін тани алмай қалыпты. Таба алмассың да тани алмассың. Адам, сен оны ізде, қара түнек қайдан қопарылып кетті, соны ізде! Зұлымдық ордасын өрте!

Қара күйіктің қақ ортасында бір-ақ үйдің қаңқасы көрінеді. Айналасы тып-типыл. Бұл бес қабат, төбесі киіз үй сияқты қек күмбез, дөңгеленіп бітетін үй болатын. Өзі де дөңгеленіп салынған үй. От найзалар тура қадалмады ма, әлде дөңгелене салынған үйге соғылған от топаны екі жағынан сусып кетті ме, әйтеір сол үйдің қаңқасы аман қалған.

Қара күйікте қыбыр-қыбыр тіршілік басталды. Быт-шыт болған, қуырылып қалған адам денелерін өртеп жүр. Адам өртенген үясының орнын тазалап жүр. Біреудің қолын, біреудің басын, енді біреудің әлденеменесін тауып алып, шемелелеп, үйіп өртейді. Менде естір құлақ болса, ең ауыр азап осы болды дер едім.

Ұзамай менің қарсы алдымға бірнеше жазулы тақтайлар пайда болды. Апат отының ыстықтығы үш жұз мың градус екен. Апат оғы қадалған жердің айналасы бір километр көлемінде жанды-жансыз түгел жоғалышты. Одан әріректе апат күші бәсексіген. Тас пен темір балқып барып, есін жинаған. Жан иесі бұл маңайда да түгел қырылған.

Мен қара мрамор, қара таспрын. Айлар өтті, жылдар өтті, мен оны санай алмаймын. Мәңгілік уақытты ғана білемін.

Қазір баяғы қала қайта орнына түсті. Бұрынғысынан бік те көркем, көшелері кең. Қара күйіктен із қалған жоқ. Адамдар жабылды, таулар жабылды, сулар жабылды. Бақшалар тірілді. Бұл жөнінде адам еңбегін жыр қылып айтуда болар еді. Бірақ, менің айтайын дегенім ол емес, анау сұрапыл апат жайы. Темір өртенген күн, тас өртенген күн жайы. Ұмытпа демекпін. Сақтан демекпін.

Апат топаны қадалған, қаланың қақ ортасында қазір бік тас ескерткіш тұр. Оң қолын жоғары көтеріп, сұқ саусағымен аспанды меңзеген адам мүсіні. Екі көзі жұмұлы, енді аспаннан апат келмеуін тілеп отыргандай.

Менің айтарым да осы ғана. Ол үшін не шара бар, оны адам тастан сұрамас деймін...

Қос шалқар. Әңгіме 1928 жылы жазылған. Алғаш рет «Жаңа әдебиет» журналының 1929 жылғы 2-санында жарияланды. Қазақ мектептерінің 5, 6, 10-кластарына арналған әдебиеттік оқу кітабы, хрестоматиясына бірнеше рет енді. Сондай-ақ жазушының мына кітаптарына да басылды: Шұғыла. Повестер жинағы, Алматы, Қазқеркемәдеббас, 1934; Әңгімелері. Алматы, Қазмемоқұралбас, 1955; Белдерде. Әңгімелер мен повестер, Алматы, Жазуши, 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер, Алматы, Жазуши, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер, Алматы, Жазуши, 1980.

«Қос шалқар» әңгімесі бес томдық ығармалар жинағына үш томдық шығармалар жинағындағы текст бойынша енді.

Қүсен. Әңгіме «Жаңа әдебиет» журналының 1930 жылғы 6-санында жарияланған.

«Қүсен» әңгімесі бес томдық шығармалар жинағына сол «Жаңа әдебиет» журналындағы текст бойынша жіберілді.

Кең құлаш. Бұл әңгіме алғаш рет Қазақстан көркем әдебиет баспасы 1935 жылы шығарған «Қазақстан кеңес жазушыларынан IX топқа тарту» атты кітапта басылған (85-92-беттер).

Бес томдық шығармалар жинағына «Кең құлаш» әңгімесі «Қазақстан кеңес жазушыларынан X топқа тарту» атты кітаптагы текст бойынша еніп отыр.

Женілген Есрафил. Бұл әңгіме 1939 жылы жазылған. Алғаш рет 1940 жылы Алматыда шыққан «Тарту» атты жинақта жарияланды. Кейін, 1965 жылы «Жазуши» баспасынан шыққан «Белдерде» атты кітабынан, бес томдық шығармалар жинағының бірінші томынан (1972) және 1980 жылы шыққан үш томдық таңдамалының бірінші томынан орын алды.

Бес томдық шығармалар жинағына «Женілген Есрафил» әңгімесі 1980 жылы шыққан үш томдық таңдамалының бірінші томындағы текст бойынша енді.

Адамның анасы. Жазушы А. М. Горькийдің ізімен жазылған F. Mүсіреповтің ана тақырыбындағы алғашқы әңгімелерінің бірі. Тұңғыш рет, «Әдебиет майданы» журналының 1932 жылғы 11-12-сандарында жарияланды. Бұдан соң бұл әңгіме жазушының бірнеше кітаптарынан орын алды: Ана (әңгімелер жинағы). Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1934; Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қаземмоқуқұралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Белдерде (әңгімелер мен повестер). Алматы, Жазушы, 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982.

Бес томдық шығармалар жинағына «Адамның анасы» әңгімесі 1980 жылғы үш томдық таңдамалының бірінші томындағы текст бойынша жіберілді.

Өлімді женғен ана. А. М. Горькийдің ізімен жазылған бұл әңгіме бірінші рет «Әдебиет майданы» журналының 1932 жылғы 11-12-сандарында жарияланды. Алғашқы басылуарындағы әңгіменің аты «Өлімді женетін ана» болса, кейінгі басылымдарында жазушы әңгіменің атын «Өлімді женғен ана» деп өзгерти. Бұл әңгіме жазушының мына кітаптарына енді: Ана. Әңгімелер жинағы. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1934; Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қаземмоқуқұралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Белдерде. Әңгімелер мен повестер. Алматы, Жазушы, 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982.

Бес томдық шығармалар жинағына «Өлімді женғен ана» әңгімесі 1980 жылғы үш томдық таңдамалының бірінші томындағы текст бойынша жіберілді.

Ана кесімі айнымайды. А. М. Горькийдің ізімен жазылған жазушының үшінші әңгімесі. Тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1942 жылғы 13 қыркүйектегі санында жарияланды. Бұдан кейін бұл әңгіме жазушының мына кітаптарынан орын алды: Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қаземмоқуқұралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер мен пьесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Белдерде. Әңгімелер мен повестер. Алматы, Жазушы, 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982; Сондай-ақ 1964 жылы Алматыда шыққан «Адалдық» атты кітапқа үзіндісі кірді (құрастыргандар: Н. Төре-құлов, Ө. Есназаров).

Бес томдық шығармалар жинағына «Ана кесімі айнымайды» атты әңгіме 1980 жылғы үш томдық таңдамалының бірінші томындағы текст бойынша еніп отыр.

Ананың анасы. Жазушының бұл әңгімесі алғаш 1934 жылы «Ана» атты әңгімелер жинағында жарияланды. Кейін автордың мына кітаптарынан орын алды: Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қазмемокуқұралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. әңгімелер, пьесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Өмір жорығы. Әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазак әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982.

Бес томдық шығармалар жинағына «Ананың анасы» атты әңгіме 1980 жылғы үш томдық таңдамалының бірінші томындағы текст бойынша енді.

Ашынған ана. Бұл әңгіме бірінші рет «Әдебиет майданы» журналының 1932 жылғы 11-12-сандарында жарық көрді. Бұдан кейін жазушының мына кітаптарынан орын алды: Ана (әңгімелер жинағы). Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1934; Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қазмемокуқұралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Өмір жорығы. Әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазак әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982.

Бес томдық шығармалар жинағына «Ашынған ана» атты әңгіме 1980 жылғы үш томдық таңдамалының бірінші томындағы текст бойынша еніп отыр.

Ананың арашасы. Тұнғыш рет жазушының 1934 жылғы «Ана» атты әңгімелер жинағында жарияланды. Бұдан кейін жазушының мына кітаптарына енді: Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қазмемокуқұралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Өмір жорығы. Әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазак әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982. Сонымен қатар, бұл әңгіме қазақ мектептерінің 7-класына арналған әдебиет оку кітабы мен 10-класқа арналған хрестоматияның бірнеше басылымынан орын алды. 1972 жылы «Жазушы» баспасынан жеке кітапша болып шықты.

Бес томдық шығармалар жинағына «Ананың арашасы» атты әңгіме 1980 жылғы үш томдық таңдамалының бірінші томындағы текст бойынша еніп отыр.

Ер ана. Алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1942 жылғы 8 наурыздағы санында жарияланды. 1948 жылы «Әдебиет және искусство» журналының 8-санында басылды. Бұдан кейін жазушының мына жинақтарына енді: Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қазмемекүралбас, 1950; Таңдамалы шығармалары. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар, Алматы, Қазкеркемәдебас, 1956; Өмір жорығы. Әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982. Сонымен қатар, «Ер ана» әңгімесі қазақ мектептерінің 6, 7-кластарына арналған әдебиеттік оқу кітаптарына бірнеше мәрте енді.

Бес томдық шығармалар жинағына «Ер ана» әңгімесі 1980 жылғы үш томдық таңдамалының бірінші томындағы текст бойынша жіберілді.

Ақлима. Бұл әңгіме 1944 жылы жазылған. Тұнғыш рет «Әдебиет және искусство» журналының 1948 жылғы 8-санында жарияланды. Бұдан кейін жазушының мына кітаптарынан орын алды: Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қазмемекүралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар. Алматы, Жазушы, 1956; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1987. Сонымен қатар, бұл әңгіме орта мектептің 11-класына арналған қазақ совет әдебиетінің хрестоматиясына енді (курастырған М. Сармұрзина. Алматы, 1965, 181-190-б).

Бес томдық шығармалар жинағына «Ақлима» әңгімесі 1980 жылғы үш томдық таңдамалының бірінші томдағы текст бойынша жіберілді.

Әмина. Тұнғыш рет «Қазақ әдебиеті», «Тың өлкесі» газеттерінің 1965 жылғы 10 қыркүйектегі санында басылды. Кейін жазушының мына кітаптарына енді: Кездеспей кеткен бір бейне. Поэма және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1967; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1987.

Бес томдық шығармалар жинағына «Әмина» атты әңгіме 1980 жылғы шыққан үш томдықтағы текст бойынша кіріп отыр.

Айгүл қайшының күндері. Әңгіме алғаш рет «Оңтүстік Қазақстан» газетінің 1964 жылғы 8 акпандағы санында, «Жұлдыз» журналының 1964 жылғы 3-санында жарық көрді. Кейін жазушының мына кітаптарына енді: Белдерде. Әңгімелер мен повестер. Алматы, Жазушы, 1965; Кездеспей

кеткен бір бейне. Поэма және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1967; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1987.

Әңгіменің бұрынғы аты «Айгүл қойшының бір күні» болатын. Жазушы «Қазақ әйелі» атты кітабына (1982) жіберер алдында әңгіменің атын «Айгүл қойшының күндері» деп езгертуі.

Бес томдық шығармалар жинағына «Айгүл қойшының күндері» атты әңгіме 1982 жылы шықкан «Қазақ әйелі» атты кітаптағы текст бойынша енді.

Айжан қойшының тұндері. Бұл әңгіменің алғашқы аты «Екі әйел — екі дүние» болатын. Әңгіме алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1977 жылғы 20, 22 ақпандары сандарында жарияланды. Бұдан кейін жазушының үш томдық таңдамалысында (1980) және «Қазақ әйелі» атты кітабында (1982) басылды.

«Екі әйел — екі дүние» атты әңгімені «Қазақ әйелі» (1982) атты кітабына жіберер алдында автор жөндең, оған түбірлі езгерістер жасады. Ең алдымен, жазушы әңгіменің атын «Айжан қойшының тұндері» деп езгертуі. Әңгіменің алғашқы нұсқасында жазушы екі қоғамның — социалистік және капиталистік қоғам мүшелерінің өмірін алма-кеzek суреттеп салыстыра көрсететін. Әңгіменің соңғы нұсқасындағы бірінші езгеріс: капитализм еліндегі әйел — Мадам Бэйли Джейн жайлы әңгіменің беттерін түгел қысқартып алып тастады. Осы жөндеумен байланысты әңгіменің құрылышы (композициясы) тұтастай езгерді. Енді шығарма тек қана совет елінің әйелі — өз замандасымыз жайлы туынды болып шықты. Екінші, автор шығарма кейілкерінің атын езгертуі. Алғашқы нұсқадағы аты Майра болса, кейінгі нұсқадағы аты — Айжан. Осымен байланысты әңгіменің атын автор «Айжан қойшының тұндері» деп атаған. Бұдан басқа әңгімеге жазушының енгізген жөндеулері мыналар: Бас кейілкер Айжан туралы басталатын алғашқы сейлемдерді автор былайша езгертуі: «Бүгін Айжан құм мұхитының ортасында жалғыз өзі қалып еді. Құн жылынса-ақ малшының арқасы кенеje бастайды». Бұдан кейін «Оның үстіне орталықта үйлері бар, бала-шага, кәрі-құртаңдары бар емес ·пe?» деген сейлемдегі «кәрі-құртаңдары» деген сөзден кейін «да» қосымшасын қости. «Жолдасы Танаш тымауратып қалған үш жасар қызы Аяғөзді совхоз орталығына түске тармаса алып кетті» деген сөйлемдегі «совхоз орталығына» деген сөздерді «түске тармаса» деген сөздердің соңына қойды. Бұл орын алмастыру мағына дәлдігін сактау үшін қажет болған сияқты. «Суық терезеден де, есіктен де, үйдің бұрыш-бұрышынан да соғып тұр» деген сөйлемдегі «суық» деген сөздің де орнын езгертип «соғып тұр» деген сөздердің алдына әкеліп қойды. «Жазғы ыстықта қақсыған үйдің санылаулары енді білініп тұр» деген сөйлемдегі «қақсыған» деген сөзді «қан-

сыған» деп, «білініп тұр» дегенді «білініпті» деп жөндеді. «Пеште ғүрілдеп сексеуіл жаңып жатқанмен, үй алі суық екен» деген сөйлемдегі «екен» деген сөзді «еді» деп өзгергі. «Сары атаннан басқа малмен қоштаса бересің де, жолдас озық қойшы... Сонда үш итің мен өзің ғана қаласың да» деген сөйлемдегі «бересің», «қаласың» деген сөздерді автор «бересін», «қаласын» деп өзгергі. «Майра бұл кезде мая мен қардың арасын едәуір аршып тастап еді» деген сөйлемді автор «Айжан мая мен қардың арасын едәуір аршып алған кезде түске тармасып қалып еді» деп жөндеді. «Тұн жақындарды білем, қараңғылық тым қоюланып кетті» деген сөйлемдегі «тұн жақындарды» деген сөздерді «күн кешкірді» деген сөздермен алмастырды. «Танаш қой, жылы үйде жан рақатта жатыр деп ойлады» деген сейлемдегі «жан» деген сөзді «жаны» деп жөндеді. «Сары атан деген алыптың ығына жетіп тоқтадыңдар» деген сөйлемнен кейін жазушы «ығына жатып демалындар» деген жаңа сейлем қости.

Міне, осы түзетулерге қарап, бұл әңгімені түбірімен өзгерген, композициялық құрылышы тың жаңа шығарма деп санауга да болатын тәрізді. Бұл әңгіменің «Айгүл қойшының күндері» атты әңгімемен тақырыптас, идеялық мазмұны өзектес болған соң, екі әңгіме де осы томға бірінен соң бірі қатар беріліп отыр. Бірін-бірі толықтыратын «Айгүл қойшының күндері», «Айжан қойшының түндері» атты әңгімелерден кейінірек жазушының бір шығарма шығару, яғни, дәлірек айтсақ, бір киноценарий жазбақ та ойы бар болатын. Сондықтан да автор бұл екі әңгімесіне үқастау ат қойып еді. Кейіпкерлерінің есімін де үйқастырып қойып еді, марқұм.

Бес томдық шығармалар жинағына «Айжан қойшының түндері» атты әңгіме 1982 жылы шыққан «Қазақ әйелі» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді

Ана жыры. Әңгіме тұнғыш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1977 жылғы 22 сәуірдегі санында жарияланды. Одан кейін жазушының 1980 жылы «Жазушы» баспасы шығарған үш томдық таңдамалының бірінші томына және 1982 жылы «Жалын» баспасы шығарған «Қазақ әйелі» кітабына енді.

Бес томдық шығармалар жинағына «Ана жыры» әңгімесі 1980 жылы шыққан үш томдықтағы текст бойынша кіріп отыр.

Атақты әнші Майра. Қазактың халық композиторы, әнші Шамсутдинова Уәлиқызы Майраның (1896—1929) өмірі жайлы жазушының 1981 жылы жазған әңгімесі. Алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1981 жылғы 27 ақпандығы санында жарияланды. Газеттегі алғашқы нұсқага көптеген жендеулер жасап, жазушы әңгімені 1982 жылы шыққан «Қазақ әйелі» кітабына қости 1982 жылы «Майра» деген атпен «Жазушы» баспасынан жеке кітап болып шықты (сувенерлік басылым).

Бес томдық шығармалар жинағына «Атақты әнші Майра» әңгімесі 1982 жылы «Жалын» баспасынан шыққан «Қазақ әйелі» атты кітаптағы текст бойынша енді.

Кездеспей кеткен бір бейне. Жазушының қара сөзбен жазған бұл поэмасы алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1966 жылғы жел-

тоқсан айының 20, 21, 23, 24, 25-сандарында жарияланды. Бұдан кейін поэма жазушының мына кітаптарынан орын алды: Кездеспей кеткен бір бейне. Поэма және әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1967; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1972; Таңдамалы. Үш томдық. Үшінші том. Романдар мен поэма. Алматы, Жазуши, 1980; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1987.

1970 жылы жазушыға «Кездеспей кеткен бір бейне» поэмасы мен бірнеше әңгімелері үшін Қазак ССР Мемлекеттік сыйлығы берілді.

Поэма орыс тіліне аударылып та жарияланды: Однажды и на всю жизнь. Алма-Ата, Жазуши, 1968; Однажды и на всю жизнь. М., Советский писатель, 1974; Улпан ее имя. Роман. Однажды и на всю жизнь. Повесть. Алма-Ата, Жазуши, 1982; Избранные произведения в двух томах. Том I М., Художественная литература, 1982.

Осы поэма бойынша Шәкен Айманов атындағы «Қазақфильм» киностудиясы 1979 жылы «Кездеспей кеткен бір бейне» атты көркем фильм шығарды. Сценарий авторлары: Габит Мұсірепов, Алексей Белянинов.

Бес томдық шығармалар жинағына «Кездеспей кеткен бір бейне» поэмасы 1980 жылы шыққан үш томдықтың үшінші томындағы текст бойынша енді.

Жиырма төрт сағатта. Владимир Ильич Лениннің туғанына 100 жыл толуына арналып жазылған бұл әңгіме тұнғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1970 жылғы 5 сәуірдегі санында жарияланды. Аударғандар: Н. Гордеева мен В. Дудинцев.

«Жиырма төрт сағатта» әңгімесі жазушының бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) және үш томдық таңдамалысының бірінші томына (1980) енді.

«Жиырма төрт сағатта» әңгімесі орыс тіліне аударылып та жарияланды; **Жиырма төрт сағатта.** (Арал азызы). Алматы, Жазуши, 1970. Текст қазак және орыс тілінде қатар. Орыс тіліне аударған Н. Гордеева, В. Дудинцев; Избранные произведения в двух томах. Том II М., Художественная литература, 1982, стр. 521-533.

Бес томдық шығармалар жинағына «Жиырма төрт сағатта» әңгімесі 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша енгізіліп отыр.

Бірінші фонтан. Бұл әңгіме тұнғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1965 жылғы 29 тамыздағы санында басылды. Кейін «Орал өңірі» газетінің 1972 жылғы 22 наурыздағы санында шықты. «Бірінші фонтан» әңгімесі жазушының мына кітаптарынан орын алды: Кездеспей кеткен бір бейне. Алматы, Жазуши, 1967; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1972; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1980; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1987.

Бес томдық шығармалар жинағына «Бірінші фонтан» әңгімесі 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша еніп отыр.

Өмір жорығы. Бірінші рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1963 жылғы 11 қазандагы санында басылды. «Өмір жорығы» әңгімесі жазушының мына кітаптарынан орын алды: Өмір жорығы. Әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1965; Кездеспей кеткен бір бейне. Алматы, Жазуши, 1967; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1980; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1987.

Бес томдық шығармалар жинағына «Өмір жорығы» атты әңгіме 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша кіріп отыр.

Қыран жыры. Әңгіме алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1967 жылғы 11 тамыздағы санында жарық көрді. «Қыран жыры» әңгімесі жазушының мына кітаптарынан орын алды: Кездеспей кеткен бір бейне. Алматы, Жазуши, 1967; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1980; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1987.

Бес томдық шығармалар жинағына «Қыран жыры» атты әңгіме 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша жіберілді.

Біздің Биага. Атакты жазуши Бейімбет Майлин (1894—1938) туралы бұл естелік әңгіме тұнғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1965 жылы 12 қыркүйектегі санында жарияланды. «Біздің Биага» әңгімесі жазушының мына кітаптарынан орын алды: Кездеспей кеткен бір бейне. Алматы, Жазуши, 1967; Таңдамалы, Үш томдық, Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1980; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1987.

Бес томдық шығармалар жинағына «Біздің Биага» атты естелік әңгіме 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша еніп отыр.

Екінші Биага. Атакты қаламгер Бейімбет Майлин туралы жазған жазушының екінші естелік әңгімесі. Бұны автордың өзі кейде әңгіме-эсқиз деп те атаған болатын.

«Екінші Биага» атты әңгіме тұнғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1968 жылғы 11 тамыздағы санында жарияланды.

«Екінші Биага» әңгімесі жазушының мына кітаптарынан орын алды: Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық, Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1980.

Бес томдық шығармалар жинағына «Екінші Биага» атты әңгіме 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша жіберілді.

Этнографиялық әңгіме. Бұл әңгіме жазушының мына кітаптарында жарияланды: Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар. Алматы, Қазкеркемәдебас, 1956; Белдерде. Әңгімелер мен повестер. Алматы, Жазуши, 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1980. Сондай-ақ «Қазақ әдебиеті», «Коммунизм таңы» газеттерінің 1962 жылғы 30 наурыздағы санында да жарияланды.

«Этнографиялық әңгіме» жазушының Мәскеуде, «Художественная литература» баспасында шыққан екі томдық таңдамалы шығармаларының екінші томында орыс тілінде жарияланды. Аударған А. Белянинов.

Бес томдық шығармалар жинағына «Этнографиялық әңгіме» 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша кіріп отыр.

Төрт тоғыс. Әңгіме «Әдебиет және искусство» журналының 1947 жылғы он бірінші санында жарияланған.

«Төрт тоғыс» әңгімесі бес томдық шығармалар жинағына сол «Әдебиет және искусство» журналындағы текст бойынша енді.

Сөз жок, соның іздері. Бұл әңгіме алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1962 жылғы 5 қазандығы санында басылып шықты. Кейін 1965 жылы «Жазуши» баспасынан шыққан «Белдерде» атты кітабында және 1980 жылы «Жазуши» баспасынан шыққан үш томдық таңдамалысының бірінші томында жарияланды.

Бес томдық шығармалар жинағына «Сөз жок, соның іздері» атты әңгіме 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша енді.

Боранды түнде. Әңгіме тұңғыш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1972 жылғы 21 қантардағы санында жарияланды. «Боранды түнде» атты әңгіме жазушының мына кітаптарынан орын алды: Үлпан. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1975; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1980.

«Боранды түнде» әңгімесі жазушының Мәскеуде, «Художественная литература» баспасында шыққан екі томдық таңдамалы шығармаларының екінші томында орыс тілінде жарияланды. Аударған А. Белянинов.

Бес томдық шығармалар жинағына «Боранды түнде» әңгімесі 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша еніп отыр.

Достар қалжыны. Бұл естелік әңгіме бірінші рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1980 жылғы сегізінші наурыздағы санында жарық көрді.

Автор жекелеген сөз, сөйлемдерді жөндей отырып, әңгіменің «Со-

циалистік Қазақстан» газетінде жарияланған алғашқы нұсқасына өзгеріс енгізді.

Әңгіменің сол жәндептеген соңғы нұсқасы жазушының үш томдық таңдамалысының бірінші томында басылды. (1980).

Бес томдық шығармалар жинағына «Достар қалжыны» атты әңгіме 1980 жылы шықкан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша еніп отыр.

Қарлы жаңбыр астында. Бұл жазушының 1980 жылы мамыр айында жазған әңгімесі. Тұнғыш рет 1980 жылы «Жазушы» баспасы шығарған үш томдық таңдамалының бірінші томында жарияланды.

Бес томдық шығармалар жинағына «Қарлы жаңбыр астында» атты әңгіме 1980 жылы шықкан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша енді.

Қасқырды атқан қайсысы? Бірінші рет «Қазақ әдебиеті», «Тың елкесі», газетінің 1965 жылғы онынши қыркүйектегі сандарында жарияланды. «Қасқырды атқан қайсысы?» әңгімесі жазушының мына кітаптарынан орын алды: Кездеспей кеткен бір бейне. Алматы, Жазушы, 1967; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1987. Сондай-ақ «Оңтүстік Қазақстан» газетінің 1972 жылғы 22 наурыздагы санында шықты.

«Қасқырды атқан қайсысы?» әңгімесі жазушының Мәскеуде, «Художественная литература» баспасында шықкан екі томдық таңдамалы шығармаларының екінші томында орыс тілінде жарияланды. Аударғандар Г. Бельгер, В. Новиков.

Бес томдық шығармалар жинағына «Қасқырды атқан қайсысы?» әңгімесі 1980 жылы шықкан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша еніп отыр.

Тимка-Димка. Жазушының бұл әңгімесі тұнғыш рет «Әлдебіреуге тиіп кетпес пе екен?» деген атпен «Қазақ әдебиеті», «Тың елкесі» газеттерінің 1965 жылғы онынши қыркүйектегі санында жарияланды. Кейін жазушы әңгіменің атын «Тимка-Димка» деп өзгертті. «Тимка-Димка» әңгімесі жазушының мына кітаптарынан орын алды: Кездеспей кеткен бір бейне, Алматы, Жазушы, 1967; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелері: Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1987.

«Тимка-Димка» әңгімесі жазушының Мәскеуде, «Художественная литература» баспасында шықкан екі томдық таңдамалы шығармаларының екінші томында орыс тілінде жарияланды. Аударғандар: Г. Бельгер, В. Новиков.

Бес томдық шығармалар жинағына «Тимка-Димка» әңгімесі 1980

жылы шықкан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша жіберілді.

Сілекеевтердің көңілесі. Бұл әңгіме алғаш рет «Қазақ әдебиеті», «Тың өлкесі» газеттерінің 1965 жылғы оныншы қыркүйектегі санында жарияланды. «Сілекеевтердің әңгімесі» жазушының мына кітаптарынан орын алды: Кездеспей кеткен бір бейне. Алматы, Жазуши, 1967; Бес томдық шыгармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1980; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1987.

Бес томдық шыгармалар жинағына «Сілекеевтердің көңілесі» әңгімесі 1980 жылы шықкан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша жіберіліп отыр.

Арқаның әңгімесі. «Жапон балладасы» деген топтама әңгімелердің ішінде түнғыш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1967 жылғы 3 ақпандығы санында жарияланды. Содан кейін «Коммунизм туы» газетінің 1967 жылғы 19 наурыздағы санында басылды. «Арқаның әңгімесі» жазушының мына кітаптарынан орын алды: Кездеспей кеткен бір бейне. Алматы, Жазуши, 1967; Достық сапары. Әңгімелер мен очерктер. (Құрастырган Э. Нарымбетов). Алматы, Жазуши, 1971; Бес томдық шыгармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1972; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1980; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1987.

«Арқаның әңгімесі» жазушының Мәскеуде, «Художественная литература» баспасында шықкан екі томдық таңдамалы шыгармаларының екінші томында орыс тілінде жарияланды. Аударған Сейфолла Құспанов.

Бес томдық шыгармалар жинағына «Арқаның әңгімесі» 1980 жылы шықкан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша кіріп отыр.

Кездің әңгімесі. Бұл Америка империалистерінің адам айтқысыз жауыздығының — атом бомбасының құрбаны болған жапон қызының сай-сүйегінді сырқыратар трагедиясы туралы әңгіме. «Жапон балладасы» деген топтама (цикл) әңгімелердің ішінде түнғыш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1967 жылғы 3 ақпандығы санында жарияланды. Кейін бұл әңгіме жазушының мына кітаптарынан орын алды: Кездеспей кеткен бір бейне. Поэма және әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1967; Достық сапары. Әңгімелер мен очерктер. (Құрастырган Э. Нарымбетов). Алматы, Жазуши, 1971; Бес томдық шыгармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1972; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1980; Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1987.

«Кездің әңгімесі» жазушының Мәскеуде, «Художественная литература» баспасында шықкан екі томдық таңдамалы шыгармаларының екінші томында орыс тілінде жарияланды. Аударған Сейфолла Құспанов.

1982 жылы шыққан «Қазақ әйелі» атты кітабына енгізер алдында автор «Көздің әңгімесіне» «Атом құрбаны» деген қосымша ат қойды.

Бес томдық шығармалар жинағына «Көздің әңгімесі» 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша еніп отыр.

Тастың әңгімесі. «Жапон балладасы» деген топтама әңгімелердің ішінде алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1967 жылғы үшінші әкпандағы санында жарияланды. Кейін «Коммунизм туы» газетінің 1967 жылғы он тоғызыныш наурыздағы санында басылды. Бұдан кейін бұл әңгіме жазушының мына кітаптарынан орын алды: Кездеспей кеткен бір бейне. Поэма және әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1967; Достық сапары. Әңгімелер мен очерктер. (Құрастырган Ә. Нарымбетов). Алматы, Жазуши, 1971; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1972; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1980; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазуши, 1987.

«Тастың әңгімесі» жазушының Мәскеуде, «Художественная литература» баспасында шыққан екі томдық таңдамалы шығармаларының екінші томында орыс тілінде жарияланды. Аударған Сейфолла Құспанов.

Бес томдық шығармалар жинағына «Тастың әңгімесі» 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша енді.

Ғылыми түсініктерді жазған
филология ғылымының докторы
Әбділхамит Нарымбетов.

1 маусым, 1991 жыл.

МА З М Ү Н Ы

Керкем сөздің зергері

5

Алғашқы адымдар

Коң шалқар	28
Күсен	34
Кең қулаш	44
Жеңілген Есрафил	48

Ана туралы аныздар

Адамның анасы	67
Өлімді жеңген ана	74
Ана кесімі айнымайды	81
Ананың анасы	86
Ашынган ана	93
Ананың арашасы	99
Ер ана	108
Ақлима	113
Әмина	123
Айгүл қойшының күндері	126
Айжан қойшының түндері	139
Ана жыры	149
Атақты әнші Майра	158

Жиырма төрт сағатта

Кездеспей кеткен бір бейне. <i>Повесть.</i>	189
Жиырма төрт сағатта. <i>Повесть.</i>	238
Бірінші фонтан	251
Өмір жорғы	259
Қыран жыры	267
Біздің Биага	277
Екінші Биага	286
Этнографиялық әңгіме	294
Төрт тоғыс	304
Сөз жоқ, соның іздері	314
Боранды түнде	325
Достар қалжызы	336
Қарлы жаңбыр астында	349

Қаз қалпында

Қасқырды атқан қайсысы?	366
Тимка-Димка	368
Сілекеевтердің кенжесі	372

Жапон балладасы

Арқаның әңгімесі	376
Көздің әңгімесі	380
Тастың әңгімесі	384
Түсініктер	387

ГАБИТ МУСРЕПОВ
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В
ПЯТИ ТОМАХ

ТОМ ПЕРВЫЙ

(на казахском языке)

Редактор *Н. Дербисалина*

Художник *Т. Мухатов*

Художественный редактор *Б. Серикбаев*

Технический редактор *Б. Карабаев*

Корректор *К. Абдикаримова*

ИБ № 5198

Теруге 18.03.92. жіберілді. Басуға 05.08.92. қол қойылды. Қалпы
84×108¹/32. № 2 баспа қағазы. Қаріп түрі «Таймс текстес». Шығынды ба-
сылыс. Шартты баспа табагы 21,0. Шартты болу көлемі. 21,0. Есенті баспа
табагы 23,24. Тиражы 20. 000. Даны. Заказ № 3854. Келісімді баға.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігі
Халықтар достыры орденді «Жазушы» баспасы, 480124, Алматы қаласы,
Абай проспектісі, 143-үй.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігі
гінін «КІТАП» полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің Кітап
фабрикасы 480124, Алматы қаласы, Гагарин проспектісі, 93-үй.